LIBRARY OF PRINCETON
SEP 15 1954
THEOLOGICAL SEMINARY

BX2627
W5A18
v.1

HET KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED.

LIBRARY OF PRINCETON
MAR 8 1954
THEOLOGICAL SEMINARY

HET
KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED,

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

UITGEGEVEN DOOR HET
PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP
VAN
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

EERSTE DEEL.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST,
Uitgevers van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
1875.

GEDRUKT BIJ G. A. VAN HOFTEN, TE UTRECHT.

BEANTWOORDING

DER

PRIJSVRAAG

„HET KLOOSTER TE WINDESHEIM BIJ ZWOLLE EN ZIJNE BEWONERS, MET AANWIJZING VAN DEN INVLOED, WELKEN DIT GESTICHT OP DE ALGEMEENE, INZONDERHEID OP DE ZEDELIJKE BESCHAVING HEEFT UITGEOEFEND,"

AAN WELKE

DOOR HET PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OP DEN 30sten JUNI 1874

DE GOUDEN EEREPRIJS

IS TOEGEWEZEN.

VOORREDE.

De oorsprong van dit werk is voldoende aangeduid op het blad, dat volgens bestaand gebruik onmiddellijk achter den titel werd geplaatst. Wat de lezer in het tweede of laatste deel heeft te wachten, staat tegen het einde van dit eerste vermeld. Een paar andere zaken moeten nog worden besproken.

Groot was de hulpvaardigheid, die mij bij het verzamelen der stof van allerlei kanten werd bewezen. Met een gevoel van ware en warme erkentelijkheid denk ik terug aan de uitvoerige beantwoording van zoo menige vraag, de vriendelijke ontvangst op verschillende plaatsen, de wetenschappelijke vrijgevigheid in het verstrekken van oorspronkelijke stukken, zeldzame boeken en kostbare handschriften, zoowel uit bijzondere als uit openbare bibliotheken. Blijkt van dit een en ander reeds in dit eerste deel, meer nog zal daarvan openbaar worden in het tweede. Wat ieder in het bijzonder tot dezen arbeid heeft toegebracht, staat veelal aan den voet der bladzijden vermeld; doch het is mij een aangename plicht, reeds hier de namen te noemen van de hoogleeraren W. Moll te Amsterdam en J. W. L. Smit te Warmond, de bibliothecarissen en archivarissen Dr. M. F. A. G. Campbell te 's Gravenhage, Dr. P. J. Vermeulen te Utrecht, Dr. W. B. J. van Eyk te Deventer, Dr. W. J. A. Huberts te Zwolle, de Heeren A. Baron van Rhemen van den Gelderschen Toren te Spankeren, J. Poelhekke te Deventer, H. W. Stork, weleer te Windesheim, thans te Delden, de paters Bollandisten Victor en Remy de Buck te Brussel, professor Dr. Barack te Straatsburg, Dr. Adolf Fritzen te Dresden, Dr. Wolff te Calcar, pastor Karl Hirsche te Hamburg. Indien het mij gelukt is, menig duister punt tot klaarheid te brengen, de

Windesheimsche kloostervereeniging tot aan hare opheffing te doen kennen, in te dringen niet slechts in hare uitwendige geschiedenis maar ook in haar inwendig leven, en hare rijke literatuur met eenige volledigheid te beschrijven, dan heb ik dit ook aan de genoemde Heeren, ieder voor zijn aandeel, te danken. Doch bovenal ben ik het verplicht aan twee mannen, die met bijzondere onderscheiding moeten worden genoemd. De Heer Prosper Cuypers van Velthoven te Brussel, die mij bij vroegere uitgaven zoo krachtig ter zijde stond, heeft zich ook weer ten aanzien van dit werk hoogst verdienstelijk gemaakt, door in het Belgisch rijksarchief, waarin hij zoo goed te huis is, alles op te sporen, wat tot het klooster en de kloostervereeniging van Windesheim in betrekking staat. Het tweede deel en de daarachter geplaatste Bijlagen zullen toonen, hoe belangrijk de resultaten zijn geweest, en welk verrassend licht daardoor over een even belangrijk als duister tijdperk der Vereeniging is opgegaan. Voorts kan ik niet genoeg de vriendelijke, vaak zelfopofferende welwillendheid roemen, waardoor de Heer Charles Ruelens te Brussel mijne onderzoekingen in de Bourgondische bibliotheek eerst recht vruchtbaar, en de dagen, te midden van de duizenden handschriften aldaar gesleten, tot onvergetelijke dagen mijns levens gemaakt heeft. Hij was mij niet de officieele „Conservateur", die slechts gaf wat ik vroeg, maar de intieme bevorderaar der wetenschap, die zich in mijn onderwerp verplaatste. Vooral het laatste hoofdstuk van mijn werk zal doen zien, wat ik met zijne hulp heb mogen bijeenbrengen.

Het tweede, wat mij op het hart ligt, is een woord over mijne opvatting der stof. Van het oogenblik af, waarop de prijsvraag tot mijne kennis kwam, scheen het mij toe, dat zij in haar wijdsten omvang moest worden genomen, indien eene reeds lang bestaande leemte in de geschiedenis van kerk en beschaving waarlijk zou worden aangevuld. Wijl men te doen had met een genootschap, dat alles ondergeschikt maakt aan de vraag, hoe de wetenschap het meest kan worden gebaat, was de gelegenheid te gunstig, om het onderwerp niet terstond zóó te behandelen, dat nevens het klooster ook de kloostervereeniging van Windesheim volledig wierd gekend. De vraag, hoewel schijnbaar eenvoudig gesteld, gaf daartoe in haar tweede gedeelte de noodige ruimte; en ofschoon het werk meer zou bevatten dan de titel deed vermoeden, de zaakkundige lezer zou er dankbaar voor zijn. Daarentegen kwam het mij voor, dat eene speciale geschiedenis van elk der ongeveer honderd, in drie landen verspreide kloosters, die tot de Vereeniging hebben behoord, niet in de

bedoeling lag. En te recht; want, al was zij bij wijze van compilatie zeer gemakkelijk te leveren, zuiver wetenschappelijk opgevat behoorde zij rechtstreeks tot de onmogelijkheden. Daarenboven, al nam men de mogelijkheid van zulk eene geschiedenis aan, zij dreigde alle eenheid in het werk te verbreken en het tot eene vormelooze massa te maken. Slechts in een Aanhangsel kon worden geduld, wat midden in het boek misplaatst zou wezen. En indien iemand mocht beweren, dat de invloed eener kloostervereeniging niet kan worden beschreven, tenzij eerst de geschiedenis van elk der kloosters, waaruit zij is samengesteld, behoorlijk worde uitgeplozen, dan vraag ik, of er ook geen sprake kan zijn van den invloed van een woud, al is elk zijner boomen geen voorwerp van afzonderlijke studie geweest, te meer, wanneer het altemaal boomen zijn van dezelfde soort. Intusschen, die afzonderlijke studie, mits ook alweer streng wetenschappelijk ingericht, zal het woud en zijne werking te grondiger doen kennen. Daarom heb ik getracht, bij elk der kloosters eene zooveel mogelijk breede opgave van literatuur te voegen, die de eerste aanwijzing bevat voor kleinere of grootere monographieën, waarvan later tot een beteren arbeid dan de mijne kan worden gebruik gemaakt.

In de derde plaats wensch ik kortelijk rekenschap te geven van de door mij gevolgde methode, zoowel bij de opgave der bronnen als bij die der literatuur van verschillende met de stof verwante onderwerpen. Wat dit laatste betreft, twee der onbekende beoordeelaars, aan wier praeadvies de Directie van het Provinciaal Utrechtsch genootschap deze verhandeling volgens de wet onderworpen heeft, hebben in hunne streelend gunstige verslagen o. a. gezegd, dat zij niet weinig bevat, wat aanleiding kan geven tot nieuwe, wellicht niet minder vruchtbare onderzoekingen. Het deed mij innig genoegen, erkend te vinden, wat zeer bepaald in mijne bedoeling had gelegen. Verschillende onderwerpen en personen ontmoetende, die eene afzonderlijke behandeling ten volle schenen te verdienen, achtte ik mij verplicht, de aandacht op hen te vestigen, meestal met aanwijzing van de boeken en handschriften, waarin men iets aangaande hen vinden kan. En wat de aanduiding der bronnen betreft, reeds een vluchtige blik in het werk zal den lezer doen zien, dat ik nauwelijks iets heb verhaald, of de zegsman staat er bij vermeld, en dat ik bij de opgave van titels en bladzijden veeleer te overdreven uitvoerig en te angstvallig nauwgezet dan te vluchtig en te oppervlakkig ben geweest. Bij eene stof, die eenmaal zuiver wetenschappelijk is behandeld, zou men zeker met minder bewijsplaatsen kunnen

volstaan; bij een nieuw onderwerp, indien het terstond goed zal worden gegrondvest, mogen zij mijns inziens niet ontbreken.

En nu ten slotte een woord over het Provinciaal Utrechtsch genootschap, dat door het uitschrijven der prijsvraag aanleiding heeft gegeven tot het bestaan van dit werk. Het zou mij allerminst voegen, de hoogst vleiende woorden uit het rapport van een der genoemde beoordeelaars aan te halen, waar deze in herinnering brengt, hoe hetzelfde Genootschap voormaals door de uitgave van Delprat's verhandeling over Geert Groote en diens Broederschap de wetenschap grootelijks gediend en zichzelf roem verworven heeft. Doch wat ik ongetwijfeld doen mag is, de vrijgevigheid te prijzen, waarmede ik in staat werd gesteld, ook nog na de bekroning gebruik te maken van hetgeen ik meende tot verbetering van het geschrevene te kunnen aanbrengen.

Nochtans kan niemand meer leemten in dezen arbeid vinden, dan ik zelf daarin zie. Het schijnt wel, dat een boek eerst moet zijn afgedrukt, om zich ook aan zijn eigen schrijver, ja aan dezen het meest, in al zijne gebrekkigheid te vertoonen. Doch ik vertrouw op eene beoordeeling, waarbij de nieuwheid der stof in aanmerking zal worden genomen. En voorts, iedere gegronde opmerking zal mij aangenaam zijn, elke bijdrage tot het onderwerp mij verblijden. Voor alles, wat men mij dienaangaande geschreven of gedrukt zal willen toezenden, kan men reeds te voren rekenen op mijne erkentelijkheid.

ZALT-BOMMEL,
28 Mei 1875.

J. G. R. ACQUOY.

INHOUD.

INLEIDING.

(blz. 1—11).

Geestelijk gebied, waarop het onderwerp zich beweegt (blz. 3 v). Staatkundige toestand van Noord-Nederland in de tweede helft der veertiende eeuw (blz. 5 v). Letterkundige toestand (blz. 6 v). Godsdienstige toestand (blz. 7 v). Zedelijke toestand (blz. 8 v). Kerkelijke toestand (blz. 9 v) Geschiedkundige beteekenis van dit tijdperk (blz. 10 v).

HOOFDSTUK I.

GERRIT DE GROOTE EN DE TWEE STICHTINGEN, WAARTOE HIJ AANLEIDING HEEFT GEGEVEN.

(blz. 13—58).

Zijne geboorte (blz. 15). Deventer en de regeering aldaar (blz. 16 v). De ware naam van De Groote (blz. 18). Zijne jeugd en jongelingschap (blz 18). Zijne veelzijdige kennis en bekwaamheid (blz. 19 v). Zijn stijgende roem (blz. 20 v). Gaven, door de natuur en de fortuin hem verleend (blz. 21 v). Opwekkingen tot zinsverandering (blz. 22). Chronologische berekening van zijn leven (blz. 22 v). Invloed van Hendrik van Calcar op hem (blz. 23 v). Zijne bekeering (blz. 24). De bekeering in daden betoond (blz. 25). Hij doet afstand van

zijne praebenden (blz. 25). Hij staat zijn huis aan arme godsdienstige lieden af (blz. 26). Zijne „Conclusa et proposita" (blz. 26 v). De Groote in het klooster Munnikhuizen bij Arnhem (blz. 28—30). Hij keert naar Deventer terug en richt zijne woning tot een zusterhuis in (blz. 30—32). Hij wordt diaken en reizend prediker (blz. 32 v). Zijne nog bestaande sermoenen en zijn preektrant (blz. 33—36). Indruk en invloed zijner prediking (blz. 36 v). Plaatsen, waar hij gepreekt heeft (blz. 37 v). Zijne strijdlustigheid en vervolgingszucht (blz. 38 v). De Groote een „ketterhamer" (blz. 39—41). Haat der twee partijen, die hij het krachtigst bestrijdt (blz. 41). Het preeken hem belet (blz. 42). Sombere stemming en pogingen tot herstel (blz. 42 v). Zijne schrijvende klerken (blz. 43 v). Florens Radewijns (blz. 44). Aanvang der fraterhuizen (blz. 44 v). De Groote's plan om een klooster op te richten (blz. 46). Of hij op zijn sterfbed bevolen heeft, een klooster te bouwen (blz. 46—49). Wat hem tot zulk een gevierd man heeft gemaakt (blz. 50—56). Zijn ascetisme (blz. 51—53). Zijne profetische gaven (blz. 54 v). Zedelijk-godsdienstige opwaking onder zijne tijdgenooten (blz. 55 v). De Groote drukt er den stempel zijner persoonlijkheid op (blz. 56). Het klooster te Windesheim het surrogaat van zijn beschermenden invloed (blz. 56 v). Zijn dood en begrafenis (blz. 57). Lotgevallen van zijn gebeente (blz. 57 v).

HOOFDSTUK II.

HET KLOOSTERGEBOUW TE WINDESHEIM.

(blz. 59—90).

De volgelingen van De Groote scharen zich om Florens Radewijns (blz. 61 v). Diens medearbeiders (blz. 62 v). Plan om een klooster te bouwen (blz. 63). Belangstelling van den bisschop van Utrecht in de zaak (blz. 64 v). Grondbezit onder Windesheim, door Berthold ten Hove afgestaan (blz. 65). Zes mannen tot den bouw afgevaardigd (blz. 65—67). Giften en legaten (blz. 67). Het klooster ter inwijding gereed (blz. 67 v). Nieuwe schenkingen (blz 68 v). De zes mannen gaan naar Eemstein, om er de orde der reguliere kanunniken te leeren (blz. 69 v). Inwijding van het klooster (blz. 70). De zes mannen leggen de gelofte af (blz. 70—72). De kloosterkerk en hare altaren (blz 73). De

molen en het recht op den wind (blz. 73 v). Het koor uitgebreid, de altaren vermeerderd, de kerk versierd (blz. 74—76). Het kloosterzegel (blz. 75 v). De begraafplaatsen (blz. 77). Beschrijving van het klooster (blz. 77 v). Verdere plannen tot uitbreiding gevormd, tegengehouden en volvoerd (blz. 79 v). Nieuw gedeelte aan de kerk toegevoegd (blz. 80). Reliquieën (blz. 80 v). De kerk vernieuwd en verwulfd (blz. 81). Toenemende vermeerdering van bezit (blz. 81—83). Het klooster door oorlogen lijdende (blz. 83). De nieuwe richting op kerkelijk gebied (blz. 83 v). De altaren in de kerk afgebroken en hersteld (blz. 84 v). Laatste lotgevallen van het klooster, de kloosterlingen en de kloostergoederen (blz. 85—88). Overblijfselen van het klooster (blz. 88—90).

HOOFDSTUK III.

DE BEWONERS VAN HET KLOOSTER NAAR HET UITWENDIGE.

(blz. 91—144).

Reguliere kanunniken der orde van den H. Augustinus (blz. 93—97). Zij zijn geene monniken maar slechts kloosterlingen (blz. 97—99). Hun ordegewaad (blz. 99—103). Kleederdracht der Windesheimers (blz. 103—105). Hun voorkomen (blz. 105 v). Reddieten te Windesheim (blz. 106—108). Klerken aldaar (blz. 109—111). Conversen (blz. 111—115). Donaten (blz. 115 v). Veranderd begrip van „donaten" (blz. 117—120). Leekebroeders en familiaren (blz. 120—124). Huurlingen en commensalen (blz. 124). Vermoedelijk zielental te Windesheim (blz. 125—127). De benoeming, het gezag en de werkkring van den prior (blz. 128—133). De supprior (blz. 133 v). De procurator (blz. 134 v). De cellarius (blz. 135 v). De refectorarius (blz. 136 v). De infirmarius (blz. 137—139). De vestiarius (blz. 139). De sacristein (blz. 139 v). De cantor (blz. 140). De librarius (blz. 140 v). De portier (blz. 141 v). De hospitularius (blz. 142 v). De geheele inrichting vormt eene soort van kleinen staat (blz. 143 v).

HOOFDSTUK IV.

DE BEWONERS VAN HET KLOOSTER NAAR HET INWENDIGE.

(blz. 145—224).

De wensch om ten klooster te gaan (blz. 147 v). Bepalingen aangaande de „novitii" (blz. 148 v). De inkleeding (blz. 149—151). Het proefjaar (blz. 151 v). De gelofte (blz. 152 v). Officiëele kerkdiensten (blz. 153 v). Opwekkingen tot vroomheid bij het noenmaal en de collatie (blz. 154—158). Persoonlijke overdenkingen in de cel (blz. 158 v). Liefde voor de cel (blz. 159 v). Stichtelijke boekskens als leiddraad bij bepeinzing en zelfbeproeving (blz. 160 v). Overzicht van het meest gewone dier boekskens (blz. 161 v). „Levens van Jezus," „heilige schriften," „rapiaria," „goede punten" (blz. 163). Dagverdeeling te Windesheim (blz. 164—167). Voortdurende bezigheid (blz. 167). Zwijgen (blz. 168). Kapittel houden (blz. 168—170). Tuchtmiddelen (blz. 171). Vergiffenis vragen voor de eettafel (blz. 171 v). Disciplien (blz. 172). Zware, zwaardere en zeer zware schulden met de daarop gestelde straffen (blz. 173—175). Godsvrucht en zedelijkheid te Windesheim (blz. 175). Ziekelijke uitingen van beiden (blz. 175 v). Sombere beschouwing van het leven (blz. 176 v). Zenuwachtig en ecstatisch karakter der vroomheid (blz. 177). Piëtisme (blz. 177 v). Methodisme (blz. 178 v). Het „offeren van zichzelven aan God" (blz. 179—181). Begrip van „ootmoedigheid" (blz. 181 v). Voorbeelden daarvan (blz. 182 v). Schromelijke angstvalligheid en ruimere opvattingen (blz. 183 v). In den aanvang soberheid uit armoede, en bij sommigen onthouding van spijs uit ascese (blz. 185—187). Later volledige vrijheid om goed te eten en te slapen (blz. 187 v). Weinige sporen van opzettelijke kwelling des lichaams (blz. 188 v). De liefde voor „snoode kleederen" meer algemeen (blz. 189—192). De Windesheimers brengen het niet verder dan de gewone kerkleer (blz. 193). Vereering van Maria (blz. 193). Vertrouwen op de verdiensten der Heiligen (blz. 193). Geloof aan aflaten (blz. 193 v). Bijgeloovigheden (blz. 194 v). Zielmissen (blz. 195). Overdrevene beschouwing van het priesterschap (blz. 196). Sporen van hoogere opvattingen (blz. 196—198). Weldadigheid en gastvrijheid te Windesheim (blz. 198—200). Jaarlijksche aderlatingen (blz. 200 v). Jaarlijksche voetwassching (blz. 201 v). Handenarbeid der broeders (blz. 202—204). Hunne letterkundige bekwaamheden blijkbaar uit de „Constitutiones" (blz. 205—209), den „Ordinarius" (blz. 209 v),

de verschillende kerkboeken (blz. 210 v), maar vooral uit den door hen gezuiverden tekst der „Vulgata” (blz. 212—214) en van vele werken der Kerkvaders (blz. 214). Hun ijver in het afschrijven van boeken voor het koor en de kloosterbibliotheek (blz. 214—217). Wat er van deze laatste is geworden (blz 218). De calligraphie en de miniatuurschilderkunst te Windesheim beoefend (blz. 219—221). Men kopieert er niet voor geld maar tot eigen gebruik (blz. 221 v). Men „verlucht” er niet ter wille der kunst maar uit eerbied voor godsdienst en kerk (blz. 222). Schilderkunst tot verfraaiing der altaren (blz. 222 v). Zangkunst tot opluistering van den eeredienst (blz. 223 v). Sporen van gewijde dichtkunst (blz. 224).

HOOFDSTUK V.

EENIGE BEWONERS VAN HET KLOOSTER, DIE ALS VERTEGENWOORDIGERS VAN HET LEVEN ALDAAR KUNNEN GELDEN.

(blz. 225—328).

Doel van dit hoofdstuk (blz. 227—229). Johan Vos van Heusden Zijne geschiedenis vóór zijne opneming te Windesheim (blz. 229—231). Zijne meestal gezonde vroomheid (blz. 231—233). Vos als prior van het Klooster (blz. 233—235), als prior superior der Kloostervereeniging (blz. 235—237), als eminent hoofd der „moderne devoten” (blz. 237 v). Zijn einde (blz. 239 v). Arnold Marwick van Calcar: Zijne geschiedenis vóór zijne opneming te Windesheim (blz. 240 v). Zijne ruime opvattingen tegenover de angstvalligheid van anderen (blz. 241—243). Zijne letterkundige en muzikale bekwaamheid (blz. 243). Hij is de voornaamste verzamelaar van de „Constitutiones” (blz. 243 v). Johan Hemerken van Kempen: Zijn aanleg voor letterkundige critiek: (blz. 244—246). Zijne geschiktheid voor het inrichten van nieuwe kloosters (blz. 246—248). Hendrik van Wilsem: Zijne aanzienlijke geboorte en hooge beschaving (blz. 248 v). Zijn practisch verstand en veelvermogende invloed (blz. 249—251). Zijn ijver in het afschrijven van boeken (blz. 251). Werner Keynkamp: Zijne geschiedenis vóór zijne opneming te Windesheim (blz. 251—253). Zijne schromelijke angstvalligheid (blz. 253—255). Gerrit Delft van Naaldwijk: Zijne geschiedenis vóór zijne opneming te Win-

desheim (blz. 255 v). Zijne buitengewone predikgaven (blz. 256 v). Zijne overdrevene nederigheid (blz. 257—259). Ecstatische toestanden, waarin hij vaak verkeerde (blz. 259 v). Hendrik Mande: Zijne geschiedenis vóór zijne opneming te Windesheim (blz. 260—264). Mande als visionaris (blz. 264—267), als miniatuurschilder (blz. 267 v), als mystisch schrijver in de landtaal (blz. 268—271) Gerlacus Petersz.: Overeenkomst en verschil tusschen hem en Hendrik Mande (blz. 271 v). Zijne geschiedenis (blz. 272—274). De liefde der broeders voor hem (blz. 274). Gerlacus als „schouwer" (blz. 275 v) en als stichtelijk schrijver, zoowel in de landtaal als in het Latijn (blz. 276—280). Johan Schutken: Beschrijving van zijn persoon naar het uitwendige en het inwendige (blz. 280 v). Schutken als „consiliarius" (blz. 282 v). Zijn piëtisme (blz. 283 v). Zijn methodisme (blz. 284—286). Schutken als hymnoloog (blz. 286) en als overzetter in de landtaal (blz. 286—288). Johan Busch: Voorloopige opmerkingen (blz. 289 v). Geboorte en opvoeding (blz. 290—292). Opneming te Windesheim (blz. 292 v). Busch als kloosterinrichter en kloosterhervormer (blz. 293—307). Zijn karakter (blz. 307—312). Zijn „Chronicon Windesemense" (blz. 312—320). Zijne „Reformatio monasteriorum" (blz. 320—323). Zijne kleinere geschriften (blz. 324 v).

Besluit van dit deel: De „moderne devotie" (blz. 324 v). Drie stroomingen, waarin zij zich verspreid heeft (blz. 326 v). Het klooster te Windesheim vereenigt in zich, wat in de kloostervereeniging van dien naam is te voorschijn gekomen (blz. 327). Wat het nog te meer waardig heeft gemaakt, aan het hoofd dier vereeniging te staan (blz. 327 v).

INLEIDING.

So wie Niemand im Stande ist, sich etwas Leibhaftes ohne den Raum, worin es sich befindet, und ohne die Zeit, in welcher es sein Dasein verbringt, zu denken, so können wir uns von keinem Menschen, er möge hienieden noch im sterblichen Fleische oder blosz in unserm Andenken verweilen, ein richtiges Bild machen, wenn uns nicht zugleich von seiner Umgebung und allen Verhältnissen, worin er sich noch befindet oder einstens befand, eine möglichst deutliche Vorstellung an die Hand gegeben ist.

Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Crefeld, 1855, S. 1.

Het onderwerp, dat in de volgende bladen wordt behandeld, is van historischen, meer bepaald van kerkhistorischen aard, en beweegt zich daarenboven op het gebied der innigste vroomheid. Daarom eischt het van den schrijver en verwacht het van de lezers niet slechts liefde voor de geschiedenis, maar tevens waardeering van den godsdienst, ook dan, wanneer de vormen, waarin deze zich vertoont, de hunne niet zijn.

Geen mensch, of hij hangt af van eene hoogere Macht. Hij moge haar noemen, gelijk zijne taal medebrengt; haar omschrijven, zoo goed hij kan; haar beschouwen in de volstrekte eenheid van haar wezen of in de groote menigvuldigheid harer uitingen; zich gewillig aan haar onderwerpen of wrevelig tegen haar verzetten; haar geloovig erkennen of ongeloovig ontkennen, — zij blijft; zij wordt veranderd noch gewijzigd, gebaat noch geschaad. De ontkenning zelve is slechts loochening van het begrip, dat men zich van haar heeft gevormd.

Vroom nu is hij, die zich van deze hoogere Macht, hoe ook omschreven en hoe ook genoemd, volkomen afhankelijk, bij verdere ontwikkeling ook jegens haar aanhankelijk gevoelt. Zoowel wie hare grootheid als wie hare goedheid erkent; zoowel wie haar vreest als wie haar liefheeft; zoowel wie haar door bloedige offers meent te moeten verzoenen, als wie haar in kinderlijke toewijding het offer brengt van een rein hart, kan vroom zijn.

Inniger nochtans wordt de vroomheid, wanneer de mensch in deze hoogere Macht zijne verhevenste denkbeelden, zooals die van het oneindige, het eeuwige, het eenig wezenlijke, ja ook zijne heerlijkste idealen, zooals die van het ware, het zedelijk reine, het liefdevolle, als verwerkelijkt beschouwt. Eerst hierdoor wordt zij niet slechts onuitsprekelijk groot, maar tevens volkomen be-

beminnelijk in zijn oog. Hij heeft haar lief met al de liefde van zijn hart en geeft zich met onbepaald vertrouwen aan hare leidingen over. In zijn gemoed ontstaat die geheimzinnige zucht, dat nameloos verlangen, dat teeder heimwee, dat een psalmdichter zoo treffend deed zingen: »Mijne ziel dorst naar God.” Met dien God eenstemmig te denken; te willen wat Hij wil; te doen wat Hij gebiedt; in Hem te leven, zich te bewegen en te zijn; zelf niets te willen wezen, opdat Hij worde het één en het al, dat is het hoogste waartoe de vroomheid kan komen.

De waardeering nu van deze vroomheid, onafhankelijk van begrippen en vormen, is noodig, waar het de behandeling van een klooster, eene kloostervereeniging, het kloosterleven betreft. Dat leven was en is nog heden ten dage voor duizenden het middel, om te komen tot volledige toewijding aan God. Niet ieder meent, dit ook in den schoot des huisgezins of in den kring der maatschappij te kunnen doen. Vaak zijn juist degenen, die de zaak het diepst opvatten, het meest geneigd, alles vaarwel te zeggen, wat hen van de hoogere behoefte des harten zou kunnen afbrengen, ten einde in de stilte der eenzaamheid te gewinnen, wat zij wanhopen in het gewoel des bedrijvigen levens te zullen verwerven. En nu moge men zeggen, dat hun standpunt bekrompen is en hoogstens tot een vroeger tijdperk behoort; dat het meer moed aanduidt, de lagere werkelijkheid te helpen verheffen dan alle werkelijkheid te ontvluchten; dat de zinnelijkheid, als zijnde door God gewild, niet moet worden gedood maar geheiligd; dat het kloosterleven de maatschappij zoowel geestelijk als lichamelijk van nuttige krachten berooft; dat het meer van zelfzucht dan van liefde getuigt, en veeleer tot de ziekelijke dan tot de gezonde uitingen der vroomheid behoort, zich van de wereld af te sluiten, — dit alles kan slechts aanduiden, dat hij, die zoo spreekt, voor zichzelven het kloosterleven niet het hoogste acht, maar nooit, dat het voor anderen niet het hoogste kan wezen. Waar gemoedelijke overtuiging den mensch ten klooster drijft, daar moet zij worden geëerbiedigd, al is er naar onze opvatting eene dwaling des verstands in het spel. Ook hier geldt het woord: »Een iegelijk zij in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd.”

Nadat wij alzoo getracht hebben, het geestelijk gebied aan te toonen, waarop ons onderwerp zich beweegt, willen wij eene poging doen, om het als deel der historie te plaatsen in den tijd, waartoe het behoort. De geschiedenis toch vormt, evenals de stoffelijke natuur, een levend organisme, waarin het één zonder het ander niet volledig kan worden begrepen. Geen enkel verschijnsel staat op zich zelf. Alle gebeurtenissen grijpen in elkaar als de tanden van een raderwerk. Omstandigheden en personen werken op elkander, ondersteunen elkander. Nu eens brengt een middelmatig man eene groote beweging voort, omdat de menigte nog maar een kleinen stoot noodig heeft; dan weer trekt het uitstekendst genie zijne tijdgenooten niet mede, omdat zij nog niet vatbaar zijn voor zijne breede opvattingen. Zaaier, zaad en akker moeten samentreffen, als men vruchten zal zien. Daarom is het tot recht verstand der geschiedenis noodig, geen feit of persoon op zichzelf te beschouwen, maar ze in verband te brengen tot het groot geheel, allernaast tot de plaats waar, en den tijd waarin zij zijn geworden.

Die plaats is, wat ons onderwerp betreft, Noord-Nederland; die tijd de tweede helft der veertiende eeuw. Wij vinden het land verdeeld in vier groote gewesten, Holland en Zeeland, Gelre, Utrecht, Friesland, maar ontelbaar zijn de persoonlijke bezittingen van allerlei edelen, op hunne burgten verscholen, hunne onderhoorigen drukkende, en met elkander, de steden en de vorsten in telkens herhaalden strijd. Intusschen zijn de burgerijen, vooral ook ten gevolge der kruistochten, in steeds toenemend gevoel van eigenwaarde verrezen. Niet in de polyarchie van vele kleine tirannen, maar in de monarchie van enkele sterken, die voorrechten schenken en ze tevens handhaven kunnen, zien zij een waarborg voor haar bestaan. De vorsten, voor zooverre zij hun voordeel begrijpen, bevorderen deze verheffing van den derden stand. Om de edelen minder schadelijk te maken, verbinden zij het volk aan zich, zoodat hun belang en dat der steden, ofschoon aan weerszijden meestal niets anders dan eigenbelang, samenwerkt tot bereiking van een hooger historisch doel, de éénheid dezer landen.

Doch geene actie zonder reactie. En juist omstreeks den tijd, waarin wij den draad der geschiedenis moeten opnemen, barst die reactie in volle woede uit. Als Gerrit de

Groote [1]), dien de Windesheimers als hun geestelijken vader vereerden en op wien wij daarom allereerst de aandacht zullen vestigen, nog een kind is, nemen de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten in Holland een aanvang. Als het klooster te Windesheim nauwelijks is verrezen, begint de tweespalt der Schieringers en Vetkoopers in Friesland, en de strijd der Hekerens en Bronkhorsten in Gelderland. In Vlaanderen en Brabant hebben in datzelfde tijdperk ernstige volksbewegingen plaats. Altemaal verschillende vormen van hetzelfde wezen der zaak. De steden verhieven zich; de burgerstand deed zich gelden; het volksbewustzijn was ontwaakt.

Dit spiegelde zich ook in de letterkunde af. Van eene nationale literatuur was weleer geen sprake geweest. Men had zich schier uitsluitend tevreden gesteld met vertalingen uit het Latijn en het Fransch. In de dertiende eeuw was dit anders geworden. Gelijktijdig met het zelfstandig opkomen van de burgerijen kreeg ons volk zijne eigene en eigenaardige literatuur. De man, die met volkomen bewustheid de nieuwe baan betrad, was de Vlaming Jacob van Maerlant. Hem volgde Jan van Boendale of De Clerk. Beiden waren de voornaamste vertegenwoordigers van de richting der »burgerlijke didactiek." Bij wijze van terugwerking verhief zich naast het zedekundig leerdicht de zoogenaamde »sproke" of korte vertelling, doch ook deze nam meerendeels eene moraliseerende tint aan. Evenzoo handhaafde zich naast het wereldlijk tooneelspel het geestelijk mysteriespel. Bij eene menigte volksliederen, tintelend van levenslust, dichtte men een schat van geestelijke liederen, teeder en vroom, en op het gebied van 't proza waren het bij voorkeur godsdienstige opstellen en zedekundige tractaten, collatiën en sermoenen, levens van Jezus en levens der heiligen, die in grooten getale ontstonden. In één woord: de Nederlandsche burgerstand, worstelend om zijn bestaan en strijdend voor zijne rechten, schiep zich in dit tijdperk eene eigene letterkunde; die letterkunde was in hoofdstrekking didactisch; het gebied, waarop zij zich het liefst en het duurzaamst bewoog, was dat der zedelijkheid en der vroomheid. Wij

---

1) In Hoofdstuk I zal worden uiteengezet, waarom ik meen 's mans naam aldus te moeten schrijven.

zullen later zien, dat ook de Windesheimers, ofschoon zich meestal van het Latijn bedienende en daardoor buiten den kring des volks blijvende, aan de vestiging en uitbreiding van deze stichtelijke literatuur in de landtaal hun aandeel hebben gehad.

Wat nu het godsdienstige aangaat, — in de dagen, waarin onze onderzoekingen een aanvang zullen nemen, had de scholastiek zichzelve reeds overleefd. Geboren uit het streven om de godgeleerdheid wijsgeerig te grondvesten, door aan te toonen dat de kerkleer in volmaakte overeenstemming was met de eischen van het denkend verstand, had zij in haar bloeitijd de wetenschappelijke krachten veelvuldig geoefend, het logisch denken uitnemend bevorderd, staande gehouden wie anders allicht in twijfel en ongeloof zouden verzonken zijn. Doch het lag in den aard der zaak, dat zij, zoodra de groote quaestiën waren afgehandeld, tot steeds fijner onderscheidingen en telkens kleingeestiger haarkloverijen moest komen; bovenal, dat zij wel de verstands- maar niet de gemoedsmenschen op den duur bevredigen, wel bij de geleerden maar niet bij het volk belangstelling wekken kon. De veronachtzaamden stelden zich dan ook schadeloos. Door de behoeften des harten meer dan door die des verstands gedreven, wilden zij liever de heilsleer gelooven, dan de kerkleer bewijzen, het geestelijk leven liever grijpen dan begrijpen, God liever »schouwen" dan logisch ontleden. Naast de scholastiek schiepen zij de mystiek, en hoe meer de eerste daalde, hoe meer de laatste zich verhief. In het tijdperk, waarvan wij zeiden dat de scholastiek zichzelve had overleefd, vinden wij de mystiek in volle kracht. Gerrit de Groote, de vader der »moderne devotie" in ons vaderland, de man, in wien alles, wat zich later uit de Windesheimers ontwikkeld heeft, reeds in kiem aanwezig was, Gerrit de Groote was de jongere tijdgenoot van de beroemde mystieken Johannes Tauler, Hendrik Suso en Johannes Ruysbroeck. Hij zelf drukte op de zaak een stempel, die geheel in overeenstemming was met den geest der Nederlandsche vromen. Meer zedelijk dan gemoedelijk, meer practisch dan poëtisch, meer nuchter dan tot bespiegeling geneigd, maakte hij de mystiek vruchtbaar voor het werkelijk leven. In dat leven moest men toonen, vervuld te zijn van God. Onder zijne volgelingen zette deze practische richting, die veel meer dan de speculatieve voor het volk geschikt was, zich voort. Haar meest

uitstekende vertegenwoordiger, Thomas a Kempis, behoorde tot den Windesheimschen kring.

Ongevoelig zijn wij reeds op het gebied der zedelijkheid overgegaan. Ook dit moet bij een vluchtig overzicht van den tijd, waartoe ons onderwerp behoort, in oogenschouw worden genomen. Doch, indien ergens, dan zullen wij hier bij het opmaken van ons oordeel voorzichtig moeten zijn. Geen tijdperk toch, of het loopt gevaar, voor slechter te worden gehouden dan het werkelijk is, wijl het goede uit zijnen aard meer verborgen blijft en het kwade meer van zich doet spreken. Één booswicht kan door ééne misdaad een gansch land van zich doen gewagen, terwijl duizend rechtvaardigen, die hun geheele leven in eerlijkheid en braafheid, in zelfbeheersching en zelfverloochening doorbrengen, nauwelijks worden opgemerkt. Nog grooter wordt de kans van onbillijke beoordeeling in dagen van zedelijke opwaking. Volkomen te goeder trouw en niettemin met schromelijke overdrijving, schilderen de boetpredikers, die alsdan onder het volk uitgaan, de heerschende zonden af op eene wijze, waardoor het nageslacht op een dwaalspoor kan worden geleid.

Ondanks de voorzichtigheid, om de genoemde redenen hier bovenal gevorderd, schromen wij niet, het algemeene peil der moraliteit, ten tijde toen Gerrit de Groote leefde en Windesheim verrees, betrekkelijk laag te noemen. Wij nemen hier niet tot maatstaf enkele geruchtmakende feiten maar doorgaande toestanden, niet het kwade, dat door de openbare meening werd veroordeeld, maar de verkeerdheden, die als geoorloofd werden beschouwd. De heerschende zonden der bisschoppen en lagere geestelijken waren geldzucht, onmatigheid, concubinaat. De adellijke heeren kenmerkten zich, behoudens enkele gunstige uitzonderingen, door gewelddadigheid, roofzucht en trots. Bij het volk vermeerderde de hartstochtelijke liefde voor het dobbelspel de lijst der gewone ondeugden van de lagere standen. In het algemeen was er eene ruwheid van zeden, die de sporen van vroegere nog meer barbaarsche tijden droeg, zoodat bijv. de bloedwraak geoorloofd werd geacht. En de kloosters? Van de tuchteloosheid en de ontucht, die daar veelal heerschten, worden ons door bevoegde mannen uit die dagen tafereelen opgehangen, die, na aftrek van alles wat heilige verontwaardiging er onbewust in kan hebben overdreven, een bedroevenden indruk maken.

Alleen de karthuizers werden een gunstig oordeel waardig gekeurd. De bedelmonniken daarentegen stonden het laagst van allen aangeschreven. In den loop van ons onderzoek, dat juist met de zedelijke opwaking door de prediking van Gerrit de Groote in het nauwste verband staat en waarvan de uitgebreide kloosterhervorming door de Windesheimers een voornaam deel zal uitmaken, komen wij op dit onderwerp meer uitvoerig terug.

Ons overzicht, dat zich tot dusverre bijna uitsluitend bij Nederland heeft bepaald, zou onvolledig en als inleiding voor dit werk onvoldoende zijn, zoo wij niet den blik een weinig verruimden en ten slotte in korte trekken den algemeenen toestand der Kerk gedurende dit tijdperk trachtten te schetsen. Als wij ons historisch onderzoek beginnen, vinden wij de pausen niet te Rome maar te Avignon, waar zij huns ondanks den koningen van Frankrijk naar de oogen moeten zien. Spoedig daarna, nog tijdens het leven van Gerrit de Groote, volgt het schisma met zijne pausen en tegenpausen, die ieder voor zich beweren de eenige wettige te zijn, en elkander in den ban doen. Terwijl deze toestand zoowel theoretisch de eenheid, als practisch de waardigheid der Kerk ondermijnt, hebben de bisschoppen nog eene bijzondere reden om ontevreden te zijn en te strijden voor een oud-kerkelijk beginsel, dat sinds lang te hunnen nadeele door de pausen vertreden is. Deze namelijk, ten einde alle macht in hun persoon samen te trekken, hebben zich van allerlei middelen, wettige en onwettige, zedelijke en onzedelijke, zelfs van ondergeschoven decreten bediend, ten einde te bewijzen, dat het recht om conciliën bijeen te roepen, bisschoppen aan te stellen en af te zetten, beneficiën weg te schenken, absolutie en dispensatie te verleenen, ja alle kerkelijke vonnissen bij appèl te vernietigen, aan hen behoort, beweringen, die ten slotte hun wil tot éénige wet maken, en waardoor aan alle geestelijk gezag en herderlijke tucht de bodem wordt ingeslagen. En indien zij dezen centralisatiegeest nog maar door dubbele braafheid en rechtvaardigheid hadden aanbevolen! Maar hunne zedeloosheid en willekeur brachten de zaak in telkens grooter verdenking. Alles werd door hen verlaagd tot eene quaestie van geld en van gunst. Het koopen en verkoopen van kerkelijke waardigheden, altijd zoo streng door de Kerk verboden, had nergens op grooter schaal en met meer onbeschaamdheid plaats dan aan het pauselijke hof. De simonie

vermeerderde aldaar de weelde, de weelde de onzedelijkheid. Eindelijk kwamen de bisschoppen op voor hunne weleer onbetwiste en thans nauwelijks meer bewijsbare rechten. Drie groote kerkvergaderingen, te Pisa (1409), te Constanz (1414) en te Bazel (1431), stelden tegenover het zoogenaamd papaal-systeem het beginsel op den voorgrond: de Kerk, vertegenwoordigd door de conciliën, staat boven den Paus; zij is de wetgevende, hij de uitvoerende macht. Te gelijker tijd trachtten deze kerkvergaderingen ook nog een einde te maken aan andere moeilijkheden, waarin de Kerk sinds vele jaren was gebracht. Hare leer namelijk was in Engeland door Wycliffe, in Bohemen door Johannes Huss en Hieronymus van Praag aangevallen, en de invloed van de denkbeelden dezer mannen was groot geweest. De kerkvergadering te Constanz, gelijk bekend is, veroordeelde de stellingen van den eerste en beval dat zijn gebeente opgegraven en de asch daarvan verstrooid zou worden; de beide laatsten verwees zij naar den brandstapel. Zoo meende zij de ketterij uit te roeien door de ketters te dooden.

Dit alles behoort óók tot den tijd, waarin wij ons gaan bewegen. Wycliffe was een tijdgenoot van Gerrit de Groote. Het concilie van Bazel valt in de dagen van Windesheims hoogsten bloei. Wel is waar bleven zoowel De Groote als de Windesheimers steeds aan de in rechte lijn gekozen pausen en aan de door dezen benoemde bisschoppen getrouw; wel is waar weken beiden niet van de kerkleer af, wijl de hervorming, die zij bedoelden, uitsluitend van zedelijk-godsdienstigen aard was en zich met het overige niet wezenlijk bemoeide; maar in deze Inleiding, die zich ten doel stelt, den lezer te oriënteeren op het geschiedkundig terrein, waarop hij zich begeven gaat, mocht een blik op den toestand van de Kerk in haar geheel, naar ons voorkwam, niet ontbreken.

Wij trekken onze beschouwing van het merkwaardig tijdperk der veertiende en vijftiende eeuw, het tijdperk, waarin Windesheim ontstond en zijne eigenlijk gezegde historische roeping vervulde, in betrekking tot ons vaderland te zamen, en brengen het in verband met het nog merkwaardiger, dat in de zestiende eeuw voor Nederland is gevolgd. Het is een tijdperk van wording. Er gist iets, dat tot klaarheid wil komen. Er is eene verscheidenheid van levensuitingen, die naar eene hoogere eenheid streeft. Staatkundige en maatschappelijke vraagstukken,

zedelijke en godsdienstige behoeften, frissche levenslust en diepe gemoedelijkheid, volkszonden en hoogere adspiratiën woelen door elkander en worstelen met elkaar. Zóóveel blijkt reeds, dat de toekomst aan de burgers zal behooren. Terwijl de macht der edelen vermindert en de invloed der geestelijkheid niet vooruitgaat, nemen zij in aanzien toe. De nationale letterkunde draagt den stempel van hunnen geest. Deze laatste doet zich kennen als een geest van vrijheid en vroomheid, van gezond verstand en zedelijken ernst. Hunne stedelijke rechten en door vorsten verleende voorrechten zijn hun lief. Terwijl zij zich van de kerkelijke vormen blijven bedienen, zoeken zij naar iets innigs, dat in het leven kan worden toegepast. Komen de oude denkbeelden wat al te veel met hun verstand in strijd, dan begint er twijfel te ontstaan in hun gemoed. Maar vooral, als de vertegenwoordigers der Kerk hun wandel niet rein bewaren, dan durven zij daar ergernis aan te nemen en in naam der zedelijkheid op te komen tegen zulk een gedrag. In één woord: er is een ontwikkelingsproces van sociaal-politieken, van moreel-religieusen aard, dat langzaam maar zeker voortwerkt. Aan dat proces hebben ook de mannen van den Deventersch-Windesheimschen kring gearbeid, ofschoon voor een bescheiden gedeelte, niet wetende waartoe alles moest leiden, ja zonder de denkbeelden en toestanden, die er uit geboren werden, ooit te hebben gewild. De geest der vroomheid, bovenal die der zedelijkheid, ook door hen opgewekt, heeft huns ondanks de behoefte aan iets nieuws slechts grooter gemaakt. Aan die behoefte kwam eerst de zestiende eeuw bevrediging schenken. Voor zoover zij het moreel-religieuse betrof, kon het Lutheranisme tijdelijk voldoen. Aan het moreel-religieuse en het sociaal-politieke te zamen gaf in Nederland het Calvinisme den waren stoot. Eerst met de zegepraal van dit laatste kwam onze natie staatkundig en kerkelijk tot hoogere rechten. Het standpunt, toen bereikt, werd op zijne beurt het steunpunt, van waar eene wederom nieuwe, nog al verdere ontwikkeling van het volksleven in de twee genoemde richtingen kon uitgaan.

HOOFDSTUK I.

GERRIT DE GROOTE EN DE TWEE STICHTINGEN, WAARTOE HIJ AANLEIDING HEEFT GEGEVEN.

Meyster Gheryt die Grote, die mit sinen heilighen leven ende levendighe exempel ende vurighe lere ende predicacie, als een apostel ons Heren, al dat crisdom van Utrecht hevet verlichtet ende van menigher dwalinge tot Gode ghetoghen ende bekeert. m. ccc. l xxxiiii.

Memorieboek van het Oude convent te Weesp (zie Van Iterson, *Stemmen uit den Voortijd*, Leiden, 1857, blz. 179).

Men schreef October 1340 — in Holland leidde graaf Willem IV, uit het Henegouwsche stamhuis, zijn verkwistend en avontuurlijk leven; Gelderland stond onder zijn eersten hertog, Reinald II, als echtgenoot en zoon geenszins onberispelijk, maar voor zijne onderdanen een uitstekend vorst; Utrecht ging gebukt onder den schuldenlast, waarmede het door den onbekwamen bisschop Jan van Diest was bezwaard, doch zou weldra herademen door den ordenenden geest van Jan van Arkel, en de pausen van Rome waren midden in hunne »zeventigjarige ballingschap" te Avignon — men schreef dan October 1340 1), toen in een huis op den Brink te Deventer 2) de man werd geboren, die als krachtig drager en machtig vertegenwoordiger van de zedelijk-godsdienstige behoeften onzer vaderen in de veertiende eeuw, niet slechts aanleiding heeft gegeven tot de stichting van de Broederschap des gemeenschappelijken levens en haar evenknie, de Kloostervereeniging van Windesheim, maar ook den stempel zijner persoonlijkheid op zijn geestelijk nageslacht zóó diep heeft ingedrukt, dat het gemoedsleven van dit laatste te beter kan worden begrepen, wanneer men het zijne heeft verstaan 3).

---

1) De maand is bekend door Dumbar, *Kerkelyk en wereltlyk Deventer*, Dev. 1732, dl. I, blz. 507; de dag wordt nergens opgegeven.

2) Dumbar, t. a. p.

3) De voornaamste literatuur over Gerrit de Groote is als volgt: I, Hoofdbronnen voor de geschiedenis van zijn leven: Petrus Horn, *Vita magistri Gerardi Magni* (in een papieren handschrift, afkomstig uit Heer-Florenshuis te Deventer, en thans onder n°. 8849—8859 berustende in de „Bibliothèque royale des ducs de Bourgogne" te Brussel. Het draagt alle kenmerken van een autographisch onafgewerkt geschrift, beslaat 24 folio's in 12mo, en heeft in verschillende gedeelten zóó groote overeenkomst met het aanstonds te noemen

Deventer, dat met Zwolle en Kampen de drie hoofdsteden van Overijsel vormde, dreef in die dagen een aanzienlijken han-

---

Vita door Thomas a Kempis, dat de eene schrijver den anderen, of beiden eene zelfde bron moeten hebben gebruikt. (Ik stel mij voor, het weldra òf afzonderlijk òf in een ander werk uit te geven); Thomas a Kempis, *Vita venerabilis magistri Gerardi Magni* (in de verschillende uitgaven van 's mans *Opera omnia*); Thomas a Kempis, *Chronicon canonicorvm regvlarivm Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (achter de straks te noemen uitgave van het *Chronicon Windesemense*), p. 2—6, 147—155; Rudolphus Dier de Muden, *Vita magistri Gherardi Grote* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 1—11); Joannes Busch, *Chronicon canonicorvm regvlarivm ordinis S. Avgvstini Capituli Windesemensis* (uitgegeven door Rosweyde), Antv. 1621, p. 1—25; Jodocus Badius, *Vita reverendi patris Thomae a Kempis* (vóór de verschillende uitgaven der *Opera omnia* van Thomas a Kempis door Sommalius), cap. VIII; Henricus de Pomerio, *De origine monasterii Viridis Vallis* (in H. S. nº. 335 der Universiteits-bibliotheek te Utrecht en in H. S. nº. 13725, 2927, 2928 der Boergoensche bibliotheek te Brussel), Lib. II, cap. 8—10 (welke drie capita zijn uitgegeven door J. Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII, Leiden, 1837, blz. 362—364); Dumbar, *Het kerkelyk en wereltlyk Deventer*, Dev. 1732, dl. I, blz. 507—510, 548—551. II, Zijne uitgegevene en onuitgegevene geschriften: Th. A. en J. Clarisse, *Over den geest en de denkwijze van Geert Groete, kenbaar uit zijne schriften* (in Kist en Royaards, *Archief* als boven, dl. I, 1829, blz. 355—398; dl. II, 1830, blz. 245—395; dl. III, 1831, blz. 1—90; dl. VIII, 1837, blz. 1—383); Acquoy, *Gerardi Magni epistolae* XIV, Amst. 1857; De Ram, *Venerabilis Gerardi Magni de Daventria epistolae* VIII, Brux. 1860 (overgedrukt uit de *Bulletins de la Commission royale d'histoire*, tome II, nº. 1, série 3); Nolte, *Sieben Briefe von G. Groote* (in het *Theologisch Quartalschrift*, Th. XXII, Heft 2); *Huwelijkslessen van Geert Groote* (uitgegeven door Van Vloten, *Verzameling van Nederlandsche prozastukken*, Leid. 1851, blz. 367 v.); *Zedelijke toespraak van Geert Groote* (uitgeg. door denzelfden in Kist en Royaards, *Nieuw archief*, dl. II, 1854, blz. 299—307); *De vijf poente, die meester Geert de Grote an den volke tUutrecht predicte* (uitgeg. door Moll in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, Amst. 1870, dl. I, blz. 409—411); *Sermo in festo palmarum, de paupertate* (uitgeg. door Moll, a. w. dl. II, blz. 432—469). Over weleer bestaan hebbende en nog bestaande werken van Gerrit de Groote in handschrift raadplege men Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p. 277—279; Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, tom. I, p. 354 seq.; Paquot, *Memoires* (octavo-uitgave), Louv. 1763, tome IV, p. 351—358; Acquoy, *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 6—17. III, Voornaamste zelfstandige bewerkingen van de geschiedenis zijns levens: Delprat, *Verhandeling over de Broederschap van G. Groote*, 2[de] druk, Arnh. 1856, blz. 4—27; Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation*, Hamb.

del [1]). Reeds tachtig jaren vroeger was het opgenomen in de groote handelsvereeniging, die later de Hanse werd genoemd [2]), en zijne inwoners, door de ervaring bevestigd in hunne overtuiging, dat koopmansbedrijf meer dan oorlogsrumoer de welvaart der burgers bevordert, mengden zich zoo weinig mogelijk in twisten, maar bewogen zich het liefst op markt en kantoor.

Aangaande de regeeringsleden der stad in de dagen, waarvan wij spreken, wordt een minder lofwaardig getuigenis afgelegd. In plaats van alle ingezetenen gelijkmatig te behandelen, misbruikten zij hunne macht, om hunne vrienden te bevoordeelen, hunne vijanden te drukken en zichzelven te verrijken. Ook trachtten zij gelden, die met volkomen recht aan de kanunniken der Lebuïnus-kerk toekwamen, in het voortdurend bezit der stad te brengen, altemaal handelingen, die één hunner zóózeer tegen de borst stuitten, dat hij zich voorzichtig aan hen onttrok, en zich liever voor de daartoe staande som afkocht, dan langer getuige te zijn en deelgenoot te worden geacht van hunne gewetenlooze praktijken [3]).

Die ééne was Werner de Groote [4]), de vader van het kind, dat bestemd was om eenmaal als boetprediker op te treden tegen de heerschende zonden van zijnen tijd, en onder die zonden vooral ook tegen woeker en hebzucht.

1841, Bd. II, S 62—89 (Gotha, 1866, Bd. II, S. 55—75); Böhringer, *Die deutschen Mystiker des vierzehnten und fünfzehnten Jahrhunderts*, Zürich, 1855, S. 612—644; Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Crefeld, 1855, S. 40 - 56; mijne eigene opstellen *Geert Groote* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, jaargang V, Amst. 1860, blz. 123—149) en *Geert Groote en de broeders en zusters van het gemeene leven* (in de *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland, in tafereelen*, Amst. 1864, dl. I, blz. 376--391) zijn, ofschoon uit de bronnen geput, van populair-wetenschappelijken aard.

1) Dumbar, *Kerkel. en wereltl Deventer*, dl. I, blz. 485, 487; *Overijsselsche almanak voor* 1839 (jaarg. IV), blz. 71—73.

2) *Overijsselsche almanak voor* 1842 (jaarg. VII), blz. 2.

3) Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Hanov. 1707, tom. II), p. 939.

4) Busch, l. l. Werner de Groote was schepen (Rud. Dier, *Vita Gherardi Grote*, p. 1) of schepen en burgemeester der stad (Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 148 seq.). Zijne vrouw heette Heylwig van der Basselen (Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 507, 550; verg. ook Thom. a Kempis, l. l. p. 149).

Toen Gerrit de Groote, want zoo heette de knaap [1]), den leeftijd bereikt had, waarop hij met vrucht onderwijs zou kunnen ontvangen, werd hij door zijne ouders, die tot den aanzienlijken en rijken stand van Deventer behoorden en hem innig liefhadden [2]), ter school gedaan. Hij schijnt, behalve in de kapittelschool zijner vaderstad, ook nog te Aken en te Keulen onderwijs te hebben ontvangen [3]). Op zijn vijftiende jaar vinden wij hem als student te Parijs [4]).

Hoe het in die dagen in de genoemde stad gesteld was, en welke zijne leermeesters aldaar zullen geweest zijn, is elders uiteengezet [5]). Hier zij het genoeg, dat hij er op zijn achttiende jaar tot meester in de vrije kunsten — wij zouden thans zeggen, tot doctor in de wijsbegeerte — werd bevorderd [6]).

Ofschoon alzoo het doel van zijn verblijf in Frankrijks hoofdstad bereikt scheen, bleef hij er nog eenigen tijd wonen, ten einde den omgang van andere geleerden, met name van de godge-

---

1) Sinds lang is men gewoon, van Geert Groote te spreken. De naam doet weinig ter zake. Nochtans geloof ik, dat het Gerrit de Groote of Gerrit Groot moet wezen. Hij zelf noemt zich Groot in zijn openlijk protest (afgedrukt achter Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XVIII, § 1). Daarentegen heet hij De Groote in de acte, waarbij hij zijn huis in de Bagijnenstraat te Deventer aan de zusters des gemeenschappelijken levens aldaar afstond (Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 548), alsmede in de statuten van het bedoelde zusterhuis (aldaar, blz. 549). De genoemde acte is opgemaakt in zijne eigene tegenwoordigheid; de statuten zijn waarschijnlijk door hemzelven ontworpen. Ook elders (bijv. in het motto vóór dit Hoofdstuk) komt zijn naam aldus voor. Hoe men intusschen over den toenaam denke en of men dien Groot of De Groot, Groote of De Groote spelle, daarbij tevens gedachtig aan de verschillende wijzen, waarop weleer de naam van een zelfden persoon niet zelden werd geschreven, — dat hij niet Geert maar Gerrit heette, blijkt uit schier alle plaatsen, waar de Nederlandsche vorm voorkomt. De naam Geert, zoo werd mij door een echt Deventerschman verzekerd, is als mansnaam (wel Geertje als vrouwennaam) te Deventer niet in gebruik. Hij schijnt ontstaan te zijn uit misverstand van de samentrekking in het woord Meester-Geertshuis (voor Meester-Geritshuis).

2) Petrus Horn, *Vita Gerardi Magni M. S.*, cap. I.

3) Petrus Horn, l. l.

4) Badius, *Vita Thomae a Kempis*, cap. VIII, § 2; conf. Rud. Dier, *Vita Gherardi Grote*, p. 1; Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. II, § 1.

5) Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 5—7.

6) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. II, § 2; Badius, l. l.

leerden, te genieten [1]). Hij schijnt reeds toen den grondslag gelegd te hebben tot de algemeene kennis, die hem later eigen was. Want een »omnis homo" was hij. Niet slechts zijne vrienden [2]), maar ook zijne werken getuigen daarvan [3]). Behalve met zijn eigen vak, was hij bekend met de rechten en doorkneed in het kanonieke recht [4]), bedreven in de theologie, te huis in de Heilige Schrift en met menigen kerkvader vertrouwd [5]), een beoefenaar van de geneeskunst [6]), een liefhebber van de astrologie, zelfs niet afkeerig van necromantie en magie [7]). Voorts was hij jaren lang een groot vriend van disputeeren, en levenslang een hartstochtelijk verzamelaar van boeken [8]). Hij

---

1) Badius, l. l. Zijne eigene geleerdheid was zóó groot, dat Thom. a Kempis (*Vita*, cap. XIII, § 1) aangaande hem zegt, dat hij „multis doctis doctior," en Petrus Horn (*Vita*, cap. X), dat hij „in omnibus scientiis nulli secundus in orbe" was.

2) Wilhelmus de Salvarvilla schreef aangaande hem aan paus Urbanus VI: „Vir quidam venerabilis, nomine Gerardus Magnus, diaconus Trajectensis dioecesis, in scientiis liberalibus, naturalibus et moralibus ac etiam in theologia et jure canonico eruditus." Zie 's mans *Epistola*, die voor het grootste gedeelte sinds lang achter het *Vita* door Thom. a Kempis, maar eerst volledig is uitgegeven in mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 59 seq. Verg. ook Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XVII, § 1; Rud. Dier, *Vita*, p. 2.

3) Men zie slechts even zijn *Sermo de focaristis* (in Kist en Royaards, *Archief*, dl. I, II, III, VIII). Veel duidelijker nog getuigen het zijne *Conclusa et proposita* (achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 2—21), waar hij, zichzelven en anderen voorschriften gevende, klaarblijkelijk het oog heeft op allerlei, wat hij vroeger zelf heeft beoefend, maar thans als dwaasheid beschouwt.

4) Zie hierover vooral Clarisse in Kist en Royaards, *Archief*, dl. II (1830), blz. 272 v; III (1831), blz. 60—84. Reeds Joh. Trithemius, *Catalogus illustrium virorum* (in zijne *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 147, noemt hem „vir tam in divinis quam in humanis scripturis et maxime in iure canonico doctissimus."

5) Zie vooral Clarisse in het genoemde werk, dl. II, blz. 271 v; verg. De Groote's *Publica protestatio* achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 1.

6) Rud. Dier, *Vita*, p. 2; *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 109.

7) Rud. Dier, *Vita*, p. 2; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XIII, § 5; *Epistolae*, p. 111—123.

8) Petrus Horn, *Vita*, cap. X; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XIII, § 1; Delprat, *Broederschap*, blz. 11.

kocht ze aan van heinde en ver [1]), liet ze voor zich afschrijven [2]), had er veel geld voor over [3]), hield trouw aanteekening van hetgeen zij hem kostten [4]), maar gebruikte ze ook [5]) en gaf ze gaarne aan anderen ter leen [6]). Doch wij loopen ons onderwerp vooruit.

Juist door het stijgen van zijn roem te Parijs, riep zijn vader, die, naar 't schijnt, met hem wilde pronken, hem naar Deventer terug. Weldra bleek hij ook dáár een meester in het disputeeren en het doceeren te zijn. Aller verbazing werd er door opgewekt, aller oog op hem gevestigd [7]).

Ik gis, dat het omstreeks dezen tijd zal geweest zijn, dat hij ook Praag bezocht [8]). De hoogeschool aldaar, die sinds 1347 opgekomen en in 1360 gevestigd was, trok terstond zeer de aandacht en lokte tal van jongelingen van heinde en ver tot zich. Ook Gerrit de Groote schijnt te hebben willen zien, hoe het daar was gesteld, en er omgang met geleerden en roem voor zichzelven te hebben gezocht. Later (1366) vinden wij hem tijdelijk, met

---

1) Delprat, t. a. p., beweert, dat hij ze vooral uit Frankfort verzamelde. Mij is geen bewijs daarvan voorgekomsn. Doch zie *Epistolae*, p. 90.

2) *Epistolae*, p. 90. In een brief aan Wilhelmus Vroede (H. S n°. 154[1] der Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage, fol. 131ᵛ) zegt hij: „Scribitur michi in Pragis Johannes Crisostomus super Matheum. Rescribatis michi originalia, que ibidem sunt. Gherlacus veniet cito et scribet michi." (Hier volgt eene reeks van werken, die hij niet heeft, van andere, die hij wel bezit). In een brief aan Johannes van de Gronde (l. l. fol. 206ʳ): „Habeo de presenti quinque scribentes, et scribitur Augustinus super Johannem et Beda super Marcum; et timeo deficere in franceno, antequam francenum venerit."

3) Zie Moll, *Geert Groote een edelmoedig boekverzamelaar* (in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen*, dl. I, 1870, blz. 347).

4) Brief aan Joh. van de Gronde (in bovengenoemd H. S. fol. 207ʳ): „Mitto vobis librum sentenciarum, pro quo tres francos, ii sol., viii, secundum tenorem registri mei de empcione librorum meorum reseruati exposui."

5) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XIII, § 2, 3.

6) Brief aan Wilh. Vroede (in bovengenoemd H. S. fol. 127ʳ): „Habeo quendam librum sermonum Augustini...., quem extra Dauentriam commodaui." *Conclusa et proposita* (achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 19): „In temporalibus pecuniis, reditibus et libris habeas te sicut dispensatorem."

7) Badius, *Vita Thomae a Kempis*, cap. VIII, § 3.

8) Petrus Horn, *Vita*, cap. I: „Quum in civitate Pragensi mundane et vane philosophie vapores haurire studeret," etc.

kennis van de schepenen zijner vaderstad, naar het schijnt als hun afgevaardigde, aan het pauselijk hof te Avignon 1), en hetzij hij toen reeds te Keulen woonde, of er eerst daarna is heengegaan, zeker is het, dat hij zich in de aartsbisschoppelijke stad gevestigd heeft, en ook dáár alweer door het redetwisten met geleerde mannen en het houden van openbare lezingen steeds klimmenden roem verwierf 2). Om dit laatste nu was het hem vóór alles en boven alles te doen 3).

Intusschen leefde hij, niet minder door de natuur dan door de fortuin begunstigd. Door de natuur, want hij was niet alleen met buitengewone gaven des geestes, maar ook met lichamelijke schoonheid toegerust. Door de fortuin, want buiten de opbrengst zijner persoonlijke bezittingen, had hij over een jaarlijksch inkomen van tweehonderd pond te beschikken, eene voor die dagen zeer aanzienlijke som 4). Hoogst waarschijnlijk was dit het bedrag van de twee praebenden, die hij als kanunnik van de St. Maartenskerk te Utrecht en van Onze-lieve-vrouwekerk te Aken genoot 5). Hij kleedde zich sierlijk 6), nam deel aan de vermaken

1) Zie Delprat, a. w. blz. 7—9, die echter dwaalt, als hij De Groote uit Parijs naar Avignon doet reizen. Er lagen acht jaren tusschen zijne promotie (1358) en den tocht naar Avignon (1366).

2) Badius, l. l. cap. VIII, § 3

3) Algemeen getuigenis zijner biographen.

4) In het *Vita Gerardi Magni M. S.* door Petrus Horn, cap. II, is een „zeer oude dialoog" opgenomen tusschen een cantor en een koning over Gerrit de Groote vóór diens bekeering. Bedrieg ik mij niet, dan is deze dialoog afkomstig van 's mans bekenden vriend Salvarvilla, „cantor Parisiensis, archidiaconus Brabantiae in ecclesia Leodiensi, doctor in theologia." Het komt mij zelfs waarschijnlijk voor, dat Salvarvilla haar opstelde met het doel, om De Groote op kiesche wijze tot zinsverandering op te wekken. De vernuftsspelingen over de namen Gerardus en Groote, alsmede de mystische beschouwingen over de getallen honderd en tweehonderd, die er in voorkomen, zijn thans niet meer te genieten, maar de vorm van eene samenspraak tusschen den schrijver en God over den persoon, wiens bekeering hij wenscht, is niet onaardig gekozen. Het is aan dezen dialoog, dat ik de in den tekst genoemde bijzonderheden ontleen Ook Thomas a Kempis (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 4) zegt: „Erat namque iucundus facie, verbo suavis et omnibus affabilis."

5) Rud. Dier, *Vita*, p. 3; Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 548.

6) Rud. Dier, *Vita*, p. 2; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. V, § 1; Badius, l. l. cap. VIII, § 3.

der wereld, en wekte in het hart van menigen vrome ernstige bezorgdheid op voor het heil zijner ziel [1]).

Men verhaalt, dat hij reeds tijdens zijn verblijf te Praag zóózeer in de strikken der zonde verward was, dat een heremiet aldaar hem in een visioen met vurige ketenen gebonden zag. Het visioen werd hem medegedeeld; het trof hem, maar tot verandering van leven kwam hij niet [2]).

Evenzoo verhaalt men, dat bij te Keulen bij zekere spelen tegenwoordig was, toen iemand tot hem kwam en zeide: »Wat staat gij hier naar deze ijdele dingen te zien? Gij moet een ander mensch worden." Ditmaal sloeg hij er nauwelijks acht op en beschouwde de zaak als eene dwaasheid [3]).

Ook te Deventer zal het hem niet aan opwekking tot zinsverandering hebben ontbroken. Een zijner levensbeschrijvers [4]) deelt mede, dat De Groote aldaar in eene zware ziekte verviel. Hij noemt zelfs het huis, waar dit geschied zal zijn. De priester, die hem bezocht, eischte, dat hij afstand zou doen van zijne boeken over de tooverkunst. Maar vergeefs. De Groote kon niet besluiten ze te doen verbranden, en de priester ging heen zonder hem de genademiddelen der Kerk te hebben toegediend. Intusschen begon de kranke op grond van zijne eigene geneeskundige kennis voor het ergste te vreezen. Uit zekere verschijnselen maakte hij op, dat de dood niet verre meer was. Hij verzocht den priester, met het hoogwaardige terug te komen, liet de bewuste boeken op den Brink verbranden, ontving het heilig oliesel en — herstelde. Dit een en ander schijnt niet zonder invloed te zijn gebleven, doch er was meer noodig, eer dat in dezen man het oude geheel zou voorbijgaan.

Het moet in den loop van het jaar 1374 zijn geweest [5]), dat

---

1) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. III, § 2.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. I.

3) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. III, § 1, 2; Badius, l l. cap. VIII, § 4.

4) Rud. Dier, *Vita*, p. 2; verg. Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XIII, § 5.

5) De chronologische berekening van De Groote's leven is, zoover ik weet, nog nooit gemaakt. Toch is zij noodig, om niet slechts alle bestaande onzekerheid weg te nemen, maar ook allerlei verkeerde voorstellingen, die de geschiedschrijvers tot dusverre in dit opzicht gegeven hebben, te vermijden. Daarenboven leidt zij tot het verrassend resultaat, dat de man, dien men zich allicht denkt als jaren lang preekende, zijne openbare loopbaan in weinig meer dan

Gerrit de Groote, destijds nog geen volle vier en dertig jaar oud, — wij weten niet tot welk einde — te Utrecht vertoefde. Juist kwam daar Hendrik Aeger, naar den naam zijner geboorteplaats meestal Hendrik van Calcar geheeten, een hoogst merkwaardig en tot dusverre veel te weinig bekend man 1). Deze

---

drie en een half jaar heeft volbracht. Om dit duidelijk te maken, begin ik van achteren af. Vóór 21 Oct. 1383 werd hem het preeken verboden (zie Delprat, *Broederschap van G. Groote*, blz. 25; Acquoy, *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 60). Zijne aanstelling als prediker kan hij niet lang vóór 1 Jan. 1380 hebben ontvangen, wijl hij haar kreeg van den Utrechtschen bisschop Floris van Wevelinkhoven, die 7 Nov. 1379 zijne intrede deed. Doch, alvorens als prediker op te treden, leefde hij vijf jaren afgezonderd van de wereld (Rud. Dier, *Vita*, p. 5), en bracht hij de drie, of liever de meer dan twee laatste daarvan in het klooster Munnikhuizen door (zie beneden, blz. 30, noot 5). Hij moet dus ten klooster zijn gegaan in 1377, na bekeerd te zijn in 1374. Deze jaartallen komen op de meest treffende wijze overeen met hetgeen wij van elders weten. Vooreerst toch wordt in de *Narratio* van Jacobus Traiecti alias Voecht (Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage, H. S. n°. 346, fol. 1, beschreven door Delprat in het *Archief*, dl. VI, 1835, blz. 278—302, alsmede in zijne *Broederschap van G. Groote*, blz. 344, zijnde dit handschrift blijkens de eigenhandige naamteekening van Royer hetzelfde, waarvan Molhuysen uittreksels heeft gekend, *Overijsselsche almanak voor* 1845, blz. 93) het jaar 1377 opgegeven als dat, waarin God Gerrit de Groote verkoos tot verbetering des volks, terwijl er onmiddellijk op volgt, dat deze zich eerst naar Munnikhuizen begaf, wat dan in het genoemde jaar moet zijn geschied. Ten andere weten wij uit de authentieke acte van overdracht, dat hij zijn huis te Deventer reeds den 20sten Sept. 1374 onder zekere voorwaarden ter inwoning had afgestaan aan arme lieden, die God wilden dienen (Dumbar, *Kerkel en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 548 v.). In deze acte nu heet hij nog maar alleen kanunnik van Onze Lieve Vrouw te Aken, terwijl hij vroeger twee kanunnikdijen bezat. Op grond hiervan gis ik, dat het afstand doen van zijne praebende te Utrecht de eerste, en de schenking van zijn huis aan arme godsdienstige lieden de tweede daad na zijne bekeering is geweest, en stel deze laatste daarom in den zomer van 1374. Telt men hier nu weer de vijf jaren van afzondering bij op, dan krijgt men 1379 als het jaar, waarin hij besloot als prediker op te treden.

1) Meer dan vele anderen verdient Hendrik van Calcar in eene monographie uitvoerig te worden behandeld. Uit deze monographie zou nog wel kunnen blijken, dat de groote zedelijke hervorming der veertiende en vijftiende eeuw, die aan de augustijner-regulieren wordt toegeschreven, oorspronkelijk van de karthuizers is uitgegaan. Belangrijke aanwijzingen leverden Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, S. 41; Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. ii, blz. 119, 120, 121, 265v, 377v, 393, 400;

Hendrik van Calcar was thans prior in het karthuizer-klooster Munnikhuizen bij Arnhem. Ofschoon twaalf jaar ouder dan De Groote, had hij vroeger veel met dezen omgegaan, kende daardoor de uitnemende gaven van zijnen geest, en achtte ze veel te goed, dan dat zij in de aarde mochten worden begraven. Daarom had hij sinds lang gewenscht, De Groote te spreken, en vernemende dat deze eveneens te Utrecht was, ging hij tot hem [1]).

Wat de beide mannen met elkander hebben gesproken, zal wel tusschen hen geheim zijn gebleven. De geschiedschrijvers hebben er nochtans naar gegist. Thomas a Kempis weet er zelfs veel van te verhalen [2]). Mooren gaat verder, en verzekert dat Hendrik van Calcar toen reeds op De Groote als toekomstig prediker het oog had [3]). Wij voor ons gelooven, dat het den vromen karthuizer alleen te doen was om het zieleheil van zijnen vriend, en dat het optreden van dezen laatste als prediker zich eerst vervolgens uit de omstandigheden ontwikkeld heeft. In ieder geval, de poging werd met den besten uitslag bekroond. De Groote kwam tot datgene, wat in de taal der christenen van alle eeuwen geheeten heeft »bekeering." Hiermede begint het tweede tijdperk van zijn leven.

Hirsche, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 513—520. Wie den merkwaardigen man tot een voorwerp van bijzonder onderzoek wil maken, verzuime niet, het stedelijk en kerkelijk archief van Calcar te raadplegen, welks archivaris, de heer Wolff, met zijne uitgebreide kennis en voorkomende welwillendheid hem zeker gaarne ter zijde zal staan. Dat de karthuizers ten tijde van Hendrik van Calcar in grooten roep van zedelijkheid stonden, blijkt o. a. uit Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 22 seq, 212; Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I), cap. III; Jacobus Traiecti alias Voecht, *Narratio* (Kon. bibl. te 's Grav. H. S. n°. 346), fol. 1r. Dat de Windesheimers enkele zaken van hen hebben overgenomen, kan men zien bij Busch, l. l. p. 98, 414, 207—211.

1) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. IV, § 1, 2. De bekeering van Gerrit de Groote schijnt wel zeer bepaald door den invloed van Hendrik van Calcar te hebben plaats gehad. Petrus Horn (*Vita*, cap. III) schrijft haar aan Johannes van Arnhem toe, maar acht toch ook mogelijk, dat beiden haar hebben te weeg gebracht („sed possibile est, quod ambo").

2) *Vita*, cap. IV, § 2.

3) *Nachrichten*, S. 41 f.

Inderdaad had er in zijne wijze van zijn eene geheele omkeering plaats. Wat hij tot dusverre had nagejaagd, vervulde hem van nu af met tegenzin. Wat hij het hoogst had geacht, verloor alle waarde in zijn oog. Wat hij weleer onmisbaar zou hebben genoemd, kon hij voortaan ontberen. De rijke kanunnik, die in het volle genot der wereld had geleefd, stierf der wereld af. De gevierde magister, die alleen maar gestreefd had naar eer bij de menschen, trotseerde de openbare meening. Men zag hem te Deventer eenvoudig, ja armoedig gekleed over de straat gaan [1]). »Wat wil deze?" vroeg de een. »Wat is hem overkomen?" zeide een ander. »Heeft de groote geleerdheid hem tot razernij gebracht?" spotte een derde [2]). De vromen daarentegen verblijdden zich over den zondaar, die zich had bekeerd.

En de bekeering bestond niet in woorden, maar betoonde zich in werken van zelfverloochening en weldadigheid. Gelijk wij vroeger reeds zagen, bezat hij twee praebenden, ééne te Utrecht, ééne te Aken. Van die te Utrecht schijnt hij zich reeds terstond te hebben ontdaan [3]), wijl hij het bezit van meer dan één beneficie onbestaanbaar achtte met zijnen plicht [4]), en ook die te Aken zal hij later hebben prijs gegeven [5]), de een zegt om Gods wil [6]), de ander ten behoeve van den Paus [7]). Toen zijne vrienden hem verzochten, hunne zonen daarmede te begiftigen, antwoordde hij: »Wat mij niet nuttig is, waartoe zou ik dat aan anderen geven?" [8])

---

1) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. V, § 1, 2; cap. XI, § 5, 6.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. III; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. V, § 1.

3) Den 20sten Sept. 1374 heet hij, gelijk wij reeds zagen, nog maar alleen „Canonic in onser Vrouwen kercke toe Aken" (Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 548).

4) *Conclusa et proposita* achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 3. Gewoonlijk leest men er de afkeuring van alle beneficiën uit. Doch er staat alleen, dat iemand geene „plura beneficia" mag hebben, en dat een „pluralis in beneficiis" niet gerust kan sterven.

5) Brief van Salvarvilla aan den Paus, in mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 59 seq, en achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 23; Rud. Dier, *Vita*, p. 3.

6) Salvarvilla, l. l.

7) Rud. Dier, l. l.

8) Rud. Dier, l. l.

Hij deed meer. In de Bagijnenstraat te Deventer had hij een huis, waarin hij zelf woonde. Dit huis nu stond hij onder zekere bepalingen ten gebruike af aan arme lieden, die God wilden dienen. Een klein gedeelte er van behield hij levenslang aan zich; na zijnen dood zou ook dit aan de Stichting komen te behooren; en terwijl hij gedurende zijn leven zichzelven het bestuur voorbehield, zou het later vervallen aan schepenen en raad der stad. De acte, hiervan opgemaakt, bestaat nog. Zij is geteekend 20 September 1374 1).

Onder de schriften van Gerrit de Groote is er één, dat bijzondere opmerkzaamheid verdient. Reeds Thomas a Kempis heeft het achter zijne levensbeschrijving van den merkwaardigen man opgenomen 2). Het behoort tot eene soort van godsdienstig-letterkundige voortbrengselen, die onder de vromen van zijne richting niet ongewoon was en zeer geliefd is gebleven 3). Men teekende voor zichzelven zekere punten op, eenige voorschriften en levensregelen, die men door herhaalde lezing als een spiegel voor de oogen hield en waaraan men zich meermalen toetste. De titel, dien het bedoelde geschriftje van De Groote draagt, hetzij hij zelf het aldus heeft genoemd of dat anderen er dien naam aan hebben gegeven, is hoogst eigenaardig. Het heet »Conclusa et proposita, non vota, in nomine Domini a magistro Gerardo edita." Wij hebben hier dus besluiten en voornemens, geene geloften voor ons. De man, die zich voorstelt een Gode geheiligd leven te leiden, maakt geene kloosterverbintenissen, maar overlegt met zichzelven, ja schrijft zichzelven voor, wat hij te doen en te laten heeft. Nu eens spreekt hij in den eersten, dan weer in den tweeden persoon, nu eens aangaande zich, dan weer tot zich, nu eens »ik zal," dan weer »gij zult." Te recht, naar het ons voorkomt, heeft Böhringer geoordeeld, dat De Groote zich deze voorschriften gegeven heeft bij den aanvang van zijn nieuw ontwaakt geestelijk leven 4).

---

1) Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 548 v; *Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870, blz. 121, n°. 484.

2) *Vita*, cap. XVIII, § 2—21.

3) Zie bijv. Dumbar, *Analecta*, Tom. I, p. 51, 81; Thom. a Kempis, *Vita Joannis Cacabi*, § 16—21; *Proposita karissimi patris nostri Theoderici Grauie* (uit H. S. n°. 349 der Kon. bibl. te 's Gravenhage afgedrukt in de Bijlagen).

4) In zijn reeds genoemd werk *Die deutschen Mystiker*, S. 616.

Wij zullen dit merkwaardig geschriftje niet ontleden, maar sporen tot de lezing of herlezing daarvan aan. Om te weten, hoe De Groote in het eerste tijdperk zijns levens bestond, zal men niet vruchteloos kennis nemen van de gedragslijn, die hij in het tweede wenschte te volgen. Voortaan niet méér beneficiën dan één, geene geheime kunsten, geene wetenschappelijke titels, geene openbare twistgesprekken; want wat den mensch niet beter maakt, is hem reeds tot schade, en als iemand iets doet om eer of geld, heeft hij zijn loon reeds weg. Maar den Bijbel te bestudeeren en de voornaamste werken der Kerkvaders te lezen, de mis eerbiedig en met toepassing op zichzelven bij te wonen, matig te leven en de vasten te houden, zichzelven te verloochenen en Gode te behagen, dat zal voortaan zijn streven wezen. En het geheel is doorweven met paradoxale spreuken als deze: »de wetenschap der wetenschappen is, te weten dat men niets weet," en »de grootste verzoeking is, niet verzocht te worden."

Als niet alles ons bedriegt, is Gerrit de Groote gedurende ongeveer drie jaren na zijne bekeering, d. i. van 1374 tot '77, in zijn reeds genoemd huis in de Bagijnenstraat te Deventer blijven wonen. Hij had er zijne kamer met enkele andere gedeelten; de overige vertrekken waren bezet met arme lieden, die God wilden dienen. Ongetwijfeld bracht hij veel tijd met lezen en bidden door. Doch tevens stellen wij hem ons voor als zijne vrienden dienende met raad en daad, dáár waar zijne kennis of zijne voorspraak hun ten goede kon wezen. Onder de vele brieven, die nog van hem bestaan [1]) en van welke sommige meer op geleerde verhandelingen en rechtskundige adviezen dan op brieven gelijken, schijnen sommige tot dit driejarig tijdvak te moeten worden gebracht. Maar hoe dit zij, wij houden het dáárvoor, dat hij zich met al zijne afzondering en ingetogenheid niet aan den omgang met andere menschen onttrok, en eenigszins leefde, zooals men het later in de vrije vereenigingen, die aan hem haar ontstaan dankten, deed.

Doch wie zich eenmaal op het gebied der ascese heeft begeven, staat altijd op een min of meer hellend vlak. Hoe meer hij doet, hoe meer hij doen wil. Hoe verder hij komt, hoe verder hij

---

1) Vooral in H. S. n°. 154[1] der Kon. bibl. te 's Gravenhage, waaraan ik mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV heb ontleend.

meent van het ideaal verwijderd te zijn. Nooit is hij zichzelven vroom en braaf genoeg, ja het is hem, of hij 't gedurig minder wordt. Hij zoekt het in zich en om zich. Als hij de wereld eens verliet! Dan zou hij niet meer met twee vijanden, maar nog slechts met éénen hebben te strijden. Welaan dan, een kloek besluit. Een muur der afscheiding tusschen hem en haar. Ten klooster heen!.... Wat met duizenden in dit opzicht is geschied, had ook met Gerrit de Groote van Deventer plaats.

Dáár, waar zich thans, een halfuur ten noordoosten van Arnhem, het landgoed Klarenbeek bevindt, lag destijds in een klein dal, door heuvelen omgeven en in de nabijheid eener snel vlietende beek, het klooster Munnikhuizen [1]. Het was omstreeks vijf en dertig jaar geleden (1342) door hertog Reinald II gesticht en verhief zich (althans later) als een prachtig gebouw met ruime zalen, breede gangen en diepe kelders. Karthuizer monniken bewoonden het. Hendrik van Calcar was er prior. In dit klooster zocht en vond Gerrit de Groote eene stede, om zich, zonder nochtans eenige gelofte te doen, af te zonderen van de wereld en te leven voor God en zichzelven alleen [2].

Dáár vinden wij hem, nu eens in de eenzaamheid zijner cel, dan weer aan den handenarbeid daarbuiten. Met de kloosterlingen is hij een kloosterling, zich onderwerpende aan alles wat

---

1) Over Munnikhuizen zie men Petrus Dorlandus, *Chronicon cartusiense*, Col. Agr. 1608, p. 354 seq.; Arnoldus Raissius, *Origines cartusiarum Belgii*, Duaci 1632, p. 58—60; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. 1670, p. 179—182; Bondam, *Charterboek der hertogen van Gelderland*, Utr. 1783, blz. 324; v. Hasselt, *Kronijk van Arnhem*, Arnh. 1790, blz. 71, 104, 201, 216, 233, 235, 258; denzelfden, *Arnhemsche oudheden*, Arnh. 1803, dl. I, blz. 242; II, blz 17, 52; v. Spaen, *Historie van Gelderland*, Utr. 1814, blz. 537v; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. I, blz. 339, 444; IV, blz 84, 92, 93, 142, 170; denzelfden, *Wandelingen in de omstreken der stad Arnhem*, Arnh. 1836, blz. 96 v; v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. VII, blz. 1055 v; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st ii, blz. 119 v.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. III; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. VI, § 1, 2; Jacobus Voecht, *Narratio* (Kon. bibl. H. S. n°. 346) fol. 1v. Onmogelijk is het niet, dat De Groote's tractaat, beginnende met de woorden „Novus monachus debet humiliter esse obediens suis superiorioribus" (Kon. bibl. H. S. n°. 154[1], fol. 201v—204v) te dezer tijde ten eigen gebruike door hem is opgesteld, evenals vroeger zijne „Conclusa et proposita" ten spiegel na zijne bekeering.

de orde van hem eischt, ja méér nog doende, om de lusten der zinnelijkheid te bedwingen en het vleesch geheel te dooden. Zijn fijn bewerktuigd lichaam legt hij menigvuldige vasten op. Niet slechts van vleeschspijzen, wijl de orde het gebruik daarvan verbiedt, maar ook van veel, wat zij hem toestaat, onthoudt hij zich. Zijne nachtwaken verlengt hij. De verdooving des slaaps bestrijdt hij door te staan, te bidden, te knielen. Hij doet meer: onder zijne pij, op het bloote lijf, draagt hij bij dag en nacht een haren kleed, vol knoesten en knoopen, om toch maar het lichaam te dwingen tot volkomen onderwerping aan den geest [1]).

Zóó bracht hij meer dan twee jaren door [2]). Toen — en het strekt den karthuizers van Munnikhuizen tot eere — oordeelden zijne medekloosterlingen [3]), dat een man van zijne talenten zich niet langer in de eenzaamheid mocht opsluiten, maar de wereld moest ingaan, om door woord en voorbeeld zondaren te roepen tot bekeering [4]). Aan predikers toch, zooals hij er een kon wezen, was maar al te veel gebrek. Men predikte wel met den mond, maar niet met het leven [5]), en De Groote zou het beiden op voortreffelijke wijze kunnen doen.

Hun wensch werd vervuld. De broeder, dien zij weleer met liefde hadden ontvangen [6]), die hun gedurig meer achting voor zijn persoon had ingeboezemd, die door de eenzaamheid had geleerd tot zichzelven in te keeren en daardoor in de diepten van

---

1) Petrus Horn, *Vita*, cap. III; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. VII, § 1, 2. Zie echter vooral zijne *Zedelijke toespraak* (uitgeg. door Van Vloten in Kist en Royaards, *Nieuw archief*, dl. II, 1854), blz. 299, of Delprat, *Broederschap*, blz. 291 v. Of hij toen reeds de gewoonte had, zich dagelijks meermalen Gode tot eene offerande te stellen (Rud. Dier, *Vita*, p. 6 seq), blijkt niet.

2) Zie beneden, blz. 30, noot 5.

3) Volgens de vroeger genoemde *Narratio* van Jacobus Voecht, fol. 1v, ging hij „consilio prioris, sub quo steterat," naar Deventer terug.

4) Volgens Thom. a Kempis, *Vita*, cap. VIII, § 1 (verg. ook Petrus Horn, *Vita*, cap. IV) is het denkbeeld bepaaldelijk van de karthuizers te Arnhem uitgegaan. Het getuigt van eene onbekrompene beschouwing, dat men, naast het „bonum" van het kloosterleven, een „magis bonum" van het nuttig zijn in de wereld toeliet.

5) Thom. a Kempis, *Vita*, cap IV, § 1.

6) *Vita* als boven, cap. VI, § 2.

het gemoedsleven en de behoeften van het zondig hart was afgedaald, verliet het klooster, om in wijder kring werkzaam te wezen [1]). De cel nochtans, waar hij zijne dagen had doorgebracht, hield men in eere [2]), en het haren kleed bleef hij dragen tot de ure zijns doods [3]).

Gerrit de Groote keerde thans naar Deventer terug, en vestigde zich dicht bij zijne oude woning [4]). Tevens veranderde hij de bestemming van deze laatste, of althans hij omschreef haar nader. Had het in de acte van 20 September 1374 geheeten, dat hij zijn huis afstond aan arme lieden, die God wilden dienen, zonder eenige opgave van sekse of eenig voorschrift wat die lieden al of niet mochten doen, in een nieuw stuk, met goedvinden der schepenen vastgesteld op Zaterdag, 23 Juli 1379 [5]), bepaalt hij, dat het huis niet zal dienen om er eenige nieuwe geestelijke orde in op te richten, maar om jonkvrouwen te herbergen, op de wijze als de gewone burgers gekleed, zonder eenige staatsie. Geloften zullen zij niet afleggen, maar alleen tot gehoorzaamheid en kuischheid zijn verplicht. Wie hiertegen handelt, zal worden verwijderd en nooit weer toegelaten. Evenzoo zullen zij, die eenmaal uit eigen verkiezing zijn heengegaan, niet meer worden opgenomen. Jaarlijks op Sint-Gregoriusdag zullen de bewoonsters bij meerderheid van stemmen eene »meistersche" benoemen, die zich de benoeming moet laten welgeval-

---

1) *Vita* als boven, cap. VI, § 1; VIII, § 1.

2) Thomas a Kempis roemde er later nog op, dat hij de cel had gezien. Zie *Vita* als boven, cap. VI, § 2.

3) Eene devote zuster, door hemzelven bekeerd, zag en betastte dit kleed na zijnen dood. Van haar is de beschrijving daarvan afkomstig. Zie *Vita* als boven, cap. VII, § 2.

4) *Vita* als boven, cap. XI, § 3.

5) „Op saterdach nae sunte Margareten dach", d. i. na 20 Juli. Laatstgenoemde datum nu viel in 1379 op Woensdag. Overigens heeft ook deze datum weer zijne waarde voor de chronologische berekening van De Groote's leven, wijl er uit schijnt te blijken, dat meester Gerrit het klooster Munnikhuizen toen reeds voorgoed verlaten had, en dat er dus meer waarde moet gehecht worden aan het „tertio anno" in de *Narratio* van Jacobus Voecht, fol. 1v, dan aan het „tribus annis" van Thomas a Kempis (*Vita*, cap. VIII, § 2). De Groote is geen volle drie jaren, maar slechts tot in het derde jaar te Munnikhuizen eweest; naar ik gis, van kort na Paschen 1377 tot Juli 1379.

len op straffe van het huis te verlaten. Als de keuze door de schepenen zal zijn bekrachtigd, zullen allen gedurende dat jaar volkomen gehoorzaamheid aan de »meistersche" bewijzen. Geld inbrengen mag niemand. Ieder, die er de kracht toe heeft, moet leven van den arbeid harer handen. Voorts zal men jaartijd houden van heer Gerrits vader en moeder en van zijne grootouders van moeders zijde, en later ook van hemzelven, ten dage waarop God over hem gebieden zal [1]).

Ziedaar den korten inhoud der statuten van het later zoo bekende Meester-Geertshuis te Deventer [2]), het eerste in de rij der vele zuster- en fraterhuizen. Aangezien deze statuten wel zeker van Gerrit de Groote zelven afkomstig zijn, kunnen wij daaruit het zuiverst zijne persoonlijke bedoeling leeren kennen. Geen klooster wil hij, geene kloostergeloften. Gehoorzaamheid eischt hij, wijl anders de Inrichting onmogelijk kan blijven bestaan, maar kuischheid in den meest strengen zin staat bij hem op den voorgrond. En dan voorts, volstrekt geen rijkdom, geen opschik, geen ledigheid, maar dagelijksch brood, maar gewone kleedij, maar arbeid. Was de practische man ook door zijne eigene overdrijvingen in het klooster Munnikhuizen tot het inzicht gekomen, dat een andere weg de voorkeur verdiende? Wij weten het niet, maar de statuten van 23 Juli 1379 blijven een hoogst merkwaardig stuk. Zij hebben in dagen van overheerschende zucht naar kloosterlijk afsterven van de wereld en mystisch opgaan in God, een meer vruchtbaar, een meer practisch beginsel op den voorgrond geplaatst. Dit, wat het algemeen belang er van betreft. Voor den biograaf van Gerrit de Groote hebben zij daarenboven dit merkwaardige, dat zij ten naastebij den tijd bepalen, waarop hij Munnikhuizen schijnt te hebben verlaten, om zijne maatregelen tot het optreden als prediker te gaan nemen, en ook dit, dat zij hem niet meer als kanunnik betitelen. Daar wij van elders weten, dat hij ook van zijne

---

1) Het stuk is afgedrukt bij Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 549 v. Zie voorts *Inventaris van het Deventer-archief*, blz. 227, n°. 192.

2) Een gedeelte, in de Smedenstraat uitkomende, is een tijd lang ten dienste der Munt gebezigd. Het is thans het Groote en Voorster gasthuis Zie *Overijsselsche almanak* voor 1839 (jaarg. IV), blz. 52.

praebende te Aken heeft afstand gedaan [1]), vermoeden wij, dat dit vóór zijn vertrek naar het klooster zal zijn geschied.

Er bestond in het bisdom van Utrecht eene bepaling, die trouwens ook in vroeger eeuwen in de Kerk bekend was, dat men, om te preeken, de priesterlijke wijding niet noodig had. Reeds de rang van diaken gaf daartoe recht [2]). Zoo liet dan De Groote, die de verplichtingen, aan het priesterschap verbonden, zóó hoog opnam, dat hij deze waardigheid nooit heeft durven aanvaarden [3]) en er slechts eenmaal in zijn leven een ander toe heeft aangemoedigd [4]), zich langs de lagere kerkelijke graden tot diaken ordenen [5]). Dit zal dan in de tweede helft van 1379 zijn geschied. Doch al mocht voortaan elke pastoor in het Bisdom hem voor zijne gemeente laten optreden, geen enkele behoefde het te doen of kon er toe worden verplicht. Om ook dit bezwaar weg te nemen, ging De Groote tot den bisschop van Utrecht, den achtenswaardigen Floris van Wevelinkhoven, en verzocht dezen om eene afzonderlijke vergunning, ten einde overal in zijne diocese zonder nadere toestemming van anderen te mogen preeken. De Bisschop, die nog maar kort geleden zijn ambt had aanvaard [6]), ontving hem uiterst minzaam en gaf hem eene volledige schriftelijke volmacht, zoodat geen stads- of dorpscureit, noch iemand anders van wat rang of staat, De Groote het

---

1) Rud. Dier, *Vita*, p. 3; brief van Salvarvilla aan paus Urbanus VI (achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 23, en in mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 59 seq).

2) Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 2.

3) Zie de plaatsen, door mij bijeengebracht in de *Epistolae*, p. 64 seq; zie voorts Petrus Horn, *Vita*, cap. XII, en verg. ook Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 115. Bekend is De Groote's woord: „Voor mijn hoed vol goudguldens zou ik geen enkelen nacht pastoor van Zwol willen zijn" (Thom. a Kempis, *Chron. Montis S. Agnetis*, p. 149), met de variant: „Voor al het goud van Arabië zou ik zelfs niet éénen nacht zielzorger willen wezen" (Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 277). Nacht beteekent hier etmaal. Men rekende destijds bij nachten. Zoo zeide men „veertien nachten" in plaats van „veertien dagen."

4) Die ééne was zijn leerling Florens Radewijns. Zie Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. X, § 2.

5) Busch, *Chron. Wind.* p. 2 seq; Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 149.

6) Hij had zijne intrede gedaan 7 Nov. 1379. Zie Moll, *Kerkgesch. v. Nederland vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz 163.

prediken ontzeggen of beletten kon 1). En zoo begon deze dan nu zijne loopbaan als reizend prediker in het bisdom Utrecht. Het derde tijdperk van zijn leven was hiermede aangebroken.

De Groote was niet meer jong, toen hij als prediker optrad. Naar mijne berekening moet hij in zijn veertigste jaar geweest zijn, d. i. op een leeftijd, waarin het vuur der verbeelding reeds min of meer is verdoofd, en de kracht des sprekers het meest gelegen is in diepte van ernst en rijkdom van gedachten. Werd hij een geliefd volksleeraar, gelijk wij weten dat hij geworden is, dan moet dit meer door denkbeelden dan door beelden, meer door overweldigende taal dan door liefelijke woorden, meer door zedelijke indrukken dan door plastische voorstellingen en drastische verhalen zijn geschied.

Ongelukkig moeten wij het hier bij gissingen en aprioristische bewijzen laten. Zoover men thans met zekerheid weet, bestaan er nog maar drie sermoenen van hem. Eén daarvan is later zóó door hem omgewerkt, dat het tot eene ellenlange verhandeling is uitgedijd en slechts hier en daar zijne oorspronkelijke bestemming verraadt 2). Het tweede is wel veel korter, maar riekt eveneens naar de studeerkamer 3). Het derde bevindt zich tot dusverre in particuliere handen 4) en is door mij niet gezien. Alle drie zijn daarenboven in het Latijn geschreven en voor

1) Busch, *Chron. Wind.* p. 3.

2) Namelijk de *Sermo de focariis* of *contra focaristas*, van 1829 tot '37 uitgegeven door de beide Clarisse's in Kist en Royaards, *Archief*, dl. I, II, VIII. Zie ook 's mans „nadere verklaring" aangaande deze preek in het *Archief*, dl. VIII, blz. 108—117, en zijne „vijf punten," uit de preek getrokken, in Mol en De Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen*, dl. I (1870), blz. 409—411.

3) Namelijk zijn *Sermo in festo palmarum*, in 1872 in 't licht gezonden doo Moll, in de *Studiën en Bijdragen*, dl. II, blz. 432—469.

4) Namelijk zijn *Sermo de septem verbis Domini, pendentis in cruce*, in bezit van Dr. H. Nolte te Parijs. Valerius Andreae in zijne *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p. 278, en Foppens in zijne *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, tom. I, p. 355, vermelden nog een ander sermoen van De Groote, getiteld *Sermo de nativitate Christi*, waarvan weleer een afschrift bestond in het karthuizer-klooster te Zelhem bij Diest. Paquot, *Memoires*, Louv. 1763, Tom. IV, p. 357, voegt er bij, dat in 1753 op eene auctie te Amsterdam een ander afschrift van dit sermoen verkocht werd.

geestelijken uitgesproken, terwijl De Groote zijnen naam als prediker vooral te danken had aan zijn preeken voor het volk in de landtaal. Doch al kwamen van lieverlede uit openbare boekerijen en bijzondere verzamelingen wel twintig sermoenen in het Nederlandsch van hem te voorschijn, wij twijfelen zeer, of men er ooit voldoende verklaring in zou vinden voor het feit, dat duizenden hem gaarne hoorden en door zijne woorden verslagen werden van geest. En waarom? Omdat eene vrije improvisatie [1]), door een welsprekend man in oogenblikken van profetische bezieling voor eene breede schare gesproken, onmogelijk op het papier kan worden weergegeven. Hetzij de man zelf er eene schets van ontworpen heeft, hetzij een zijner hoorders met vaardige hand alles heeft geschreven, wat hij er hoorende van opteekenen kon, altijd ontbreekt er het leven aan, en juist dit is het, wat levenwekkend om zich grijpt. Daarenboven, de plaats zelve, de gespannen aandacht, de toevloed van menschen, alles werkt mede, en hiervan kan niets worden overgebracht op het papier. En al zou men al de woorden voor de oogen zien staan, waar is de stem, die aan elk daarvan zijn eigen toon en aan sommigen hun eigenaardigen nadruk heeft geschonken? Men leest eene symphonie in klavieruittreksel; men ziet eene schilderij in steendrukplaat.

Gerrit de Groote werd dan een rondreizend prediker. Voor de geestelijken, zooals bijv. te Utrecht, sprak hij in het Latijn; voor de groote menigte in de landtaal; het eerst deed hij dit te Amsterdam [2]). Onbeschrijfelijk diep was de indruk, dien zijne prediking maakte; ongekend groot het aantal zijner

---

1) Dat De Groote improviseerde, of liever na gemediteerd te hebben vrijuit sprak, blijkt genoegzaam uit zijn *Sermo contra focaristas*, dien hij, na hem gehouden te hebben, nog moest opstellen; uit de woorden van Thom. a Kempis in zijn *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 3 seq: „Et si prandio facto praedicare statuisset, ipse ieiunans in Ecclesia orans, aut coemiterium meditando circuiens, populi reditum exspectabat;" ook uit de bijzonderheid, die Thom. a Kempis in zijn *Vita Florentii*, cap. VI, § 2, mededeelt: „Solebat enim praedicator egregius interdum oculos suos dirigere ad astantes, et pro audientium qualitate ac utilitate sermonem suum formare." Delprat (*Broederschap v. G. Groote*, blz. 19) verzekert, dat De Groote zijne leerredenen geregeld opstelde. Ik betwijfel het zeer.

2) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 1; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 342.

hoorders. Als door aanplakbiljetten was bekend gemaakt, waar en hoe laat hij optreden zou [1]), dan liet men het eten varen, schortte zelfs noodzakelijke bezigheden op, en stroomde naar de aangewezen plaats [2]). Meestal konden de kerken de scharen niet bevatten, zoodat velen daarbuiten op de kerkhoven moesten blijven staan [3]). Men zag er rijken en armen, ouden en jongen, mannen en vrouwen [4]), geleerden en ongeleerden, aanzienlijken en geringen, heeren en dienstbaren [5]). Zoodra de prediker sprak, werd hij als boetgezant openbaar. Als een andere Johannes de Dooper legde hij de bijl aan den wortel des booms [6]). Hij dreigde met den schrik des Heeren, met dood en hel, met het jongste gericht en de eeuwige straf [7]). Niets, wat hij noodig achtte voor het behoud zijner hoorders, verzweeg hij; den ganschen raad Gods legde hij bloot, opdat allen voor den Rechter vreezen, van de zonde afstand doen, en werken der bekeering voortbrengen zouden [8]).

Zoo preekte hij twee, soms drie uren of langer aaneen, niet zelden ook twéémaal op éénen dag [9]). Als hij bepaald had, na

---

1) Rud. Dier, *Vita*, p. 5.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. VI; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 1.

3) Busch, *Chron. Wind.* p. 4.

4) Ibidem.

5) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. VIII, § 2.

6) Ibidem.

7) Busch, *Chron. Wind.* p. 4. Merkwaardig in dit opzicht is ook zijn brief aan Joh. te Water, aldaar, p. 510—515. Toen hij met Johannes Cele, rector der parochieschool te Zwolle, naar Brabant was gereisd, om den beroemden Johannes Ruysbroeck, prior van Groenendaal, dien hij hoogelijk vereerde maar nooit persoonlijk gezien had, te bezoeken, wilde hij ook dezen vrees aanjagen met de hel. Doch hij kreeg het innig vrome antwoord: „Meester Gerrit! weet voor zeker, ik word alsnog door geen vrees bekommerd; maar zie, ik ben volkomen bereid alles te ondergaan, wat de Heer besloten heeft dat met mij geschieden moet, hetzij bij mijn leven, hetzij na mijn dood.” Zie de plaats uit Henricus a Pomerio, *De origine monasterii Viridis vallis*, Lib. II, cap. 10, afgedrukt in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII (1837), blz. 363 v; verg. Rud. Dier, *Vita*, p. 5, maar vooral *Joannis Rusbrochii vita* (vóór zijne *Opera omnia*, vertaling van Surius, Col. 1552), cap. VIII. Zie voorts beneden, blz. 46, noot 3.

8) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. VIII, § 2.

9) Petrus Horn, *Vita*, cap. VI; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 1; idem, *Chron. Mont. S. Agn.* p. 3; Busch, *Chron. Wind.* p. 4.

het middagmaal opnieuw te zullen optreden, dan zag men hem meestal, zonder dat hij zelf iets nuttigde, biddend neergeknield in de kerk of peinzend wandelende over het kerkhof, totdat de schare terugkwam [1]). En wie, begeerig naar zijne woorden, zich van de beste plaatsen wilden verzekeren, begaven zich niet naar hunne woningen, maar bleven met hem in de kerk of op het kerkhof achter [2]).

Zijn arbeid was niet vergeefs en zijne prediking miste haar doel niet. Met vreeze en beving werd de menigte vervuld. Velen, om de eeuwige straffen te ontgaan en door boete en berouw den hemel te gewinnen, deden afstand van hunne zonden [3]); en de overwinningen, door hem op de harten behaald, waren te grooter en duurzamer, wijl hij zelf deed wat hij anderen voorhield, en zijne leer met zijn voorbeeld bekrachtigde [4]).

Ook was het openbaar, dat hij met zijne prediking geen geldelijk voordeel bedoelde, gelijk in die dagen maar al te vaak werd gedaan [5]), maar dat het hem enkel te doen was om het heil zijner hoorders [6]). Ook in andere opzichten zocht hij zichzelven niet. Ware het hem om eer bij de menschen te doen geweest, hij zou de zonden der menschen niet hebben aangetast, gelijk hij dat deed. Zelf een streng zedelijk man, kon hij de heerschende gebreken van geestelijken en leeken niet verdragen. Hij had den moed, ze onder de oogen te zien, ze als met den

---

1) Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 3 seq.

2) l. l. p. 4.

3) Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. VI, § 1; Busch, *Chron. Wind.* p. 4 seq; *Brief aan den bisschop van Utrecht* achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 22. Het aantal bekeerlingen van Gerrit de Groote, uit boeken en handschriften bijeengebracht, vormt eene lange lijst. Eenige namen vindt men in het *Chron. Wind.* p. 25.

4) Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. VI, § 1; *Epitaphium Gerardi Magni*, achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 24: „Fecit quod dixit, sicut docuit quoque vixit."

5) Zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.*, dl. II, st. iii, blz. 341 v.

6) *Brief aan den bisschop van Utrecht; brief van Salvarvilla aan den Paus*, beiden achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 22, 23; Busch, *Chron. Wind.* p. 3; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XIV, § 4; mijne *Epistolae Gerardi Magni* XIV, p 63.

vinger aan te wijzen, ze te bestraffen, ja te geeselen [1]). Niet dat hij bepaalde personen openlijk aanviel, — hij zelf keurde dat af [2]); maar hij sprak, ofschoon in 't algemeen, zóó krachtig, en teekende het kwaad, dat hij bedoelde, zóó scherp, dat ieder, die er aan schuldig stond, er zijn eigen beeld gemakkelijk in herkende, en één van beiden moest doen, òf een ander mensch worden, òf den prediker haten, die zijn geweten in zulk eene onrust gebracht, en hem zoo onbarmhartig met zichzelven verdeeld had [3]). Noch aan de eene noch aan de andere soort van hoorders heeft het hem ontbroken. De eerste omvat meer de leeken, de tweede de geestelijken. Jammer, dat wij er bij moeten voegen, dat hetgeen men destijds bekeering noemde, zoo weinig het karakter van blijmoedige vroomheid, en zoo geheel het voorkomen eener zwaarmoedige vreeze des Heeren droeg. Wie »een inslag" had gekregen, werd »vervuld met den goddelijken angst", »sloeg zich neder", werd »zeer vurig penitencie te doen voor zijne zonden", onthield zich allicht van het huwelijksbed [4]), sliep op een handvol stroo of op de naakte planken, geeselde zich, droeg, evenals de prediker zelf, een haren kleed of een koord met knoopen, soms zelfs een ijzeren maliënkolder, op het bloote lijf [5]), droeg »snoode kleederen", gebruikte schoenen zonder zolen of liep barrevoets rond, en geeselde ook wel zijne kinderen, om ze tot »een stichtig leven" te vormen! [6])

Niet veel meer dan drie en een half jaar reisde De Groote als prediker rond [7]). Wij vinden hem te Zwol, te Kampen vele

---

1) Zoo is zijn *Sermo in festo palmarum* tegen de proprietarii, en zijn *Sermo ad clerum Trajectensem* tegen de focaristae onder de geestelijken gericht.

2) Namelijk in zijne *Epistola de correptione auditorum* (eene soort van homiletisch tractaat, afgedrukt in de *Epistolae*, p. 71—79), p. 74 seq.

3) Een merkwaardig voorbeeld levert Thom. a Kempis, *Chron. Mont S. Agnet.* p. 4.

4) Verg. ook Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 70.

5) Verg. ook Dumbar, l. l. p. 18.

6) Zie over dit alles Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, blz. 15—17, 48 v, 51; denzelfden, *Kerkgesch. v. Nederl. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 210. In Hoofdstuk IV en VII kom ik op de voornaamste ascetische ziekelijkheden van De Groote's volgelingen terug.

7) Namelijk hoogstens van eenige dagen na 7 Nov. 1379, toen bisschop Floris van Wevelinkhoven zijne intrede deed, tot eenige weken vóór 21 Oct. 1383, toen Salvarvilla naar Paus Urbanus VI schreef met verzoek om aan De Groote verlof te geven, met preeken voort te gaan. Verg. boven, blz. 21, noot 5.

malen, te Deventer keer op keer, te Zutfen en te Amersfoort, te Haarlem en te Leiden, te Delft en te Gouda, te Amsterdam en in zeer vele andere plaatsen, zoo dorpen als steden 1). En — voor ons, zonen der negentiende eeuw, vreemd genoeg — wij zien hem, althans in den beginne, op zijne tochten van een vat met boeken 2) en van een notaris met getuigen vergezeld 3).

Wat de boeken betreft, hij zelf heeft eens gezegd, dat hij ze bij zich had tot onderrichting van anderen en tot verdediging der waarheid, opdat degenen, die hem misschien niet geloofden, in het gezag der Heiligen zouden berusten 4). Wat den notaris met de getuigen aangaat, dezen voerde hij met zich, om terstond gerechtelijke vervolging te kunnen instellen tegen een iegelijk, die hem zou tegenspreken of hem het preeken mocht willen beletten 5). Men zegt, dat deze voorzorgsmaatregel hem op verschillende plaatsen is te stade gekomen 6).

En dit voert ons tot de beschouwing van een minder aangenamen maar veel beteekenenden karaktertrek van Gerrit de Groote, namelijk zijne strijdlustigheid, die hem weleer tot hartstochtelijke liefde voor het dispuut had gevoerd, en hem thans tot inquisitoriale vervolgingszucht tegen andersdenkenden verleidde.

Het is schier niet te gelooven, hoe dreigend deze overigens edele man tegen anderen kon opstaan. Een zijner brieven levert daarvan een merkwaardig voorbeeld. Deze brief is in het handschrift, dat wij gebruiken 7), getiteld: »ad quendam lapsum", en gericht aan zekeren Gerlacus, die te Deventer schulden gemaakt, aan De Groote zelven nog drie gulden te betalen,

---

1) Petrus Horn, *Vita*, cap. VI; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 1; idem, *Vita Florentii*, cap. VI, § 2; Busch, *Chron. Wind.* p. 4.

2) Bij zekeren tocht over de tegenwoordige Zuiderzee kon hij „libros suos, quos secum habuit inclusos in una tonna," nauwelijks watervrij houden. Zie Rud. Dier, *Vita*, p. 5; Petrus Horn, *Vita*, cap. IV. Nog in de zestiende eeuw reisde Johannes Wtenbogaert met zijne papieren in een „vat of tonne." Zie *Johannis Uytenbogaerts leven*, 2de druk, 1646, Voor-reden, [blz. 14].

3) Busch, *Chron. Wind.* p. 3.

4) Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 150.

5) Busch, *Chron. Wind.* p. 3.

6) Ibidem.

7) Kon. bibl. te 's Gravenhage, H. S. N°. 1541, fol. 156r—160v.

en daarenboven boeken en perkament van hem in bezit had [1]). Eerst vindt men er allerlei betuigingen van liefdevolle gezindheid, allerlei redenen van verschooning, allerlei vermaningen tot verbetering met vriendelijke verwijzing naar de eeuwigheid der straf. Daarna vervolgt de schrijver aldus: »Ik bid u dan als afgevaardigde Gods en als door deze letteren van zijnentwege tot u gezonden, dat gij onverwijld naar Deventer terugkeert.... Ik zal u, mijnen zeer geliefden broeder, gaarne ontvangen; ja nooit heb ik u liever gezien.... Dan betaamt het, zeer vroolijk en blijde te wezen. Vrees niet wegens hetgeen gij mij schuldig zijt. Zie, als gij, teruggekeerd tot den Heer en tot mij, Deventer zult zijn binnengetreden, scheld ik u de gansche schuld van die drie gulden vrij. Aarzel niet; wij zullen ook Gerrit Haermaker [2]) betalen, als gij Gode wilt toebehooren en vóór het Kerstfeest of reeds vroeger terugkomt. En wij zullen het zóó doen, dat nauwelijks iemand behalve gij en Johannes van Höxter [3]) het weet. Breng ook mijne boeken en mijn francijn weder, als gij het nog hebt. Keert gij daarentegen niet terug, dan scheld ik u niets kwijt, en zal, geloof mij, te eeniger tijd handelend tegen u optreden. Of gij te Keulen of te Straatsburg zijt, gij moet het gerecht niet kunnen ontgaan en zult allicht groote schande en onteering hebben te verdragen. Denk er aan, dat ik te Keulen vrienden heb. Als ik mijne maatregelen neem, laat ik u gemakkelijk oppakken; ja, een bewijs van mijne hand is genoeg, om u te brandmerken." En zoo gaat het voort in dezen zoetlieven en scherpdreigenden brief, die soms meer aan eene deurwaardersziel dan aan den koninklijken geest van een groot man doet denken.

Doch wij hebben hier over eene gansch andere uiting van denzelfden karaktertrek te spreken, namelijk over De Groote's lust tot het uitoefenen van inquisitie over andersdenkenden. Zijne tijdgenooten en hij zelf zagen er iets verdienstelijks in [4]), wijl de ketterij

---

1) Dezelfde Gerlacus kwam ons reeds als afschrijver van Gerrit de Groote voor, boven, blz. 20, noot 2.

2) Leerling van Willem Vroede, gelijk blijkt uit bovengenoemd H. S n°. 154[1], fol. 132[v].

3) Broeder van den meer bekenden Hendrik Klingebijl van Höxter. Zie over hem Busch, *Chron. Wind.* p. 384 seq, maar vooral Rud. Dier, *Vita*, p. 7 seq.

4) De vele hiertoe behoorende plaatsen zijn door mij bijeengebracht in *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 25 seq.

in die dagen niet geacht werd tot het gebied des verstands, maar tot dat des gemoeds te behooren, zoodat zij niet als verschil van begrip maar als zonde gold [1]. Vooral zijne vervolging van zekeren Bartholomaeus, augustijner-monnik van Dordrecht, die gebleken is tot de secte der Vrije geesten te behooren [2], heeft in zijne levensbeschrijvingen eene plaats gevonden [3]. Door de uitgave van eenige zijner brieven kwam de zaak meer duidelijk aan het licht [4]. Het bleek toen tevens, dat te Kampen, Zwol, Zutfen en elders zekere broeder Johannes tegen sommige denkbeelden van De Groote was opgetreden, en dat laatstgenoemde hem krachtig had vermaand zich daarvan te onthouden, zoo hij niet in rechten betrokken en zelfs voor den pauselijken stoel gedaagd wenschte te worden [5]. Niet lang geleden is aangetoond, dat De Groote, behalve den reeds genoemden Bartholomaeus, ook nog twee andere ketters, namelijk Matthaeus den lollaard, en Gerbrand, chirurgijn te Kampen, heeft bestreden [6]. Onmogelijk is het niet, dat er te eeniger tijd nog andere voorbeelden van dien aard aan het daglicht zullen komen; maar zeker is het reeds nu, dat Gerrit de Groote een ketterjager, of, gelijk iemand hem vóór vier eeuwen genoemd heeft, een »ketterhamer" is geweest [7]. Te zijnen tijde, gelijk

---

1) Men zie hier vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 84—87, en denke aan uitspraken als die van Guy van Avesnes, bisschop van Utrecht, in 1310: „Inter caetera crimina crimen haeresis detestabilius" (v. Heussen, *Batavia sacra*, Brux. 1714, p. 177), waarmede eene treurige overeenkomst heeft het woord van De Groote in zijn *Sermo in festo palmarum*: „Vix tam grande vicium, heresi excepta, inveni" (Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. II, 1872, blz. 441).

2) Dat hij daartoe behoorde, werd door mij aangetoond in de *Epistolae*, p. 28—32.

3) Busch, *Chron. Wind.* p. 15—18, 393; Rud. Dier, *Vita*, p. 6.

4) *Epistolae*, p. 24—52.

5) *Epistolae*, p. 20—23.

6) Dit werd uit het reeds genoemde *Vita* door Petrus Horn in 1870 aan het licht gebracht door Moll, *Geert Groote de ketterhamer* (in Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. I, blz. 343—346).

7) „Malleus haereticorum." Zie Clarisse in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII (1837), blz. 107, 273. Niet onbelangrijk zijn de volgende woorden uit een zijner brieven aan Salvarvilla (Kon. bibl. H. S. n°. 1541, fol. 221v): „Sed michi videtur, quod proprie heresis non includit scisma proprie acceptum, quia multi heretici tenent vel tenere possunt vnitatem, tam cum membris ecclesie

wij reeds zagen, werd het hem tot eere gerekend, en hij zelf beroemde er zich op [1]); wij zouden thans wenschen, dat hij een meer vrijgevig man ware geweest.

Doch hij, die vervolgt, zie toe, dat hij niet vervolgd worde. Toen De Groote, gesteund door zijne bekendheid in andere plaatsen, zijn gezag bij den Bisschop, zijn invloed bij den Paus [2]), anderen aanviel, zal hij nauwelijks mogelijk hebben geacht, wat toch zoo spoedig daarna een feit is geworden, dat hij van het predikambt zou worden ontzet.

Hij viel door den haat der twee partijen, tegen welke hij het krachtigst had gestreden: de priesters, die zich in onzedelijkheid, en de ketters, die zich in onkerkelijkheid hadden verloopen. De eersten hadden zijne verontwaardiging gaande gemaakt door hun leven, de laatsten hem geërgerd door hunne leer. Beiden greep hij aan. Met al den gloed eener zedelijke overtuiging preekte hij tegen de »simoniaci", de »proprietarii", de »plurium beneficiorum possessores", de » concubinarii" onder de geestelijken [3]). Met al den ijver eener inquisitoriale bezetenheid vervolgde hij Lollaards, Vrije geesten, ja ook allen, die hem weerspraken [4]). Hij dreef dit een en ander op de spits. Zijn sermoen voor de geestelijkheid te Utrecht was eene oorlogsverklaring aan alle kerkelijke personen, die met hunne huishoudsters in verboden omgang leefden; zijne ketterjacht tegen Bartholomaeus uit Dordrecht werd een strijd tegen Kampen en de regeering aldaar [5]). Hij streed met open vizier; zijne tegenstanders werkten in stilte. Zelfs den Bisschop, die De Groote niet minder als kettermeester gebruikt dan als reizend prediker begunstigd had, namen zij tegen

---

quam respectu capitis, quo ad conuersationem et communionem et obedientiam, licet in vnitate fidei, quo ad aliquem articulum ecclesie, non coniungantur. Sed in hoc sunt diuisi omnes heretici, quo omnes mali, extra caritatem exeuntes et extra fidem formatam, qua ecclesia vnitur, ab ecclesia sunt diuisi." — Busch noemt De Groote „lumen ecclesiae, veritatis speculum, iustitiae zelator, et reproborum disciplina." *Chron. Wind.* p. 396.

1) Zie de bewijsplaatsen in de *Epistolae*, p. 25 seq, 63.

2) Zie de *Epistolae*, p. 22.

3) Badius, *Vita Thomae a Kempis*, cap. VIII, § 5. Dat hij ook tegen hen schreef, getuigen vele zijner brieven.

4) Zie de *Epistolae*, p. 20—23.

5) Zie de *Epistolae*, p. 48—57.

hem in [1]). Plotseling wordt er een listig besluit [2]) uitgevaardigd: alle bijzondere vergunningen om te preeken zijn opgeheven; geen pastoor mag iemand laten preeken, die er niet volgens algemeen kerkrecht toe bevoegd is. Voor De Groote, die slechts den rang van diaken heeft, bestaat er geene mogelijkheid meer, om voor eenige gemeente op te treden. Het ergste van de zaak is, dat de vroeger bevoorrechten van lieverlede bijna allen eene nieuwe vergunning van den Bisschop krijgen, terwijl De Groote moet toezien. Blijkbaar is de maatregel genomen, om hem alleen het preeken te beletten [3]).

Het volk begreep dit en kon het niet wel verdragen. Doch hij zeide: »Zij zijn over ons gesteld, en wij willen hunne bevelen gehoorzamen, gelijk het betaamt en wij verplicht zijn te doen. Want wij zoeken niemand te kwetsen, noch schandaal te verwekken" [4]). Het viel hem nochtans zwaar. In zijne brieven van dien tijd heerscht niet zelden een sombere toon [5]). De lust om het Evangelie te verkondigen was zóó brandend in hem, dat hij er werkelijk over dacht, priester te worden [6]), terwijl hij vroeger, gelijk wij boven zagen, eene onoverwinnelijke vrees voor het priesterschap had gehad. Intusschen spanden hij en zijne vrienden alles in, ten einde, hetzij van den Bisschop, hetzij van den Paus, eene bijzondere vergunning tot preeken voor hem te verwerven [7]). Hij zelf schreef een openbaar protest [8]), en trachtte door middel van een kamerheer des Pausen verlof te krijgen in

---

1) Of Hubertus, suffragaan van den bisschop van Utrecht, dien wij ook in Hoofdstuk II zullen ontmoeten, aan De Groote is getrouw gebleven, is wel niet zeker, maar twee brieven van hem, aan De Groote gericht en in afschrift te vinden achter het *Vita* door Petrus Horn, vloeien over van hartelijke ingenomenheid, zelfs toen de miskenning reeds was begonnen.

2) Petrus Horn (*Vita*, cap VII) en Thom. a Kempis (*Vita*, cap. IX, § 1) noemen het een „callidum edictum."

3) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. IX, § 1; cap. XVIII, § 22. Verg. vooral Clarisse in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII (1837), blz. 333–344.

4) Petrus Horn, *Vita*, cap. VII; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. IX, § 1.

5) Zie bijv. *Epistolae*, p. 71, 72, 79. Zijne gemoedsstemming blijkt ook uit Petrus Horn, *Vita*, cap. XV, en Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XII, § 5.

6) *Epistolae*, p. 64 seq.

7) Zie de *Epistolae*, p. 57—69.

8) Afgedrukt achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 1.

het aartsbisdom Keulen [1]. Een ander zond voor hem een brief naar den bisschop, die hem het preeken had ontzegd [2]. Nog een ander richtte zich te zijnen behoeve rechtstreeks tot den Paus [3]. Doch alles vergeefs. Floris van Wevelinkhoven schijnt te hebben volgehouden, en Urbanus VI had het met zijne eigene zaken veel te druk, om zich met aanzoeken als deze het hoofd te breken of haast te maken. Ook stierf De Groote binnen het jaar daarna.

Dat ééne jaar (1383—'84) vormt het vierde of laatste tijdperk van 's mans leven, het kortste maar misschien het belangrijkste van allen. Om er al het gewicht wèl van te gevoelen, moeten wij eerst een paar schreden teruggaan.

Gelijk wij reeds zagen, was Gerrit de Groote een bijzonder liefhebber van boeken. Had hij zich vóór zijne bekeering niet slechts vele werken over het kanonieke recht, maar ook over andere zaken, zelfs over astrologie en necromantie aangeworven, na zijne bekeering werd zijne studie meer tot twee vakken bepaald: het genoemde recht, en datgene wat men destijds Heilige Schriften heette en wat behalve den Bijbel ook de werken der Kerkvaders en alle boeken van stichtelijken aard omvatte. Met deze soort van geschriften moest zijne bibliotheek dus nog voornamelijk worden aangevuld. Daartoe waren nauwkeurige exemplaren en goede afschrijvers noodig. De exemplaren trachtte hij van heinde en ver, uit verschillende kloosters en collegiën ter leen te krijgen [4]; als afschrijvers gebruikte hij in den regel (ofschoon hij meermalen ook in de steden, waar de exemplaren zich bevonden, voor zich liet copieeren) zekere jonge mannen, gelijk er destijds te Deventer niet weinige waren, die, uit verschillende plaatsen samengevloeid, zich in de kapittelschool aldaar voor lagere kerkelijke posten bekwaamden [5]. Inziende, dat samenspreking met deze jonge mannen niet alleen voor hen, maar ook door middel van hen voor

---

1) *Epistolae*, p. 61. De Groote schreef dezen brief uit Woudrichem.

2) Achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 22. Zie hierover Clarisse, t. a. p. blz. 342—346.

3) Brief van Salvarvilla aan Urbanus VI (achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 23). Zie hierover Clarisse, t. a. p. blz. 346—349.

4) Busch, *Chron. Wind.* p. 5.

5) Ibidem.

anderen nuttig kon zijn, trok hij hen zooveel mogelijk tot zich, noodigde hen te zijnen huize, en betaalde hun het kopieloon weleens bij gedeelten uit, opdat zij maar dikwijls bij hem zouden komen [1]). Van lieverlede nam de zaak meer omvang aan en liet De Groote hen ook boeken afschrijven, die door anderen waren besteld of in den handel werden gebracht.

Bij deze klerken had zich een man van ongeveer dertig jaren gevoegd [2]), eene hoogst merkwaardige en liefelijke persoonlijkheid, een van die menschen, die allen tot zich trekken en voor wie allen eerbied voelen [3]). Hij heette Florens Radewijnszoon, was te Leerdam uit welgestelde ouders geboren, had te Praag gestudeerd en aldaar den titel van meester in de vrije kunsten verworven [4]), en was kanunnik van Sint-Pieter te Utrecht, zoodat hij onbekrompen kon leven [5]). Deze kwam eens te Deventer en hoorde er Gerrit de Groote preeken [6]). De preek maakte een diepen indruk op zijn gemoed, en hij voelde zich zóó tot De Groote getrokken, dat hij, om maar voortdurend in diens tegenwoordigheid te kunnen wezen, zijne voordeelige praebende te Utrecht vaarwel zei en zich de betrekking van vicaris der kerk te Deventer getroostte [7]). Weldra sloot hij zich bij de kopieerende klerken aan, ofschoon hij eene minder goede hand van schrijven had en zich meestal met het linieeren, corrigeeren en compileeren moest vergenoegen [8]).

Deze Florens Radewijns nu kwam op zekeren dag — ik gis, dat het in 1381 of '82 was — tot De Groote, zeggende: »Lieve meester, wat zou het schaden, zoo ik en deze schrijvende klerken

---

1) Petrus Horn, *Vita*, cap. VII; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. IX, § 2.

2) Florens Radewijns stierf in 1400, vijftig of iets meer dan vijftig jaar oud (Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXVIII, § 5). Hij moet dus in of vóór 1350 geboren en omstreeks 1380 ongeveer dertig jaar oud geweest zijn.

3) Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XI, § 2, 3.

4) l. l. cap. IV, § 2.

5) l. l. cap. XI, § 1; cap. VI, § 2.

6) l. l cap. VI, § 2.

7) l. l. cap. XI, § 1. Met Florentius Rodiginus, rector der [kapittel]school te Deventer, bij Dumbar, *Kerk. en wer. Dev.* dl. I, blz. 306, zal wel Florens Radewijns bedoeld zijn. Ook in de *Kronijk van Arent toe Bocop*, Utr. 1860, blz. 412, heet hij „rectoer van dye scholle bynnen Deuenter."

8) Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XIV, § 1, 2

van goeden wil datgene, wat wij wekelijks hebben te verteren, bijeenlegden en er met elkander van leefden?" »Met elkander? Met elkander?" gaf De Groote ten antwoord, »dat zullen de bedelmonniken volstrekt niet verdragen, maar zij zullen het uit al hunne kracht trachten tegen te gaan." Waarop Florens Radewijns vervolgde: »Wat zou het evenwel schaden, als wij het eens begonnen? Misschien zou God het ons wèl doen gelukken." Toen dacht meester Gerrit een weinig bij zichzelven na. Vervolgens: »In naam van God," zeide hij, »begint. Ik zal uw trouwe verdediger en beschermer zijn tegen allen, die zullen trachten tegen u op te staan en u in uw voornemen te verhinderen" 1).

»Ik zal uw trouwe verdediger en beschermer zijn." De goede meester, die destijds op het toppunt van zijn roem stond en van zijn invloed zeker was, zal er niet aan hebben gedacht, dat hij zelf een paar jaren later de voorspraak van anderen zou behoeven. Maar genoeg. De schrijvende klerken gingen samenwonen. Zij legden het wekelijks met de handen verdiende bijeen en leefden er gemeenschappelijk van 2). Op raad van De Groote regelden zij de uren voor waken en slapen, bidden en lezen, werkzaamheid en ontspanning 3). Eveneens op zijnen raad besloten zij, zich te stellen onder het bestuur van Florens Radewijns, zonder nochtans eene plechtige gelofte van gehoorzaamheid te doen 4). Dit is de wording van de zoogenaamde »Broederschap des gemeenen levens;" dit de aanvang der fraterhuizen, die sinds lang in Delprat hun geschiedschrijver hebben gevonden. Het denkbeeld was van meester Florens uitgegaan, maar de zaak zou niet tot stand zijn gekomen, als meester Gerrit geene schrijvende klerken gebruikt, of het denkbeeld afgekeurd had. Daarenboven had zijn practische geest door een paar raadgevingen aangewezen, hoe men handelen moest, om iets degelijks en duurzaams te verkrijgen.

Dit alles behoort nog tot de jaren, toen hij prediker was, d. i. tot het derde tijdperk van zijn leven. Doch het ligt voor de hand, dat het vierde grooten invloed op de klerken te Deventer moet hebben gehad. De man, die niet langer in wijden

---

1) Busch, *Chron. Wind.* p. 6.

2) l. l. p. 6.

3) l. l. p. 8.

4) l. l. p. 7.

kring werken mocht, zette nu al zijne kracht op zijne kleine omgeving [1]). Zijne schrijvende klerken zouden later zijne apostelen zijn, de verspreiders van zijne denkbeelden en beginselen onder de menschen. En inziende, dat eene zoo vrije vereeniging, wier leden niet de minste kloostergelofte aflegden, van meer dan ééne zijde aanstoot en ergernis verwekken zou, heeft hij zelfs het plan gevormd, een klooster op te richten, waarin sommigen, aan de gewone geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuischheid gebonden, een dergelijk leven als in de Broederschap zouden leiden. Zij zouden dan den anderen tot voorbeeld, tot bedekking, en in tijd van nood tot toevlucht kunnen zijn [2]). Een bezoek, door hem en Johannes Cele, rector der parochieschool te Zwol, bij den beroemden Johannes Ruysbroeck, prior te Groenendaal bij Brussel, afgelegd [3]), deed hem de voorkeur geven aan de orde der reguliere kanunniken [4]). Dezelfde dood, die hem belette, dit plan ten uitvoer te brengen, gaf aanleiding, dat het door anderen ten uitvoer gebracht werd [5]).

En hier stuiten wij op een zeer lastig critisch punt, te lastiger, wijl wij de eersten zijn, die het, zoo niet opmerken, dan ten minste ter sprake brengen. Aangaande den dood en de laatste gesprekken van Gerrit de Groote zijn twee verhalen, die niet weinig van elkander verschillen, terwijl juist dat, hetwelk overal is naverteld, ons telkens opnieuw den indruk geeft van onnatuurlijkheid, onwaarschijnlijkheid, ja van legendarische opsiering, om niet te zeggen van tendensachtige verdichting. Het eene verhaal is dat van Thomas a Kempis in zijn »Vita Gerardi Magni" [6]);

1) Petrus Horn, *Vita*, cap. VII; verg. Thom. a Kempis, *Vita*, cap. IX, § 1. Ook vertaalde hij destijds verschillende kerkelijke boeken ten gebruike van leeken uit het Latijn. Zie Petrus Horn, l. l; Rud. Dier, *Vita*, p. 6.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. XIV; Thom. a. Kempis, *Vita*, cap. XV, § 3; idem, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 153; Busch, *Chron. Wind.* p. 20, 26.

3) Zie over dit bezoek boven, blz. 35, noot 7, en de daar aangehaalde schrijvers; voorts Petrus Horn, *Vita*, cap. VIII; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. X; idem, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 147 seq. Van meerdere, soms maandenlange bezoeken spreekt Jan van Leeuwen (bij Willems, *Belgisch Museum*, Gent, 1837, dl. IX, blz. 225). Ook Henricus a Pomerio, l. l, zegt „interpolatis vicibus."

4) Petrus Horn, *Vita*, cap. XIV; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 3.

5) Badius, *Vita Thomae a Kempis*, cap. VIII, § 8; Petrus Horn, l. l.

6) Cap XVI, § 1—3. Met dit verhaal komt dat van Petrus Horn in cap. XV van zijn *Vita* grootendeels woordelijk overeen.

het andere dat van Johannes Busch in zijn »Chronicon Windesemense'' [1]). Ofschoon nu Busch ongeveer twintig jaar jonger was dan Van Kempen, kunnen beiden even goed onderricht zijn geweest, wijl zij niet slechts onder de traditiën der eerste volgelingen van De Groote, maar gedeeltelijk nog onder deze volgelingen zelven waren opgegroeid. Bij de beoordeeling van hunne verhalen moeten wij dus, jammer genoeg, tot de inwendige kritiek alleen onze toevlucht nemen.

Het groote punt van verschil betreft de gesprekken, die De Groote stervende zal hebben gevoerd, of liever de vraag, of hij heengaande bevel heeft gegeven tot het oprichten van een klooster.

Volgens Thomas a Kempis namelijk heeft hij, toen hij op zijn uiterste lag [2]), tot de omstanders gezegd: »De Heer roept mij; de tijd mijner ontbinding is dáár; Augustinus en Bernardus kloppen aan de deur'' en dergelijke woorden. Zij zullen daarop zuchtende hebben gesproken: »Wat zullen wij nu verder doen? Gij waart onze vader en beschermer. Thans zullen onze tegenstanders juichen. Hebben zij ons durven belachen en belasteren, terwijl gij er nog waart, wat zullen zij doen, als gij er niet meer zult zijn! Bid voor ons en help weldra uwe verlatene zonen". Daarop zal De Groote hebben geantwoord: »Mijne geliefden, vertrouwt op den Heer, en vreest niet voor de wereldsche menschen. Staat vast in uw heilig opzet; de Heer zal te dezer plaatse met u zijn. Wat God heeft besloten te doen, zal de mensch niet verbreken. Zoodra ik bij den Heer zal gekomen zijn, hoop ik bloemen uit den hemel over u te strooien. En zie, heer Florens, mijn geliefde discipel, in wien de Heilige Geest waarlijk rust, zal u tot een vader en rector zijn. Stelt hem op mijne plaats en gehoorzaamt zijne bevelen". — Men ziet het,

---

1) p. 19—24. Met dit verhaal loopt eenigszins, ofschoon zeer in 't kort, dat van Petrus Horn in cap. XIV van zijn *Vita* gelijk. Deze schrijver heeft dus de beide lezingen gekend. Duister zijn de woorden van Badius (l. l.).

2) Gerrit de Groote stierf aan de pest, die destijds te Deventer heerschte (Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XVI, § 3; Rud. Dier, *Vita*, p. 10; Busch, *Chron. Wind.* p. 19), en die hem aangreep, terwijl hij een zijner vrienden, Lambertus Stuurman, bezocht en diens pols voelde (Rud. Dier, l. l; Busch, l. l. p. 20; Petrus Horn, *Vita*, cap. XV). Lambertus Stuurman herstelde, en werd later een der grootste begiftigers van het klooster te Windesheim (Busch, l. l. p. 43).

alles loopt hier eenvoudig af; van het bouwen van een klooster, van het aannemen van de orde der reguliere kanunniken is met geen enkel woord sprake; en dat wel, terwijl de leerlingen vragen: »wat zullen wij verder doen?" waarop de meester zegt: »de Heer zal te dezer plaatse met u zijn". Niet, dat wij de gansche rede beschouwen als woordelijk door De Groote gesproken; integendeel wij achten haar, met uitzondering misschien van het bloemen strooien uit den hemel, dat eene geliefde uitdrukking van meester Gerrit kan geweest zijn [1]), van Thomas a Kempis afkomstig. Maar er blijkt overtuigend uit, dat deze laatste niets te berichten had aangaande het bedoelde bevel.

En nu het verhaal van Johannes Busch. Hier krijgen wij in oratorische volzinnen dezelfde denkbeelden met gansch andere woorden terug. Ook het bloemen strooien is er bij. Maar met grooten nadruk, ja in naam van God, draagt de stervende aan de omstanders op, zoo spoedig mogelijk na zijnen dood een klooster te bouwen, waarin sommigen hunner, eene door de Kerk goedgekeurde Orde aangenomen hebbende, moeten leven, om de anderen te beschermen en in tijd van nood te kunnen bergen. Op de vraag, of zij dan de karthuizer-orde zullen aannemen, krijgen zij ten antwoord: »Geenszins." »De cisterciënser-orde dan?" »Ook deze niet." Maar de orde der reguliere kanunniken, als het meest gelijkende op hetgeen zij thans zijn, — die moet het wezen. Het is duidelijk, dat de Windesheimsche monnik Johannes Busch bij traditie dingen heeft gehoord [2]), die de monnik van St. Agnetenberg niet heeft vernomen [3]).

Als daar nu geene bepaalde reden voor bestond, zouden wij er minder aan hechten. Maar de strekking der overlevering ligt voor de hand. Voor de eer van het klooster Windesheim was het nog iets geheel anders, of eenige der eerste leerlingen

1) Verg. Busch, *Chron. Wind.* p. 64.

2) De traditie schijnt reeds verspreid te wezen door den tweeden prior Johannes Vos van Heusden (*Chron. Wind.* p. 329,331), tenzij datgene, wat deze bij zekere gelegenheid over het onderwerp zal gesproken hebben, meer van Busch dan van hem afkomstig is. Voor deze laatste opvatting valt veel te zeggen, als men bedenkt, dat Busch 's mans woorden „in forma meliori" heeft gebracht, en dat zelfs de tweede opvolger van Vos, de prior Willem Vornken, in zijn zoo aanstonds te noemen brief van de zaak nog geen gewag maakt.

3) Slechts op p. 153 van zijn *Chron. Mont. S. Agnetis* staat er iets van.

van Gerrit de Groote het met een zeker doel hadden gesticht, dan of deze zelf op zijn sterfbed bevolen had, een klooster te bouwen; iets geheel anders, of zij begrepen hebben, de orde der reguliere kanunniken te moeten aannemen, dan of hij het hun met stervende lippen voorgeschreven had [1]). Niet, dat wij aan opzettelijke vervalsching van de geschiedenis denken, maar wij gelooven toch, dat zich in den Windesheimschen kring onbewust eene overlevering heeft gevormd, wier eenige kern van waarheid was, dat de gevierde meester er bij zijn leven ernstig over heeft gedacht, voor sommige zijner leerlingen een klooster te bouwen [2]), en dat hij, door zijn bezoek te Groenendaal, alsmede om redenen, in de orde der reguliere kanunniken gelegen, zijn klooster, ware het door hem opgericht, zeker onder die orde zou hebben gesteld [3]). Het gebeurde was dus wel geheel in zijnen geest, maar niet op zijn bevel [4]). En evenals wij de Broederschap des gemeenschappelijken levens meer beschouwen als van Florens Radewijns dan van De Groote te zijn uitgegaan [5]), evenzoo gelooven wij, dat het klooster te Windesheim meer door den eerste dan door den laatste tot aanwezen is gekomen. Altijd met dien verstande, dat, zonder De Groote, Florens Radewijns er nooit zou zijn geweest; dat Radewijns het denkbeeld van gemeenschappelijk leven niet zou hebben gevormd, als De Groote geene schrijvende klerken om zich had vergaderd, en dat hij het klooster te Windesheim niet zou hebben doen bouwen, indien hij ook maar vermoed had, dat het tegen den geest des vereerden meesters was.

---

1) Dat Windesheim reeds in de vroegste tijden van zijn bestaan (omstr. 1390) niet zonder naijver was tegen het wordende klooster op den St. Agnietenberg, dat met vrij wat meer recht kon beweren door De Groote zelven te zijn gewild (zie Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 4—6, 7), heeft Van der Zandt even vernuftig als grondig aangetoond in zijn opstel *De vroegste verhouding tusschen Sint Agnietenberg en Windesheim* (in de *Verslagen en mededeelingen* van de Vereen. tot beoef. v. Overijsselsch regt en geschiedenis, st. V, Dev. 1870) blz. 60—63, 82—85.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. XIV; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 3; idem, *Chron. Mont. S. Agn.* p. 153; Busch, *Chron. Wind.* p. 20; verg. ook beneden, blz. 63, noot 5.

3) Petrus Horn, l. l; Thom. a Kempis, l. l; idem, l. l.

4) Alles afdoende schijnt cap. XV der *Epistola* van Vornken, afgedrukt in Bijlage I.

5) Verg. boven, blz. 44 v. Busch, *Chron. Wind.* p. 25, noemt hem dan ook „rector primus et institutor congregationis clericorum in Dauentria.”

En dit voert ons ten slotte tot eene beschouwing van hetgeen De Groote tot zulk een gevierd persoon heeft gemaakt. Want of wij al herhalen, dat hij een zeer geleerd man was, vooral bedreven in het kanonieke recht [1]; of wij al wijzen op de vroomheid, die blijkens menig woord en menige daad van hemzelven, ja ook volgens het getuigenis van den innig godvruchtigen Ruysbroeck in hem moet geweest zijn [2]; of wij al spreken van zijne strenge zedelijkheid, die het hem onmogelijk maakte, ook in anderen iets onedels te verdragen, zoodat hij voor alle bedriegers een lastig vervolger [3], voor alle onzedelijke priesters een onbarmhartig rechter, voor alle zondaren een aangrijpend boetprediker werd, — het geeft ons geene voldoende verklaring van den grooten naam, dien hij heeft achtergelaten. Zijne geleerdheid heeft zelfs iets omslachtigs [4], zijne zucht naar heiligmaking iets angstvalligs [5] en ziekelijks [6], zijne vroomheid iets vormelijks [7], ja

---

1) Zie boven, blz. 19.

2) Over zijne vroomheid vindt men velerlei bij Petrus Horn, *Vita*, cap. XII; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XII. Het bedoelde woord van Ruysbroeck luidt als volgt: „Et vos, magister Gerarde! hanc veritatem, nunc vobis occultam, pauco post tempore intelligetis; sed socius vester, magister Johannes [Cele], nunquam intelliget in hac vita" (uit Henricus a Pomerio, *De origine monasterii Viridis Vallis*, Lib. II, cap. 9, in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII, 1837, blz. 363). Eene kortere lezing van hetzelfde gezegde vindt men bij Petrus Horn, *Vita*, cap. VIII.

3) Zie boven, blz. 38 v, maar vooral de *Epistolae*, p. 108—110.

4) Zie bijv. zijn *Sermo contra focaristas.*

5) Zie bijv. boven, blz. 32, noot 3. Op zekeren dag zeide hij tot zijne leerlingen Florens Radewijns en Johan Brinckerinck: „Laat ons ons dagelijksch oordeel aan elkander zeggen, en de een brenge den ander de gebreken, die hij mocht hebben opgemerkt, onder het oog." Het voorstel werd aangenomen. Sinds vermaanden zij iederen avond elkander, erkenden nederig schuld, vroegen elkaar vergiffenis, en gingen met een gereinigd hart ter ruste. Zie Petrus Horn, *Vita*, cap. XII; verg. Rud. Dier, *Vita*, p. 7.

6) Zoo beschuldigde hij zich eens, dat hij zich op dien dag niet meer dan zeven- of negenmaal Gode tot eene offerande gesteld, en op een anderen tijd, dat hij het in éénen nacht slechts twee- of driemaal gedaan had. Zie Moll, *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866), blz. 152; verg. Rud. Dier, *Vita*, p. 7.

7) Zie bijv. Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XI, § 4; XII, § 3, 4; Petrus Horn, *Vita*, cap. XII.

iets bijgeloovigs [1]); en terwijl hij in menig opzicht een man van de practijk mocht heeten, was hij aan de andere zijde soms zeer onpractisch [2]).

Wij zullen dit niet nader uiteenzetten, maar toch een enkel punt bespreken, dat hem in het oog zijner geestverwanten zeer verhief, doch meer dan iets anders in staat zou zijn, hem in onze schatting te doen dalen. Wij bedoelen zijn overdreven ascetisme. Reeds vroeger zagen wij hem in het klooster Munnikhuizen bij Arnhem in de strengste onthouding leven, zijne nachtwaken verlengen, een haren kleed dragen [3]). Het vermoeden ligt voor de hand, dat hij, tot het maatschappelijk leven teruggekeerd, van deze overdrijvingen afstand zal hebben gedaan. Dit was echter geenszins het geval. Zijn voedsel, meestal eenmaal 's daags genuttigd en door hem zelven toebereid [4]), bleef slecht, ja was soms walgelijk. Nu eens at hij ongezouten, dan eens aangebrande, dan weer onwelriekende of opzettelijk met iets onsmakelijks vermengde spijzen [5]). Om maar lezende en biddende te kunnen blijven, vergenoegde hij zich meestal met erwten, waarin hij dan een haring kookte [6]). Zelfs van beschimmeld brood was hij geenszins afkeerig [7]). Nooit ging hij bij iemand te gast; en had hij zelf één of twee vrienden aan zijn kleinen disch, dan was het om de versterking van hunnen geest door vrome gesprekken, niet om de streeling van hun lichaam door aangename spijzen te doen [8]). Hetzij hij alleen of met anderen at, altijd

---

1) Als hij in moeielijke gevallen niet wist, welke de wil van God was, riep hij, na gebeden te hebben, een of ander jonkman van de straat, vroeg hem, „wat zal ik in deze zaak doen?" en beschouwde het antwoord als door God gegeven. Zie Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Han. 1707, tom. II), p. 932. Nu eens zag hij den duivel aan het voeteneinde van zijn bed staan, dan weer in het venster zitten. Petrus Horn, *Vita*, cap. IV.

2) Zie bijv. boven, blz. 41.

3) Zie boven, blz. 29.

4) Petrus Horn, *Vita*, cap. IX; Thom. a Kempis, *Vita*, cap XI, § 1, 2; Rud. Dier, *Vita*, p. 3.

5) Petrus Horn, l. l; Thom. a Kempis, l. l. § 2.

6) Rud. Dier, l. l.

7) Thom. a Kempis, l. l. § 4.

8) Petrus Horn, l. l; Thom. a Kempis, l. l. § 1. Eens had De Groote

ging eene stichtelijke lectuur vooraf [1]). De kerkelijke vasten nam hij getrouw in acht. Des Vrijdags onthield hij zich volkomen van alle melkspijzen, en gebruikte hij in plaats van olie eene saus van [meel en] zout. Zijn bord waschte hij slechts eenmaal 's weeks, namelijk des Donderdags, uit eerbied voor den Vrijdag. De overige dagen bestreek hij het met een stuk brood, of liet het door de kat, zijne eenige huisgenoot, reinigen, en legde het vervolgens in een mandje, dat steeds onder zijne tafel hing [2]). Even onverschillig als voor zijn voedsel, was hij ook jegens zijne kleeding. Soms zag men hem tegen de koude met twee kappen over elkander naar de kerk gaan [3]). Zijne baret was zeer oud en zijn hoed door de mot verteerd [4]). Zijne grijze pij van ruwe stof, door ouderdom versleten en op vele plaatsen versteld, gaf hem meer het voorkomen van een bedelaar dan van een deftig man [5]), doch toen iemand hem de vraag deed, waarom hij een kleed met zooveel lappen droeg, gaf hij het niet onaardig antwoord: »om te zorgen, dat de wind niet door de gaten komt" [6]). Ofschoon hij dus ook weleens iets geestigs kon zeggen, waren toch lach en scherts verre van hem [7]). Doch in geen opzicht kwam zijn ascetisme méér voor den dag, dan in zijne vrees voor het andere geslacht. Van de zusters des gemeenschappelijken levens, die naast hem woonden, wilde hij geene huishoudelijke diensten ontvangen. Slechts wanneer er op de markt iets moest worden gekocht, deden zij het voor hem, maar geene van haar mocht zijne kamer binnentreden. Hadden zij hem iets over te geven, dan geschiedde dit door middel van een kleprad. Moes-

---

iemand bij zich te gast. Toen beiden waren gezeten, stak hij de hand onder tafel, greep uit zijn mandje een stuk koud vleesch en zette dit voor. Zie Rud. Dier, *Vita*, p. 3.

1) Petrus Horn, l. l; Thom. a Kempis, l. l. § 1.

2) Alles ontleend aan Petrus Horn, *Vita*, cap. IX, en Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XI, § 4.

3) Rud. Dier, *Vita*, p 4.

4) Petrus Horn, *Vita*, cap. IX.

5) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XI, § 5; verg. Petrus Horn, l. l; Rud. Dier, l. l.

6) Thom. a Kempis, l. l. § 6. Minder geestige antwoorden zie aldaar en bij Rud. Dier, l. l.

7) Petrus Horn, l. l; Thom. a Kempis, l. l. § 2.

ten zij hem iets zeggen, dan had het plaats door een afgesloten luikje met een gordijntje er voor. Een zijner leerlingen zeide eens tot hem: »Goede meester, waarom sluit gij toch altijd zoo zorgvuldig uw luikje?" »Als ik kon," gaf hij ten antwoord, »zou ik ook mijne ooren sluiten, om hare stemmen niet te hooren" 1). Evenzoo schreef hij aan een ander: »Wend uwe oogen af, opdat zij geene vrouwen en andere ijdele dingen zien. Men moet niet aanschouwen, wat men niet mag begeeren" 2).

Het zal niet noodig zijn, bij het gezegde meer te voegen, om Gerrit de Groote in al zijne bekrompenheid op het gebied der beoefeningsleer te doen kennen. Zijne geestverwanten intusschen — wij herhalen het — zagen in dit een en ander iets zeer voortreffelijks, iets bijzonder stichtelijks, iets bij uitstek navolgenswaardigs. Wij zullen dan ook later bij hen dezelfde verschijnselen terugvinden, en dit is juist de reden, waarom wij ze hier reeds in De Groote hebben doen opmerken. Ons doel toch met dit gansche overzicht van 's mans leven is geen ander, dan de godsdienstig-zedelijke richting onder het voorgeslacht, die men de »moderne devotie" genoemd heeft, en waaruit ook de kloostervereeniging van Windesheim is voortgekomen, beter te doen begrijpen, door hemzelven meer nauwkeurig te doen kennen. Zijne niet geringe geleerdheid en innige vroomheid, zijn diepe ernst en strenge zedelijkheid, zijn smaak voor vrije vergaderingen en tevens voor het kloosterleven, zijne dagelijksche overdenkingen en devote oefeningen, zijne gehechtheid aan den Paus en zijne handhaving van de leer der Kerk, zijn schrijven in 't Latijn maar ook in de landtaal, zijn geest van arbeidzaamheid en zijne liefde voor boeken, zijn methodisme, zijn piëtisme, zijn ascetisme, in één woord alles wat hem kenmerkte, is, niet alleen naar het wezen der zaak, maar meestal ook in dezelfde vormen, soms zelfs tot in kleinigheden toe, aan hen eigen. Zulk een verschijnsel — niemand zal dit ontkennen — onderstelt een dieperen grond in den persoon, dien het geldt, en in den tijdgeest, waaronder hij leeft.

En inderdaad, Gerrit de Groote was niet slechts door geboorte

---

1) Alles ontleend aan Petrus Horn, *Vita*, cap. IX, en Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XI, § 3.

2) Busch, *Chron. Wind.* p. 425; Kon. bibl. H. S. n°. 154[1], fol. 118r.

en rijkdom, niet enkel door geleerdheid en vermaardheid, maar door zijne gansche wijze van zijn een imponeerend man, een van die menschen, die onwillekeurig indruk maken. Reeds op jeugdigen leeftijd schijnt hij deze eigenschap te hebben gehad. Men verhaalt, dat, toen hij nog als knaap bij de stad Aken met den bal speelde, een aanzienlijk persoon reeds zal hebben gezegd, dat hij eenmaal een groot man zou worden 1). Zeker is het, dat hij te Parijs, te Deventer, te Keulen, ja overal waar hij kwam, een roep van zich deed uitgaan. Toen hij de wereld meer najoeg dan de vromen oorbaar achtten, griefde het hen dubbel, wijl een man van zulke gaven het deed. Toen hij zich te Munnikhuizen in de eenzaamheid had opgesloten, zagen zijne medekloosterlingen weldra in hem een prediker, die in wijden kring onberekenbaar veel nut zou kunnen doen. Nauwelijks trad hij als prediker op, of duizenden hoorden hem gaarne en velen hunner werden verslagen van hart. Zijne liefde voor boeken deed hem naar afschrijvers omzien, en ook deze weer verzamelden zich om hem, vereerden hem, hingen hem aan, wisten zich onder zijne hoede veilig, en vreesden alleen tegen den tijd, dat hij niet meer met hen wezen zou 2). Zij gingen verder. Zij geloofden aan de kracht van zijne voorbidding 3); zij schreven hem profetische gaven toe 4); zij zagen in het welslagen van hunne pogingen den invloed

---

1) Petrus Horn, *Vita*, cap. I.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. XV; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XII, § 5; cap. XVI, § 2; Busch, *Chron. Wind.* p. 20 seq.

3) Petrus Horn, *Vita*, cap. XII; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XII, § 3.

4) Zie over die gaven in het algemeen Moll, *Johannes Brugman*, dl. II, blz. 236—239. De plaatsen, waaruit de profetische gaven van Gerrit de Groote moeten blijken, zijn door mij bijeengebracht in *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 76. Ik voeg er thans bij Petrus Horn, *Vita*, cap. XIII. Als men ze wel beschouwt, duiden verreweg de meeste daarvan hoogstens aan, dat De Groote veel menschenkennis bezat, en dat hij geloofde in de kracht van het ware en goede. Iets meer beduidend zijn, als men wil, de twee volgende plaatsen: Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XII, § 5 (hetzelfde als *Chron. Wind.* p. 387), en Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Tom. II), p. 937, ofschoon het waarlijk niets vreemds is, iemand, die zich over zijn broeder bezorgd maakt, te troosten met woorden als deze: „Uw broeder is gezond en zal spoedig hier zijn," of een vader, die bekommerd is over de gezondheid van zijne dochter, op te beuren door te zeggen: „Vrees niet; zij zal nog een flink man ter wereld brengen." Het eenige, dat iets beteekent, en dat,

van den vereeuwigden meester [1]). En nóg verder gingen zij. Van alles, wat zij waren, gaven zij hem de eer. Wat zij zelven verstandigs deden, schreven zij toe aan zijn verstand. De grootsten en edelsten onder hen, zelfs een Thomas a Kempis, brachten alles terug tot hem. In edele zelfvergetelheid omringden zij hem met de stralen van hun eigen licht, blijkbaar dán het gelukkigst, wanneer iets van het hunne werd waardig geacht, het beeld van den gevierden meester te sieren. Er is in dit alles een beminnelijk zelfbedrog, maar tevens duidt het aan, dat de man, dien het gold, geen alledaagsch persoon kan geweest zijn. Hij moet iets imponeerends hebben gehad.

Intusschen is hiermede niet alles verklaard. Al ware hij veel meer geweest dan hij was, en de geest des tijds had eene andere wending genomen, — hij zou een vergeten man zijn geworden. Door omstandigheden, veelmeer onafhankelijk dan afhankelijk van hemzelven, werd hij gestempeld tot het hoofd eener nieuwe richting. Niet hij gaf die richting aan zijne tijdgenooten; zij zelven namen haar aan, maar schreven haar toe aan hem, omdat hij de man was, die haar geheel in zich droeg, en met volkomen bewustheid in woorden bracht, wat duizenden onbewust of halfbewust gevoelden. Die richting was eene vrijzinnig-vrome, eene practisch-mystische, eene Nederlandsch-Germaansche. Zoowel het overdreven kloosterachtige der overgeleverde vroomheidsvormen, als het diep-mystische van mannen als Tauler en Ruysbroeck, vond geen blijvenden weerklank in de Nederlandsche harten. Deze laatsten gaven eene meer vrijzinnige, eene meer practische wending aan de zaak. Niet meer de strengste kloosterorde was in hunne

---

zoo het letterlijk is geschied gelijk het beschreven staat, zich niet zoo gemakkelijk laat verklaren, is het luiden van de klok te Deventer op De Groote's bevel, toen Ruysbroeck bij Brussel gestorven was (Thom. a Kempis, *Vita*, cap. X, § 5). Intusschen merke men wèl op, dat het verhaal, zooals Busch het geeft (l. l. p. 940), niet de minste moeilijkheid oplevert. Hij zegt namelijk niet, dat De Groote het sterven van Ruysbroeck, maar diens overgang [uit het vagevuur] naar den hemel door klokgelui heeft doen aankondigen. Dit nu valt moeilijk te verifieeren. Petrus Horn (*Vita*, cap. VIII) verhaalt niets van het luiden der klok, maar zegt, dat meester Gerrit de beide zaken, dood en overgang, aan sommige vrienden heimelijk heeft geopenbaard. Men ziet, er is nog al verschil van lezing.

1) Busch, *Chron. Wind.* p. 64.

schatting de beste, zelfs geene kloosterorde, hoe ook genaamd, onbepaald noodig, om te komen tot God. Ofschoon nog niet in staat, zich ook in het volle maatschappelijke en huiselijke leven veilig te achten, zagen zij toch reeds in, dat volkomen afzondering van de wereld niet onontbeerlijk was, en dat ook eene vrijere vereeniging van gelijkgezinden, zonder kloostergeloften, tot het voorgestelde doel, een heiligen wandel, zou kunnen leiden. En evenzoo met de mystiek. De Nederlandsche natie is niet de meest geschikte voor het bespiegelend leven. Wel zijn er schouwers en schouwsters uit haar voortgekomen, maar de zaak is bij haar nooit inheemsch kunnen worden. Daarvoor is zij te bedrijvig, te nuchter misschien. In de dagen van Tauler en Ruysbroeck treedt de mystiek ook op Noord-Nederlandschen bodem, doch terstond neemt zij een gewijzigd karakter aan, een karakter van even diepe vroomheid, maar verbonden met practischen arbeid.

Dat zullen die eerwaardige mannen en vrouwen te Deventer wel het allerminst hebben ingezien. Dat zal wel voor Gerrit de Groote en Florens Radewijns zelven verborgen zijn gebleven. Zij voelden den adem des winds, maar wisten niet, vanwaar hij kwam en waar hij henenging. Zij grepen niet; zij werden gegrepen. Eene macht, hooger dan de hunne, werkte in hen.

Maar al zou de nieuwe geest over veel meerderen zijn gekomen, één man was noodig, om van de opwaking eene blijvende richting te maken. Die man was De Groote. In zijne machtige tegenwoordigheid durfde men doen, wat men, wijl het met bestaande vooroordeelen streed, op eigen gezag niet licht zou hebben gewaagd. En tevens gaf zijne liefde voor boeken terstond aan den arbeid zijner volgelingen een letterkundig karakter, dat daaraan altijd eigen is gebleven. Met andere woorden: dat de zaak der fraterhuizen tot stand kwam, en dat men in die huizen het brood won met boeken afschrijven, was een gevolg van den beschermenden invloed en de persoonlijke boekenliefde van Gerrit de Groote.

En het klooster te Windesheim? Dit was niets anders dan een surrogaat voor den beschermenden invloed, waarvan wij spraken. Dat klooster werd, om zoo te zeggen, de plaatsvervanger van den gestorven meester in het behoeden van zijne leerlingen 1).

1) Zie Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. cap. XV.

Ware hij niet slechts in het leven maar ook in persoonlijk aanzien bij de buitenwereld gebleven, Windesheim zou niet bepaald noodig zijn geweest; allen, die er heen zijn gegaan, zouden dan, wat dit betreft, leden van de meer vrije broedervereenigingen hebben kunnen blijven. Wij zouden dit nog liever hebben gezien. De oprichting van het klooster was eigenlijk een terugkeeren tot het oude, om het nieuwe te redden, een gedeeltelijk toegeven om niet alles te verliezen, eene overeenkomst met de openbare meening gesloten, eene acte van bevrediging, een compromis. Doch de werkzaamheid, die zoowel in de meer vrijzinnige Broederschap als in de meer rechtzinnige Kloostervereeniging werd volbracht, bleef te allen tijde den stempel dragen van den letterlievenden geest des mans, dien beiden als haar vader beschouwden.

Gerrit de Groote stierf op Zaterdag, den 20sten Augustus 1384, des namiddags tusschen vijf en zes uren [1]). Zijne rijke boekverzameling had hij aan de Broederschap vermaakt, onder voorwaarde, dat het toezicht daarover altijd door drie leden uit haar midden zou worden gevoerd, en dat dezen met het uitleenen vrijgevig zouden wezen [2]). Zijn lijk werd door zijne bloedverwanten, de vroedschap en vele geestelijken, zoowel uit de stad als uit omliggende plaatsen, bijgezet in de Mariakerk, waar hij zoovele malen had gepreekt [3]). Later bracht men zijn gebeente naar de Groote- of Lebuïnuskerk, waar men zijn hoofd naast de overblijfselen van Florens Radewijns plaatste [4]). Vandaar ging het in vervolg van tijd, te zamen met deze overblijfselen, eerst naar het fraterhuis te Deventer, later naar dat te Emmerik over. Van Emmerik kwam het te Xanten, van Xanten den 1sten October 1855 naar Deventer terug [5]). Daar liggen thans de hoofden der beide

---

1) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XVI, § 4; Busch, *Chron. Wind* p 23 seq. Eene andere tijdsbepaling, maar die niet waar wezen kan, vindt men in de *Kronijk van het Historisch genootschap*, jaarg XIV (1858), blz. 62.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. XV; Rud. Dier, *Vita*, p. 9.

3) Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 508; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XVI, § 5; Rud. Dier, *Vita*, p. 10; Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. VI, § 2.

4) Dumbar, t. a. p. Ook het klooster te Windesheim beroemde zich, eenige beenderen van hem te bezitten. Zie Rud. Dier, *Vita*, p. 10.

5) Een kort overzicht der lotgevallen van De Groote's hoofd leverde ik in de *Gesch. d. chr. kerk in Nederland, in tafereelen*, Amst. 1864, dl. I, blz. 391.

mannen met vier beenderen, in het gesticht der St. Vincentius-vereeniging, in een gothiek kastje, dat van Latijnsche opschriften is voorzien. In eene lade onder de beenderen bevindt zich eene verzameling van hetgeen men aangaande De Groote en Radewijns heeft kunnen opsporen.

De bronnen voor deze reliquieën-geschiedenis zijn: Dumbar, a. w. dl. I, blz. 508—510; *De godsdienstvriend*, April 1856, blz. 182. Verg. ook de mededeelingen van den Heer J. Poelhekke, die zich voor de zaak bijzonder beijverd heeft, in den *Volks-almanak voor Nederlandsche katholieken*, Amst. 1856, blz. 259 v, en *Kronijk van het Historisch genootschap*, jaarg. XII (1856), blz. 91 v.

HOOFDSTUK II.

HET KLOOSTERGEBOUW TE WINDESHEIM.

O Windesem, vinea Dei sempiterna, attende quomodo propter saeculi persecutionem in devotos in urbem confugii primo a Deo sis fundata; attende, quomodo nunc a filiis benedicta sis et dilatata; attende, quomodo mater sis honorificata, ante caeteras dilecta et exaltata.

Joannes Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 39.

Gerrit de Groote rustte in het graf [1]), en allen, die zich weleer om hem hadden geschaard, vereenigden zich thans om den uitnemenden man, dien hij zelf met stervende lippen als zijn plaatsvervanger had aangewezen [2]). Florens Radewijns was bij den dood zijns meesters niet veel meer dan vier en dertig jaar oud [3]), maar nooit had de Elia-mantel op een beteren Elisa kunnen vallen. Ofschoon weer een geheel ander persoon dan De Groote, vereenigde hij in zich al de gaven van verstand en hart, die voor de thans op hem rustende taak noodig waren. Hij had wijsheid en tact, vroomheid en ernst, vriendelijkheid en waar-

---

1) De voornaamste bronnen voor het onderwerp, dat in dit Hoofdstuk zal worden behandeld, zijn: Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I), cap. XV—XVII; Busch, *Chronicon Windesemse*, Antv. 1621, p. 25–74, 121—133, 145—149; v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. II en III, passim. Merkwaardige bijdragen leveren: de ongenoemde schrijver der *Overysselsche chronycke* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. II), p. 445, 447; Arent toe Bocop, *Croenick der byscoppen van Uttert* (in den *Codex diplomaticus Neerlandicus* van het Historisch genootschap te Utrecht, Serie II, dl. V, Utr. 1860), blz. 412—414; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 312—315; Bondam, *Verzameling van onuitgegeevene stukken*, Utr. 1779, dl. IV, blz. 194 v, 232 v; [G. Dumbar Junr], *Tegenwoordige staat van Overyssel*, Amst. 1781, dl. II, blz. 95—101. Zeer te bejammeren is het, dat G. Dumbar Senr door den dood verhinderd werd, het vierde deel zijner *Analecta* uit te geven, waarin hij beloofd had, „plura de hoc monasterio" te zullen leveren. Zie zijne *Analecta*, tom. II, p. 317.

2) Busch, in zijn *Chron. Wind.* p. 64, zegt van hem: „de cuius consilio tunc cuncti pariter pendebant;" op p. 82 noemt hij hem „fervens et omnium devotorum tunc pater;" op p. 45: „magnus ille pater familias."

3) Zie boven, blz. 44, noot 2.

digheid, menschenkennis en doorzicht, kracht en beleid, geloof en moed [1]). Zijn gansch voorkomen gaf den indruk van mannelijke braafheid; zijne geheele verschijning boezemde vertrouwen in. Een woord van hem had opbeurende kracht; bij het volgen van zijnen raad bevond ieder zich goed [2]), en als hij sprak, dan was het, alsof de Heilige Geest sprak door middel van hem [3]).

En hij stond niet alleen, maar had het geluk, reeds aanstonds omringd te zijn van mannen, die zich met hem in dezelfde richting bewogen, en met hem arbeidden in éénen geest. Van de velen noemen wij slechts enkelen; later zullen wij er meerderen leeren kennen. Dagelijks ging hij om met den eenigszins zonderlingen, maar geestrijken Johan Brinckerinck [4]), den braven en regtschapenen Hendrik Klingebijl [5]), den rijken en beschaafden Hendrik van Wilsem [6]), den niet minder gegoeden en

---

1) Bijdragen tot de kennis van Radewijns' karakter vindt men bij Thom. a Kempis, *Vita Florentii* (in de verschillende uitgaven der *Opera omnia* van Thom. a Kempis), cap. XI—XXVIII, passim. Voor de geschiedenis van zijn leven en werken zijn onmisbaar het genoemde *Vita*; Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, tom. I), passim; Busch, *Chron. Wind.* passim. Over zijne geschriften zie men vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Hervorming*, dl. II, st. ii blz. 362 v. Eene goede monographie over dezen hoogst merkwaardigen man zou alleszins wenschelijk zijn.

2) Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXIV, § 3.

3) Thom. a Kempis, l. l. cap. XXIII, § 1.

4) Een uitvoerig *Vita Joannis Brinckerinck* kan men vinden in H. S. n°. 8849—'59 der Bourgondische bibliotheek te Brussel, fol. 25—40. Het wordt gevolgd door allerlei woorden van hem en bijzonderheden aangaande hem, uit zijn omgang met de zusters te Deventer en te Diepenveen, wier rector hij was, fol. 42—53. Voorts zie men nog fol. 173v—176v. Ook Thom. a Kempis schreef een kort *Vita domini Joannis Brinckerinck* (in zijne *Opera omnia*), en in zijn *Chronicon Montis S. Agnetis* (achter het *Chron. Wind.*) zijn p. 175 seq. aan Brinckerinck gewijd. Men zie verder Busch, *Chron. Wind.* p. 25, 190, 191; Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, tom. I), p. 15—21; *Vita Elisabethae van Heenvliet* (achter het *Chronicon ducum Brabantiae*, uitgeg. door Matthaeus, Lugd. Bat. 1707), p. 238, 246, 247, 249 seq, 252, 258—263; Moll, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, jaarg. III, 1858, blz. 66—85); denzelfden, *Leeringen van Johannes Brinckerinck, uit zijne onuitgegevene collatiën verzameld* (aldaar, blz. 86—92); denzelfden, *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866, blz. 97—167).

5) Zie over hem Busch, *Chron. Wind.* p. 25—74 passim, 384—392.

6) Zie over hem Busch, l. l. p. 25—61 passim, 417—423.

vrijgevigen Berthold ten Hove [1]), den vromen en vrijzinnigen Gerard van Zutphen [2]), en vele anderen, die indertijd door De Groote waren bekeerd en hem vereerden met geheel hun hart [3]).

Het was met deze mannen, dat Florens Radewijns dikwijls samensprekingen hield over de beste wijze, om het goede werk, dat door God was begonnen, tot zijne eer en tot heil van velen voort te zetten. En als zij dan daarover beraadslaagden, dacht het hun altijd het best, een klooster van eene of andere kerkelijk goedgekeurde orde, liefst van die der reguliere kanunniken te bouwen, onder welks schaduw alle vromen bescherming, en binnen welks muren zij eene veilige schuilplaats zouden kunnen vinden [4]). Zij gedachten daarbij tevens, dat hun vereeuwigde meester ditzelfde plan had gehad [5]).

---

1) Zie over hem Busch, l. l. p. 25—57 passim, 276, 424—429, waar hij Bertholdus ten Have heet. Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XVI en XVIII, noemt hem Bertholdus ten Hove, misschien wel naar zijn grondbezit „de hof to Windesem" en waarschijnlijk meer juist. Denzelfden naam draagt hij in den brief, waarbij bisschop Floris van Wevelinkhoven aan Florens Radewijns c. s. verlof geeft tot het bouwen van een klooster in Salland (gedeeltelijk afgedrukt in de *Kronyk* van Arent toe Bocop, Utr. 1860, blz. 413 v, en geheel in Bijlage III), alsmede op de Naamlijst der reguliere kanunniken te Windesheim, afgedrukt in Bijlage V.

2) Zie over hem Thom. a Kempis, *Vita domini Gerardi Zutphaniensis* (in zijne *Opera omnia*); Revius, *Daventria illustrata*, Lugd. Bat. 1651, p. 36—60 (alwaar p. 41—55, 55—58, zijne opstellen over het lezen der H. Schriften in de landtaal en het bidden in de landtaal); v. Heussen, *Historia episcopatus Daventriensis* (in zijne *Historia episcopatuum foederati Belgii*, Lugd. Bat. 1719, tom. II), alwaar p. 88—94, 94—96 eene verbeterde uitgave der twee genoemde opstellen; Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation*, Hamb. 1841, Bd. II, S. 115—124; Delprat, *Broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 42 v, 349—352; Koning, *Specimen de Gerardi Zutphaniensis vita, scriptis et meritis*, Trai. 1858; Vos, *Gerhard Zerbolt* (in het *Kerk-historisch jaarboekje*, nieuwe reeks, jaarg. I, Schoonh. 1864, blz. 102—138).

3) Busch, *Chron. Wind.* p. 25. Vornken in zijne *Epistola,* cap. XV, noemt bepaaldelijk Hendrik van Wilsem en Goswin Tyasen als steunsels van den kring. Beiden waren aanzienlijk, rijk en vroed. Over Tyasen zie men eenige bladzijden verder.

4) Dit schijnt de ware voorstelling van de zaak te zijn, en zoo wordt zij ook gegeven door Vornken in zijne *Epistola*, cap. XV. Men zie zijne merkwaardige woorden. Nergens wordt de tendensachtige traditie, dat De Groote stervende bevolen heeft, een klooster te bouwen (zie boven, blz. 46—49), sterker gelogenstraft dan hier.

5) Dit voegt Vornken, l. l, er zeer bepaald bij, en het wordt ook elders

Na lang en rijp beraad werd met aller goedvinden besloten, zulk een klooster zoo spoedig mogelijk te doen verrijzen 1), en wij zien dan ook in het tweede jaar na De Groote's dood, d. i. in 1386, Johan Brinckerinck met eenige anderen het land doorgaan, ten einde er eene geschikte plaats voor te zoeken. Inderdaad vonden zij er eene op de Veluwe bij Hattem. De toestemming, om aldaar te mogen bouwen, werd van Willem van Gulik, hertog van Gelre, gevraagd en verkregen. Doch toen heer Florens in eigen persoon met zes der zijnen tot den bisschop van Utrecht ging, zonder wiens goedvinden volgens kerkelijk recht geen klooster binnen zijne diocese mocht opgericht worden, kreeg hij, juist op grond van 's Bisschops belangstelling in de zaak, een weigerend antwoord. Niet op het gebied van eenig wereldlijk heer, maar op zijn eigen terrein in Salland 2) wilde hij het klooster zien verrijzen. Volledige toestemming gaf hij, mits men dáár bouwde. Hij beloofde hun zelfs, dat hij alsdan de zaak op alle mogelijke wijzen bevorderen, hun „patroon en geestelijke vader" wezen, hun klooster en kloostergoederen tot geestelijk

---

bevestigd. Zie vooral Petrus Horn, *Vita Gerardi Magni M. S.* cap. XIV; Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XV, § 3; denzelfden, *Chron. Montis S. Agnetis*, p. 153. Een van De Groote's welgestelde vrienden, dezelfde Lambertus Stuurman, van wien hij later de pest overerfde, had zelfs reeds bij 's mans leven op diens verzoek bij testamentaire beschikking een legaat voor den eventueelen kloosterbouw bepaald (*Chron. Wind.* p. 20), en meester Gerrit zelf was eenigen zijner volgelingen te Zwolle behulpzaam geweest in het zoeken naar eene geschikte plaats, om er afgezonderd te gaan wonen (*Chron. Mont. S. Agn.* p. 4—6, 7). Ware hij blijven leven, het klooster zou dáár allicht zijn verrezen, en men zou dan niet van Windesheim, maar van den Nemelenberg hebben gehoord. Doch hoe dit zij — want wie zal zeggen, wat geschied zou wezen, als iets, dat geschied is, niet geschied ware? — zeker is het, dat het plan om een klooster voor reguliere kanunniken te bouwen, geheel in den geest, ja overeenkomstig het voornemen van De Groote was. Verg. boven, blz. 49.

1) Busch, *Chron. Wind.* p. 25 seq. Het lange beraadslagen over de vraag, niet hoe, maar of men een klooster zal bouwen, pleit óók niet voor een bepaalden en dringenden wensch, door een stervende geuit.

2) Salland (het oude Salon of Salahom, waarover men de noodige aanwijzingen kan vinden bij v. d. Bergh, *Handboek der Middel-Nederlandsche geographie*, 2de druk, 's Grav. 1872, blz. 177—182) is met de daartoe behoorende steden, dorpen, kloosters enz. te kennen uit de reeds aangehaalde *Kronyk* van Arent toe Bocop, blz. 384—387, alsmede, wat later tijden betreft, uit [G. Dumbar Junr], *Tegenwoordige staat van Overyssel*, dl. IV, st. i (Leiden, 1803), blz. 1—136.

goed maken, hen voor altijd van alle lasten en schattingen vrijstellen, hen alleen voor het bisschoppelijk hof van Utrecht in rechten betrekken, hen door zijne ambtlieden tegen alle geweld en overlast beschermen zou, enz. En hij liet dit alles niet bij vluchtige woorden en mondelinge beloften, maar beschreef het in een giftbrief met uithangend zegel, gedagteekend 30 Juli 1386 1).

Tot de zes mannen nu, die Florens Radewijns met zich naar Utrecht had genomen, behoorde ook de reeds genoemde Berthold ten Hove. Deze, weleer door Gerrit de Groote bekeerd, had bij vaderlijk erfdeel een aanzienlijk grondbezit ontvangen, gelegen onder het gebied van den Bisschop, in het door dezen aangewezen Salland. Dit grondbezit 2), bestaande uit een groot aantal akkers met hun toebehooren, vertegenwoordigde eene waarde van meer dan drie duizend Rijnsche guldens 3), doch de jeugdige eigenaar stond het voor altijd aan de broederen af, om er het nieuwe klooster voor reguliere kanunniken op te bouwen. Ook een ander rijk man uit denzelfden Deventerschen kring, de vroeger genoemde Hendrik van Wilsem, weleer schepen van Kampen en thans een vurig bevorderaar der aangevangen zaak, gaf vijftien bunders land ten beste, en er werd besloten en bepaald, dat het klooster zou verrijzen in het dorp Windesheim, behoorende tot de parochie van Zwolle, onder de diocese van Utrecht, op het vroeger grondbezit van Berthold ten Hove 4).

Alzoo voorzien van alles, wat voorloopig noodig was, koos men zes mannen uit 5), die het meest bekwaam werden geacht, om

---

1) Deze giftbrief is gedeeltelijk afgedrukt in de *Kronyk* van Arent toe Bocop, blz. 413 v. Ik zal hem geheel doen volgen in Bijlage III. Uit vergelijking van dezen brief en het *Chron. Wind.* p. 27, 49, blijkt, dat de voorstelling der zaak door Busch niet volkomen juist is.

2) Het heette „de hof to Windesem.” Zie Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. cap. XVI.

3) *Chron. Wind.* p. 28, 427.

4) *Chron. Wind.* p. 28 seq. Het woord „heim” komt, gelijk bekend is, veelvuldig in plaatsnamen voor, hetzij in zijn oorspronkelijken staat, zooals in Bentheim, Hildesheim, Udenheim, hetzij met verkorten klank, zooals in Gorinchem, Lochem, Doetinchem, hetzij meer onkenbaar, zooals in Rossem (Rotheim), Wilsum (Wildesheim), Renkum (Redincheim). Kiliaen vertaalt het door „sepes, septum, sepimentum.” Van Hasselt in zijne uitgave van Kiliaen's *Etymologicum*, Traj. 1777, p. 225, haalt verschillende schrijvers over dit onderwerp aan.

5) *Chron. Wind.* p. 40.

op het terrein zelf de plaats nader te bepalen, en zoowel een bestek voor het klooster als een begin met het bouwen te maken. Deze zes waren de reeds genoemde Hendrik Klingebijl, Hendrik van Wilsem en Berthold ten Hove, benevens Werner Keynkamp, weleer rector der parochieschool te Kampen 1), Johan van Kempen, ouderen broeder van den beroemden Thomas a Kempis 2), en Hendrik de Wilde, dien wij, evenals de anderen, nog meermalen zullen ontmoeten 3).

De zes mannen begaven zich naar het aangewezen oord, en bevonden het met eenige wilgenboomen bezet 4); menschenwoningen waren er niet. Slechts bij den opzichter van het landgoed konden zij een armoedig onderkomen vinden, totdat zij zichzelven van woningen zouden hebben voorzien, hutten en huisjes van ruwe planken, op eenvoudige wijze met klei en rijsjes samengevoegd, en met stroo gedekt. Dáár gebruikten zij hun nederig maal; dáár rustten zij des nachts van hunne vermoeienissen uit 5). Ook eenige aanzienlijke devote zusters steunden hun werk, door het verrichten van vrouwelijken arbeid 6).

In het landschap verhief zich eene hoogte, die, naar men verhaalde, nooit door het water van den IJsel was overstroomd. Deze kwam hun voor, de meest geschikte plaats voor het klooster te wezen. Zij maten haar meer dan eens van alle kanten op, berekenden den hoogsten stand van het waterpas der rivier 7), en bepaalden met onderling goedvinden, waar de kerk en de verschillende gebouwen zouden moeten verrijzen. Hoe groot die

---

1) Zie over hem mijne *Epistolae Gerardi Magni* XIV, p. 49—57, en de aldaar aangehaalde plaatsen.

2) Over Johannes a Kempis handel ik meer uitvoerig beneden in Hoofdstuk V.

3) Zie over hem het *Chron. Wind.* p. 57 seq, 411—416.

4) Geheel Salland zal naar wilgenboomen aldus zijn genoemd. Salahom = wilgenstreek. Zie Wijnne, *Geschiedenis der Nederlanden*, Gron. 1873, dl I, blz. 92.

5) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 40—42.

6) *Chron. Wind.* p. 41, 47. Zelfs toen het klooster reeds bewoond werd, maar men nog geene leekebroeders voor de huishoudelijke werkzaamheden bezat, namen deze en andere bejaarde vrome zusters uit Zwol den dienst in de keuken, de brouwerij, de bakkerij en het waschhok waar, doch afgescheiden van de broeders, met wie zij niet eens te zamen aten (l. l. p. 44 seq.).

7) Verg. Delprat in de *Bijdragen* van Nijhoff, nieuwe reeks, dl. V (1868), Boekbeschouwing, blz. 83.

kerk diende te zijn, en welke gebouwen er al zoo behoorden te wezen, werd alles in overleg met Florens Radewijns en andere zaakkundige mannen vastgesteld 1). De eenvoudige landlieden in den omtrek wisten inmiddels te verhalen van engelverschijningen, die zij daar ter plaatse dikwijls gezien, van engelenzangen, die zij er menigvuldig gehoord hadden 2), en het spelend vernuft der broeders vermeide zich in het maken van allerlei afleidingen van het woord Windesem, ten bewijze der gepastheid van dien naam voor het doel, dat zij met hun klooster beoogden 3).

Inmiddels stroomden der nieuwe stichting allerlei giften en legaten toe. Lambertus Stuurman, van wien Gerrit de Groote de pest had overgeërfd maar die zelf was genezen 4), schonk honderd Fransche schilden; een ander tweehonderd; een derde honderd zes en dertig. Hendrik van Wilsem, een der zes afgevaardigden tot den opbouw, verkocht al wat hij had, en gaf het met zijne akkers en verdere grondbezittingen, ten behoeve van het klooster, aan Florens Radewijns en de broederen over. Sommige zijner bloedverwanten, zoo mannen als vrouwen, ook anderen, die hem niet in den bloede bestonden, volgden zijn voorbeeld en begiftigden het nieuwe gesticht, vóórdat het nog was verrezen, zoodat alles, wat tot den bouw en gedeeltelijk zelfs tot het voortdurend bestaan daarvan noodig was, uit het bijeengebrachte kon worden bestreden 5).

Met lust en ijver arbeidde men voort. Meermalen zond Florens Radewijns, »de groote huisvader", gelijk Busch hem treffend noemt 6), broeders des gemeenschappelijken levens uit Deventer, om de bouwenden te helpen. Vaak kwam hij ook zelf,

---

1) *Chron. Wind.* p. 42.

2) *Chron. Wind.* p. 30 seq. Windesheim was niet het eenige klooster, welks plaats reeds te voren door engelen werd aangewezen. Mariënborn bij Arnhem, Nieuwlicht bij Hoorn, St. Agnietenberg bij Zwol, Nazareth bij Bredevoort en vele andere deelden, zoo verhaalde men, in hetzelfde voorrecht. *Chron. Wind.* l. l.

3) *Chron. Wind.* p. 36—39. Ziehier een paar staaltjes: Windesem = Win de Sem (gij, die uit Sem zijt, doe winst); Windesem = Vinea Dei Sempiterna. Verg. over dergelijke vernuftsspelingen met namen mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 119.

4) Zie boven, blz. 47, noot 2.

5) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 42—45.

6) *Chron. Wind.* p. 45.

om hen op te beuren, tot volharding aan te sporen en vromelijk te sterken [1]). Het gevolg was, dat men, na het groote werk ongeveer in Maart 1387 te hebben aangevangen [2]), reeds in October van datzelfde jaar, d. i. na omstreeks zes maanden, tot de inwijding kon overgaan [3]). Immers toen reeds was men gereed met de kerk en haar westelijken trans [4]), met drie huizen, de eetzaal en de brouwerij, alsmede met de bakkerij, die destijds tevens voor keuken moest dienen. Alles was opgetrokken van steen met pannen daken, uitgezonderd de drie huizen en de bakkerij, die met riet waren gedekt [5]).

Toen men bijna zoover was, togen Florens Radewijns en de zes mannen naar den bisschop van Utrecht, ten einde dezen nederig te verzoeken, het klooster door zijn suffragaan te doen wijden. De Bisschop echter, die het van den aanvang af wèl met hen gemeend had en zich over hun voorspoedigen arbeid hartelijk verblijdde, bevond dat hunne geldmiddelen niet toereikend waren voor zulk een klooster, en weigerde daarom voor alsnog, tot de wijding over te gaan. Ook dit bezwaar evenwel kwam men door eene schenking van tweehonderd gulden, die eene belangstellende vrouw met hare twee zonen ten behoeve der Stichting in des Bisschops handen afstond, te boven, en de Bisschop zelf, die, gelijk wij gezien hebben, reeds vroeger alles, wat men ontvangen had, tot geestelijk goed gemaakt, en het daardoor voor immer van alle lasten en diensten, waarmede de wereldsche goederen plegen bezwaard te zijn, had ontheven, gaf hun nu nog den raad, dat zij trachten moesten, datgene, wat zij verder zouden verkrijgen, niet onder het gebied van éénen vorst, maar zooveel mogelijk onder dat van meerdere heeren te hebben liggen,

1) *Chron. Wind.* p. 45.

2) Namelijk in de quadragesima van 1387, d. i. in de vasten vóór Paschen, dus vóór 7 April van dat jaar.

3) *Chron. Wind* p. 56; conf. p. 121. De tijdsopgaven bij Delprat, *Broederschap van G. Groote*, blz. 215, zijn onjuist.

4) Trans (meestal „ambitus," maar ook „transitus," bijv. *Chron. Wind.* p. 129, 131, 404) is eene afgesloten ruimte of zuilengang om een koor, eene kerk of een klooster. De transen dienden als gangen voor geestelijken en kloosterlingen tusschen hun heiligdom en hunne woningen, alsmede tot begraafplaatsen. Zie, wat in dit opzicht Windesheim betreft, eenige bladzijden verder.

5) *Chron. Wind.* p. 47.

opdat zij bij voorkomende onlusten of oorlogen niet ineens van alles mochten beroofd worden [1]).

Zoo waren dan nu alle dingen tot de wijding gereed. De zes mannen zouden bij deze plechtige gelegenheid tevens hunne kloostergelofte afleggen als reguliere kanunniken der orde van den H. Augustinus. Doch al waren zij door Florens Radewijns volledig in een goed en heilig leven ingeleid, zij wisten niets van de voorschriften der Orde. Er werd dan besloten, dat zij naar het klooster Eemstein tusschen Dordrecht en Geertruidenberg zouden gaan [2]), om aldaar eerst het noodige te leeren. Dit klooster toch, dat eveneens door reguliere kanunniken bewoond werd, was nog slechts weinige jaren oud en in de reinheid zijner eerste liefde. Evenals de Windesheimers er heengingen, om er in de regelen der Orde te worden onderricht, hadden de Eemsteiners uit Groenendaal, het regulieren-klooster van Ruysbroeck, de noodige inlichtingen ontvangen [3]). Ook was het den broederen te Deventer zeer goed bekend, dat hun hoog geëerde meester Gerrit de Groote den Eemsteiners steeds een goed hart had toegedragen, gelijk zelfs zijne brieven konden getuigen [4]). Redenen genoeg, om de zes mannen tot hen te zenden. En zoo geschiedde het ook. Zij trokken de Middelzee, thans de Zuiderzee, over [5]), werden aller-

---

1) *Chron. Wind.* p. 48—50. De voorstelling van Busch is ook hier, blijkens den vroeger vermelden giftbrief van Floris van Wevelinkhoven d. d. 30 Juli 1386 (zie Bijlage III), niet geheel juist.

2) *Chron. Wind.* p. 50. Zie over dit klooster beneden in het Aanhangsel onder N°. 7. Het werd later, ten gevolge van den St. Elisabethsvloed in 1421, naar Zwijndrecht verplaatst.

3) *Chron. Wind.* p. 51. De Groenendaalsche broeder, die naar Eemstein werd gezonden, om er de nieuwe kloosterlingen te onderrichten, was Godfried Wevel, leerling van Ruysbroeck, weleer biechtvader van Maria van Brabant, weduwe van Reinald III van Gelre. Zie Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 812; Latomus et Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 68 seq; Hoyberge, *Compendium Chronici Bethleemitici*, *a Petro Impens conscripti* (Bourg. bibl. M. S. n°. 1278), p. 2, 10, 22; *Memoriale Viridis Vallis* (Bourg. bibl. M. S. 2e Série, n°. 184), fol. 121v.

4) *Chron. Wind.* p. 160; Kon. bibl. te 's Gravenhage, H. S. n°. 154¹, fol. 155, 205.

5) *Chron. Wind.* p. 50. Het klinkt vreemd, dat zij, van Deventer of Zwol naar Geertruidenberg reizende, de Zuiderzee overtrokken. Dit was echter niet ongewoon. Toen de broeders op den St. Agnietenberg bij Zwol in 1461 van de

vriendelijkst ontvangen, overal rondgeleid, in alles onderwezen. Zij leerden, hoe zij bij den koordienst moesten staan, zitten en buigen, welke diensten zij te volbrengen, welke gewoonten zij te volgen hadden; zij leerden der reguliere kanunniken zang en ritueel, en keerden vervolgens over Deventer naar Windesheim weder 1).

Dáár was het den 17den October 1387 feest 2). De kerk zou dien dag worden ingewijd, en de zes eerste bewoners van het klooster zouden eveneens hunne wijding ontvangen. Reeds in den vroegen morgen zag men van rondom zoowel de nieuwsgierigen als de belangstellenden, mannen en vrouwen, ouden en jongen, aanzienlijken en geringen, opgaan naar de plaats, waar de plechtigheid zou worden volbracht 3). Toen het oogenblik, waarop de heilige handeling een aanvang zou nemen, was gekomen, verscheen de suffragaan van den bisschop van Utrecht 4) in vol pontificaal, en wijdde de kerk en het hoogaltaar ter eere van Maria en den H. Augustinus. Tevens verklaarde hij eerstgenoemde tot patrones van het klooster en de kerk, gelijk laatstgenoemde de patroon der gansche orde der reguliere kanunniken was. Nog drie andere altaren wijdde hij, twee in de kerk en één in het kapittelhuis; eveneens het reeds voltooide westelijke deel van den trans der kerk, alsmede het algemeene kerkhof 5). Na afloop van dit uitvoerig ceremoniëel maakte hij zich gereed tot het bedienen van de mis, en het priesterlijk gewaad aangedaan hebbende, trad hij naar het hoogaltaar 6).

Hoe indrukwekkend het oogenblik, en hoe gewichtig zijn persoon mocht wezen, toch richtten allen eensklaps hunne aandacht op een geheel ander punt. Florens Radewijns, die ook zelf priester was, met eenige anderen, die dezelfde waardigheid bekleedden, traden binnen met de zes mannen, voor wie het plechtigst uur

---

kanunniken te Utrecht de oude houten reliekenkist der H. Agnes hadden gekregen, brachten zij deze uit de genoemde stad per schip door Holland over de zee naar hun klooster. Zie Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 123.

1) *Chron. Wind.* p. 51 seq.

2) *Chron. Wind.* p. 56. Zie ook *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 153 seq.

3) *Chron. Wind.* p. 60.

4) Hij heette Hubertus, Yppusensis episcopus. Zie *Chron. Wind.* p. 56, 122; verg. boven, blz. 42, noot 1, en beneden, blz. 75, noot 3.

5) „Pro vulgaribus sepeliendis."

6) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 56 seq; verg. Vorniken, *Epistola*, cap. XVII.

huns levens was aangebroken 1). Reeds dagen te voren hadden zij zich voor deze ure bereid 2); thans was zij dáár. In het diep gevoel van de beslissende daad, die zij gingen volbrengen, traden zij voort tot aan den voet van het altaar, waar voor elk hunner een ordekleed gereed lag. Radewijns en de priesters, die met hem waren, stelden hen aan den wijbisschop voor; eerbiedig knielden de zes mannen neder; er hadden eenige gebruikelijke ceremoniën plaats. Daarna zich tot Hendrik Klingebijl wendende, zeide de suffragaan: »Leg af den ouden mensch met zijne werken, en doe aan den nieuwen mensch, die naar God geschapen is in de rechtvaardigheid en heiligheid der waarheid" 3). Te gelijker tijd ontnam hij hem het wereldsch gewaad en hing hem het ordekleed der reguliere kanunniken om de leden. Onmiddellijk daarop legde Hendrik Klingebijl, voor het altaar staande, in handen van den wijbisschop de volgende gelofte af, die hij van eene strook perkament voorlas: »Ik, broeder Hendrik Klingebijl van Höxter 4), priester, beloof met de hulp van God voortdurende kuischheid, armoede zonder eigen bezit, en gehoorzaamheid aan den wettig aan te stellen overste en zijne opvolgers volgens den regel van den H. Augustinus, en volgens de bepalingen van dit huis, die het Kapittel verordenen zal" 5).

Nadat deze belofte was afgelegd, droeg de suffragaan, op bevel van zijnen bisschop, aan broeder Hendrik het bestuur en de zielzorg over de andere broederen op, en benoemde hem tot rector van het klooster, totdat zijne medekloosterlingen zich op kanonieke

---

1) Den diepsten indruk maakte de verschijning van den rijken en aanzienlijken Hendrik van Wilsem, weleer schepen van Kampen, die de grootheid der wereld ging verlaten, om een armoedig kloosterleven te gaan leiden. *Chron. Wind.* p. 60 seq.

2) *Chron. Wind.* p. 53—56.

3) *Chron. Wind.* p. 57; eene samenvoeging van Ef. 4 : 22, 24, en Col. 3: 9, 10.

4) Höxter lag in het toenmalige Saksen (zie Rud. Dier, in Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 7), in het tegenwoordige Westfalen (zie Kramers, *Geographisch woordenboek der geheele aarde*, Gouda, 1855, blz. 407), aan de Weser. Een halfuur vandaar bevond zich de beroemde benedictijner-abdij Corvey, thans een aanzienlijk slot.

5) *Chron. Wind.* p. 57 seq. Onder het woord Kapittel moet hier natuurlijk nog niet het latere Generaal-kapittel verstaan worden, waarover in Hoofdstuk VI zal worden gehandeld, maar het Klooster-kapittel, d. i. de vergadering der kloosterlingen onder voorzitterschap van den prior.

wijze een overste zouden hebben gekozen. Thans met de hoogste macht over het klooster bekleed en zelf priester zijnde, deed Klingebijl met de vijf overigen, wat de wijbisschop met hem had gedaan, en elk hunner las, evenals hij, de plechtige gelofte van kuischheid, armoede en gehoorzaamheid van eene strook perkament 1).

Men merke wèl op, hoe voorzichtig en verstandig deze gelofte was gesteld. De broeders beloofden geene gehoorzaamheid aan den bisschop van Utrecht, maar aan hunnen overste, dien zij zelven later op wettige wijze zouden kiezen. Evenzoo onderwierpen zij zich aan geene bepalingen, door anderen gemaakt, maar alleen aan die, waarin zij zelven de hand zouden hebben, d. i. aan de bepalingen van hun eigen kapittel 2). Het getuigt van een echt Nederlandschen geest. Doch hierover later. Wie in volgende jaren, op den eersten Zondag na den 16den October Windesheim bezocht, vond er alles in feestelijke vreugde. De suffragaan namelijk had bevolen, dat de dorpelingen de gedachtenis van deze kerkwijding jaarlijks op dien dag vieren zouden 3).

Tot dusverre — het kon nauwelijks anders — hebben wij het kloostergebouw met zijne bewoners te zamen genomen. Van nu af gaan wij ze beiden afzonderlijk beschouwen; en terwijl wij in de drie eerstvolgende hoofdstukken aan de bewoners onze aandacht zullen wijden, werpen wij hier een blik op de inrichting, de uitbreiding en de verdere geschiedenis van het klooster, uitsluitend als gebouw opgevat.

Reeds zagen wij, dat de Stichting op den dag der inwijding

1) *Chron. Wind.* p. 58 seq.

2) *Chron. Wind.* p. 59.

3) *Chron. Wind.* p. 62. Als eene bijzonderheid wordt vermeld, dat de zoo nauw met Windesheim verwante kloosters op den St. Agnietenberg en te Diepenveen eveneens op den eersten Zondag na den 16den October het feest hunner kerk- en altaarwijding vierden. Zie Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis,* p. 39 seq. Later werd in al de conventen, behoorende tot het kapittel van Windesheim, de wijding hunner kerk op den verjaardag zelven door de in- en omwonenden plechtig herdacht. De wijze, waarop dit geschiedde, vindt men beschreven in den *Ordinarius Wyndesemensis*, Dav. 1521, fol. 29. Onder anderen werd er bij die gelegenheid gedurende acht dagen van den toren gevlagd.

bestond uit eene kerk met een gedeelte van den trans, voorts uit drie huizen met eene eetzaal 1), alsmede uit eene brouwerij en eene bakkerij, die tevens als keuken diende. Het geheel vormde een vierkant 2). Ook het kerkhof was alreede aanwezig, en in de kerk, die een rond gewelf had, uit balken van wagenschot opgetrokken 3), stonden drie altaren. Eén daarvan, het hoogaltaar in het koor, was, evenals de gansche kerk, aan de Moeder Gods en den H. Augustinus gewijd 4). Van de twee overige, die aan weerszijden van het koor in de kerk stonden, was het eene aan Johannes den Dooper en Johannes den Evangelist, het andere aan de maagden Agnes en Katharina opgedragen. Nog een vierde altaar, niet in de kerk maar in het toenmalige kapittelhuis, was opgericht ter eere van de vier leeraren der Kerk, Gregorius, Ambrosius, Hiëronymus en Bernardus 5). De cellen, waarin de broeders des daags schrijven, des nachts rusten, en zich aan godsdienstige overdenkingen overgeven zouden, lagen destijds op de bovenverdieping van het huis aan de oostelijke zijde — later werden zij naar het midden verplaatst — en de rector en de procurator 6), ten einde over alle zaken beter het oog te kunnen laten gaan en bij de hand te zijn, als er bezoekers kwamen, hadden hunne afgeslotene cellen beneden 7).

Een der eerste nieuwe gebouwen, die de broeders optrokken, was een molen, opdat zij hun eigen koren zouden kunnen malen. Hierbij ontmoetten zij echter een rechtskundig bezwaar. De heer van Voorst namelijk, gehoord hebbende dat zij er plan op hadden, werkte hen tegen, bewerende dat de wind in Salland hem toekwam en dat niemand aldaar zonder zijne toestemming een molen mocht bouwen. De zaak werd voor Floris van Wevelinkhoven, den bisschop van Utrecht, gebracht. Doch deze, hevig

1) Refectorium, en vandaar „réventer" of „reefter" genoemd.

2) *Chron. Wind.* p. 121.

3) *Chron. Wind.* p. 48.

4) Volgens Vornken, *Epistola*, cap. XVII, was de kerk aan de H. Drievuldigheid en de Maagd Maria toegeheiligd.

5) *Chron. Wind.* p. 48, 56 seq.

6) Zoolang er nog geen prior was benoemd, stond Hendrik Klingebijl als rector aan 't hoofd. Zie over de betrekking van procurator beneden in Hoofdstuk III.

7) *Chron. Wind.* p. 65.

verontwaardigd, antwoordde, dat niemand op den wind binnen zijn gebied het minste recht had, dan hij en de Utrechtsche kerk. Terstond gaf hij voor zich en zijne opvolgers een gezegelden open brief aan het klooster Windesheim, inhoudende dat het op de aangewezen plaats gerustelijk een molen bouwen, en dien zonder iemands tegenspraak vrij gebruiken en ten eeuwigen dage bezitten mocht. Deze open brief was van 9 October 1391 [1]).

Onder geen zijner priors heeft Windesheim in alle opzichten zóózeer gebloeid, als onder den hoogst merkwaardigen en achtenswaardigen Johan Vos van Heusden [2]). Ook wat het uitwendige betreft, nam het onder zijn bestuur in omvang en nuttige verbeteringen toe. Ziende, dat het klooster, in den korten tijd van nog geen jaar geheel opgetrokken, veel te bekrompen was, om de steeds toenemende menigte van klerken, convers- en leekebroeders [3]), die er God wenschten te dienen, te kunnen bevatten, was hij er reeds vroegtijdig op bedacht, een nieuw koor, en bij gevolg meer woonsteden voor de broeders te bouwen [4]). Hij raadpleegde hierover met heer Florens en de medekloosterlingen, en dezen vonden het goed. Toen alzoo was besloten, de zaak ten uitvoer te brengen, werd er over de beste wijze, waarop dit geschieden kon, rijpelijk beraadslaagd, en vooral het oordeel ingewonnen van die broeders, welke van zulke dingen het meest verstand hadden. Inderdaad werden de grondslagen van het koor in hunne volle lengte en breedte en in voegzamen vorm gelegd, en in korten tijd zag men daarop den ganschen bouw met bijbehooren uit hout en steen verrijzen [5]). Dit was het koor, zooals het, toen Johan Busch zijne kroniek van het klooster schreef, d. i. in 1464 [6]), nog stond [7]), en zooals wij gissen dat het zal zijn gebleven. Bij deze gelegenheid werden tevens drie

1) *Chron. Wind.* p. 73.

2) Hij bekleedde het prioraat van 1391 tot 1424. Zie uitvoerig over hem beneden in Hoofdstuk V.

3) Zie over deze verschillende soorten van kloosterbewoners beneden in Hoofdstuk III.

4) *Chron. Wind.* p. 121. Hoe grooter koor in de kerk, hoe meer reguliere kanunniken, in twee rijen geschaard, er dienst konden doen. Doch naarmate hun aantal werd uitgebreid, moesten ook de cellen vermeerderd worden.

5) *Chron. Wind.* p. 121 seq.

6) *Chron. Wind.*, einde der *Praefatio.*

7) *Chron. Wind.* p. 121.

van de vier reeds bestaande altaren overgebracht naar de plaatsen, waar zij zich in hetzelfde jaar 1464 nog bevonden [1]).

Aan deze vier altaren voegde Johan Vos nog vier andere toe [2]), namelijk een nieuw hoogaltaar in het koor, aan de Maagd Maria, den H. Augustinus en al de Apostelen gewijd; voorts een altaar van het H. Kruis, een van Sint-Maarten en Sint-Nicolaas, en een in het schip der kerk, aan de HH. Stephanus, Laurentius en Vincentius opgedragen. Al dit nieuw bijgebouwde, koor en altaren, alsmede een gedeelte van den koortrans, dat tot begraafplaats moest dienen, werd op den 23sten October 1399 met de gebruikelijke kerkplechtigheden gewijd door denzelfden suffragaan van den bisschop van Utrecht, die twaalf jaren vroeger de wijding van het destijds bestaande voltrokken had [3]). Hij schonk bij die gelegenheid veertig dagen aflaat aan alle waarlijk boetvaardigen, die op verschillende feesten en heilige dagen deze plaatsen bezoeken, ze met giften of legaten bedenken, of er de godsdienstoefeningen bijwonen zouden [4]). Bisschop Fre-

1) Het *Chron. Wind.* p. 122, spreekt van al de vier. Volgens het zoo aanstonds te noemen afschrift in de boekerij van het Seminarie te Warmond bleef het altaar der vier kerkleeràars in de kapittelkamer staan.

2) *Chron Wind.* p. 122. Wat de namen betreft, volg ik niet Busch, maar de meer waarschijnlijke opgave in het bedoelde afschrift.

3) Namelijk Hubertus, episcopus Yppusensis (*Chron. Wind.* p. 56, 122), of volgens het randschrift om zijn zegel (waarvan eene afbeelding in het bedoelde afschrift) Hubertus Lebene, episcopus Uppusensis. Zie over hem v. Heussen en v. Rijn, *Batavia sacra*, Antw. 1715, dl. II, blz. 390—393.

4) *Chron. Wind.* p. 122. Van deze koor- en altaarwijding werd eene acte opgemaakt, die in de handen van K. van Alkemade moet zijn geweest. Immers op de verkooping der boeken en handschriften, van hem en P. van der Schelling afkomstig (Amsterdam, Januari 1848), werd voor het Seminarie te Warmond aangekocht n°. 240, „Beschrijving van het klooster Windesheym" (zie *Kronyk van het Historisch genootschap*, jaarg. IV, 1848, blz. 26; jaarg. V, 1849, blz. 457). Dit handschrift, groot 5½ blz. in folio, is echter geene beschrijving, maar bevat een onduidelijk, met de hand van v. Alkemade vervaardigd afschrift van de genoemde acte van 23 Oct. 1399, alsmede van een contract van 5 Maart en een transfixbrief van 10 April 1398, beiden betrekking hebbende op Windesheim. Voorts vindt men er kopie eener opgave „in margine" van de namen der acht altaren van het klooster, en penteekeningen van de bij de drie oorspronkelijke stukken behoorende zegels, ook van dat des kloosters. Dit laatste heeft den vorm van een aan beide zijden puntig ovaal. Men ziet er Maria met het kindeke op den arm, staande in een tempel. Onder den tempel ligt een

derik van Blankenheim vermeerderde dit getal met nogmaals veertig dagen 1).

Johan Vos deed meer. In het koor richtte hij een eenvoudig maar voegzaam gestoelte met eikenhouten kappen en leuningen voor de koorbroeders op. Ook het hoogaltaar versierde hij met eene zeer fraaie, vergulde tafel, voorzien van de beeltenissen van Maria en Augustinus; evenzoo de kerk met de beeltenissen van den Gekruisigde, de H. Maagd, en de Heiligen, aan welke de verschillende altaren waren gewijd 2). Voorts liet hij aan de oostelijke zijde van het klooster eene nieuwe slaapzaal bouwen, en maakte die aan den zuidelijken en den westelijken kant daar-

---

regulier kanunnik geknield, blijkens een spreukband tot haar biddende: „ave maria." Het omschrift is: BTE: MARIE: IN: WINDE || SEM: ORDINIS: SANCTI: AUGUSTINI. Ik heb van dit afschrift, dank zij de welwillendheid van den Heer J. W. L. Smit, hoogleeraar aan het genoemde Seminarie, gebruik kunnen maken. Vooral het stuk van 5 Maart 1398 is merkwaardig. Het bevat eene overeenkomst tusschen Reynaldus van Drinen, cureit van de parochiekerk te Zwol, en Johannes van Heusden, prior van Windesheim, laatstgenoemde tevens uit naam van zijn convent. De overeenkomst wordt gesloten, ten einde twist en tweedracht te vermijden, en behelst de volgende bepalingen: Het klooster te Windesheim zal nooit of nimmer eene doopvont mogen hebben; de prior en de zijnen zullen nooit buiten den kring hunner broeders en leekebroeders aan iemand uit de parochie de biecht afnemen, of de eucharistie of het laatste oliesel toedienen mogen; voorts zullen zij voor het volk noch preeken, noch doen preeken, noch openbare sermoenen houden met toevoeging van het symbolum, dat gemeenlijk genoemd wordt het „Geloof," uitgezonderd op de jaarlijksche feestdagen der kerkwijding en van hunne patrones. Daarentegen zullen de broeders en leekebroeders, alsmede allen, die in het klooster komen te sterven of er wenschen begraven te worden, aldaar vrijelijk ter aarde worden besteld. Ook het houden van collatiën en exhortatiën, niet slechts voor hunne medekloosterlingen maar ook voor eventueel aanwezige vreemdelingen, staat hun vrij. Ten slotte wordt de verdeeling van de kerkelijke opbrengsten en inzamelingen bij begrafenissen, eerste missen en dergelijke, tusschen de beide partijen nauwkeurig geregeld. — Aangaande het kloosterzegel nog dit: Te vergeefs heeft Dr. W. J. A. Huberts te Zwolle naar een bruikbaren afdruk daarvan in het stedelijk en het provinciaal archief voor mij gezocht. Het zegel, hangende aan n°. 1484 van het archief te Deventer (*Inventaris*, Dev. 1870, blz. 248), zoo berichtte mij de Heer J. Poelhekke aldaar, is vrij ongeschonden, en komt nagenoeg, ofschoon niet geheel, met de penteekening bij v. Alkemade overeen. Aan beide Heeren voor hunne nasporingen mijn vriendelijke dank.

1) *Chron. Wind.* p. 122.

2) *Chron. Wind.* p. 123.

mede in hoogte gelijk, zoodat de eerste verdieping der drie gebouwen slechts één doorloopenden dormter [1]) vormde in de gedaante van een hoefijzer en in cellen verdeeld [2]).

Maar wij willen trachten, zoo goed mogelijk eene voorstelling van het geheel te geven, gelijk het destijds, d. i. omstreeks 1413, bestond. Men denke zich dan de kerk in de richting van het westen naar het oosten. Aan het westelijk einde staat de toren; in het oostelijk gedeelte ligt het koor. Binnen de kerk, om het koor, loopt een breede gang of koortrans. Buiten de kerk, zuidelijk, bevindt zich eene opene ruimte, met vruchtboomen beplant [3]). Deze ruimte is haaksgewijze omgeven door een zuilengang of kloostertrans, die de gemeenschap vormt tusschen het klooster en de kerk, en tevens tot begraafplaats voor de broederen dient [4]). Onmiddellijk aan dezen trans grenzen de drie vleugels van het gebouw. Wij beginnen thans met den oostelijken vleugel, d. i. met dien achter het koor. Het benedengedeelte daarvan bevat eene sacristie en eene kapittelkamer, benevens eene cel voor den prior, en nog twee andere cellen [5]). Het zuidelijk gebouw vinden wij ingenomen door eene algemeene kamer tot verwarming [6]) en twee eetzalen, ééne voor de reguliere kanun-

1) Dormter (van „dormitorium”) is de gebruikelijke naam voor „slaapzaal.”

2) *Chron. Wind.* p. 122, 128 seq, 147.

3) *Chron. Wind.* p. 57, 131.

4) Men begroef te Windesheim op vijf verschillende plaatsen. Hoogst verdienstelijke priors, zooals Johan Vos en Willem Vornken, werden bijgezet in het koor (*Chron. Wind.* p. 343, 503). Minder uitstekende vonden eene rustplaats in den trans om het koor (l. l. p. 404). De eigenlijk gezegde kloosterlingen of profesbroeders bestelde men ter aarde in den kloostertrans buiten de kerk (l. l. p. 367, 384, 416, 434, 475, 478, 533, 575); ook aan clerici (zie over hen in Hoofdstuk III) gunde men deze plaats (l. l. p. 589, 600). Aan de westelijke zijde der kerk, d. i. aan den kant van den toren, was het algemeene kerkhof voor degenen, die in het klooster wenschten begraven te worden (l. l. p. 57; zóó bijv. Johan Cele, de vermaarde rector der parochieschool te Zwol, p. 628). Eindelijk nog was er eene rustplaats voor de leekebroeders en conversen (zie over hen eveneens in Hoofdstuk III), óók trans genoemd en, naar het schijnt, gelegen tusschen het hoofdgebouw en de keuken en eetzaal der genoemde broeders (l. l. p. 131, verg. ook p. 129 infra).

5) *Chron. Wind.* p. 128.

6) Calefactorium of „warmhuis”, gelijk men het o. a. genoemd kan vinden in de lijst der goederen van het klooster Bethlehem bij Zwolle, achter de *Kronijk van Gerardus Coccius*, Dev. 1860, blz. 60.

niken, éénе voor de conversbroeders [1]). Onder den grond alhier is een groote, goed verwulfde kelder tot bewaring van spijzen, dranken en andere dergelijke zaken [2]). Eindelijk aan den westelijken vleugel van het gebouw gekomen, zien wij in het benedengedeelte daarvan meerdere cellen voor devote clerici, met het uitzicht naar het westen [3]). Boven de drie vleugels te zamen bevond zich, gelijk wij reeds opmerkten, eene verdieping, die, in vijf en twintig cellen naar de letters van het alphabet verdeeld, den profesbroeders tot woon-, werk- en slaapplaats diende [4]). Voorts was er, eveneens door een trans met tusschenliggenden boomgaard van het hoofdgebouw gescheiden, een reventer voor de leekebroeders en een voor de zieken, alsmede, tusschen deze beiden in, eene keuken, waar voor al de eetzalen gekookt, en de gaande en komende man onthaald werd [5]). Nog had men een vrij lang en breed bouwmanshuis voor de leekebroeders en hunne noodzakelijke werkzaamheden. In het midden daarvan was de dorschvloer; aan de twee kanten de stallen voor het vee, en bovenop vier zolders, om het koren te bergen [6]). Voorts verhieven zich twee groote poorten, en bij éénе daarvan stond de woning van den portier, die de aankloppenden terstond binnen liet, en dagelijks aan verschillende armen, die daar niet zelden in grooten getale kwamen, zonder iemand af te wijzen, uitdeeling hield van overgeschoten brood, vleesch, visch, boter, kaas en ander eten [7]). Het geheele klooster nu was omgeven door een steenen muur. Aan de eene zijde daarvan, waar het water langs vloeide, bevonden zich waschhokken en eenige andere huisjes tot verschillend gebruik. Tusschen het bouwmanshuis en de keuken lag een klein eikenboschje [8]).

---

1) De reventer der conversbroeders schijnt achter die der reguliere kanunniken te zijn geweest; althans zij lag naar het zuiden. Zie *Chron. Wind.* p. 128.

2) *Chron. Wind.* p. 128.

3) Ibidem.

4) l. l. p. 128 seq.

5) l. l. p. 129, 131, 146.

6) Ibidem.

7) l. l. p. 129, 336 seq. Over de liefdadigheid en gastvrijheid van Windesheim, zie beneden in Hoofdstuk IV.

8) l. l. p. 129.

Ziedaar, hoe het klooster Windesheim onder zijn prior Johan Vos van Heusden werd en was. In 1413 werd al het nieuw aangebrachte door den suffragaan van den Utrechtschen bisschop gewijd [1]. De uitstekende man had óók nog plan, het buitengebouw, dat voor de leekebroeders en de gasten diende, wat hooger en ruimer te maken, en bovenal de kerk van den grond op te vernieuwen. Hij had er zelfs de voornaamste materialen, zooals driehonderd vijftig duizend gebakken steenen en driehonderd vijftig ton kalksteen, duizend planken van wagenschot en allerlei balken, posten en andere stukken hout in geen gering getal voor bijeen, maar mocht het geluk niet smaken, ook deze verbeteringen aan te brengen [2].

Zijn tweede opvolger, Willem Vornken [3], was een geheel ander man. Deze, eerst rijk naar de wereld, daarna zich begevende tot vrijwillige armoede, ging hierin zóó ver, dat hij zich bij voorkeur voedde met onsmakelijke spijzen, en zich steeds kleedde met een gering en versleten gewaad. Deze zelfde overdrijving paste hij op het klooster toe. Hij liet geene nieuwe, flinke gebouwen zetten, maar eenige kleine huisjes, en dat nog maar alleen, als de nood hem drong. De oude, nederige hutten der vaderen trachtte hij zooveel mogelijk in aanwezen te houden. Hij overdreef de zaak zóózeer, dat hij, om de vroegere bouwplannen te verijdelen, de reeds aanwezige bouwstoffen van lieverlede en bij gedeelten verwijderde. De duizend planken verkocht hij, en eenige duizenden steenen leende hij aan verschillende kloosters, om er nieuwe kerken en woningen van te maken [4].

De broeders zagen het met leedwezen aan. Dikwijls spraken zij er met elkander over; meermalen ook met den prior zelven. Zij verzochten hem nederig maar dringend, dat hij ten minste

---

1) l. l. p. 130 seq. De Bisschop was Frederik van Blankenheim; de suffragaan heette Matthias, Biduanensis episcopus. Van de geldzucht en inhaligheid van dezen laatste verhaalt Busch merkwaardige staaltjes. Hij noemt hem dan ook een simoniacus, en deelt mede, welk kwaad einde de man wegens deze zonde had (p. 131 seq). Zie voorts aangaande hem Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 38; v. Heussen en v. Rijn, *Batavia sacra*, dl. II, blz. 404—410; Moll, *Johannes Brugman*, dl. II, blz. 122 v.

2) l. l. p. 129 seq.

3) Zie over hem beneden in Hoofdstuk VI.

4) *Chron. Wind.* p. 145 seq.

een weinig van zijne strenge opvatting zou laten vallen, en, indien al niet eene nieuwe kerk, dan ten minste de lage met riet gedekte woningen aan de westzijde des kloosters, waar de gasten geherbergd, en die aan de zuidzijde, waar zij gespijzigd werden, uit de nog aanwezige bouwstoffen zou laten optrekken. Eindelijk gaf hij toe, maar ging, ten einde er zelf geen last van te hebben, gedurende den bouw eenige ver verwijderde kloosters der vereeniging bezoeken, en liet inmiddels het bestuur der zaak aan zijn supprior en zijn procurator over [1]). Dezen voldeden aan den hun opgedragen last, en in den zomer van 1435 werden de oude huizen tot den grond toe geslecht, en nieuwe opgebouwd, die in het volgende jaar tot voltooiing kwamen [2]).

Wat de kerk betreft, — ook ten opzichte van deze moest de prior wel toegeven. Het aantal kloosterbewoners en gasten was dagelijks, en vooral bij de jaarlijksche vergadering van het generaal-kapittel, zóó groot, dat zij al te klein werd. Zoo liet hij dan in 1442 of '43 aan de zuidzijde een geheel nieuw gedeelte aanzetten. Dit gedeelte had den vorm van een halfrond. Het was breed en hoog, met een steenen dak en vele glazen vensters. Er stond een altaar in, dat door den suffragaan van den Bisschop [3]), die al het nieuw aangebouwde op den 26sten Juni 1443 kwam wijden, aan de Maagd Maria, Sint-Michaël en al de Engelen werd toegeheiligd. Bij dezelfde gelegenheid beklom de suffragaan ook den toren, wijdde de daarin hangende klok, gaf haar den naam »Maria," en schonk veertig dagen aflaat aan allen, die bij haar gelui driemaal met gebogen knieën »Ave Maria" zouden bidden [4]).

Ook aan reliquieën ontbrak het Windesheim niet. Men had er meer dan veertig hoofden van martelaren met vele beenderen, alsmede verschillende andere overblijfsels en beeltenissen van hei-

---

1) l. l. p. 146.

2) l. l. p. 147.

3) Hij heette Joannes, Korkagensis episcopus. *Chron. Wind.* p. 147. Zie over hem Thom. a. Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 95 seq; v. Heussen en v. Rijn, *Batavia sacra*, tom. II, p. 525 v.

4) l. l. p. 147 seq. Over de geschiedenis der klokken, hare wijding, haar gebruik, enz. zie men vooral de degelijke monographie van Otte, *Glockenkunde*, Leipz. 1858; wat ons vaderland betreft, Jeromimo de Vries, *Onze klokken* (in het *Kerkhistorisch jaarboekje*, jaarg. II, Schoonh. 1865, blz. 137—164).

ligen, die zoowel door de latere als door de vroegere bewoners devotelijk werden vereerd [1]). Want men hield zich geloovig overtuigd, dat men wegens de verdiensten en de voorspraak der heiligen, wier gebeente men bezat, en der patronen, aan welke het klooster, de kerk en de altaren waren toegewijd, door God van allerlei zichtbare vijanden verlost, en met tijdelijke en geestelijke goederen gezegend worden zou [2]).

Het geschrevene moge voldoende zijn, om eene voorstelling te geven van het uitwendig voorkomen des kloosters, gelijk het zich in 1443 vertoonde en in 1464 nog bestond. Kort na dit laatste jaar, namelijk in 1467, begon men eindelijk ook de kerk te vernieuwen, en in 1485 maakte men een aanvang met haar te verwulven [3]). Wij voegen er nog bij, wat later meer uitvoerig ter sprake zal komen, dat reeds vele jaren vroeger, onder het prioraat van den genoemden Willem Vornken, ten gevolge van den bekenden strijd tusschen de drie Overijselsche hoofdsteden en den Paus over de keuze van een bisschop, waarin de Windesheimsche broeders met vele anderen de zijde van den Paus hielden en daarom door de hoofdsteden werden verbannen, het klooster van 1429 tot '32 heeft ledig gestaan, zijnde de prior met de zijnen naar het klooster Frendeswege bij Nordhorn in het graafschap Bentheim vertrokken, waar zij met liefde geherbergd werden, terwijl zij een nieuw convent bij Bredevoort oprichtten [4]). Toen echter de volgende paus toegegeven, en den bisschop, dien de steden begeerden, bevestigd had, keerden zij naar Windesheim terug.

Intusschen waren de bezittingen des kloosters niet weinig toegenomen door de giften en legaten, die welgestelde vromen, zoo vrouwen als mannen [5]), ja ook rijke geestelijke en vorstelijke personen hadden geschonken [6]), alsmede door het geld en

---

1) Verg. over hetzelfde verschijnsel bij de broeders van het gemeenschappelijke leven te Deventer, Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 35, 66, 80.

2) *Chron. Wind.* p. 148 seq.

3) *Overysselsche chronycke* (in Dumbar, *Analecta*, tom II), p. 445 en 447

4) *Chron. Wind.* p. 141—144, 566 seq.

5) *Chron. Wind.* p. 43—45, 48 seq, 126 seq.

6) l. l. p. 125 seq, 126. De op laatstgenoemde plaats bedoelde vorst was Willem VI, graaf van Holland. Zijne gift aan het Overijselsch klooster zal wel een gevolg zijn geweest van zijne betrekking tot Hendrik Mande, weleer schrij-

goed, dat menige rijke bewoner, hetzij donaat of profesbroeder, had aangebracht [1]). Bij gebrek van eene lijst dier bezittingen is het ons onmogelijk, ze nauwkeurig te bepalen. Toch blijkt het, dat zij reeds vóór 1421 zóó uitgebreid moeten geweest zijn, dat niet slechts in de behoeften der kloosterlingen kon worden voorzien, maar dat de meer eenvoudigen tegen vermeerdering meenden te moeten waarschuwen. In het genoemde jaar namelijk [2]) stierf te Windesheim Goswin Tyasen, uit een rijk en aanzienlijk Zwolsch geslacht gesproten en eenigen tijd procurator des kloosters. Deze, een warm voorstander van »de heilige armoede," ried den broederen af, naar vermeerdering van erven, akkers en inkomsten te staan [3]), en vermaande hen, zich veeleer te beijveren, de wereld en al wat in haar is te verachten [4]). Ongetwijfeld waren zijne eigene levensbehoeften zeer gering, zoodat men uit zijnen wensch niet al te veel aangaande den rijkdom des kloosters mag afleiden; doch zóóveel toch blijkt er uit, dat het reeds in die dagen minstens genoeg had, om, ook zonder ver-

---

ver aan zijn hof en thans bewoner van Windesheim. Zie *Chron. Wind* p. 452, en beneden in Hoofdstuk V.

1) *Chron. Wind.* p. 28, 43, 45, 46, 74, 112, 125, 417, 427, 440, 477, 591. Opmerking verdient de wijze, waarop de schenking aan het klooster in den beginne plaats had. De zoo aanstonds te noemen Goswin Tyasen (of Gossen Tays, gelijk hij in de *Kronijk van Arent toe Boecop*, blz. 416, heet), wettig afstand van zijn vaderlijk erfdeel doende ten behoeve van Windesheim, deed dit in tegenwoordigheid van een notaris en getuigen, „cum stramine de terra suscepto et priori tributo" (*Chron. Wind.* p. 74). Verg. aangaande het zinnebeeldig gebruik van den halm het bekende verhaal van Margaretha van Kleef, weduwe van graaf Albrecht van Beieren in 1404 (Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, dl. III, blz. 355), en zie ook Nijhoff, *Bijdragen*, dl. IX (1854), blz. 162. — Een staaltje der woede van familieleden wegens het schenken van geld en goed aan het klooster, zie *Chron. Wind* p. 591.

2) Hij werd volgens de naamlijst der broeders (afgedrukt in Bijlage V) ingekleed in 1393, en verkeerde omstreeks acht en twintig jaren in de Orde (*Chron. Wind.* p. 444). Hij moet dus in 1420 of '21 gestorven zijn. Zie voorts over hem l. l. p. 74, 84, 420, 440—444; Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. cap. XV; Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 7.

3) Wat er te zijnen tijde, behalve geld, zoo al aan het klooster werd geschonken, blijkt o. a. uit het *Chron. Wind.* p. 74: „Plura etiam alia bona in Herdenberghe cum agris, hortis, pascuis, aquis, viminibus, viis et aliis pro-uentibus, suis temporibus monasterio nostro sunt donata."

4) *Chron. Wind.* p. 442.

meerdering van bezit, met al zijne bewoners te kunnen blijven bestaan. Ongeveer honderd jaren daarna, in 1510, toen de drie Overijselsche steden, Zwolle, Deventer en Kampen, eene groote som bijeen zouden brengen en daartoe bij de kloosters geld moesten opnemen, leende Windesheim alleen haar twee duizend goudguldens [1]), een bedrag, dat naar de geldswaarde van die dagen heel wat overigen rijkdom doet vermoeden.

En zoo zijn wij van zelve genaderd tot de geschiedenis van het kloostergebouw in de zestiende eeuw. Hier vinden wij het niet slechts, evenals andere kloosters, bij herhaling gebruikt tot het houden van staatkundige vergaderingen [2]), maar wat meer beteekent, door onlusten en oorlogen lijdende.

Het was met name in de Geldersche oorlogen, dat Windesheim op verontrustende wijze betrokken werd. De »zwarte hoop," beruchter gedachtenis [3]), bezocht in 1517 Salland en hield zich bij die gelegenheid een nacht in het klooster op [4]). Veel erger nog werd het tien jaren later, toen hertog Karel van Egmond, ten einde Zwolle, dat hij reeds van de oost- en de noordzijde had ingesloten, ook van de zuidzijde allen toegang te ontnemen, de kerk van Windesheim versterkte. In December 1527 sloegen die van Kampen, bijgestaan door eenigen van Deventer en Zwolle, het beleg er voor, kregen ook nog verderen toevoer van hulp, maar trokken toch op een valsch gerucht af [5]).

Vele jaren gingen voorbij. De nieuwe richting op kerkelijk gebied, die na lange voorbereiding in Duitschland ontstaan was,

---

1) v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. II, blz. 90

2) Zoo bijv. in 1509, 1511, 1525, 1534, 1535, 1544, 1558, 1566, 1574, 1577, 1579 Zie v. Hattum, a. w. dl. II, blz. 99, 309, 368; III, blz. 25, 30; [Molhuysen], *Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen*, Kampen, 1863, dl. III, blz. 46, 96, 202, 229, 245; v. Asch v. Wijck, *Archief voor kerkel. en wereldl. geschiedenis van Nederland*, Utr. 1850, dl. I, blz. 306; III, blz. 165.

3) Zie over den „zwarten hoop" of de „legio nigra" bovenal Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. VI, st. ii, blz. IX—LXI passim, en de aldaar aangehaalde bronnen, waarbij thans gevoegd kan worden Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland*, boek V (Leeuw. 1871), blz. 142—144, 146, 148, 154, 161, 162.

4) v. Hattum, a. w. dl. II, blz. 111 v. Verg. *Overysselsche chronycke* op. 1515 (Dumbar, *Analecta*, tom. II, p. 465).

5) v. Hattum, a. w. dl. II, blz. 330.

had zich weldra ook in Nederland verspreid. Omstreeks 1566 had zij aldaar den strengen vorm van het calvinisme aangenomen, had zich krachtdadig, soms zelfs gewelddadig verheven, had tijdelijk voor Alva moeten onderdoen, maar was in 1572 opnieuw doorgebroken en vooral in Holland en Zeeland inheemsch. Prins Willem met zijne meer milde en voor dien tijd uiterst verdraagzame godsdienstige gevoelens was niet bij machte, in de twee genoemde gewesten den stroom te keeren. In de andere provinciën, waar hij vooral door zijn zwager, graaf Willem van den Berg, veroveringen trachtte te maken, hoopte hij — en hij heeft er ook later altijd zijn best toe gedaan — gelijke rechten voor roomschen en onroomschen te bedingen. Doch het lag niet in de harten der toenmalige menigte. Vandaar eensdeels, dat men zich niet altijd hield aan de verdraagzame beloften, die men te goeder trouw had gedaan, en ten andere dat, ondanks al de pogingen tot het invoeren van den zoogenaamden religievrede, waarbij de rechten der beide partijen waren gewaarborgd, en ondanks het voortreffelijk artikel 13 der unie van Utrecht, het Nederlandsche volk tijdens de Republiek een protestantsch volk is geweest. De gereformeerde strooming was, niettegenstaande de meest welgemeende pogingen, nu eenmaal niet te keeren, en de Staten en steden moesten al blijde zijn, wanneer de menigte zich liet tevreden stellen met scherpe plakkaten tegen de roomschen, zonder dat deze ooit zoo scherp ten uitvoer werden gebracht [1]).

Wij hebben deze schijnbaar noodelooze uitweiding gemaakt, om verklaring te geven van het feit, dat de regeering van Zwol zich den 11^{den} Augustus 1572 bij onderteekend verdrag met den graaf van den Berg verbond, alle priesters, kloosters en geestelijke personen ongemoeid te zullen laten [2]), en dat zij desniettemin onder opzicht van één der burgemeesters in de kerk van het klooster Windesheim alle altaren liet breken. De burgemeester deed

1) Verg. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, Amst. 1861, blz. 286—295.

2) Het verdrag is afgedrukt bij v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 120—123. Reeds in 1566, bij de algemeene vrees voor beeldstormerij en plundering van kerken en kloosters, hadden de drie Overijselsche steden op zich genomen, de naburige conventen, waaronder ook Windesheim, ingeval van nood door ruiters te zullen doen beschermen. Zie v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 31.

ze naar zijn huis brengen. Toen de stad drie maanden later weer aan de Spanjaarden kwam, haalde men ze vandaar terug [1]).

Toch waren de goede dagen van weleer voor altijd vervlogen. Het moge al aan ernstigen twijfel onderhevig zijn, wat van overigens zeer vertrouwbare zijde wordt bericht, dat de Staten van Overijsel in 1577 al de goederen van Windesheim in bezit hebben genomen [2]), zeker is het, dat zij, ten einde het noodige geld voor het beleg van Deventer te vinden, eenige gemachtigden benoemden, om het van de kloosters te leenen, en dat Windesheim hiertoe, bij lastbrief van 18 Augustus 1578, vierhonderd goudguldens opbrengen moest [3]). Wijl de aldus verkregen penningen der gezamenlijke conventen niet toereikend werden bevonden, besloten de Staten den 24sten Augustus tot eene algemeene schatting [4]), waarvan geenerlei inkomsten, bezittingen of goederen, dan alleen de havezaten der landdags-edelen, en de landerijen, binnen de vrijheid der drie hoofdsteden gelegen, zouden worden uitgezonderd [5]). Ook hierin moet dus Windesheim

---

1) Zie v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 126.

2) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 169, naar het schijnt op gezag van Arent toe Bocop, van wiens *Croenick* thans nog slechts het eerste deel, 690—1495 bekend is (zie *Kronyk van Arent toe Bocop*. Utr. 1860, Inleiding, blz. VIII v) Het eenige, wat wij weten, is, dat de prior superior van Windesheim, uit naam van zijn kapittel, in December 1577 aan de Staten van Overijsel heeft verzocht, dat het klooster op den St. Agnietenberg [welks goederen bij de oprichting der nieuwe bisdommen aan den bisschop van Deventer waren toegewezen; vandaar de woorden „pour estre restituez en leur entier"] gerestaureerd, de priesters in hunne bezittingen gerestitueerd, en hij middelerwijl in de administratie der inkomsten van genoemd klooster gesteld mocht worden. Van Windesheim is geen sprake, en dit schijnt juist te bewijzen, dat dáár alles nog onaangeroerd was De Algemeene Staten, in wier vergadering van 4 Januari 1578 de zaak door de afgevaardigden van Overijsel gebracht en aangedrongen werd, stonden het verzoek, zooveel de administratie betreft, bij provisie en onder voorwaarde van rekening en verantwoording toe. Zie Bondam, *Verzameling van onuitgegeevene stukken*, Utr. 1779, dl. IV, blz. 194 v, 232 v.

3) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 167 v. Verg. over de geldmiddelen van Windesheim in 1510, a. w. dl. II, blz. 90.

4) Het woord „uitzetting," dat niet anders dan „schatting" beteekent, is door Delprat (*Broederschap van G. Groote*, blz. 233) als klooster-ontruiming opgevat. Zijne voorstelling aangaande de laatste lotgevallen van Windesheim is hierdoor onjuist.

5) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 169 v

hebben gedeeld. Evenzoo zal het wel zijn offer hebben gebracht aan het algemeene hoofdgeld, dat de Staten van Overijsel, om het beleg van Deventer te kunnen rekken, den 24[sten] October daaraanvolgende uitschreven 1). Dit alles nochtans betrof slechts grootere of kleinere sommen gelds, maar weldra namen de omstandigheden eene meer dreigende houding aan. Den 15[den] Juni 1580 brak er te Zwolle een hevig oproer uit. De roomsche burgers aldaar stelden zich tegen de gereformeerde in het geweer; men werd handgemeen, vuurde met grof geschut op elkander, en verijdelde de pogingen, die tot herstel der eendracht werden aangewend. De gereformeerden, uit Kampen en Deventer hulp ontvangen hebbende, behielden de overhand, plunderden de huizen der roomschgezinden, en vernielden de beelden, altaren en sieraden der St. Michiels- of Groote kerk 2). Op deze weinig prijzenswaardige wijze zegevierde te Zwolle, gelijk in zoovele andere plaatsen, de »nieuwe godsdienst," en de eerste zorg der vroedschap was, voor het onderhoud van predikanten de noodige schikkingen te maken. Zij besloot, hiertoe de goederen van zeker klooster en van eenige vicarieën aan te wenden. Ook die van een ander convent nam zij ten behoeve der stad in bezit, ofschoon tegen uitkeering van een goeden onderstand aan de kloosterlingen. Op gelijke wijze werd in het volgende jaar 1581 met al de andere kloostergoederen gehandeld. De bestaande religieusen onderhield men, doch verbood hun, nieuwe aan te nemen of rentbrieven te vervreemden 3). Dit, wat Zwolle betreft. Inmiddels hadden de Staten van Overijsel in hetzelfde jaar 1581 besloten, eenige kloosters, die »in deze tijden tot schuilplaatsen en sterkten voor den vijand dienden en der steden zeer nadeelig waren", te doen afbreken 4). De naam Windesheim wordt op de lijst dezer kloosters niet uitdrukkelijk genoemd, en men heeft daarin versterking gezocht voor de gissing, dat het weleer zoo beroemd convent vóór 1581, of zelfs reeds vóór 1580, met uitzondering van enkele gedeelten, gesloopt zal wezen 5). Wat ons betreft,

1) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 171 v.

2) Alles ontleend aan v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 197—200.

3) Alles ontleend aan v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 209.

4) [G. Dumbar Junr], *Tegenwoordige staat van Overijssel*, Amst. 1781, dl. II, blz. 77.

5) *Tegenwoordige staat* enz. dl. II, blz. 101.

wij deelen in deze gissing niet, omdat wij uit het ontbreken van den naam in dit bepaald redeverband niet al te veel durven besluiten, en wijl het niet zeker blijkt, dat ook het herhaald verzoek van den Raad der stad aan den aartshertog Matthias, om zich de bezittingen en inkomsten van Windesheim ten nutte te mogen maken 1), onder bijvoeging dat de monniken toch verloopen waren 2), en met aanbieding om de kloostergoederen ten behoeve van arme studenten en het aanleggen van stads-vestingwerken te gebruiken 3), het gewenscht gevolg hebben gehad. Daarenboven schijnt de vroedschaps-resolutie van 24 Januari 1580, waarbij aan de kloosterlingen van Windesheim, om welke reden dan ook, verboden werd binnen Zwol te overnachten 4), recht te geven tot de onderstelling, dat hun kloostergebouw althans destijds nog moet hebben bestaan. Intusschen kan hun aantal niet meer groot zijn geweest. Voor zooverre zij aan hunne gelofte getrouw zijn gebleven, hebben zij zeker in een of ander convent der vereeniging een goed heenkomen gezocht. In eene Zwolsche vroedschaps-resolutie van 4 Augustus 1580 werden zij, gelijk gezegd is, beschouwd als reeds verloopen 5).

Uit oorspronkelijke bescheiden, die wij later ter sprake zullen brengen 6), blijkt, dat de generaal der Windesheimsche congregatie zich nog jaren daarna »prior van Windesheim" noemde, wat wel niet meer dan een titel bij herinnering van het verleden en in hoop op de toekomst zal zijn geweest. De kloosterrekeningen van 1585 tot '99, berustende op het Provinciaal archief van Overijsel, zijn opgemaakt door Theodoricus Weysse, »kloosterdienaar" 7). Is hierin wellicht eene aanwijzing, dat Windesheim

1) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 210.

2) *Tegenwoordige staat* enz. dl. II, blz. 100.

3) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 210. Met de „arme studenten" zullen wel bedoeld zijn onvermogende jongelingen, die men wilde doen opleiden ter vervulling van predikantsplaatsen in het eigen gewest. Het aanleggen van stads-vestingwerken was eveneens eene zeer gebruikelijke bestemming van de kloostergoederen en de kloosterafbraak in die dagen.

4) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 188.

5) *Tegenwoordige staat* enz. dl. II, blz. 100.

6) Zie beneden, in Hoofdstuk VI.

7) Misschien is hij wel dezelfde als „Frater Teodericus Wijck," die blijkens de naamlijst der koorbroeders te Windesheim, afgedrukt in Bijlage V, aldaar in 1541 was ingekleed.

met zijne goederen in 1584 door de Staten van Overijsel genaast, maar onder administratie van een der voormalige kloosterlingen gelaten is? Hoe dit zij, bij resolutie van 17 Juli 1599 werd door de Ridderschap en de Steden van het gewest de eerste Staatsche ambtman of rentmeester over de genoemde goederen aangesteld [1]). Hij heette Gerrit Haene. Zijne rekeningen (1600—1608) ontbreken, doch die van zijne opvolgers loopen van 1609 tot 1805 geregeld voort [2]).

Naar alle waarschijnlijkheid is de tegenwoordige kerk der Hervormde gemeente te Windesheim het ziekenhuis van het voormalig klooster [3]). Voorts zijn er nog enkele andere gebouwen aanwezig, die tot het gesticht behoord hebben, bijv. een gedeelte der pastorie [4]). Tot vóór eenige jaren lag er in het dorp voor de woning van zekeren landbouwer een stoepsteen, die weleer in de kerk des kloosters het graf van den hoogst merkwaardigen Dirk van Herxen [5]), tweeden rector van het fraterhuis te Zwolle,

---

1) Zie *Tegenwoordige staat* enz. dl. II, blz. 101. Men vindt over het laat tot stand komen der Hervorming in Overijsel een lezenswaardig opstel van Molhuysen in den *Overijsselschen Almanak voor* 1841, blz. 112—124.

2) Volgens vriendelijke mededeelingen van Dr. W. J. A. Huberts, stedelijk archivaris te Zwolle.

3) Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 315.

4) v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. XII (1849), blz. 490.

5) Meer dan menig ander verdient Dirk van Herxen monographisch te worden behandeld. Wie zich tot deze taak aangordt, make vooral gebruik van de *Narratio de inchoatione status nostri* door Jacobus Traiecti alias Voecht (Kon. bibl. te 's Gravenhage, H. S. nº. 346), fol. 11r—20v, 27v—32r, vergeleken met H. S. nº. 8849—8859 der Bourg. bibl. te Brussel, fol. 104v—116r, 121r—122v, 232r—233v. Een zeer kort verslag van eerstgenoemd handschrift vindt men in den *Overysselsche almanak voor* 1845, blz. 92—98; een meer uitvoerig gaf Delprat in het *Archief* van Kist en Royaards, dl. VI (1835), blz. 278—302. Over de schriften en liederen van Dirk van Herxen raadplege men met Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 369 v, 412, 419, en de aldaar aangehaalde schrijvers. Eensdeels om het aldaar geleverde naar vermogen te vermeerderen, anderdeels om eene opene ruimte op de twee volgende bladzijden te vullen, voeg ik er het volgende aan toe. Valerius Andreae in zijne *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p. 823 (nageschreven door Foppens, *Bibl Belg.* Brux. 1739, tom. II p. 1116) noemt een werkje van Dirk v. Herxen, getiteld *Septimana Christiana*, waarvan hij eene Fransche vertaling heeft gezien, uitge-

had gedekt [1]). Deze steen, ofschoon slechts een fragment, is

geven te Douai, 1592. Ziehier de aanleiding tot dit werkje: „Circa ultima ergo vite sue tempora optauit corde, et ore expressit, absolui a regimine, ut deo et sibi melius vacaret, gustando quam suauis est dominus, et celestibus inhereret ... Verum quia intellexit, quod fratres nostri nullo modo admitterent suam cessionem, seipsum in camera sua deuotissime exercuit, et quamuis semper, tamen iam circa finem vite sue deuotius et peculiarius se in passione domini exercuit. Nam et tunc composuit illum tractatum de duplici modo se exercitandi, in ea ponens ibi septem puncta secundum septem dies septimane et vnumquidque cum quatuor articulis, sicut ipse signauit in manu depicta, quam inuenimus post mortem eius" (Jacobus Traiecti, l. l. fol. 29v, 30r). Deze *Quaedam devota exercitia domini Theodorici Herxen*, *quae sunt inventa post mortem ejus*, bevonden zich ten jare 1829 in een H. S., afkomstig uit Heer-Florenshuis te Deventer en destijds in bezit van den Leidschen hoogleeraar H. W. Tydeman (zie J. Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief*, dl. I, 1829, blz. 397, 394). — Dezelfde Valerius Andreae noemt in navolging van Trithemius, *De scriptoribus ecclesiasticis* (in 's mans *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I, p. 374) een ander werkje van v. Herxen, ten titel voerende *De moriendi desiderio*. Hierover vervolgt Jacobus Traiecti aldus: „Tunc quoque composuit orationem valde deuotam pro eo, qui iam desiderat oportune mori" (l. l. fol. 30r). — Campbell, in zijne *Annales de la typographie Néerlandaise au* XVe *siècle*, La Haye, 1874, n°. 1652, p. 470 suiv, vermeldt van v. Herxen: *Exercitium dominice passionis secundum articulos distinctum* [Deventer, Rich. Paffroet] 1492. — Eindelijk nog dit. In het fraterhuis te Zwolle waren weleer al de werken van den vereerden tweeden rector, afgeschreven door den vierden, Hendrik van Herxen, in één band aanwezig, gelijk blijkt uit het volgende: „Quam continuus et diligens fuit in opere patet eciam ex libellis et tractatulis quos composuit et scripsit, et ex collacionibus quas de diuersis materijs collegit et apte in teutonicali lingua transtulit. Quos tractatus apud nos habemus, et multa alia deuota scripta et exercicia nobis dereliquit. Qui libri et tractatuli congruum esset ut hic recitarentur, nisi nimis longum foret. Porro apud nos habentur scripti in vno volumine, faciliter ibi inueniendi" (Jacobus Traiecti, l. l. fol. 14r). „Nam inter alia cum magno labore [Henricus de Herxen, rector noster quartus] scripsit .... Item opuscula domini theoderici de herxen, patris nostri, in vno volumine" (Jacobus Traiecti, l. l. fol. 54v).

1) Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 90. Ook aangaande dezen steen levert Jacobus Traiecti (l. l. fol. 31v) eene gewenschte aanwijzing. Hij schrijft namelijk over den dood van Dirk van Herxen het volgende: „Transijt autem anno domini M° cccc° lvij°, etatis autem sue anno arbitror lxxvi°, in regimine domus nostre xlvij°. Reliquit domum nostram bene compositam et fratribus, senibus et iuuenibus bene exercitatis et probatis, et deuotis viris ornatam. Qui patrem karissimum sepelierunt in windesim in sepulchro predecessoris sui, domini gerard calker. Vbi in medio ecclesie sub vno lapide corpora eorum in pace sepulta sunt,

later, evenals nog een ander gedeelte eener oude grafzerk, dat zich door daarop uitgebeitelde wapenschilden en andere sieraden onderscheidde, in den muur der catechisatiekamer gemetseld 1). Meerdere voorwerpen van dezelfde soort, hier en daar verspreid, waren te zeer afgesleten, of ook te verbrokkeld, om eene gelijke zorg te worden waardig geacht 2).

En dit is het dan, wat er overbleef van een gesticht, dat bijna twee eeuwen aan het hoofd stond van eene der meest beroemde en invloedrijke kloostervereenigingen, een gesticht, waar jaar aan jaar afgevaardigden uit meer dan negentig conventen van Noord-Nederland, Zuid-Nederland en Duitschland plachten saam te komen, om over de belangen van hun kapittel te beraadslagen! Zoo gaat de heerlijkheid dezer wereld voorbij. Maar wat niet kan vergaan zijn, is het goede, dat in meer dan één opzicht door dit gesticht werd verspreid. Al laat het zich niet meer met den vinger aanwijzen, het is toch zeker niet verdwenen; en al is de menschheid van thans verder dan die van toen, de menschheid van thans vergete nooit, dat zij niet zou zijn wat zij is, als de menschheid van toen er niet ware geweest.

---

et viuent nomina eorum in eternum." Het randschrift van den grafsteen, door Moll t. a. p. gedeeltelijk opgegeven, moet dus indertijd ongeveer aldus zijn geweest: [HIC] IACENT VENERABILES ET DEVOTI VIRI THEODORUS (?) DE HERKEN ET DOMINUS [GERARDUS SCADDE DE CALKER].

1) Een en ander geschiedde door de bemoeiingen van de Commissie der Koninklijke Akademie van wetenschappen voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst, en met medewerking van HH. Kerkvoogden der Hervormde gemeente.

2) Volgens welwillend verstrekte inlichtingen van den Heer H. W. Stork, emeritus-predikant van Windesheim.

HOOFDSTUK III.

DE BEWONERS VAN HET KLOOSTER NAAR HET UITWENDIGE.

Nu is er verscheidenheid van gaven, doch het is dezelfde Geest. En er is verscheidenheid van bedieningen, en het is dezelfde Heer. En er is verscheidenheid van werkingen, en het is dezelfde God, die alles in allen werkt.

1 Cor. XII: 4—6.

Nadat wij het klooster in oogenschouw hebben genomen, willen wij thans kennis maken met de verschillende soorten zijner bewoners [1].

Natuurlijk moeten de hoofdpersonen, d. i. de reguliere kanunniken der orde van den H. Augustinus, het eerst ter sprake komen. Zij toch, meestal in het algemeen broeders (fratres [2]), of wegens de plechtige gelofte, die zij voor levenslang aflegden, ook profesbroeders (professi [3]), wegens hunne kerkdiensten in het

---

1) De voorname bronnen voor dit gansche Hoofdstuk zijn: het reeds vele malen genoemde *Chronicon Windesemense* van Johannes Busch, en de verschillende redactiën der Windesheimsche *Constitutiones.* Over de samenstelling dezer *Constitutiones* omstreeks 1394 zal ik beneden, in Hoofdstuk IV, en over de voorwaarden, waarop zij in de jaarvergaderingen gewijzigd en aangevuld konden worden, in Hoofdstuk VI handelen. Ik zal dan tevens vermelden, wat mij van de verschillende redactiën, alsmede van de gedrukte uitgaven bekend is. Voorshands noem ik: *Constitutiones* van 1502 (in M. S. n°. 16595 der Bourgondische bibliotheek te Brussel, en voor drie vierde gedeelten ook in M. S. n°. 11224 aldaar); *Statuta capituli Windesemensis*, gedrukt in het regulierenklooster in den Hem buiten Schoonhoven, 1508 (zijnde de *Constitutiones* van 1502 met de daarin sedert gemaakte veranderingen); *Constitvtiones canonicorvm regularium capituli Windesemensis*, Ultrai. 1553 (met gedrukte aanteekeningen op den rand betreffende de jaren sedert 1508, waarin iets gewijzigd of bijgevoegd is); *Constitvtiones canonicorvm regvlarivm ordinis S. P. Augustini episcopi congregationis Windesemensis,* Lov. 1639 (op vele punten, zelfs in sommige hoofdzaken, afwijkende van die van 1553). Al deze drie gedrukte uitgaven der *Constitutiones* zijn in kl. quarto-formaat en zeer zeldzaam. — De nadere bronnen voor de onderdeelen van dit Hoofdstuk zullen bij elk daarvan afzonderlijk worden opgegeven.

2) *Chron. Wind.* p. 39, 47, 50, 53, 56, alibi. Bij eerbiedige herinnering noemde men hen later „patres.” *Chron. Wind* p. 86, 87, 89, 97, 105, alibi.

3) Het woord zelf komt in het *Chron. Wind.* òf niet òf zeldzaam voor (zie echter p. 58); daarentegen de zaak en de woorden „professio” en „profiteri”

koor ook koorbroeders (fratres chorales [1]), wegens het ontstaan der Orde uit den geestelijken stand [2]) ook klerken (clerici [3]), en wegens hunne zitting in het kloosterkapittel enkele malen kapittelbroeders (fratres capitulares [4]) geheeten, maken de voornaamste groep uit. De overige bewoners, zooals de conversen en donaten, de leekebroeders en anderen, bekleeden eene ondergeschikte rol.

Wat nu de reguliere kanunniken van Windesheim betreft, wij beginnen met de meest uitwendige van alle uitwendigheden, met hunnen naam.

Reeds vroegtijdig waren er geestelijken geweest, die, door onderlinge samenwoning verbonden, zonder aan hunne kerkelijke diensten te kort te doen, eene soort van kloosterleven leidden [5]). Vooral in dagen van hoogeren ernst en zedelijke opwaking was dit gemeenschappelijk leven het meest in zwang. In het midden der achtste eeuw ontwierp Chrodegang, bisschop van Metz, een regel voor de geestelijken zijner kathedraal [6]), en deze regel droeg

---

des te menigvuldiger, bijv. p. 58, 72, 84, alibi. Zie voorts in de verschillende redactiën der *Constitutiones*, pars III, cap. 2.

1) *Chron. Wind.* p. 123, 412, 482, 535, 581, 593, 597; opschrift van de naamlijst der koorbroeders te Windesheim, afgedrukt in Bijlage V; inschrift op fol. 1r van het zooeven genoemde M. S. n°. 16595 der Bourg. bibl. „Pro communi vsu fratrum choralium in domo capitulari," en op vele andere plaatsen.

2) Zie beneden.

3) *Chron. Wind.* p. 534, 535, en veelvuldig in de *Constitutiones.*

4) *Constitutiones* van 1553, p. 60; die van 1639, p. 61; Hoyberge, *Compendium chronici Bethleemitici, a Petro Impens conscripti* (Bourg. bibl. M. S. n°. 1278), p. 253.

5) Vergelijk bij het volgende vooral Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Cref. 1855, S. 70—72. Wie een kort overzicht van de geschiedenis der reguliere kanunniken verlangt, zie o. a. het bekende werk van Helyot, *Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires*, Par. 1721, tome II, p. 11—20. Breedvoerig maar hoogst belangrijk is Gabriël Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Rom. 1623, Col. 1630 (van welke laatstgenoemde uitgave, een band van meer dan 800 blz. in folio, een exemplaar aanwezig is op de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage) alsmede Joa. Ant. Zunggo, *Historiae generalis et specialis de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, 2 tomi in fol. Ratisb. 1742—1745 (waarvan het eenig mij bekende exemplaar in het bezit is van den hoogleeraar, W. Moll te Amsterdam).

6) Afgedrukt bij Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florent. 1759, tom. XIV, p. 313 seqq.

zóózeer de goedkeuring weg, dat hij straks door meerderen als richtsnoer voor hunne samenwoning werd gevolgd. Nog sterker werd de invloed, toen eene kerkvergadering te Aken, op bevel van Lodewijk den vrome in 816 gehouden, den genoemden regel, gewijzigd en aangevuld, voor de geestelijken van alle kathedraal- en collegiaalkerken tot wet verhief [1]). Wie hem volgden, heetten »canonici" [2]), en werden gezegd »canonisch" te leven [3]).

Doch geene instelling, hoe goed bedoeld, is tegen ontaarding beveiligd. Zoo ging het ook met die der kanunniken, en het scheen wel, dat geene poging om haar te herstellen duurzaam mocht baten. De groote afdwaling lag hierin, dat de belanghebbenden, in plaats van bijeen te blijven wonen, de jaarlijksche inkomsten van hun kapittel of vereeniging in aandeelen splitsten, die zij praebenden of beneficiën noemden en waarvan zij, slechts aan de belofte van kuischheid gebonden, afzonderlijk gingen leven. Ja, velen hunner ontzagen zich niet, tot groote ergernis van alle weldenkenden, uit twee of meer kanunnikdijen beneficiën te trekken [4]), waar zij niets voor deden; en erger nog, niet zelden droegen zij ze bij hun leven of na hunnen dood over op de zonen van aanzienlijke leeken [5]), zelfs op knapen beneden de jaren [6]).

---

1) Afgedrukt bij Schannat et Hartzheim, *Concilia Germaniae*, Col. 1759, tom. I, p. 435—514; bij Miraeus, *Codex regvlarvm et constitvtionvm clericalivm*, Antv. 1638, p. 1—82, en elders.

2) „Canonicus" van „canon" (norma, regula). Dezelfde naam kwam reeds vroeger voor, maar in de beteekenis van „opgeschrevene in het register (canon) der kerk," gelijk aangetoond moet zijn door Muratori, *Dissertatio de canonicis*, in zijne *Antiquitates Italicae medii aevi*, tom. V, p. 183 (aangehaald door Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, 4te Aufl. Band II, Abth. 2, S. 67, alsmede door Neudecker in Herzog's *Real-Encyklopädie*, Band VII, S. 323). Zie ook reeds de *Annotationes* van Henricus Valesius op Lib. V, cap. 19, der *Historia ecclesiastica* van Socrates (editie van Amst. 1700, p. 52 seq).

3) „Canonice vivere." Zie hierover, gelijk over al de woorden, die tot dit onderwerp behooren, Du Cange, *Glossarium*, Par. 1733, tom. II, i. v. „Canonicus."

4) Over de zoogenaamde „pluralitas beneficiorum" in het algemeen, en den strijd daartegen door conciliën en kerkelijke schrijvers, zie men bovenal Thomassinus, *Vetus et nova ecclesiae disciplina*, Lugd. 1706, pars II, lib. III, cap. 1—9; wat dezelfde zaak in ons vaderland betreft, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 125—127.

5) Verg. boven, blz. 25.

6) Verg. mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 101—107.

Zoo werd het kanunnikschap van een geestelijk ambt een geldelijk voordeel. Andere »canonici" daarentegen waren aan de oorspronkelijke instelling getrouw, bleven in hunne kapittelhuizen volgens den voorgeschreven regel samenwonen, en namen hunne kerkdiensten naar behooren waar. Zoo ontstonden er twee soorten van kanunniken, die met een niet onaardig woordenspel als »seculiere" en »reguliere" werden onderscheiden [1]).

Naast de reguliere kanunniken nu, die de kapittelhuizen bleven bevolken, traden van lieverlede andere op, die niet aan kerken waren verbonden, maar zich in kloosters vestigden. Dit werd vooral het geval, nadat paus Innocentius II in het lateraanconcilie van 1139 had bevolen [2]), dat alle reguliere kanunniken zich aan den zoogenaamden regel van den H. Augustinus [3]), d. i. aan zekere voorschriften, waarbij twee der sermoenen van dezen kerkvader ten grondslag lagen [4]), zouden onderwerpen, en nog veel meer, toen paus Benedictus XII in 1339 eene constitutie van vier en zestig artikelen voor hen ontwierp, die hij algemeen verbindend verklaarde [5]). Maar genoeg; de lezer zal reeds heb-

1) Merkwaardige plaatsen uit oude schrijvers, waaruit de tegenzin tegen de seculiere kanunniken kan blijken, vindt men bij Du Cange, l. l. Eene der krachtigste is zeker die van Albertus Krantzius, *Metropolis*, lib. IV, cap. 1 (editie van Frankf. 1576, p. 89): „Interpretemur, oro, vocabulum. Si canon est regula, canonici sunt regulares. Quid ergo fiet de canonico seculari, nisi ut regularis sit irregularis, aut (si id malumus) regularis sine regula?" (Verg. ook aldaar lib. VII, cap. 50, p. 197). Tegenover deze en dergelijke uitspraken worden zij in bescherming genomen door Joa. Molanus, *De canonicis*, Col. Agr. 1587, p. 84 seq. En zeker, menige kanunnik heette wereldlijk zonder wereldsch te zijn, en seculier alleen omdat hij niet regulier was. Wie echter van seculier regulier werd, werd gezegd de wereld te verlaten en zich te bekeeren. Zie Matthaeus, *De nobilitate*, Amst. 1686, p. 164, waar men ook op de volgende bladzijden nuttige bijdragen voor ons onderwerp vinden kan.

2) Helyot, l. c. tome II, p. 18.

3) Men kan hem o. a. afgedrukt vinden vóór de *Constitutiones capituli Windesemensis* van 1553 en van 1639.

4) *Sermones II de moribus clericorum*. Zie Thomassinus, l. l. pars I, lib. III, cap. 21, § 6, die ontkent, wat anderen (bijv. Helyot, l. c. tome II, p. 18) beweren, dat de regel ook geput is uit Augustinus' *Epistola* CIX. Men kan de twee genoemde *Sermones*, behalve in de werken van Augustinus, ook afgedrukt vinden in cap. 112 en 113 van den bovengenoemden Akenschen regel.

5) Helyot, l. c. tom. II, p. 18.

ben begrepen, wat de naam »reguliere kanunniken der orde van S. Augustinus" beduidt.

Sommige kloosters eindelijk, waar men de genoemde orde volgde, vereenigden zich daarenboven tot zoogenaamde kapittels of congregatiën, waarin door onderling gemaakte bepalingen meer eenheid, door algemeene vergaderingen meer verbroedering, door geregeld kloosterbezoek meer tucht werd bevorderd. Een der meest beroemde kapittels ontleende zijnen naam aan het gesticht, dat ons bezig houdt. In het zesde Hoofdstuk zullen wij zijne geschiedenis, in het zevende zijn invloed uitvoerig bespreken, maar laten dit weinige hier reeds voorafgaan, om verklaring te geven van den volledigen naam, dien onze kloosterlingen droegen: »reguliere kanunniken der orde van den H. Augustinus van het kapittel van Windesheim."

Uit het gezegde volgt een zeer belangrijk punt, dat allicht over het hoofd zou worden gezien en nochtans tot recht verstand der zaak noodzakelijk in het oog moet worden gehouden. De reguliere kanunniken waren geene eigenlijk gezegde monniken. Wel hadden zij met deze laatsten veel overeenkomst, daar zij in kloosters woonden, de drieledige gelofte van kuischheid, armoede en gehoorzaamheid deden, een ordegewaad droegen en in hunne gansche leefwijze een bepaalden regel volgden, maar wèl beschouwd waren zij toch iets anders [1]). Zij behoorden tot den stand der

---

1) Zunggo, l. l. tom. I, p. 279—301, wijdt een belangrijk hoofdstuk aan de vraag „An Canonici Regulares S. Augustini sint inter Monachos censendi?" en komt tot een ontkennend antwoord, ofschoon hij vele plaatsen noemt, waar zelfs door reguliere kanunniken voor leden van hunne orde de naam „monnik" wordt gebruikt. Dergelijke voert ook Pennottus, l. l. lib. I, cap. 38, § 4 (pag. 120 seq) aan, waarom hij schrijft (p. 120): „Ets enim stricto modo accepto nomine monachi dubium non sit, quin inter monachos et clericos canonicos sit specifica distinctio, atque ideo distincti specie sint ordines clericalis et monasticus et pro distinctis semper habiti fuerint, tamen lata quadam significatione et acceptione . . . . . . absolute et sine haesitatione dicendum est, sub nomine monachorum comprehendi clericos canonicos." Het is in deze wijdere beteekenis des woords, ja op voorgang van Thom. a Kempis zelven (*De imitatione Christi*, lib. III, cap. 10, § 2; cap. 56, § 4; *Sermones ad novitios*, pars I, sermo 1; verg. ook de titels *Enchiridion monachorum; Alphabetum parvum monachi*; *Vita boni monachi*), dat ik hem en Busch boven, blz. 48, monniken heb genoemd.

geestelijken (clerici); de monniken, tenzij ze ook nog afzonderlijk waren geordend, bleven slechts kloosterlingen (religiosi).

Dit eigenaardig karakter der Orde was eene nawerking van haar geschiedkundigen oorsprong [1]). De kanunniken waren van den aanvang af geestelijken geweest; de reguliere kanunniken waren dit evenzeer. Hetzij ze bij hunne kathedralen in kapittelhuizen of munsters [2]) bleven samenwonen, hetzij ze zich in kloosters bij eene kloosterkerk vestigden, hun karakter als geestelijken ging niet verloren. De twee punten, waar alles op aankwam, het gemeenschappelijk leven en het vervullen der kerkdiensten, bleven in beide gevallen bestaan [3]). Doch in het eene viel het vervullen der kerkdiensten, in het andere het gemeenschappelijk leven meer in het oog. Bij den regulieren kanunnik in het kapittelhuis denkt men onwillekeurig het eerst aan den geestelijke, die dienst doet in de kerk; bij den regulieren kanunnik in het klooster treedt, ondanks onszelven, de met anderen samenwonende man op den voorgrond. Toch leeft ook de eerste gemeenschappelijk, en volbrengt de laatste de kerkdiensten evenzeer. In één woord: de twee zijden der zaak zijn dezelfde; alleen het zwaartepunt is verlegd. De twee klanken zijn gelijk; slechts de nadruk valt anders. De twee kenmerkende trekken komen overeen, maar hier wekt de ééne, dáár de andere de meeste aandacht. Men noeme dan de reguliere kanunniken »kloosterlingen", of om het middeleeuwsch woord te gebruiken »religieusen", — monniken

---

1) Verg. Mooren, a. w. S. 70.

2) „Monasteria," ook „claustra" (zie hier vooral Matthaeus, l. l. p. 164, 165, en verg. ook het opschrift boven cap. 117 van den Akenschen regel). Waar men de huizen der samenwonende kanunniken reeds „kloosters" noemde, is het niet te verwonderen, dat de reguliere kanunniken later in kloosters gingen samenwonen.

3) 't Is opmerkelijk, hoe de bepalingen omtrent het gemeenschappelijk leven en de kerkdiensten in den Akenschen regel, in hoofdtrekken overeenkomen met de verordeningen aangaande deze zelfde zaken in de statuten van Windesheim. Toch waren de eerste bestemd voor de samenwonende geestelijken bij de kerken, en de laatste voor reguliere kanunniken in kloosters. Men vergelijke vooral cap. 115—144 der Akensche *Institutiones* met pars II en III der Windesheimsche *Constitutiones*, of wel, men leze het zorgvuldig bewerkt overzicht van de genoemde capita bij Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. I, blz. 310—314, vóór of na de lectuur van ons Hoofdstuk III en IV.

in de echte beteekenis waren zij niet 1). In hen smolt het begrip van »geestelijke" en dat van »kloosterling" ineen.

Dit over hun naam en tot recht verstand van hun wezen. Beschouwen wij thans hunne kleeding en hun uitwendig voorkomen.

In het algemeen is de kleederdracht bij de kloosterlingen eene belangrijke zaak 2). Niet alleen toch blijkt uit het gewaad, tot welke Orde men behoort, maar de geest der Orde, hare meer of minder strenge opvatting, zelfs de denkbeelden, die zij in her-

---

1) Men vergelijke het onderscheid, dat reeds de Akensche regel (cap. 115, 125) tusschen de kanunniken en de monniken maakt. De kanunniken mogen linnen dragen, vleesch eten, eigen bezittingen hebben; den monniken is dit streng verboden, en — „sicut turpe est, virum vestem muliebrem, et mulierem vestem virilem induere, ita valde indecorum est, canonicum vestem monasticam induere, nisi tamen cum veste etiam propositum voluerit assumere," want „habitus singulorum ordinum idcirco in ecclesia ab invicem discreti sunt, ut, his visis, cuius propositi sit gestans vel in qua professione Domino militet, liquido cognoscatur." Men ziet hier duidelijk, dat de kanunniken iets anders, en tevens dat zij in sommige punten meer vrij zijn dan de monniken.

2) Verg. *Studien über die Klöster des Mittelalters, aus dem Englischen übersetzt von* A. Kobler (een werk, dat met warmte is geschreven en van groote belezenheid getuigt, en dat ik nog meermalen zal noemen), S. 268—270. Met welke groote zorg de zaak der kleeding door de kloosterlingen behandeld werd, kan men zien bij v. Raumer, *Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit*, 2te Aufl., Leipz. 1842, Th. VI, S. 386—388. Dat kerkelijke personen en vergaderingen niet zelden tegen allerlei zwier in de kloosterkleeding hadden te strijden, zal niemand verwonderen. Voorbeelden leveren de bovengenoemde *Institutiones canonicorum* van het concilie te Aken, cap. 124; de *Decretalen*, lib. III, tit. I, cap. 15; de zoogenaamde *Clementinae* (Clementis papae V constitutiones in concilio Vienensi editae), tit. X, cap. 1, § 1; de *Canones* van Trente, Sessio XIV, Decretum de reformatione, cap. 6; een brief van bisschop Frederik van Blankenheim aan de reguliere kanunniken van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, 1396 (in Nijhoff's *Bijdragen voor vaderl. gesch. en oudheidk.* dl. IX, 1854, blz. 25 v); een andere brief van denzelfden aan de zusters van St. Aagten te Delft, 1411 (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866, blz. 37 v); de synodale ordonnantie van den Utrechtschen aartsbisschop Frederik Schenk, 1565 (in v. Heussen en v. Rijn, *Batavia sacra*, Antw. 1715, dl. III, blz. 96 v; fol. uitg. dl. I, blz. 376). — Een uitvoerig betoog over de wereldsche afwijkingen in de kleeding der geestelijken leverde J. Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII (1837), blz. 307—329.

innering wil brengen, worden daardoor uitgedrukt. De kleederdracht heeft hare eigene en eigenaardige symboliek; zij vertegenwoordigt eene gedachte; zij maakt eene opvatting van het leven aanschouwelijk.

Vandaar, dat het gewaad in de kloosterwereld niet iets toevalligs is, maar iets dat met opzet is gekozen; niet iets bijkomstigs, maar iets dat tot de zaak zelve behoort; niet iets vormelijks, maar iets wezenlijks; niet iets accidenteels, maar iets reëels. Vandaar tevens, dat het afleggen van het gewaad niets minder is dan het verzaken van de Orde; dat ingrijpende veranderingen er van niet kunnen worden geduld, ja, dat men niet slechts des daags maar ook des nachts de geheele kleedij of althans het symbolisch gedeelte daarvan moet dragen; want de kloosterling en zijn gewaad behooren bij elkander; zij vormen een geheel; zij zijn één.

Het gewaad nu der reguliere kanunniken [1]), of laat ons liever zeggen het essentiëele gedeelte daarvan, bestond te allen tijde uit een meer of minder fijn kleedingstuk van wit linnen, welks zinnebeeldige beteekenis volgens sommigen [2]) het reine, volgens anderen [3]) het actieve leven was. Dit kleedingstuk (subtile [4]) droeg niet slechts ten gevolge der verschillende talen, maar ook wegens de zeer verschillende vormen, waarin het werd gesneden, allerlei namen. De oorspronkelijke vorm (tunica

---

1) Zie over dit onderwerp *Chron. Wind.* p. 93—97; het straks genoemde werk van Pennottus, lib. I, cap. 22, 23; lib. II, cap. 69; dat van Zunggo, tom. I, p. 151—166, 428—438; Du Molinet, *Figvres des differents habits des chanoines regvliers en ce siecle*, Paris, 1666 (een zeldzaam boekje in 4to), p. 1—23 en de verschillende gravures aldaar; Helyot, l. c. tom. II, p. 20—27 en de vele platen, welke gedeeltelijk naar die van Du Molinet zijn genomen; Du Cange, *Glossarium*, op de namen der zoo aanstonds op te geven kleedingstukken. De afbeelding van een regulieren kanunnik in het werk van Hofdijk en v. d. Kellen, *De klooster-orden in Nederland*, Haarl. 1865, hoeverdienstelijk overigens geteekend, lijdt aan het gebrek, dat het witte opperkleed meer van wol dan van linnen schijnt te zijn, en kan, aangezien het onderkleed zwart is, niet dienen als voorstelling van de Windesheimers, wijl deze een wit onderkleed droegen.

2) *Chron. Wind.* p. 55, 436; Stephanus Tornacensis, epist. 123 (bij Du Cange, *Glossarium*, i. v. „Superpellicium").

3) Zunggo, l l. tom. I, p. 428.

4) D. i. het fijne kleed.

linea, rochetum [1]) was die van een ruimer of minder ruim koorhemd, soms afdalende tot de enkels, soms slechts reikende tot omstreeks de knieën, nu eens zonder, dan weer met mouwen, hetzij tot aan de ellebogen of tot aan de handen [2]). Eene verbastering hiervan, maar die meer gemakkelijkheid bij den arbeid aanbood, was eene soort van wit linnen vest zonder mouwen (sarracium, camisia [3]), met zeer wijd uitgesneden armsgaten, zoodat het alleen op de schouders en op de heupen was gesloten [4]). Een derde vorm, waarin de verbastering zich nog sterker openbaarde, bestond in twee breede linnen strooken, waarvan de eene van voren tot over de knieën of bijna op den grond, en de andere van achteren tot op dezelfde hoogte afhing, en die alleen van den hals tot op een grooter of kleiner gedeelte van de schouders met elkander waren verbonden (scapularis [5]). Soms hield men ze met een doek, om de lendenen gebonden, bijeen, of knoopte ze op eene der beide heupen los te zamen; soms ook hingen ze vrij [6]). Eindelijk was er bij volkomen verbastering een vierde vorm. Van het koorhemd, dat reeds zoo aanzienlijk was ingekrompen, bleef niets meer over dan eene smalle strook linnen, die met een paar bandjes om den hals werd vastgemaakt en aan de ééne zijde des lichaams over de heup hing (brevis scapularis, scorlicium, parvum colaretum [7]). Het symbolisch gewaad was een klein zinnebeeldig teeken geworden. Doch wijl ook dit laatste nog altijd van wit linnen was, met andere woorden, wijl het

---

1) Verwant met ons „rok.” Zie Du Cange i. v. „Roccus.”

2) *Chron. Wind.* p. 93; Pennottus, l l. p. 62—64; Zunggo, l.l. p. 428—430. Verschillende afbeeldingen er van bij Du Molinet, l. c., en bij Helyot, l. c.

3) De oorsprong van het woord „sarracium,” „sarocium” of „saroccium” schijnt onbekend te zijn. Zie Du Cange i. v. „Superpellicium.” „Camisia” komt van „cama,” een klein bed, en beteekent zooveel als bedhemd, beddejak, borstrok. Verg. het Fr. „chemise,” en zie Du Cange i. vv. „Cama” en „Camisa.”

4) *Chron. Wind.* p. 93 seq; Zunggo, l. l. p. 430 seq; afbeeldingen als boven.

5) Van „scapulae,” schouderbladen; dus een kleedingstuk, dat de schouderbladen bedekt.

6) Afbeeldingen als boven.

7) *Chron. Wind.* p 94; Pennottus, l. l. p. 538; Zunggo, l. l. p. 431; afbeeldingen als boven. De oorsprong van het woord „scorlicium” schijnt onbekend. Zie Du Cange i. v. „Superpellicium”. „Colaretum, colarium, collare collaretus,” van „collum,” hals.

wel in vorm maar niet van wezen was veranderd, had het niets van zijne afbeeldende kracht verloren. Zoo is ook de doop bij besprenkeling aan die bij indompeling in beteekenis gelijk.

Daar alles, wat de reguliere kanunniken overigens droegen, bijv. een wit of een zwart onderkleed (tunica, tunica lanea), van voren dichtgenaaid of met eene lange rij knoopen tot onder toe gesloten; eene soort van fijn linnen mantel (superpelliceum 1), die over de subtiel werd aangetrokken en even lang als deze laatste was; een zwart wollen of bonten schoudermantel met kap (birrus 2), of slechts een ingekrompen overblijfsel daarvan, over den eenen schouder geslagen, niet ongelijk aan een cache-nez; een zwarte barret (birretum), hetzij hooger of lager, naar boven meer breed of meer smal toeloopend, in koudere landen zelfs in den vorm van eene muts, niet zelden met bont omzoomd 3), — daar alles, wat de reguliere kanunniken overigens droegen, het wezen der zaak niet betrof 4), kunnen wij het hier overslaan, en ons tot

---

1) Aldus genoemd, omdat hij oudtijds gedragen werd over bonten of met bont gevoerde kleederen. Zie Du Cange i. v.; Du Molinet, l. c. p. 4.

2) Uitvoerig is over den birrus (van het oude „burrus," rossig), wijl hij dezen als een essentiëel gedeelte van de kleedij der reguliere kanunniken beschouwt, Pennottus, l. l. p. 59—92; evenzoo Zunggo, l. l. p. 432—437; zie ook nog Molanus, *De canonicis*, p. 257—266. De zwarte kap stelde volgen den een voor: de dood der wereld en van alles wat in de wereld is, alsmede de verachting daarvan (*Chron. Wind.* p. 55, 418, 436); volgens den ander het beschouwende leven (Zunggo, l. l. p 428).

3) Van al deze verschillende vormen vindt men afbeeldingen bij Du Molinet en Helyot.

4) Zoo oordeelde nog in 1464, naar mij voorkomt zeer terecht, Busch in zijn *Chron. Wind.* p. 94; doch in de Windesheimsche *Constitutiones* van 1639 leest men p. 83: „Est autem proprius et essentialis habitus Canonicorum Regularium Congregrationis nostrae Windesemensis, ab antiquo receptissimus: Tunica lanea alba, subtile lineum album, et caputium nigrum". Evenzoo had Pennottus reeds in 1623 (in de editie van 1630, p. 65) geschreven: „Praeter birrum et lineam tunicam, non dubium quin aliam tunicam talarem longam sub tunica linea iidem Augustiniani clerici deferrent". En al namen Du Molinet, Helyot, Zunggo en anderen deze d r i e kleedingstukken niet als essentiëel aan, zij beschouwden toch de „tunica linea" en den „birrus" als zoodanig. De woorden van Augustinus in den tweeden zijner boven (blz. 96, noot 4) genoemde sermoenen „Nemo det birrum vel lineam tunicam seu aliquid nisi in commune" schijnen tot deze vermoedelijke dwaling aanleiding te hebben gegeven.

de beschrijving van de kleederdracht in het klooster Windesheim begeven.

Aan de noodige aanwijzingen om de afzonderlijke kleedingstukken te leeren kennen, ontbreekt het ons niet [1]). De zaak komt op het volgende neder: Op het bloote lijf mocht men geen linnengoed dragen, maar men had eene soort van borstrok met mouwen (tunica inferior, interula), dichtgeknoopt tot op den navel en iets verder dan deze reikende. Deze borstrok, die van eenigszins grove stof schijnt geweest te zijn, en in den regel des zomers ongeveer om de maand, des winters om de twee maanden werd gewasschen, mocht — het was blijkbaar slechts een gezondheidsmaatregel — noch bij nacht noch bij dag het lichaam verlaten. Wie eene onderbroek (femorale) begeerde, kon er eene krijgen, vooral wanneer hij op reis moest. Over den borstrok droeg men een langer wit kleed (tunica superior), dat bijna tot op den grond afhing [2]). Dan kwam het eigenlijk gezegd ordegewaad, het wit linnen koorhemd met mouwen (subtile), een handbreed korter dan het voorgaande kleedingstuk, en van meer ruwe dan fijne stof zonder de minste versierselen aan hals of hand gemaakt.

---

1) De bronnen zijn: *Chron. Wind.* p. 93—97, 188, 200, 279; het caput „de vestiario" in de verschillende redactiën der Windesheimsche *Constitutiones*, pars II, cap. 7 (in die van 1553, p. 72—75; in die van 1639, p. 81—87); de afbeelding van een regulier kanunnik der congregratie van Windesheim in Vlaanderen, bij Du Molinet, l. l. (1666), p. 77 (waarvan eene minder fraaie kopie bij Helyot, l. l. tom. II, tegenover p. 344, die daarentegen in sommige exemplaren gekleurd voorkomt, wat zij bij Du Molinet niet is). Verder kan men nog raadplegen met de gekleurde steendrukplaat, voorstellende „Thomas a Kempis in de nabijheid van zijn klooster," naar de oorspronkelijke schilderij te Zwolle (gevoegd bij de Nederlandsche vertaling van het werk van Bahring, *Thomas van Kempen*, Amst. 1866), alsmede gedeeltelijk met de koper-gravure bij v. Heussen en v. Rijn, *Kerkelijke historie en outheden*, fol. uitg. Leid. 1726, dl. VI, tegenover blz. 605 (in de oct. uitg. der *Oudheden en gestichten van Deventer*, Leid 1725, dl. II, tegenover blz. 100, heb ik haar niet gevonden), welke gravure, den beroemden man „in angello cum libello" voorstellende, naar hetzelfde origineel schijnt genomen te wezen. Over andere afbeeldingen van Thomas a Kempis, zie Mooren, *Nachrichten*, S. 182—185.

2) In de *Constitutiones* van 1639, p. 83, wordt het nader aldus omschreven: „Tunica superior inferius una palma distet a terra, cuius collare sit mediocriter et competenter eleuatum; habeatque nodos, vsque ad vmbilicum, sed inferius vsque ad terram omnino clausa; manicae vero sint mediocriter latae absque nodis.

Het werd om de maand gewasschen, en mocht op straffe van excommunicatie noch binnen noch buiten het klooster worden uitgetrokken of verborgen. Des zomers, namelijk van Paschen tot half September, droeg men over de subtiel een even langen en van eenigszins fijnere stof vervaardigden witten mantel (superpelliceum 1), die om de zes weken moest gewasschen worden. Overigens had men zwarte schoudermantels (cucullae 2) zonder plooien, van voren gespleten en reikende tot op het midden der borst, met zwarte kappen (caputia), die tevens de beide schouders bedekten; voorts lange zwarte reismantels (chlamides) zonder mouwen, waarvan men zich zoowel te paard als te voet bediende. Wat de meer warme kleederen betreft 3), pelterijen waren niet geoorloofd; alleen schapen- en lammervachten werden gebruikt. Zoo waren de schoudermantels (almutia 4), die men in de zomermaanden (van Paschen tot half September) in de kerk moest dragen, van zwarte schapenvellen gemaakt. De schoenen 5), van voren breed en volstrekt niet nauw, waren van zwart leder; de vierhoekige hoofddeksels, waarvan men zich buiten het klooster bediende 6), aan elke zijde vier vingers breed en eveneens zwart.

---

1) Zie boven, blz. 102, noot 1.

2) Zooveel als zakmantels, d. i. mantels met een kap of zak (het Latijnsche „cucullus").

3) Dat de Windesheimers warm genoeg konden gekleed gaan, blijkt uit het volgende: „Ad vestitum autem habemus tunicas duas superiores et duas vel tres inferiores, nodis instrictas, duas vestes pelliceas, caligas et soccos prout necesse fuerit." Zelfs sliepen zij niet eens blootshoofds: „Indumentis lineis nullo modo ad carnem utimur, exceptis linteis, quibus tempore dormitionis capita tegimus." *Constitutiones* van 1553, p. 74, 73, en bijna met dezelfde woorden reeds in die van 1502 en 1508.

4) De oorsprong van het woord „almutium" of „almucium" schijnt in het duister te liggen. Zie Du Cange i. v. Men heeft tot verklaring de woorden „muts" en „aalmoes" te hulp geroepen. Zie Molanus, *De canonicis*, p. 257 seq., en verg. ook Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 263, 417.

5) Busch, *Chron. Wind.* p. 279, 431, spreekt van „calceamenta" en „sotularia" (verg. het schoeisel van Thom. a Kempis op de plaat in het werk van Bahring); de *Constitutiones* van 1508 gewagen óók nog van „sandalia;" die van 1553 slechts van „calcei."

6) De vorm is volkomen te kennen uit de gravures bij Du Molinet en bij Helyot. Daarentegen draagt Thom. aKempis op de plaat bij Bahring en op de gravure bij v. Heussen en v. Rijn eene zwarte muts. Dat de broeders te Win-

Aangaande de lederen gordels, zoo breed als een uitgestrekte duim, was de grootste eenvoudigheid voorgeschreven. Evenzoo ten opzichte van messen en alle andere eigene of gemeenschappelijke goederen. Zijden, zilveren en andere kostbare voorwerpen, hoe ook genaamd, werden afgenomen, en wie ze bezat, kreeg daarenboven nog straf. Wat eindelijk de slaapplaatsen betreft, veeren bedden en linnen lakens waren streng verboden, tenzij de prior ze aan een zieke toestond. Men had echter matrassen, met wol, en kussens, met veeren gevuld, alsmede eene wollen deken en éene of meer andere naar ieders behoefte. Doch wij keeren tot ons eigenlijk onderwerp, de kleeding, terug.

Hoe het daarmede na 1639 is gegaan, of men zich voortdurend aan de gemaakte bepalingen gehouden of er wijzigingen in aangebracht heeft, is ons onbekend, ofschoon hoogstwaarschijnlijk alles bij het oude zal zijn gebleven. Het eenige, wat wij kunnen leveren, is de beschrijving eener gravure van 1666, waarop een regulier kanunnik der Windesheimsche congregatie in Vlaanderen is afgebeeld [1]). Men ziet er het witte [wollen] onderkleed, naar beneden zonder knoopen geheel gesloten en tot op de voeten afhangend; daarboven het eigenlijk gezegd ordegewaad, de subtiel, een tamelijk ruim, wit [linnen] overkleed, zich uitstrekkende tot even over de knieën, en voorzien van eenigszins ruime mouwen tot aan de handen, eveneens zonder knoopen; vervolgens een zwarten [wollen] schoudermantel met kap; eindelijk een neergeslagen wit boord om den hals, eene vierkante, eenigermate spits toeloopende zwarte barret op het hoofd, en breede schoenen aan de voeten. Het geheel vormt eene nette figuur.

Bij het reeds gezegde worde nog gevoegd, dat de broeders te Windesheim in den bloeitijd van hun gesticht ons beschreven worden als flink gebaarde mannen [2]), met een eerwaardig voorko-

---

desheim in de dagen van hun eersten ijver witte strooien hoeden droegen, maar ze later in zwarte veranderden, blijkt uit Jacobus Traiecti alias Voecht, *Narratio de inchoatione status nostri* (H S. n°. 346 der Kon. bibl. te 's Gravenhage), fol. 55v.

1) De reeds meermalen genoemde gravure van Le Doyen in het werkje van Du Molinet, en de minder verdienstelijke kopie daarvan bij Helyot. Dat deze laatste haar overnam, schijnt te bewijzen, dat er sedert in de kleeding der Windesheimers geene, of althans geene noemenswaardige verandering was gekomen.

2) *Chron. Wind.* p. 291, 388; verg. ook p. 115.

men [1]), vaak grijs van haar en kaal van kruin [2]), en in het koor de psalmen Davids niet met weeke stem maar mannelijk zingende [3]). Hiermede hopen wij hen naar het uitwendige genoegzaam te hebben doen kennen, en wij zouden thans tot de beschouwing van de andere soorten van kloosterbewoners kunnen overgaan, ware het niet, dat vooraf op enkele koorbroeders, die tot onderscheiding reddieten (redditi) genoemd werden, de aandacht moest worden gevestigd.

Deze reddieten namelijk — wij nemen het woord natuurlijk in de beteekenis, die er bij de Windesheimers, niet in die, welke er elders aan werd gehecht [4]) — waren in alles aan de reguliere kanunniken gelijk, behalve juist in de hoofdzaak. Zij behoorden namelijk niet tot den geestelijken stand. Wel werden zij, evenals de anderen, ingekleed en geprofest; wel stonden zij met hen op dezelfde naamlijst en leefden zij geheel met hen te zamen; wel namen zij dezelfde godsdienstoefeningen waar en zongen zij mede in het koor der kerk, maar zij deden geen dienst aan het altaar. Wie om eenige lichamelijke of andere reden niet tot den rang der geestelijken mocht worden bevorderd, kon wel tot de reddieten, maar nooit tot de reguliere kanunniken behooren. Evenzoo was het strijdig met alle begrip van geestelijke waardigheid, wanneer een geordend priester, door deze laatsten in hun midden opgenomen wordende, slechts reddiet werd gemaakt [5]).

---

1) *Chron. Wind.* p. 422, 497, 500; verg. ook p. 115.

2) *Chron. Wind.* p. 292, 497, 500; verg. ook p. 115.

3) *Chron. Wind.* p. 292.

4) Volgens Du Cange, *Glossarium* i. v., beteekent „redditus" iemand, „qui se in monachum reddidit," gelijk men in het Fransch zegt „qui s'est rendu moine." Voorts verzekert hij, dat „redditi" leekebroeders waren, en hij voegt er bij, dat zij in de statuten der karthuizerorde, waarin veelvuldig melding van hen wordt gemaakt, voorkomen als lager in rang dan de conversen, zoodat wie zich als convers misdraagt, tot reddiet wordt gedegradeerd.

5) Een merkwaardig voorbeeld van de verontwaardiging, die zulk eene handelwijze opwekte, is in 't kort te vinden bij Joa. Molanus, *Historia Lovaniensium* (uitgegeven door De Ram), Brux. 1861, pars I, p. 283; veel uitvoeriger bij Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib VI, art. 5, § 1—3 (in het *Compendium* van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl M. S. n°. 1278, p. 250—254). Zekere Cornelis Hendriksz. namelijk, geboren te Kerkwerve in Zeeland, wenscht in het klooster Bethlehem bij Leuven, behoorende tot de kloostervereeniging van Windesheim, opgenomen te worden. Doch wijl hij voor den kerk-

Wat Windesheim aangaat, reeds onder de zes eerste geprofesten aldaar bevond zich een broeder van deze soort, namelijk Hendrik van Wilsem, weleer schepen van Kampen, dien wij vroeger hebben leeren kennen [1]), en wiens voormalige rechterlijke loopbaan een hinderpaal schijnt geweest te zijn voor zijne bevordering tot den geestelijken stand [2]). Zes jaren daarna werd Goswin Tyasen, dien wij óók reeds hebben ontmoet [3]), in dezelfde betrekking opgenomen, wijl het met den kerkelijken regel in strijd ware geweest, hem tot geestelijke te ordenen [4]). Slechts twee jaren later had de inkleeding plaats van een derden reddiet, den vromen »schouwer" en voortreffelijken prozaschrijver Hendrik Mande, over wien wij in het vervolg van dit werk uitvoerig zullen spreken [5]).

Of er meer personen van deze soort te Windesheim zijn ge-

---

zang niet bruikbaar is, weigert men. Uit medelijden met hem vraagt en verkrijgt de prior in 1439 van het generaal kapittel verlof, hem te maken tot „sacerdos donatus" (zie over de beteekenis van dit woord beneden). Hij wordt pastoor van Oosterheim, maar blijft steeds begeeren, tot de koorbroeders te behooren. Eindelijk geeft men toe, doch hij zal slechts reddiet mogen zijn. De man zelf is er zeer mee tevreden; niet alzoo het kerkelijk publiek Er gaat een kreet van verontwaardiging op, dat een priester zoozeer verlaagd is geworden. De klooster-visitatoren leggen den prior en 't convent, die het gedaan hebben, eene straf op. Laatstgenoemden weigeren, zich daaraan te onderwerpen. Beide partijen doen een beroep op het generaal kapittel. Dit bepaalt, dat al de Bethlehemsche broeders, wijl zij in hunne vergadering tot een zoo onwettig besluit hebben medegewerkt, ieder in 't bijzonder den ganschen psalter moeten lezen. Men onderwerpt zich, maar met weerzin. De priester Cornelis Hendriksz. wordt wel is waar geprofest, doch zonder de minste plechtigheid en alleen in tegenwoordigheid van degenen, die er bij tegenwoordig m o e t e n zijn, terwijl de overige broeders afwezig blijven. Nochtans werd deze zelfde man in 1457 door hen tot prior benoemd.

1) Zie boven, blz. 62, 66, 71, noot 1.

2) Het *Chron. Wind.* zegt van hem (p. 422): „Ad sacros ordines propter iudiciariam sanguinis potestatem, assistentiam vel consensum non poterat promoueri". Ik begrijp deze woorden niet recht. Zie voorts noot 4.

3) Zie bove , blz. 82.

4) „Dehinc Henricus de Wilsen et Goswinus Tyasen inuestiti sunt clerici redditi pro eo quod ad sacros ordines propter notam irregularitatis promoueri nequiuerunt." Aldus Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XVIII.

5) Beneden, in Hoofdstuk V.

weest, is ons onbekend. Dat zij ook later nog in sommige met Windesheim verbondene kloosters werden gevonden, is zeker. Tot in de »Constitutiones" van 1553 komt de bepaling voor, dat de reddieten van de andere broeders moeten onderscheiden worden door de mouwen hunner subtielen, die niet verder dan tot den elleboog mochten reiken [1]). Hieruit blijkt, dat zij er destijds nog waren, althans dat zij er volgens de wet mochten zijn. In de »Constitutiones" van 1639 worden zij niet meer vermeld.

De reddieten nu zaten wel in het koor der kerk, en zongen daar met de reguliere kanunniken mede, maar hadden toch de geringste plaats [2]), d. i. beneden de jongste broeders [3]), in den beginne zelfs beneden de novicen [4]). Men kan er uit zien, hoe scherp ook hier de lijn tusschen de geestelijken en de niet-geestelijken werd getrokken. Komen de reddieten op de lijst der Windesheimsche broederen voor, het is, omdat zij, evenzeer als de reguliere kanunniken, koorbroeders waren. Deze algemeene, beide soorten omvattende naam staat dan ook aan het hoofd der genoemde lijst [5]).

Gelijk reeds vroeger werd aangestipt, waren er te Windesheim nog verschillende andere soorten van kloosterbewoners. Ook over deze moet worden gehandeld, en ten einde zoo nabij mogelijk aan de reeds besproken reguliere kanunniken en reddieten te blijven, zij de aandacht het eerst op de klerken (clerici) gevestigd, d. i. op sommige broeders des gemeenschappelijken levens, die te Windesheim woonden en tot de lagere kerkelijke rangen behoorden [6]).

---

1) De bepaling staat in het caput „de vestiario", d. i. in de *Constitutiones*, pars II, cap. 7 (in die van 1553, p. 73).

2) *Chron. Wind.* p. 422.

3) *Chron. Wind.* p. 453.

4) *Chron. Wind.* p. 502.

5) Zie Bijlage V.

6) Om dit wel te begrijpen, worde in 't oog gehouden, dat de broeders des gemeenschappelijken levens, ofschoon men ze dikwijls zonder onderscheid „klerken" noemt, niet allen clerici waren, d. i. niet allen tot den geestelijken stand, zij het ook tot de lagere rangen daarvan (acolythus, subdiaconus, diaconus) behoorden.

Bij het innig verband, dat er in de eerste tijden tusschen de Broederschap en het Klooster bestond, een verband, dat ons reeds vroeger is gebleken 1) maar ook later nog meer dan eens ter sprake zal komen 2), kan het niemand verwonderen, te Windesheim ook »fraters" aan te treffen, ja zelfs de cellen in een afzonderlijk gedeelte van het gebouw voor de »clerici" of geestelijken onder hen bestemd te zien 3). De meesten dezer laatstgenoemden waren er door hunne rectors heengezonden met het bepaalde doel, om tot de proef toegelaten, een jaar daarna ingekleed, en nog een jaar later geprofest te worden 4). Anderen, van wie men niet zeker wist of zij wel voor het kloosterleven volkomen geschikt zouden wezen, zond men nochtans naar Windesheim, ten einde aldaar over hen te doen oordeelen 5) Ook onder de zoogenaamde leekebroeders, d. i. onder degenen, die in de fraterhuizen meer bepaald voor de practische werkzaamheden werden gebruikt, schijnen er geweest te zijn, die aan het strengere leven in een convent de voorkeur gaven boven het meer vrijzinnige in hun eigen gesticht. Door dit een en ander waren er te Windesheim, althans in de eerste tijden van zijn bestaan, ook broeders des gemeenschappelijken levens. Hun aantal schijnt zelfs niet gering te zijn geweest 6). Later, bij het steeds losser worden van den

---

Er waren ook leekebroeders (laici) onder hen, die meer bepaald voor den huishoudelijken arbeid gebruikt werden (zie bijv. Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 122, 125, 138, 145. alibi). Deze laatsten nu heeten wel „fratres", maar geen „clerici". Daarenboven waren er anderen, die de priesterlijke wijding hadden ondergaan. Deze droegen den hun toekomenden naam van „presbyteri". Er bestonden dus drie soorten of trappen (frater laicus, frater clericus, frater presbyter), die niet met elkander moeten verward worden (zie bijv. Dumbar, l. l. p. 125—127, 145, 146, 147).

1) Zie boven, blz. 61—72.

2) Zie beneden, in Hoofdstuk VI en VII.

3) Zie boven, blz. 78; en verg. aangaande de cellen *Chron. Wind.* p. 576, 577, 578, 593, 600.

4) *Chron. Wind* p. 72, 82 seq, 84, 108, 278, 521. Verg. ook Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXVII, § 1.

5) *Chron. Wind.* p. 368 seq.

6) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 128, 280, 281, 523, 580, 581, 583. Er waren leekebroeders (p. 280, 580), klerken (p. 280, 281, 523, 575, 580, 581, 583, 600) en priesters (p. 280, 581, 598) onder hen.

band tusschen de twee zusterinstellingen [1]), kromp het in. Eindelijk, naar 't schijnt, stierf het geheel uit [2]).

Het ligt voor de hand, dat de meeste klerken, die in de fraterhuizen te Deventer en te Zwolle voor het klooster geschikt geacht, en door hunne rectors met aanbevelingsbrieven naar Windesheim gezonden waren [3]), aldaar inderdaad bruikbaar bevonden en te hunnen tijde geprofest werden. Ja, de twee genoemde huizen waren jaren lang de kweekplaatsen voor Windesheimsche koorbroeders [4]). Maar evenzeer laat het zich gemakkelijk begrijpen, dat enkele toegezondenen werden afgekeurd, bijv. om zwakheid van lichaam of heeschheid van stem [5]), en dat andere, wanneer het er op aankwam, zichzelven te gering achtten, om tot reguliere kanunniken te worden bevorderd [6]). Dezulken, eenmaal te Windesheim zijnde, bleven daar allicht, schonken soms alles wat zij bezaten aan het klooster [7]), namen deel aan den letterkundigen arbeid der broeders [8]), werkten mede tot stichting van anderen [9]), en woonden er, geacht en bemind, tot de ure huns doods [10]). Doch al waren zij nóg zoo bekwaam [11]), en al werden zij, gelijk somtijds geschiedde, tot priesters gewijd [12]), zij bleven van de koorbroeders onderscheiden. In geheel hun doen aan de Deventersche klerken gelijk [13]), droegen zij ook het gewaad van deze laatsten [14]), zijnde een grijs kleed, afhangende tot op

---

1) Zie beneden, in Hoofdstuk VII.

2) In de verschillende nog bestaande redactiën der *Constitutiones* worden zij niet meer vermeld.

3) *Chron. Wind.* p. 83, 108, 368.

4) l. l. p. 83, 108.

5) l. l. p. 595. Even juist als kort zegt Matthaeus, *De nobilitate*, p. 168: „Nec fratres chorales quivis facti, qui vellent. Non milites, ut jam dixi. Non spurii, non illegitimi. Non debiles, non rauci. Facti hi conversi, si asceticae vitae cupidi."

6) *Chron. Wind.* p. 576.

7) l. l. p. 591.

8) l. l. p. 579, 597.

9) l. l p. 523, 580—582, 593 seq.

10) l. l. p. 589, 600.

11) l. l. p. 576, 593.

12) l. l. p. 598.

13) l. l. p. 591.

14) l. l p. 521, 591.

de hielen, en om de lendenen met een zwarten gordel gesloten; voorts over dit kleed eene eveneens grijze pij van dezelfde lengte met zwarte kap en kwast [1]). De merkwaardigste klerk, dien Windesheim ooit heeft gehuisvest, is zeker wel Johan Schutken, over wiens verdiensten voor onze vaderlandsche letterkunde wij later zullen spreken [2]).

Waren de klerken blijkens het gezegde meer bijwoners dan burgers, niet alzoo de conversen (conversi), die een wezenlijk bestanddeel van het kloosterpersoneel uitmaakten, en wijl zij de drieledige gelofte van kuischheid, gehoorzaamheid en armoede aflegden, in den vollen zin des woords kloosterlingen waren [3]).

De conversen of conversbroeders vervullen in de kloosterwereld de practische werkzaamheden, den handenarbeid, het ambachtsbedrijf. Zij verbinden zich daartoe voor levenslang, en moeten met blijmoedigheid deze meer nederige rol vervullen, soms met zelfverloochening deze meer ondergeschikte betrekking bekleeden, opdat anderen zich te beter kunnen overgeven aan hunne vrome overdenkingen en kerkelijke plichten. Intusschen wordt door de kloosterlingen, wier stoffelijke behoeften zij op deze wijze helpen bevredigen, wederkeerig voor hunne geestelijke belangen zorg gedragen, zoodat beide partijen elkander ten nutte zijn.

Aan dit algemeen begrip beantwoorden ook de conversen van Windesheim. Reeds onder den prior Johan Vos van Heusden, die vier jaren na de stichting van het convent zijne betrekking aanvaardde, werden er van lieverlede dertien zulke broeders

---

1) l. l. p. 280 seq. Eene afbeelding van een klerk des gemeenschappelijken levens kan men vinden bij Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, tome II, tegenover p. 338. De leekebroeders waren van de klerken en de priesters onder de fraters onderscheiden door de kortheid van hun kleed en hunne pij, die beiden slechts tot aan het midden van 't scheenbeen reikten. Zie *Chron. Wind.* p. 281, en verg. Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 246.

2) Zie beneden, in Hoofdstuk V. Een niet onbelangrijke klerk was ook Albertus van Winbergen, over wien gehandeld wordt *Chron. Wind.* p. 591—600. Minder merkwaardige namen, zie aldaar, p. 402, 600.

3) Zie Hoyberge, *Notationes* (achter zijne uitgave van Latomus, *Corsendonca*, Antv. 1644), p. 93, of liever Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 4, § 2 (Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 244), aan wien hij het heeft ontleend.

opgenomen [1]). Zij worden ons beschreven als mannen van goeden wil, tot het kloosterleven geneigd, maar om eene of andere reden, bijv. om een te zwak lichaam of een te weinig geletterden geest, voor de dagelijksche kerkdiensten en den letterkundigen arbeid der koorbroeders minder geschikt [2]). Van sommige hunner bleek later, dat zij er wel de bekwaamheid toe hadden, en men nam hen alsnog onder deze laatsten op [3]).

Ofschoon een enkele der dertien ook wel tot hoogere werkzaamheid, zooals het afschrijven van boeken werd gebruikt [4]), was hunne eigenlijke bestemming, de uitwendige diensten, den handenarbeid, het ambachtswerk te volbrengen [5]). Zoo vinden wij dan ook onder hen een kok-keldermeester [6]), een keukenbediende, een molenaar, een bakker-brouwer, een kleermaker [7]), een schoenmaker, een timmerman, een boekenkramgieter [8]), maar ook een zeer bekwaam chirurgijn-barbier [9]) en een zoogenaamden »hospitularius", die de gasten ontving en door zijn tact om iedereen overeenkomstig zijnen stand te behandelen, algemeene liefde en achting genoot [10]).

Alles wat op de conversen betrekking heeft, is in de Windesheimsche »Constitutiones" evenzeer onder bepalingen gebracht,

---

1) *Chron. Wind.* p. 112—115.

2) l. l. p. 111.

3) l. l. p. 111; voorbeelden, aldaar p. 112; verg. ook p. 451, 534.

4) l. l. p. 113 seq.

5) l. l. p. 116: „licet externis officiis, laboribus manualibus, mechanicisque operibus . . . . status conuersorum specialiter sit deputatus".

6) De later zoo hoogst merkwaardige Hendrik Löder, prior van het Windesheimsche klooster Frendeswege bij Nordhorn in het graafschap Bentheim, die zóóvele conventen in Westfalen, Saksen, Oost-Friesland en de Rijnstreken heeft hervormd, dat hij aldaar „de apostel des lands" werd genoemd. Zie over hem *Chron. Wind.* p. 112, 534—565. Beneden, in Hoofdstuk VII, zal meer uitvoerig over hem worden gehandeld.

7) Broeder van den innig vromen schrijver Gerlacus Petersen, den „alter Thomas a Kempis", over wien beneden, in Hoofdstuk V.

8) *Chron. Wind.* p. 114: „metallorum in spangis pro libris fusor bonus". Zie over de beteekenis van het woord „spanga" Du Cange, *Glossarium*, i. v.

9) Marcelis van IJsel, tevens gedurende meer dan veertig jaren zeer getrouw ziekenwaarder te Windesheim. Zie eenige bladzijden verder.

10) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 112—115.

als datgene wat de koorbroeders betreft [1]). Als wij in het volgende hoofdstuk deze laatsten meer naar het inwendige beschouwen, zullen wij daarbij telkens aanteekenen, wat ten opzichte der verschillende punten ook aangaande de conversen opmerking verdient. Hier, waar wij alleen het uitwendige behandelen, zij nog kortelijk het volgende gezegd. Wie tot den geestelijken stand, zij het ook tot de lagere rangen daarvan behoorde, mocht zonder toestemming van het generaal kapittel niet tot convers worden aangenomen; evenmin, wie eene hoogere letterkundige vorming bezat [2]). Wie de priesterlijke wijding had ontvangen, mocht zelfs niet eens door het genoemde kapittel tot dezen stand worden toegelaten [3]). Overigens werd niemand uitgesloten, zoodat er voorbeelden bestaan, dat zelfs magistraatspersonen en edellieden, de wereld verlatende, in kloosters, tot de vereeniging van Windesheim behoorende, conversbroeders werden [4]). Hadden degenen, die zich voor deze betrekking aanboden, ouders of andere bloedverwanten, die hunne zorg behoefden of aan wie zij zedelijk verbonden waren, dan mocht men hen niet opnemen, »opdat het klooster door hen geene onaangenaamheden krijgen mocht" [5]). Was iemand eenmaal als convers aangenomen,

---

1) Namelijk in die van 1502, naar 't schijnt, als aanhangsel; in die van 1508, 1553 en 1639 als „quarta pars". De stof wordt in dertien hoofdstukjes behandeld (bij die van 1639 in elf).

2) Intusschen werd hiervan om bijzondere redenen wel eens afgeweken. Zoo was bijv. Arnoldus van Wychmale, edele en schildknaap van den baron van Rotselaar, in het Windesheimsch klooster Bethlehem bij Leuven reeds in zijn proefjaar, om koorbroeder te worden, toen het bleek dat hij de eenzaamheid der cel niet kon verdragen. Hij verzocht en verkreeg daarom, tot den stand der conversbroeders te mogen overgaan. Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, Brux. 1861, pars I, p. 281 (ontleend aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens).

3) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars IV, cap. 1, zijnde in die van 1553, p. 131 seq; in die van 1639, p. 185 seq. Op laatstgenoemde p. 286 wordt er nog bijgevoegd, dat niemand, die geen volle twintig jaar oud is, als convers kan worden aangenomen.

4) Zie noot 2. Ook een schepen van Diest, Paulus Kenens genaamd, werd convers in hetzelfde klooster Bethlehem. Zie Molanus, l. l. pars I, p. 279 (eveneens aan het genoemde *Chronicon* ontleend).

5) „Ne ex illis grauamen domui generetur". Zie *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 131; in die van 1639, p. 186). Dit beginsel is zeker niet het hoogste.

dan kon hij slechts door eene afzonderlijke vergunning van het generaal kapittel tot den stand der koorbroeders overgaan, doch deze vergunning werd niet gemakkelijk verleend, »wijl ieder in de roeping, waarmede hij was geroepen, den Heer getrouw en standvastig ten einde toe moest dienen, wetende dat hij wegens verschil van gewaad niets minder was" 1). Dit gewaad nu bestond in een wit kleed (tunica 2), een palm korter dan dat der koorbroeders, en bij den arbeid een nog korter, dat echter tot omstreeks het midden van 't scheenbeen reiken moest 3). Dit witte kleed mocht ook des nachts het lichaam niet verlaten 4). Voorts droegen de conversbroeders eene zwarte kap (caputium) en een wit scapulier (scapularis 5), welk laatste eveneens afdaalde tot het midden van 't scheenbeen. Op de feestdagen, onder de mis en buiten het klooster gingen zij in een grijzen mantel (cappa 6), die een weinig korter dan het witte kleed wezen moest. Hunne onderkleeren, laarzen, schoenen en slobkousen 7) waren aan die der koorbroeders gelijk. Ook hun beddegoed; doch beddejakken en halsdoeken 8) werden hun niet toegestaan. Eindelijk, wat hun aantal betreft, — meer dan acht conversen

---

1) „Sed in ea vocatione qua vocati sunt et qua ceperunt, fideliter et constanter vsque in finem domino seruire studeant et placere: scientes se nihil minus propter habitus differentiam a veritate religionis et plenitudine fraternitatis habere". Zie *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 132; in die 1639, p. 187). Voorbeelden van conversen, die verlof kregen om tot de orde der koorbroeders over te gaan, zie *Chron. Wind.* p. 112; verg. boven, blz. 112.

2) Men verwarre de tunica der conversbroeders niet met de subtiel der koorbroeders. Beiden droegen de eerste; slechts de koorbroeders de laatste. Zie boven, blz. 103.

3) Dit en het volgende over de kleeding is ontleend aan de *Constitutiones*, pars IV, cap. 3 (in die van 1553, p. 133 seq; in die van 1639, p. 189). Men vergelijke daarmede de afbeelding van een Windesheimsch conversbroeder bij Helyot, l. c. tom. II, tegenover p. 346.

4) Verg. wat boven, blz. 104, aangaande de subtiel der koorbroeders is gezegd.

5) Het was van wol. Zie Latomus et Hoyberge, *Corsendonca*, p. 49.

6) Zie Du Cange, *Glossarium*, i. v. „Capa."

7) „Pedulia". Zie Du Cange, i. v. „Pedules."

8) In de *Constitutiones* van 1502 en 1508: „Camiseis et lintheaminibus," in die van 1553: „Indusiis et lineis non vtuntur". In die van 1639 worden de „indusia" hun toegestaan.

te gelijk mochten er te Windesheim en in de daarmede verbonden kloosters niet zijn [1]).

Wij hebben de aandacht nog te vestigen op eenige soorten van kloosterbewoners, die niet tot de klasse der eigenlijk gezegde kloosterlingen behoorden, en wel het eerst op de donaten (dònati [2]).

Wat zij waren, wordt door den naam zelven aangeduid [3]): lieden, die zich met al het hunne aan het klooster hadden overgegeven. Daarvoor moest dit laatste hen levenslang binnen zijne muren onderhouden. Intusschen waren zij, evenzeer als ieder ander, tot arbeid, soms zelfs tot werkzaamheden van geringe soort verplicht [4]). Voorts ligt het in den aard der zaak, dat menschen uit de meest verschillende standen der maatschappij donaat konden worden, zoodat men priesters [5]) en lee-

---

1) *Constitutiones*, pars IV, cap. 1 (in die van 1553, p. 131'; in die van 1639, p. 186). De reden blijkt voldoende uit Latomus et Hoyberge, l. l. p. 95 seq.

2) Het onderscheid tusschen de donaten en de conversen vond ik nergens duidelijker geformuleerd dan bij Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 4, § 2 (in het *Compendium* van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n⁰. 1278, p. 244): „Et ideo Conuersi vt sint veri religiosi censendi, astringuntur portare habitum certum a saecularibus distinctum, et post annum probationis a iure indultum tenentur profiteri tria vota substantialia secundum regulam B. Augustini; nam sine professione viuendi secundum regulam approbatam non essent veri religiosi. Et in hoc differunt Donati ab eis, qui non vouent tria vota secundum aliquam regulam approbatam."

3) Over het begrip van donaat in 't algemeen zie men Du Cange, *Glossarium*, i. vv. „donati," „oblati" en „redditus"; over dit zelfde begrip in de met Windesheim verbonden kloosters, Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amst. 1866, blz. 4—9.

4) Bijv. tot het hoeden van de varkens, het melken van de koeien, het wacht houden bij de kloosterpoort (zie Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 112), het baardscheren (l. l. p. 140) en dergelijke.

5) Voorbeelden van „sacerdotes donati" of „sacerdotes et donati" kan men vinden bij Petrus Impens, l. l. lib. VI, art. 5, § 1 (in het genoemde *Compendium*, p. 251), alsmede bij Molanus, *Historia Lovaniensium*, Brux. 1861, pars I, p. 282 (eveneens aan Impens ontleend). Zie ook Pool, a. w. blz. 5, noot 1. De zoo aanstonds te noemen Albert van Winbergen was, toen hij zich met zijne goederen aan het klooster Windesheim overgaf, acolyth. Hij behoorde dus tot den geestelijken stand en werd thans „clericus donatus" (*Chron. Wind.* p. 120, 591, 593; zie over de „clerici" onder de „donati" het straks aan te halen caput der *Constitutiones*). Later bevorderde men hem langs de rangen van subdiaken en diaken tot priester (*Chron. Wind.* p. 598, 120). Hierdoor werd hij „sacerdos donatus" of „presbyter et donatus".

ken [1]), edellieden [2]) en ambachtslieden [3]), zeer rijken [4]) en ook minder gegoeden onder hen aantreft [5]). Maar tevens laat zich gemakkelijk begrijpen, dat de familieleden dergenen, die al hunne bezittingen aan het klooster wegschonken, niet zelden met leede oogen aanzagen, ja op allerlei wijzen trachtten te belemmeren, wat hunzelven zoozeer tot nadeel was. Zoo hadden bijv. de Windesheimsche broeders allerlei angsten door te staan, nadat zekere Albert van Winbergen zeshonderd Fransche kronen en andere gelden met zich ten klooster had gebracht. Zij vreesden niets minder, dan dat 's mans broeder en verdere bloedverwanten het gebouw in brand zouden steken. Daarom vervingen zij het rieten dak der slaapzaal door een van leien of pannen, en lieten nacht aan nacht door twee hunner de wacht houden, totdat het gevaar geweken was [6]).

Dergelijke minder aangename ervaringen hebben blijkbaar

---

1) „Laici donati". Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 595 (conf. p. 120); Molanus, l. l. pars I, p. 283, en verg. Pool, t. a. p.

2) Zoo was bijv. de Beiersche edelman Paulus van Venninghen, die met de zonen van den paltsgraaf was opgevoed, „donatus et sacerdos" in het Windesheimsche klooster Bethlehem bij Leuven. Zie Molanus, l. l. pars I, p. 282.

3) Bijv. een metselaar (*Chron. Wind.* p. 120) en een kleermaker (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 132).

4) Bijv. Albert van Winbergen. Zie *Chron. Wind.* p. 591.

5) Als eene bijzonderheid zij hier bijgevoegd, wat in het *Chron. Wind.* p. 112, aangaande een der dertien eerste conversen, Arnold Bisschop van Stavoren, „diues satis in saeculo", wordt vermeld. „Hic cum Thada coniuge sua, se et omnia sua dederunt monasterio, de quorum bonis temporalibus chorus noster in Windesem noscitur aedificatus". Ofschoon het hier een conversbroeder geldt, hebben wij toch een geval, gelijkstaande met dat der donaten, te meer wijl in de eerste tijden van Windesheims bestaan de lijn allicht niet zoo scherp zal zijn getrokken. Vreemd echter is het, dat niet alleen Arnold Bisschop, maar ook zijne vrouw Thada, zich zelven en al het hunne aan het klooster overgeven. Of deze vrouw conversin werd genoemd, en hoe en waar men in haar levensonderhoud voorzag, blijkt niet. Intusschen staat het geval niet geheel alleen. Zekere Bertgarda, „conversa et monacha", stond in dergelijke betrekking tot de abdij van Egmond. Zie Bakhuizen van den Brink, *Hecmundensia* (in *Het Nederlandsche rijks-archief*, dl. I, 's Grav. 1857) blz. 217. Wederkeerig vindt men in 1258 gewag gemaakt van „terras quondam fratrum ovtgherj et arnoldi dicti ghier, conuersorum jn Rinsburg". Zie Kluit, *Historia critica comitatvs Hollandiae et Zeelandiae*, Mediob. 1777, tom. II, pars 2, p. 743.

6) *Chron. Wind.* p. 591.

medegewerkt, om de behoefte aan eene nauwkeurige regeling van de zaak der donaten dieper dan ooit te doen gevoelen. Er waren toch bepalingen, die met andere streden of althans schenen te strijden. Zoo wendde men zich dan tot paus Eugenius IV, en deze benoemde bij schrijven van 8 November 1436 twee commissarissen, om de verschilpunten weg te nemen en de gewenschte regeling te maken [1]. De commissarissen [2] schijnen zich niet te hebben gehaast, want het stuk, waarbij zij aan den hun opgedragen last uitvoering gaven, is eerst van 21 Juli 1445 [3]. Dit stuk ligt ten grondslag aan het gedeelte der »Constitutiones," dat aan de donaten is gewijd [4], en waarvan wij de voornaamste bepalingen gaan noemen.

Opdat de kloosters door onvoorzichtige opneming van donaten in geene bezwaren of schandalen gewikkeld worden, moeten de priors met hunne onderhoorigen daarin uiterst behoedzaam te werk gaan. Meer dan vier of vijf mogen zij niet toelaten, ten ware met goedvinden van het generaal kapittel. Wie donaat wenscht te worden, moet vóór alle dingen weten, dat hij zich niet tot ledigheid en rust maar tot lichamelijken arbeid verpandt. Volhardt hij bij zijnen wensch, en neemt men hem op, dan worden hem ten aanhooren van het gansche convent de volgende vragen voorgelegd: of hij vrij man is en aan niemand toebehoort; of hij aan eenige vrouw trouw heeft beloofd; of al zijne schulden voldaan zijn, en of hij ook eene verborgene ziekte heeft [5]. Is

---

1) Kopie van dezen opdrachtsbrief is te vinden in de *Privilegia et statuta capituli generalis Windesemensis* (zijnde een afschrift van allerlei pauselijke en bisschoppelijke voorrechtsbrieven betreffende het kapittel van Windesheim, naar een ouden codex vervaardigd onder toezicht van den Utrechtschen hoogleeraar Pieter Bondam, en thans als H. S. n°. 352 berustende in de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage), n°. 37.

2) Zij heetten Hendrik Rayscop, proost van Sint Marie, en Wouter Grouwaert, deken van Sint Salvator, beiden te Utrecht.

3) Afschrift van deze „Executio bullae apostolicae super statu donatorum", waarin ook de opdrachtsbrief nogmaals is opgenomen, vindt men in de zoo-even genoemde *Privilegia et statuta*, n°. 39. Zonder den opdrachtsbrief en ontdaan van 't geen niet tot de zaak zelve behoort, staat zij ook in M. S. n°. 16595 der Bourgondische bibliotheek te Brussel, fol. 89v— 91r, alwaar tevens eene vertaling er van in 't Dietsch, fol. 91r—93r.

4) *Constitutiones*, pars IV, cap. 14 (in die van 1553, p. 144—147).

5) Deze vragen, in de bepalingen der twee commissarissen opgenomen, komen

hierop geruststellend geantwoord, dan moet hij in tegenwoordigheid van de kloosterlingen, alsmede in die van een notaris met getuigen, trouw beloven aan het klooster en het generaal kapittel 1), en al zijne goederen, roerende en onroerende, tegenwoordige en toekomende, vrijwillig en volledig in handen van den prior overgeven. Ofschoon de donaten hunne eigene kleederen blijven dragen, moet nochtans hun opperkleed grijs zijn en tot over de knieën reiken. Ook hun »huik," d. i. hun mantel, moet van dezelfde kleur wezen, en hun kap of »kovel" zwart, zonder kwast. Gelijk reeds gezegd is, zijn zij tot lichamelijken arbeid geroepen; doch wanneer iemand, die tot den geestelijken stand behoort, als donaat wordt aangenomen (wat echter alleen met toestemming van het generaal kapittel geschieden kan), mag hij, tot andere werkzaamheden in staat zijnde, van den lichamelijken arbeid worden ontslagen. Ook voor de godsdienstige behoeften der donaten wordt gezorgd. Zij lezen dagelijks hunne gebeden, wonen op zon en feestdagen de kloostermis bij, zijn tegenwoordig bij de collatiën of stichtelijke toespraken, die voor de leekebroeders worden gehouden, enz. 2). Willen zij het klooster verlaten, zoo hebben zij niets terug te vorderen van hetgeen zij eenmaal vrijwillig hebben afgestaan, noch loon te eischen voor de diensten, die zij hebben bewezen 3). Gedragen zij zich ongehoorzaam en

---

in de *Constitutiones* van 1502 nog niet voor; daarentegen wel in die van 1508 en 1553.

1) De donaten legden dus niet de drieledige gelofte van kuischheid, armoede en gehoorzaamheid, maar alleen de laatstgenoemde af. Verg. boven, blz 115, noot 2, en zie *Chron. Wind.* p. 120.

2) Stierf er een koorbroeder, een convers of een donaat in het eigen huis, dan moesten de donaten honderd vijftigmaal het „Pater noster" en het „Ave Maria" bidden. In 1519 kwam er de bepaling bij, dat de donaten, de leekebroeders en de leekezusters der met Windesheim verbondene kloosters eene onderlinge broederschap zouden vormen, door voor iederen afgestorvene, tot hen behoorende, vijfmaal den psalm „Miserere" of twintigmaal het „Vader ons" met den „engelschen groet" te lezen. Zie de *Constitutiones* van 1553, p. 146, en verg. die van 1639, p. 210 seq.

3) Het geval schijnt zóó zelden te zijn voorgekomen, dat de prior superior Godfried Graes, die van 1486 tot 1493 aan het hoofd der Windesheimsche kloostervereeniging stond, tot den prior van Corsendonck bij Turnhout zeide, „quod credit hanc clausulam per errorem insertam, quia donati recedere non possunt" (randschrift op fol. 88v van M. S. no. 16595 der Bourg. bibliotheek).

weerspannig, loopen zij in stilte weg, of houden zij tegen den wil des priors goederen onder zich, dan kan deze hen straffen, binden en gevangen zetten, zelfs, indien het noodig is, met hulp van den wereldlijken arm.

Ziedaar ongeveer de bepalingen, gelijk zij in 1445 zijn gemaakt en in 1553 nog golden. Ongetwijfeld zijn zij van kracht gebleven, totdat de geest van den nieuweren tijd de kloostervereeniging van Windesheim niet slechts deed inkrimpen, maar haar ook dwong, de oude statuten geheel te herzien [1]). In de »Constitutiones" van 1639 komt nog wel een gedeelte over de donaten voor [2]), maar de beteekenis, aan den naam gehecht, is eene geheel andere. Reeds het opschrift luidt aldus: »Over de donaten of huisleeken," en het hoofdstuk begint met de woorden: »Overmits wij, volgens de oude gewoonte onzer congregatie, tot het verrichten van den lichamelijken arbeid en de uitwendige werkzaamheden in onze kloosters, behalve de conversen ook nog eenige andere mannen van stichtelijk leven onder de verschillende namen van broeders, reddieten, donaten, oblaten en huisleeken plachten op te nemen, heeft het generaal kapittel, door zekere redenen daartoe bewogen, ofschoon het de genoemde gewoonte geenzins afkeurt, besloten, met verwerping van de verscheidenheid der namen slechts ééne soort van lieden beneden de conversen in onze orde toe te laten, onder den naam van donaten of huisleeken."

Men ziet het, de zaak is zeer vereenvoudigd maar ook van gedaante veranderd [3]). Donaten in den ouden zin van het woord zijn er niet meer; zij zijn, ofschoon ook vroeger niet hooger in rang, louter leekebroeders geworden. De twee begrippen, die lang onderscheiden zijn gebleven, vloeien ineén. Alleen dan, wanneer een donaat tevens tot den geestelijken stand behoort en dien ten gevolge aan het altaar dienst kan doen, draagt hij

---

1) Zie hierover uitvoerig beneden, in Hoofdstuk VI.

2) Namelijk pars IV, cap. 12, p. 205—212.

3) Verg. ook Hoyberge in zijne *Notationes* op Latomus, *Corsendonca*, p. 164—166. Dit werkje verscheen in 1644 in 't licht. Men vindt er dan ook niet het vroegere begrip van donaten, maar dat der *Constitutiones* van 1639. Dit moet wèl in het oog worden gehouden, indien men, bij de bepaling van het genoemde begrip, door Hoyberge niet op een dwaalspoor zal geleid worden.

den naam van »donatus choralis" 1), iets wat aan het vroegere »sacerdos donatus" doet denken 2).

Hiermede hopen wij het noodige licht te hebben verspreid over eene klasse van kloosterbewoners, wier ware beteekenis en wier betrekking tot de conversen niet altijd duidelijk is geacht 3). Thans aan de leekebroeders (laici) en familiaren (familiares) de beurt.

Reeds spoedig na de oprichting van het klooster trok de stichtelijke omgang der broeders vele jongelingen en mannen aan 4). Vandaar, dat niet weinigen hunner naar Windesheim kwamen, om er allerlei handenarbeid te verrichten. Zij legden hun wereldlijk gewaad af, trokken dat des kloosters aan, en werkten in keuken en kelder, in bakkerij en brouwerij, in hof en schuur, ja ook in het waschhok 5). Anderen, daartoe bekwaam, beoefenden alles, wat tot den ambachtsstand behoort. Zij maakten kleederen en lapten schoenen, timmerden en metselden; er waren ook visschers onder hen 6).

---

1) *Constitutiones* van 1639, p. 206; verg. Hoyberge, l. l. p. 166.

2) Zie boven, blz. 115, noot 5.

3) Zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 52 v. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat de randteekening van Rosweyde of van het handschrift, waaraan hij zijne uitgave van het *Chronicon Windesemense* ontleende, tot de begripsverwarring heeft medegewerkt. Men zie bijv. p. 118—120, waar de leekebroeders donaten en conversen worden geheeten, welke laatste naam zelfs onder de nieuwe orde van zaken, gelijk die uit de *Constitutiones* van 1639 kenbaar wordt, geheel onjuist moet worden geacht. De grootste aanleiding nochtans tot de onzekerheid aangaande de ware beteekenis van het woord „donatus" lag in den verschillenden zin, die daaraan in de *Constitutiones* van 1553 en in die van 1639 is gegeven, zoodat men onmogelijk in één begrip kon samenvoegen, wat tot twee geheel andere opvattingen der zaak behoorde.

4) Dit en het volgende is ontleend aan *Chron. Wind.* p. 117 seq.

5) Vóórdat er te Windesheim leekebroeders waren, hadden bejaarde vrome zusters deze werkzaamheden aldaar vervuld. Zie boven, blz. 66, noot 6.

6) Wie er zoo al tot het kloosterpersoneel in Windesheimsche kloosters behoorden, blijkt uit Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. II), p. 482: „Omnia etiam officia mechanica in suo habent monasterio [scil. S. Mainulphi in Bodiken], videlicet sartores, sutores, fabros ferrarios, carpentarios, agricultores, mulsores, pistores, braxatores, opiliones, subulcos, rasores, minutores et cetera similia officia eis necessaria." Eene dergelijke, ofschoon kortere opgave vindt men aldaar (p. 809)

Deze mannen nu dragen den naam van leekebroeders [1]) en familiaren. Het onderscheid tusschen beiden is moeilijk uit te maken. Waarschijnlijk ligt het hierin, dat de familiaren meer uitsluitend voor de uitoefening van ambachten waren bestemd. Hoe dit zij, zeker is het, dat beiden meestal bij elkander gevoegd, en als te zamen éene categorie uitmakende, genoemd worden [2]). Herinnert men zich, wat vroeger aangaande de dertien eerste conversen is gezegd [3]), dan zal men bevinden, dat de soort van arbeid, door deze laatsten geleverd, dezelfde is als die, welke de leekebroeders en familiaren volbrachten en waartoe ook de donaten waren verplicht.

Doch ook nu weder moet worden opgemerkt, dat er tusschen de conversen en de leekebroeders een kennelijk onderscheid bestond [4]). De conversen waren kloosterlingen, die voor levenslang de drieledige gelofte hadden afgelegd; de leekebroeders waren slechts kloosterbewoners, die voor zoolang zij in het convent geliefden te blijven, gehoorzaamheid aan den prior hadden beloofd [5]). Zij stonden dus beneden de conversen [6]), maar waren in rang met de donaten gelijk [7]). Wijl echter aan hunne toelating geene financiëele punten verbonden waren, werden zij veel gemakkelijker opgenomen. Meer dan eene eeuw schijnt men aangaande die opneming niet eens bepaalde voorschriften te hebben gemaakt [8]). Eerst in de »Constitutiones" van 1508 wordt een hoofdstuk aan hen gewijd [9]). Toch

---

betreffende het Maria-klooster te Richenberg bij Goslar, dat eveneens tot het kapittel van Windesheim behoorde.

1) Over het begrip van „fratres laici" in 't algemeen zie men Matthaeus, *De nobilitate*, p. 166 seq.

2) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 118, 119, 120.

3) Zie boven, blz. 112.

4) Verg. Du Cange, *Glossarium*, i. v. „Familiares".

5) Uit *Chron. Wind.* p. 120 blijkt, dat in de eerste tijden wel door de donaten, maar niet door de leekebroeders de belofte van gehoorzaamheid werd gedaan. Verg. ook aldaar, p. 118.

6) Vandaar, dat men als leekebroeder tot den stand der conversen kon overgaan. Een paar voorbeelden daarvan in het Windesheimsche klooster Bethlehem bij Leuven geeft Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 280.

7) „Laici qui non admittuntur ad statum donatorum, modis et conditionibus subsequentibus recipi poterunt." *Constitutiones* van 1553, p. 147.

8) In de *Constitutiones* van 1502 is nog niets aangaande hen bepaald, ofschoon zij er van den aanvang af waren geweest.

9) Pars IV, cap. 15. Evenzoo in die van 1553, p. 147 seq.

blijkt het, dat er ook vóór dien tijd, zij het dan alleen volgens gewoonterecht, bij de toelating zekere formaliteiten werden in acht genomen, waarbij zelfs een notaris en getuigen konden werkzaam zijn [1]), ofschoon dit niet bepaald noodig was, daar men eene belofte van gehoorzaamheid aan den prior en van trouw aan het huis, zelfs dan wanneer zij slechts in tegenwoordigheid van eenige vertrouwde personen werd afgelegd, voldoende achtte. Alvorens de leekebroeders werden opgenomen, konden zij, evenals de koorbroeders en de conversen vóór hunne professie, met hunne goederen doen, wat zij wilden. Had de opneming eenmaal plaats gehad, dan mochten zij niet meer geld hebben dan de prior hun toestond. Zoolang zij in het huis bleven, inde de procurator als thesaurier van het klooster hunne revenuen. Werden zij wegens schandelijke vergrijpen verdreven, of gingen zij te eeniger tijd uit eigen beweging heen — want zij waren hierin geheel vrij [2]) — dan kregen zij alles, wat zij bij hunne toelating in handen van den prior of den procurator hadden afgegeven, terug. De ontvangen inkomsten evenwel verbleven aan het klooster; en, evenals zij tijdens hunne inwoning voor hunnen arbeid geen geld ontvingen, werd hun ook bij het heengaan, hetzij dit laatste vrijwillig of gedwongen plaats had, niet het minste loon uitbetaald [3]). Wat zij deden, geschiedde eenvoudig om Gods-

1) Notariëele acte van 28 November 1495 (waarbij eenige leekebroeders werden opgenomen in het Windesheimsche klooster St. Hiëronymus-dal bij Leiden), volgens het daarvan medegedeelde door Gompertz in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, dl. I (Haarl. 1873), blz. 437—439. Veel merkwaardiger nog is de „Modus receptionis laicorum in Korsendonck" in M. S. no. 16595 der Bourg. bibliotheek, waar men fol. 94r—96r het geheele formulier der opneming met de vragen, antwoorden, voorwaarden enz. in het Dietsch kan vinden. Het klooster Corsendonck namelijk behoorde tot het kapittel van Windesheim.

2) Zoo verliet een leekebroeder op den St. Agnietenberg bij Zwolle op raad van zijn prior het klooster, om zijne moeder en grootmoeder, die zijne hulp noodig hadden, te gaan verzorgen. Toen beiden gestorven waren, keerde hij terug en werd oblaat of donaat. Zie Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 132 seq.

3) Een voorbeeld hiervan levert eene acte van 10 December 1489, gepasseerd voor schepenen te Zalt-Bommel, en waarbij een leekebroeder uit het Windesheimsche klooster op de St. Pieterswiel, buiten genoemde stad gelegen, wegens wangedrag werd verwijderd. Zie deze acte (afgedrukt bij Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. V, 1845), blz. 254.

wil [1]), en zoolang zij in het convent werkzaam waren, werden zij door dit laatste gevoed en gekleed. Waarin evenwel deze kleeding bestond, vinden wij niet vermeld. Ook aangaande de godsdienstige plichten, door hen te volbrengen, wordt niet veel bericht. Nochtans weten wij, dat men hen niet alleen liet biechten en communiceeren, maar ook om de twee weken met hen kapittelde [2]), en op zon- en feestdagen collatiën voor hen hield [3]).

Gelijk reeds gezegd is, werden later — het jaartal blijkt niet, maar men zal het waarschijnlijk in het begin der zeventiende eeuw moeten zoeken — de onderscheidene benamingen van broeders, reddieten, donaten, oblaten en huisleeken door die van »donati" of »laici familiares" vervangen. Het eerste, waaruit deze verandering duidelijk blijkt, zijn de »Constitutiones" van 1639 [4]). Het generaal kapittel geeft aldaar verlof, e en grooter of kleiner aantal van deze lieden naar de behoefte der verschillende conventen toe te laten. Ofschoon zij de drieledige gelofte niet afleggen, zullen zij nochtans, zoolang zij in het klooster blijven, de kuischheid, de gehoorzaamheid en het gemeenschappelijk leven moeten in acht nemen. Bij hunne toetreding worden hun in tegenwoordigheid van den prior en het convent de vier vroeger vermelde vragen, of zij vrij, door geene trouwbeloften gebonden, zonder geldschulden en aan geene verborgen ziekte lijdende zijn, ter beantwoording voorgelegd. Is dit afgeloopen, dan krijgen zij, zoo noodig in tegenwoordigheid van een notaris met getuigen, het kloosterkleed aan, en beloven enkel en alleen om Godswil gehoorzaamheid aan het generaal kapittel, hun prior en diens opvolgers [5]), alsmede trouw aan hun klooster en onderwerping aan de tucht, indien zij zich mochten ontgaan. Dit alles ge-

---

1) Busch roemt zeer de vroegste leekebroeders te Windesheim (*Chron. Wind.* p. 119, 120, 412). Evenzeer prijst hij de wijze, waarop zij door de kloosterlingen werden behandeld (l. l. p. 119 seq).

2) *Chron. Wind.* p. 119 Zie over het „kapittel houden" beneden, in Hoofdstuk IV.

3) *Chron. Wind.* p. 119, 365, 399, 430, 595; *Constitutiones* van 1553, p. 146. Over hunne broederschap tot het doen van gebeden voor hunne afgestorvenen, zie boven, blz. 118, noot 2.

4) Pars IV, cap. 12 (p. 205—212).

5) In een ander gedeelte van hetzelfde hoofdstuk (p. 210) staat het kort aldus uitgedrukt: „Summa constitutionum ipsorum erit obedientia."

schiedt zonder eenige kerkelijke plechtigheid, opdat het niet den schijn hebbe, eene professie te wezen. Zij dragen een wollen kleed (tunica), grijs van kleur en tot over de knieën af hangende, een lederen gordel, eene zwarte wollen kap en witte kousen. Hun hoed is aan dien der conversen gelijk; evenzoo hun reismantel en hun beddegoed. De bepalingen van financiëelen aard komen met de vroeger besprokene in hoofdzaak overeen. De godsdienstplichten, door hen waar te nemen, zijn nog meerdere dan die van de voormalige donaten. Voorts kunnen zij wegens onverbeterlijkheid te allen tijde door den prior en het convent worden verwijderd. Bedrijven zij groote misdaden, dan m o e t dit geschieden. Maar hetzij verdreven, hetzij uit eigen beweging vertrokken, zij krijgen alleen terug, wat zij bij hunne intrede hebben medegebracht, zonder intrest of loon.

Dit over de leekebroeders. Ten slotte nog een woord over de huurlingen (mercenarii [1]). Deze waren, wat hun naam aanduidt; zij arbeidden voor loon. Ofschoon hunne werkzaamheden niet worden opgegeven, zullen zij zich wel voornamelijk hebben bepaald tot hetgeen door boerenarbeiders pleegt te geschieden. De huurlingen stonden onder den procurator, die hen voor korteren of langeren tijd aanstelde en op hunnen arbeid moest toezien. Bleek hun omgang voor de overige huisgenooten gevaarlijk te wezen, en hielp er geen vermanen aan, dan kon hij hen, onder uitbetaling van billijk loon, zelfs binnen den bepaalden termijn wegzenden [2].

---

1) Over de „mercenarii" wordt gehandeld in de *Constitutiones* van 1502, pars IV, cap. 15; in die van 1508 en 1553, pars IV, cap. 16 (p. 148 seq); in die van 1639, pars IV, cap. 13 (p. 212 seq).

2) Met opzet laat ik eene soort van lieden onvermeld, die te Windesheim zelf ongetwijfeld niet werden gevonden, maar toch in enkele daarmede verbonden kloosters moeten geweest zijn, niettegenstaande hunne opneming door de verschillende redactiën der *Constitutiones* werd verboden Ik bedoel de zoogenaamde „praebendarii" of commensalen, over welke in hetzelfde caput wordt gehandeld, waarin aangaande de „mercenarii" de noodige bepalingen zijn gemaakt. Dat zij evenzeer nog in de *Constitutiones* van 1639 als in die van 1502 voorkomen, duidt genoegzaam aan, hoe onuitroeibaar zij waren. Deze commensalen, aan wet noch regel gebonden, en niet eens tot gehoorzaamheid verplicht, leefden naar eigen goedvinden, en waren dus voor de orde inderdaad gevaarlijk. Men

Na deze beschouwing der verschillende soorten van kloosterlingen en kloosterbewoners, die men te Windesheim aantrof, schijnt het alleszins gepast, eenige oogenblikken aan de berekening van hun vermoedelijk aantal te wijden, opdat blijken moge, hoe groot ongeveer het dagelijksch personeel in den bloeitijd van dit gesticht is geweest.

Gelijk wij vroeger gezien hebben, begon het klooster te Windesheim bij zijne oprichting in 1387 met slechts zes personen 1). In het volgende jaar kwamen er nog twee bij 2), van welke de één de voortreffelijke Johan Vos van Heusden was, die weldra zelf tot prior werd verkozen en onder wien het klooster zeer bijzonder in bloei is vooruitgegaan 3). Deze Johan Vos kleedde er in de vijf eerste jaren van zijn prioraat bijna jaarlijks twee; later nu en dan een paar, met tusschenruimten van drie, vier, soms vijf jaren; in 1419 niet minder dan vier te gelijk, onder welke de schrijver van het »Chronicon Windesemense", Johan Busch 4). In het geheel nam hij gedurende zijn prioraat een en dertig broeders op 5), van welke echter slechts negen en twintig onder hemzelven hunne gelofte aflegden; twee namelijk werden wel door hem ingekleed, maar eerst door zijn opvolger geprofest 6).

---

kan ze het best leeren kennen uit de volgende woorden der *Constitvtiones* van 1639 (p. 213): „qui prout volunt vigilant aut dormiunt, dant et recipiunt, operantur et quiescunt, circumeunt et stant, loquuntur et tacent." Het is dan ook niet te verwonderen, dat er wordt bijgevoegd: „Hos tamen (vbi adsunt) aut omnino a fratribus vitandos decernimus, aut ad aliquam obedientiae et submissionis censuram reducendos." — Tevens zij hier gezegd, dat over de kluizenaars en kluizenaarsters, waartoe de Windesheimers enkele malen in betrekking worden gevonden, beneden in Hoofdstuk VII zal worden gehandeld.

1) Zie boven, blz. 70—72.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 72, 295 seq., alsmede de *Naamlijst*, afgedrukt in Bijlage V.

3) Hij bekleedde het priorschap van 1391 tot 1424. Zie uitvoerig over hem beneden, in Hoofdstuk V.

4) Alles volgens de *Naamlijst;* verg. *Chron. Wind.* p. 84, 108 seq.

5) Volgens de *Naamlijst*, van 1392—1404 zestien, en van 1409—1424 nog vijftien. Volgens het *Chron. Wind.* p. 83, 107, waren het tweemaal zestien, dus twee en dertig broeders (verg. p. 347). Doch uit des schrijvers eigene opgave van vijftien namen op p. 108 seq. blijkt, dat hij er één te veel heeft geteld.

6) *Chron. Wind.* p. 109, 349.

Ofschoon deze getallen nog al klinken, moet men echter niet uit het oog verliezen, dat Johan Vos drie en dertig jaren prior is geweest, zoodat zelfs in het bloeitijdperk van het klooster nog niet eens één regulier kanunnik per jaar werd aangenomen. Aan de éene zijde is dit wel een bewijs voor den ernst, waarmede de zaak behandeld werd; aan den anderen kant echter blijkt er uit, dat men zich het aantal gelijk levenden te Windesheim niet al te groot moet voorstellen. Want al schijnen de broeders over het algemeen tot goed gevorderden ouderdom te zijn gekomen [1], daar stierven er toch weg; anderen werden naar elders gezonden, ten einde kloosters te hervormen [2], en bleven soms jaren lang afwezig; daarenboven waren er zeer velen, die in andere conventen tot priors werden verkozen; van vijftien broeders geschiedde dit eens met acht [3], van veertig met twintig [4]. Neemt men dit alles in aanmerking, dan zal men bevinden, dat er van de zeven en dertig broeders, die in de eerste zeven en dertig jaren werden geprofest, in den regel niet veel meer dan vijftien bij elkander zijn geweest.

Ook langs geheel anderen weg komen wij tot dezelfde gevolgtrekking. Wij weten toch uit de naamlijst der koorbroeders, dat van 1387 tot 1541, d. i. in honderd vier en vijftig jaren, slechts honderd twee en twintig personen te Windesheim zijn ingekleed, dus, door elkander gerekend, in de vijf jaren vier, d. i. in de dertig jaren, waarop een menschengeslacht ten ruwste wordt geschat, vier en twintig. Neemt men nu van laatstgenoemd cijfer het vermoedelijk aantal kloosterhervormende en kloosterbesturende broederen af, dan houdt men niet meer dan vijftien gelijktijdig te Windesheim wonende over.

Hier moeten nu echter, om tot de som van het gansche personeel te komen, de andere soorten van bewoners worden bijgeteld. De prior Johan Vos nam gedurende zijn drie en dertigjarig bestuur dertien of veertien conversen (van welke echter

---

1) *Chron. Wind.* p. 410, 416, 452, 474, 500; verg. ook p. 116, 119. Over hooge leeftijden in andere Windesheimsche kloosters, zie beneden, in Hoofdstuk VII. Over de zaak in 't algemeen de op blz. 99, noot 2, genoemde *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S. 435—440.

2) *Chron. Wind.* p. 109.

3) l. l. p. 109, verbeterd naar het gezegde op blz. 125, noot 5.

4) l. l. p. 291.

twee tot de koorbroeders werden bevorderd [1]), vier donaten [2]) en bijna vijftig klerken en leekebroeders [3]) tot voortdurende samenwoning op, d. i. in het geheel ongeveer zes en zestig personen, of alle jaren twee. Vermenigvuldigt men ook nu weder laatstgenoemd getal met dertig, dan verkrijgt men zestig man, die onder verschillende namen met de koorbroeders tusschen dezelfde kloostermuren verkeerden, en met hen te zamen een dagelijksch personeel van vijf en zeventig menschen vormden, de huurlingen niet medegerekend.

In vervolg van tijd kan de getalsverhouding der onderscheidene soorten eenige verandering hebben ondergaan, doch de hoofdsom zal wel ten naastebij dezelfde zijn gebleven. Immers volgens de »Constitutiones" van 1502 mocht het aantal conversen nooit meer dan de helft van dat der profesbroeders en hoogstens acht bedragen [4]), terwijl dat der donaten de vier of vijf niet mocht te boven gaan [5]). Tegenover deze waarschijnlijke vermindering van conversen en donaten staat echter de even waarschijnlijke vermeerdering van leekebroeders bij de toenemende grondbezittingen van het klooster.

Wat het later zielental te Windesheim betreft, komen wij, alles in aanmerking genomen, tot het volgend besluit. Het aantal koorbroeders bedroeg nominaal ongeveer vier en twintig, feitelijk vijftien of twintig [6]); het aantal conversen acht; dat der leekebroeders naar ruwe gissing vijf en veertig of vijftig [7]); te zamen iets meer of minder dan tachtig personen [8]).

---

1) *Chron. Wind.* p. 112, 347.

2) l. l. p. 120, 347 seq.

3) l. l. p. 120 seq, 348. Op de eerstgenoemde plaats is slechts sprake van de leekebroeders; op de laatstgenoemde tevens van de klerken.

4) Pars IV, cap. 1. Verg. de *Constitutiones* van 1553, p. 131.

5) Pars IV, cap. 14. Verg. de *Constitutiones* van 1553, p. 145.

6) Het aantal broeders, die ter kloosterhervorming elders werkzaam waren, zal in later tijd waarschijnlijk kleiner zijn geweest, en daardoor het aantal te Windesheim wonenden grooter dan voorheen.

7) Ik grond deze berekening, bij gebrek aan beter, op de gegevens uit de dagen van den prior Johan Vos. Werden er toen bijna vijftig leekebroeders in de drie en dertig jaren opgenomen, dan was dit om de twee jaren drie, dus in dertig jaren of een menschenleeftijd vijf en veertig.

8) Het klooster te Windesheim was dus op lange na niet zoo talrijk als

Maar genoeg, misschien meer dan genoeg, over getallen en cijfers. Wij begeven ons tot de beschouwing van des kloosters bestuur en van zijne huishouding in het algemeen.

De eerste, die hier ter sprake moet komen, is natuurlijk de prior.

Nauwelijks waren er acht weken na de inwijding van Windesheim verloopen, toen de bisschop van Utrecht bij giftbrief van 13 December 1387 bepaalde, dat de overste van het huis den titel van prior voeren, dat zijne benoeming te allen tijde aan het convent verblijven, en dat hij alle macht en gezag over zijne onderhoorigen hebben zou [1]. Wijl het klooster destijds nog niet tot eenig generaal kapittel behoorde, berustte het recht der confirmatie bij den Bisschop, en wij zien dan ook, dat de keuze van den eersten prior, Werner Keynkamp, alsmede die van den tweeden, Johan Vos van Heusden, door Floris van Wevelinkhoven werd bekrachtigd [2].

Later evenwel werd dit anders. Toen Windesheim geen op zich zelf staand klooster meer was, maar met andere conventen eene vereeniging had gevormd, die haar algemeen kapittel bezat, ging het recht van den Bisschop op dit laatstgenoemde over, en het kapittel maakte aangaande de benoeming der prioren zoodanige bepalingen, als oorbaar schenen.

Men kan deze bepalingen uitvoerig leeren kennen uit de »Constitutiones" [3]. Zoodra in een der verbonden kloosters, dus ook te Windesheim, het prioraat kwam te vaceeren, moesten de broeders drie achtereenvolgende dagen vasten en zich door godsdien-

---

menig ander daarmede verbonden convent, bijv. het vrouwenklooster te Diepenveen, dat in zijn bloeitijd een personeel bezat van omstreeks honderd vijftig vrouwen en vijf en twintig mannen. Zie *Chron. Wind.* p. 191, 152; Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 951.

1) *Chron. Wind.* p. 68 seq.

2) *Chron. Wind* p. 70, 79.

3) Pars I, cap. 10 (in die van 1553, p. 50—57; in die van 1639, p. 34—47). Daarenboven komen de bepalingen met de bij eene priorskeuze gebruikelijke formulieren andermaal voor in de *Constitutiones* van 1508 op de twee eerste folio's; in die van 1553 meer breedvoerig op p. 11—27. In die van 1639 zijn zij in het genoemde cap. 10 opgenomen.

stige oefeningen tot eene nieuwe keuze voorbereiden. Deze keuze moest binnen veertig dagen plaats hebben. Zij geschiedde, na bekomen verlof van het opperhoofd der vereeniging, door de kloosterlingen zelven, in tegenwoordigheid van twee, en als het (gelijk dit te Windesheim het geval was) een prior superior [1]) gold, in tegenwoordigheid van vier andere nabij wonende, door henzelven gekozen prioren [2]). Om verkiesbaar te wezen, moest men sedert minstens drie jaren regulier kanunnik [3]), volle vijf en twintig jaar oud, in kerkelijken rang niet lager dan subdiaken, gezond van lichaam en onbesproken van gedrag zijn. Op den dag der benoeming gingen de prioren, in wier tegenwoordigheid de zaak plaats hebben zou, na eenige godsdienstige handelingen met de broeders in het kapittelhuis [4]), vermaanden de aanwezigen uit naam van het generaal kapittel, om met het oog op God, zoo goed zij konden, iemand uit hun eigen midden of uit een der verbonden kloosters te kiezen, dien zij door leeftijd, kennis en wandel, het prioraat waardig en daarvoor geschikt achtten, en gingen vervolgens tot de stemming over. Buiten henzelven waren er, althans later [5]), nog drie stemopnemers uit de broederen. Dezen stemden eerst, daarna de overigen, één voor één, mondeling, maar zóó, dat alleen de leden van het stembureau het konden verstaan. De meerderheid van stemmen besliste. In vervolg van tijd geschiedde dit alles veel geheimer, maar ook veel

---

1) Tot 1573 heette het opperhoofd der Windesheimsche kloostervereeniging „prior superior"; na dien tijd „prior generalis" (zie beneden, in Hoofdstuk VI). In de *Constitutiones* van 1502, 1508 en 1553 komt hij dan ook altijd onder den eersten, in die van 1639 onder den laatsten naam voor.

2) Een uitvoerig voorbeeld van de verkiezing eens priors vindt men *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 102—104. Zie ook aldaar, p. 53, 117, en verg. Peter Jacobsz. van Thabor, *Kroniek van Vriesland* (in Visser en Amersfoort, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis*, Leeuw. 1824, st. III) blz. 384.

3) Volgens de *Constitutiones* van 1639, p. 37, minstens zes jaren.

4) Het kapittelhuis of de kapittelkamer was de gewone plaats voor alle kloostervergaderingen. Dáár hield men ook de vergadering tot keuze van een prior (zie *Chron. Wind.* p. 76). Later geschiedde deze keuze zelve in het koor der kerk (*Constitutiones* van 1553, p. 12, 52; die van 1639, p. 37).

5) Het geschiedde wegens de „Constitutio generalis concilij lateranensis ultimi de faciendis electionibus", gelijk reeds te lezen staat in de *Constitutiones* van 1502, pars I, cap. 10, maar ook nog in die van 1553, p. 13, 52 seq.

omslachtiger, en moest men, om benoemd te worden, twee derden der stemmen op zich vereenigen [1]). De benoeming moest echter, om geldig te wezen, eerst nog door de twee of vier personen, als afgevaardigden van het Kapittel, worden bekrachtigd, en dit mocht eerst geschieden minstens vier en twintig uren later, opdat ieder gelegenheid zou hebben, tegen den benoemde of de wijze der benoeming op te komen. Evenzoo mocht niemand zonder toestemming van hen of van den prior superior de op hem gevallen keuze afslaan. Was alles in orde, dan volgde de bekrachtiging en werd de nieuwe prior naar het koor geleid. Er had eene godsdienstoefening plaats met toepasselijke psalmen en gebeden, en onder het luiden der klok zong men een plechtig »Te Deum". Daarna ging men naar het kapittelhuis. Allen, van den supprior af tot de conversen en donaten toe, beloofden één voor één aan den nieuwen prior gehoorzaamheid, en de gansche dag werd verder aan vreugde gewijd. Men hield zelfs twee keeren maaltijd, tenzij het op een Vrijdag of een vastendag viel [2]). Op het eerstvolgend algemeen kapittel beloofde de prior gehoorzaamheid voor zichzelven en zijn huis.

Dit, wat de gewone wijze van benoeming, d. i. die bij stemming (per postulationem, per viam scrutinii [3]) betreft. Zij mocht desverkiezende, maar alsdan slechts onder strenge bepalingen, o. a. dat al de broeders, geen enkele uitgezonderd, het vrijwillig en uitdrukkelijk begeerden, ook geschieden bij geschreven opdracht aan één of meer personen, om uit naam van allen een prior te benoemen (per viam compromissi [4]). Eene derde manier,

1) Aldus voor 't eerst in de *Constitutiones* van 1639, p. 37—39, ofschoon het reeds vele jaren vroeger als wet kan zijn aangenomen.

2) Het tweemaal maaltijd houden was geoorloofd „in die susceptionis novi prioris et investitionis aut professionis alicuius" (zie bijv. *Constitutiones* van 1553, p. 112). Later kwam er nog bij de „dies primitiarum novi sacerdotis" (zie *Constitutiones* van 1639, p. 166). Men mocht op die dagen tevens wandelen en een tijdlang buiten de gewone uren met elkander spreken.

3) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 76; *Constitutiones* van 1553, p. 22, 55.

4) Deze wijze van benoeming, ofschoon ook in de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars I, cap. 10, voorkomende, is het meest uitvoerig beschreven in die van 1553, p. 23—27. In die van 1639 vindt men haar niet meer. De volmacht om een prior te kiezen werd soms opgedragen aan den prior superior. Een voorbeeld hiervan kan men o. a. vinden in [Joa Latomus], *Chronicon Paradisus Mariae*

die óók wel gevolgd werd en die men verkiezing bij acclamatie zou kunnen heeten, ofschoon zij hier veel vromer »bij ingeving" (per inspirationem) werd genoemd, keurden de Windesheimers af, uitgezonderd alleen in zeer buitengewone omstandigheden, waarin het een bijzonder uitstekend persoon gold, die reeds lang de algemeen gewenschte en meest geschikte bleek te wezen [1]). Maar genoeg; de prior was in zijn convent, behoudens de rechten van het klooster- en het algemeen kapittel, met de hoogste waardigheid bekleed [2]). De kloosterbewoners konden hem niet ontmoeten, ja hem zelfs geen boek of ander voorwerp overhandigen, of zij moesten met het hoofd voor hem neigen. Zaten zij buiten het klooster neder en hij naderde hen, zoo moesten zij opstaan en staande blijven, totdat hij voorbij was gegaan. In de reventer moesten zij het hoofd voor hem ontblooten, en in de kapittelkamer voor hem opstaan, buigen en niet gaan zitten, vóórdat hij zelf zat. Bij hem kwamen de broeders minstens eenmaal per week, de conversen eens in de veertien dagen ter biecht, en wie buiten het klooster was geweest, biechtte daarenboven bij zijne terugkomst. Hij was het, die de nieuwe broeders inkleedde, bij wien zij hunne gelofte deden, die den stervenden het laatste oliesel toediende en de dooden begroef. Op de grootere feestdagen deed hij den ganschen dienst; bij de kanonieke uren [3]) moest hij trachten tegenwoordig te zijn; bij de geregelde samenkomsten om elkander het kwaad, dat men had opgemerkt, onder het oog te brengen (capitulum culparum [4]) mocht hij niet ont-

---

(in Nederlandsche vertaling als Bijlage A achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschryving van de gewezene stad Rommerswale*, Middelb. 1788), blz. 212.

1) *Constitutiones* van 1502, l. 1: „Tercia forma est per inspirationem, et talis presumitur subornata, nisi forte fieret de persona famosa et excellenti, de qua diu dicebatur communiter, quod digna et utilis esset ad regimen, tam in spiritualibus quam in temporalibus". Evenzoo in die van 1508 en 1553 (p. 55). In die van 1639 komt ook deze wijze van benoeming niet meer voor.

2) Het volgende is ontleend aan de *Constitutiones*, pars II, cap. 1 (in die van 1553, p. 58—63; in die van 1639, p. 48—61).

3) De kanonieke, d. i. de canonisch voorgeschreven uren voor de dagelijksche godsdienstoefeningen, heetten matutina (metten), prima (priem), tertia (terts), sexta (sext), nona (noon of noen), vespera (vesper) en completorium (complete). Zie Du Cange i. v. „Horae canonicae".

4) Zie hierover uitvoerig beneden, in Hoofdstuk IV.

breken. Riep hij de broeders tot eene vergadering bijeen, wat echter alleen in gewichtige gevallen plaats had 1), dan was hij voorzitter, en werd er bij staking van stemmen als besloten beschouwd, waar hij zich vóór had verklaard. Niemand mocht iets doen zonder zijne toestemming, of zich ergens heen begeven dan met zijn verlof; zelfs brieven mocht men niet openen of verzenden, als hij het niet goedvond. Zoo was hij de spil, waarom alles draaide, meer dan menig constitutioneel koning op zijn gebied. Doch, hadden allen zich in zijne aanwezigheid dubbel te ontzien, hij zelf was ook geroepen, hun een waardig voorbeeld te geven. Even goed als ieder ander was hij aan de kloostertucht onderworpen. Ofschoon hij in de eetzaal of reventer aan het hoofd der tafel zat 2) en alleen de schel mocht roeren, die daar altijd naast hem stond 3), at hij toch met de broeders te zamen en hetzelfde als zij. Hij, evenmin als ieder ander,

---

1) In de *Constitutiones* van 1502 staat nog maar alleen: „Si quid magnum vel graue tractandum fuerit, prior omnes fratres in unum faciat conuenire" etc. In die van 1508 is achter „fuerit" bijgevoegd: „videlicet si bona monasterij fuerint commutanda aut vendenda, dummodo precium inde proueniens in alios annuos reditus utiliores redigatur, vel ultra duodecim annos elocanda, aut structure quibus conuentus grauari possit erigende, aut aliqua ad investitionem vel professionem recipiendi", en zoo is het in die van 1553 (p. 60) gebleven, terwijl het in die van 1639 (p. 51) nog vermeerderd is met „aut etiam grauium litium contestationes inchoandae". Men ziet, dat er nog al iets gewichtigs moest voorkomen, alvorens er eene vergadering van het kloosterkapittel gehouden werd. Een voorbeeld van zulke vergaderingen in Windesheimsche conventen levert de reeds genoemde acte van 10 Dec. 1489, betreffende het verwijderen van een leekebroeder uit het klooster op de St. Pieterswiel buiten Zalt-Bommel (afgedrukt in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. V, 1845) blz. 252, alsmede een onderschrift in een Zwolsch handschrift (medegedeeld door v. d. Zandt in zijn boven, blz. 49, noot 1, genoemd opstel, blz. 77). Het „commune colloquium", dat de prior omstreeks elk der vier groote feesten volgens de *Constitutiones* met de broeders houden moest, was van eenigszins anderen aard. Ieder mocht dan in 't midden brengen, wat hij in het belang van 't klooster achtte.

2) Zie ook *Constitutiones*, pars I, cap. 5; *Chron. Wind.* p. 502. Als er gasten aan tafel waren, volgden deze onmiddellijk op hem (zie *Chron. Wind.* p. 498).

3) Zie ook *Chron. Wind.* p. 498. Dat het beheer der schel in de vroegere tijden te Windesheim niet zóó uitsluitend door den prior werd gevoerd, blijkt uit *Chron. Wind.* p. 389.

mocht bruiloften of eerste-communiemaaltijden bijwonen. Moest hij het klooster om eene of andere reden verlaten, dan mocht hij geen nacht uitblijven, zonder het doel van zijn tocht aan den supprior of den procurator te hebben medegedeeld; en was hij toevallig verplicht geweest, ergens te overnachten, dan moest hij, teruggekeerd zijnde, aan een van beiden de reden daarvan opgeven. Had hij op reis onverhoopt eene doodzonde begaan, dan moest hij, al had hij reeds elders gebiecht, andermaal bij den supprior biechten. Aan dezen laatste was bepaaldelijk opgedragen, hem wel bij anderen zooveel mogelijk te verontschuldigen, maar hem toch persoonlijk te vermanen over hetgeen hij òf zelf berispelijks in hem opgemerkt, òf in vertrouwelijk gesprek van anderen aangaande hem gehoord had [1]). In één woord, de prior had niet slechts groote rechten, maar tevens groote plichten [2]).

Op hem volgde in rang de supprior [3]). Deze werd op raad van de vroedsten, of wel van de meerderheid der broeders, door den prior gekozen. Bij afwezigheid van laatstgenoemde nam de supprior diens betrekking waar, ofschoon slechts in zaken van ondergeschikt belang en van spoedeischenden aard [4]). Allen waren hem dan onvoorwaardelijke gehoorzaamheid schuldig. Had hij bij zulk eene gelegenheid aan dezen of genen iets meer bijzonders toegestaan, dan moest hij het aan den prior bij diens terugkomst mededeelen. Ook werd hem als waarnemend prior niet hetzelfde eerbetoon als aan den prior bewezen. Zoo mocht hij bijv. aan de eettafel niet bij de schel zitten [5]), en de broeders moesten voor hem niet opstaan, maar slechts eene kleine neiging maken. Was de prior zelf tegenwoordig, zoo mochten zij den supprior

1) Deze bepaling staat in de *Constitutiones* onder het voorgeschrevene betreffende den supprior.

2) Over de verplichting van alle priors, om ieder jaar in de vergadering van het generaal kapittel hun ontslag aan te vragen, opdat men zich desverkiezende van hen zou kunnen ontdoen, zie beneden, in Hoofdstuk VI. De namen der Windesheimsche priors kan men vinden in Bijlage XI; de geschiedenis der meest merkwaardigen onder hen in Hoofdstuk VI; die van den voortreffelijksten van allen, Johan Vos van Heusden, in Hoofdstuk V.

3) Het volgende is ontleend aan de *Constitutiones*, pars II, cap. 2 (in die van 1553, p. 64 seq; in die van 1639, p. 62—66).

4) Zoo diende bijv. de supprior te Windesheim, bij ontstentenis van den prior, het laatste oliesel aan Willem Vornken toe. Zie *Chron. Wind.* p. 503.

5) Deze bepaling is eerst gemaakt tusschen 1502 en 1508.

niet eens laatstgenoemde onderscheiding aandoen; integendeel moest deze zich dan gedragen als ieder ander. Daarenboven moest hij eens in het jaar, op een geschikten dag na Paschen, zijn ontslag aanvragen. De prior kon het hem alsdan verleenen of hem zijne betrekking laten behouden. Dat hij overigens de eenige man was, die den prior onder 't oog mocht brengen, wat deze berispelijks had en deed, hebben wij straks reeds gezien. Zijn titel was, wanneer men van hem sprak, supprior; wanneer men tot hem sprak, pater [1]).

Wij gaan thans over tot den procurator [2]). Ook deze werd, op raad van al de broeders of van het grootste en beste gedeelte van hen, door den prior gekozen. Daar hij de geldzaken des kloosters beheerde, moest hij koopen, wat er te koopen, ontvangen, wat er te ontvangen, betalen, wat er te betalen viel, van alles nauwkeurig aanteekening houden, en eens in het jaar voor het gansche convent rekening en verantwoording doen. Bij deze gelegenheid moest ook hij, evenals de supprior, zijn ontslag aanvragen, waarop de prior toestemmend of afwijzend beschikte. Intusschen blijkt het ook nu weer, dat het hoogste gezag in alle zaken, ook in die van financiëelen aard, bij dezen laatste berustte. Zonder goedvinden toch van den prior kon de procurator niet veel doen, geen geld uitleenen of opnemen, geen land pachten of verpachten, zelfs geene daglooners huren. Aalmoezen in geld mocht hij zonder toestemming des priors slechts geven tot een bedrag van een Rijnschen gulden per jaar; ook in andere dingen mocht hij de gewone maat der aalmoezen zonder diens goedvinden niet te buiten gaan. Wat het overige betreft, — als hij, zonder zijne eigene ziel of die van anderen te bezwaren, door het vetweiden van aangekocht vee het klooster kon bevoordeelen [3]), dan moest hij het niet nalaten; en wijl hij gevaar liep

1) De meest uitstekende van alle suppriors te Windesheim was Arnold van Calcar, over wien uitvoerig wordt gehandeld beneden, in Hoofdstuk V.

2) Over hem handelen de *Constitutiones*, pars II, cap. 3 (in die van 1553, p. 66—68; in die van 1639, p. 66—70).

3) De vier verschillende redactiën der *Constitutiones* spreken slechts van dit éene middel tot geldelijk voordeel. Blijkbaar was het 't eenige, dat voor al de kloosters der Windesheimsche vereeniging gold. Dat sommige tot haar behoorende conventen nog andere dergelijke bronnen van welvaart hadden, zal blijken uit het begin van Hoofdstuk VII. Dat getrouwe procuratoren, zooals

van zich, evenals Martha, te bekommeren en te verontrusten over vele dingen en het éene noodige te vergeten, was hem voorgeschreven, zooveel mogelijk de toevlucht te nemen tot zijne cel als tot de veiligste haven, opdat hij aldaar door lezen, bidden en peinzen uit zijne beslommeringen geraken, en in de schuilhoeken van het eigen hart afdalen mocht [1]). De vrucht zijner overdenkingen kon dan tevens zijnen onderhoorigen ten goede komen. Hij toch was het, die dagelijks met de leekebroeders en huurlingen in aanraking kwam, maar aan wiens geestelijke zorg zij dan ook waren aanbevolen. Daarom behoorde het tot zijne taak, hen te vermanen en, zoo noodig, te bestraffen, alsmede van tijd tot tijd met hen kapittel te houden [2]).

Ofschoon wij hiermede de drie hoofdpersonen, en tevens de bestuurders van het klooster hebben afgehandeld, moeten wij nog kortelijk kennis maken met verschillende beambten (officiarii) van minderen rang, namelijk met den keldermeester, den reeftermeester, den ziekenwaarder, den kleerwaarder, den koster of sacristein, den voorzanger, den boekenwaarder, den portier en den gastmeester [3]).

Het eerst noemden wij den keldermeester of kelderwaarder (cellarius [4]). Deze, uit de conversen of andere kloosterbewoners ge-

---

Goswin Tyasen (zie over hem boven, blz. 82), de tijdelijke belangen van het klooster niet weinig bevorderden, zie *Chron. Wind.* p. 442.

1) Dit werd dan ook door vrome procuratoren, zooals Gerrit Delft van Naaldwijk (zie over hem *Chron. Wind.* p. 368—384), bijzonder in acht genomen, gelijk blijkt uit *Chron. Wind.* p. 374 seq.

2) Zie de *Constitutiones*, l. 1, en verg. *Chron. Wind.* p. 119. Daarentegen werd de wekelijksche „exhortatie" voor de leekebroeders en huurlingen niet door den procurator, maar door den prior of een door dezen daartoe aangesteld persoon gehouden. Zie de *Constitutiones*, l. l., en verg. *Chron. Wind.* p. 119, 365, 399, 430, 595.

3) Ik volg hier de orde in de verschillende redactiën der *Constitutiones*, alwaar daarenboven tusschen den cantor en den armarius de „hebdomadarii" worden geplaatst, d. i. de broeders, die als priesters of lagere geestelijken bij den kerkdienst de week hadden.

4) Cellarius of cellelarius. Den Dietschen vorm „kellerwaerder" of „kellermeester" vindt men bij Kiliaan, *Etymologicvm* (uitgave van v. Hasselt, Trai. 1777, p. 286); dien van „kelwarder", vr. „kelwaerster", bij Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2[a], Hag. Com. 1738, tom. I, p. 102, 95. — Over den cellarius handelen de *Constitutiones*, pars II, cap. 4 (in die van 1553,

kozen, diende tot verlichting van de taak des procurators, en was dus aan hem ondergeschikt in alles, wat betrekking had op keuken en kelder, bakkerij en brouwerij. Tegen het bevel van den procurator mocht hij niets doen; daarentegen had hij met dezen te raadplegen, hem te herinneren wat er gedaan moest worden, en te gehoorzamen aan zijnen wil. Hij was het, die alles, wat in den kelder pleegt bewaard te worden, moest bergen, verzorgen en uitgeven, die ook moest toezien, dat in keuken en bakkerij niets werd verroekeloosd.

Eene andere betrekking, die met de voeding des lichaams in verband stond, was die van reeftermeester (refectorarius [1]). Aan dezen opzichter der eetzaal, eveneens uit de conversen of andere kloosterbewoners gekozen, was opgedragen, op de gezette tijden van middagmaal en avondeten de tafel gereed te maken en haar van spijs en drank te voorzien. Hij was het, die het tafelgoed bewaarde, het vaatwerk waschte of deed wasschen, en de reventer des winters van kandelaars voorzag. De prior kreeg dan ééne kaars voor zich alleen, de overige broeders ééne met hun tweeën of drieën. Evenzoo moest de refectorarius zich op de hoogte houden van de zieken, die op raad van den prior of den ziekenwaarder iets bijzonders moesten hebben, alsmede zorgen, dat hetgeen den broederen was voorgezet, zonder aanzien des persoons gelijkelijk werd verdeeld. Terwijl men at, moest hij dikwijls rondzien, of ieder wel het noodige had; en zag hij iemand weinig of niets gebruiken, dan moest hij het den prior mededeelen. Buitendien had hij telkens op dezen laatste acht te geven, ten einde gereed te zijn bij den minsten wenk. Ook dit nog was hem opgedragen: hij moest zorgen, dat onder het middagmaal

---

p. 68; in die van 1639, p. 71 seq). De later zoo merkwaardige kloosterhervormer Hendrik Löder, prior van het klooster Frenswegen bij Nordhorn in 't graafschap Bentheim (zie over hem beneden, in Hoofdstuk VII), was eenigen tijd kelwaarder te Windesheim. *Chron. Wind.* p. 112.

1) Zie over hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 5 (in die van 1553, p. 68—70; in die van 1639, p. 73—76). — Den vorm „refter" voor „eetzaal" geeft Kiliaan, l. l. p. 525; den vorm „reventer" Matthaeus, l. l. tom. I, p. 773, 115. Ofschoon ik „reeftermeester" heb geschreven, bedenke men wel, dat de kloosterlingen gewoon waren, van den „refectorarius" (vr. „refectoraria") te spreken. — Bijna dertig jaren aaneen was de voormaals rijke Albert van Winbergen (zie boven, blz. 116) refectorarius te Windesheim *Chron. Wind.* p. 595.

en de collatie geene andere stem dan die des lezers werd gehoord; voorts moest hij des winters een vuur voor de broederen stoken, en als deze geschoren of gelaten werden — dit laatste geschiedde vijfmaal 's jaars 1) — dan moest hij gereed maken en later weer opbergen, wat daarvoor noodig was. De broeder, die de weekbeurt had, stond hem ter zijde in het opzetten en afnemen der spijzen.

Wij komen tot den ziekenwaarder (infirmarius 2), die zoowel uit

---

1) Zie over deze geregelde aftappingen van bloed, met hetgeen daarbij gebruikelijk was, beneden in Hoofdstuk IV.

2) De Dietsche vorm is „sieckwaerder", vr. „sieckwaerster" (zie bijv. het *Vita Elisabethae van Heenvliet* achter de uitgave van *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae* door Matthaeus, Lugd. Bat. 1707, p. 245). Zie voorts aangaande den infirmarius de *Constitutiones*, pars II, cap. 6 (in die van 1553, p. 70—72; in die van 1639, p. 76—81). Bij uitzondering heb ik, wat dit gedeelte van het overzicht der kloosterbeambten betreft, de redactie van 1639 ten grondslag gelegd. In die van 1502, 1508 en 1553 is van geneeskundige hulp geen sprake. De zieke wordt door den infirmarius trouw bezocht en van het noodige voorzien; oppassers verplegen hem; getijdeboeken liggen bij hem; men leest hem daaruit voor, houdt stichtelijke toespraken, bidt voor hem in de kerk, maar laat schijnbaar aan de ziekte haren loop. Intusschen zal dit wel niet meer dan schijn zijn geweest. Reeds bij sommige ziekenwaarders bestond eenige geneeskundige kennis. Zoo wordt Marcelis van Ysel, gedurende meer dan veertig jaren zeer getrouw infirmarius te Windesheim, als bekwaam aderlater en zeer bedreven chirurgijn geroemd (zie *Chron. Wind.* p. 115, 367, 443). Ook zal Evert van Eze, pastoor te Almelo, die in geneeskundige zaken de vraagbaak van Florens Radewijns was (zie Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XVIII, § 3; Dumbar, *Analecta*, p. 62), ook wel door de Windesheimsche broeders bij voorkomende ziektegevallen zijn geraadpleegd. Deze zeer merkwaardige man, die met de „moderne devotie" in het nauwste verband stond, en dien men in de literatuur van dien tijd bij herhaling terugvindt (zie veel daarvan afgedrukt bij Jungius, *Historia antiqvissima comitatvs Benthemiensis*, Han. 1773, Codex diplomatvm, p. 255—273, waarbij vooral ook nog moet gevoegd worden M. S. n°. 8849—8859 der Bourg. bibl. fol. 89v—91v, alsmede een afschrift van W. F. Visch, den schrijver der *Gesch. v. h. graafschap Bentheim*, Zwolle, 1820, naar een gedeelte van een oud H. S. uit het klooster Frenswegen, waarschijnlijk hetzelfde, waarvan Delprat gewaagt in de eerste uitgave zijner *Verhandeling over de broederschap van G. Groote*, Utr 1830, blz. 266—268, welk afschrift thans in het bezit is van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam), was „in Phisica bacchalaureus" (*Chron. Wind.* p. 162), en stond in den Windesheimschen kring bekend als „egregius magister in medicinis" (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 160), of ook als „pastor egregius et medicorum peritissimus" (ibidem, p. 15). Later had

de koorbroeders als uit de conversen kon worden gekozen. Wanneer een der kloosterlingen zich krank gevoelde, moest hij het òf persoonlijk òf door middel van den ziekenwaarder aan den prior te kennen geven. Deze verschafte hem dan eene plaats in het ziekenhuis of de ziekenkamer (infirmarium [1]), nam hem de biecht af en zorgde voor het inroepen van geneeskundige hulp. Kwam de geneesheer, dan moest de ziekenwaarder daarbij tegenwoordig zijn, om te weten wat er werd voorgeschreven, en dit stiptelijk nakomen. Hij paste den kranke op, zorgde dat zijne ligplaats rein en zijn bed gemakkelijk gespreid was, verschafte hem een getijdeboek, las hem daaruit voor of liet dit door een ander verrichten, verdroeg met geduld wat er minder aangenaams aan de verpleging mocht verbonden zijn, waarschuwde den prior, als de ziekte toenam, opdat het gemeenschappelijk gebed der broederen voor den kranke mocht opgaan, en maakte, zoo noodig, alles voor de toediening van het laatste oliesel, of, kwam de zieke te sterven, ook voor de begrafenis gereed. Werd de patiënt daarentegen weer opgericht, dan kwam hij nog eenigen tijd in

---

men weer andere geneeskundigen, die bij de zieken werden geroepen, bijv. pater Hendrik van Harderwijk (*Van den doechden der susteren van Diepenveen*, H. S, waarover nader beneden in Hoofdstuk VII, fol. 105v, 107r), en meester Peter, die te Zwolle woonde en „namaels mytten legaet ende cardynael van Romen toech totten pawes, ende waert sijn meyster" (uit het bedoelde H. S. fol. 88r, afgedrukt bij Matthaeus, in het genoemde *Vita*, p. 252). Dat de toenmalige chirurgijns soms vreemd konden handelen, moge uit de volgende staaltjes blijken. Eene zuster in het Windesheimsche klooster Diepenveen had haar been boven de knie gebroken. De meester werd gehaald, maar kon haar van wege de zwelling niet terstond helpen. „Nochtans soe schenden sie hoer dat bien ende neyden sie an dat cussen daer sie op lach, om dat sie stille solde liggen ende hoer niet verruren" (genoemd H. S. fol. 104v—105r). Eene andere zuster in hetzelfde klooster werd op haar ouden dag nagenoeg van het gezicht beroofd. Men riep er een meester uit Deventer bij, die in de oogheelkunde zeer vermaard was. „Ende die meyster stack hoer dat een oghe wt daer sie best mede plach te sien, ende daer hadde sie alte grote pijne an, so dat sie plach te seggen dat sie niemant raden en wolde te doen dat sij gedaen hadde." Intusschen kreeg zij „also vele gesichtes weder, dat sie wechsturinge hadde" (genoemd H. S. fol. 115v—116r).

1) De vormen „sieckhuys" en „sieckkamer" vindt men bij Kiliaan, l. l. p. 586. Zie o. a. ook het genoemde *Vita Elisabethae van Heenvliet*, bij Mattheus, l. l. p. 244, 245.

het vertrek voor de herstellenden (valetudinarium), en bleef aldaar, totdat de prior begreep, dat hij de gewone kloosterwerkzaamheden hervatten kon. Nog behoorde tot den post van den ziekenwaarder, dat hij tegen den tijd der vijf jaarlijksche aderlatingen den prior moest waarschuwen, opdat deze den dag daartoe bepalen en den broederen aanzeggen kon; alsmede, dat hij het den procurator moest bekend maken, opdat deze voor wat betere spijs dan gewoonlijk kon zorgen.

Van den ziekenwaarder begeven wij ons tot den kleerwaarder (vestiarius [1]). Wat deze te doen had, ligt voor de hand. Hij moest de kleederen der broeders, zoo linnen als wollen, ook hunne schoenen, alsmede alle stukken goed, waaruit iets kon worden gemaakt, nauwkeurig bewaren, en er de mot uit houden. Wat gescheurd of versleten was, moest hij doen lappen; wat vuil was, doen wasschen. Terwijl hij in het noodige had te voorzien, was hij tevens gehouden, het onnoodige niet te verleenen; en terwijl zijn ambt medebracht, alles rein en heel te houden, hadden de broeders te waken, dat zij niets moedwillig of door onachtzaamheid bedierven.

Wij begeven ons thans tot een paar betrekkingen van geheel anderen aard, namelijk tot die van den koster en den voorzanger. De koster (custos sacrarii) of sacristein (sacrista [2]) ontving uit handen van den prior de sleutels van kerk en sacristie. Kleeren en boeken, altaardoeken en heilig vaatwerk, alles wat tot den kerkdienst behoorde, was hem toevertrouwd, en hij moest het reinigen, zorgen dat het hersteld werd, en het ieder oogenblik

---

1) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 7 (in die van 1553, p. 72—75; in die van 1639, p. 81—87). Het woord „kleerwaerder" komt voor bij Kiliaen, l. l. p. 296. De kloosterlingen, zelfs dan wanneer zij in de landtaal spraken, schijnen gewoonlijk den Latijnschen naam (vr. vestiaria; zie bijv. het genoemde *Vita* bij Matthaeus, p. 247) te hebben gebruikt. Over Hendrik van Balveren, die jaren lang vestiarius te Windesheim was, zie men *Chron. Wind.* p. 430—434.

2) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 75—78; in die van 1639, p. 87—94). De merkwaardigste sacristeinen, die het klooster te Windesheim ooit heeft gehad, waren zeker wel Gerlacus Petersz, de „alter Thomas a Kempis", Hendrik Löder, de „apostolus Westphaliae," en Johan Busch, de schrijver van het *Chronicon Windesemense* en *De reformatione monasteriorum*. Zie *Chron. Wind.* p. 525, 535, 146.

aan den prior kunnen verantwoorden. Voorts was hem opgedragen het vervaardigen en plaatsen van de waskaarsen, het viermaal 's jaars schoonmaken van kerk en trans, het luiden van de klok, het openen en het sluiten van de kerkdeuren, enz.

De voorzanger (cantor [1]) moest waken, dat bij het lezen en zingen diegenen, die daartoe aan de beurt waren, naar ieders kerkelijke rangorde [2]) geschaard stonden. Hij maakte de lijst daarvan op, en nam bij onverhoopte ontstentenis van een der aangewezenen den dienst voor hem waar. Hij regelde de processiën en stelde bij het zingen den toon in. Zooveel mogelijk moest hij den zang zóó leiden, dat de stichting er door bevorderd kon worden, en daarom zekere middelmaat in acht nemen, niet te hoog inzetten, niet te laag, niet te langzaam zingen, niet te snel. Den toon, door hem aangegeven, mocht niemand veranderen dan de prior alleen. Hij had nog weer een succentor onder zich, die in zijne tegenwoordigheid zich met niets mocht bemoeien, maar bij zijne afwezigheid hem in alle opzichten verving [3]).

Eene andere taak rustte op den boekenwaarder (librarius, armarius [4]). Deze had te zorgen voor alle, niet tot den kerkdienst behoorende boeken. Hij moest er lijst van houden, twee- of driemaal 's jaars nagaan, of ze er allen waren, en ijverig toezien, dat zij noch door den worm noch door iets anders werden bedorven. Werd er een boek buiten het klooster ter leen gegeven, hij teekende het met dag en datum aan, en ontving

---

1) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 9 (in die van 1553, p. 78—80; in die van 1639, p. 95—98). Langen tijd was broeder Reinier van Arnhem cantor te Windesheim. Zie *Chron. Wind.* p. 472.

2) „Id est, nec diaconum supra sacerdotem, vel supra diaconum subdiaconum" (*Constitutiones*, l. l.).

3) De betrekking van succentor komt in de *Constitutiones* van 1502 nog niet voor. In die van 1508 en 1553 is zij niet nader omschreven. In die van 1639 staat de bovengenoemde bepaling er bij.

4) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 11 (in die van 1553, p. 81 seq; in die van 1639, p 101—103). Niet onaardig is eene vergelijking van de Windesheimsche bepalingen aangaande den boekwaarder met die betreffende de „bewaerster der boeken" in het klooster Bethlehem in de Banjert buiten Hoorn, afgedrukt bij Moll, *De boekery van het St. Barbara-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV), blz. 222 v.

er een bewijs van ontvangst of een onderpand voor, tenzij de prior anders beschikte. Want ook hier weer was alle gezag in den prior als in een middelpunt besloten. Hij had evenzeer als de boekenwaarder eene lijst, ten einde alles te kunnen nagaan, en zonder zijn verlof mocht geen werk het klooster verlaten. Dat in de »Constitutiones" van 1639 werd bepaald, dat de boeken in de liberie zóó geplaatst, en de titels er van buiten zóó op geschreven moesten zijn, dat zij gemakkelijk te vinden waren, pleit voor het streven naar orde. Dat ieder, die ze gebruikte, ze zoo rein en net mogelijk moest houden, en dat elk, die toegang kreeg tot de boekerij, ze behoorlijk moest sluiten en op hunne plaats zetten, laat zich niet anders verwachten. Alleen nog dit: kettersche boeken waren er niet. Op kerkerstraf was verboden, ze te hebben of te lezen [1]). Toen er, ten gevolge der opkomende lutherij, lijsten van verboden boeken werden uitgegeven, kreeg ook de boekenwaarder zulk eene lijst met bevel, den prior terstond te waarschuwen, als hij er een vond. Evenzoo werden, althans later, toen waarschijnlijk het misbruik de bepaling noodig maakte, alle tooneelstukken en andere boeken, die op de zinnelijke liefde konden werken, op zware straffen verboden [2]).

Nog twee kloosterbeambten blijven ons over. Vooreerst de portier (portarius [3]). Men achte zijne betrekking niet al te gering; er behoorde iets meer toe, dan men oppervlakkig zou denken. De statuten zelven spreken den wensch uit, dat tot dit ambt verkozen worde een zooveel mogelijk goedhartig, minzaam en braaf man. Aan de kloosterpoort namelijk klopten ook zeer vele behoeftigen aan, vooral te Windesheim, dat bekend stond wegens zijne liefdadigheid [4]), en waar dagelijks — wij zagen het reeds [5]) — juist door den portier uitdeeling van over-

1) De bepaling is van 1527. In de *Constitutiones* van 1553, p. 82, staat namelijk: „Libros quoque Lutheri, eiusdem sequacium legere aut penes se detinere aut custodire, nemo praesumat sub pena carceris." En dan is er op den rand bijgedrukt: „Confirmatum anno 1527."

2) *Constitutiones* van 1639, p. 102.

3) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 12 (in die van 1553, p. 82 seq; in die van 1639, p. 103—106).

4) *Chron. Wind.* p. 188.

5) Zie boven, blz. 78.

geschoten brood, vleesch, visch, boter, kaas en ander eten werd gehouden. Voorts kwamen er — ook dit zal zoo aanstonds blijken — menschen van allerlei rang en stand, dien hij vriendelijk moest te woord staan; ook vrouwen, tegenover welke men volgens algemeen kloosterbegrip bijzonder op zijne hoede moest wezen. Denken wij daarenboven aan de gelegenheden, die een portier heeft, om binnen te doen komen en uit te laten wie hij wil, al ziet ook de cel van den prior op de kloosterpoort uit, dan zullen wij begrijpen, waarom in zijn persoon ook braafheid tot de eerste vereischten behoorde. Volgens zijne instructie moest hij een verblijf hebben naast de poort, en de buitenstaanden door niets onaangenaam stemmen. Kwamen zij echter des avonds na het sluiten, of des nachts vóór het ontsluiten der poort (d. i. in het langste der dagen van des avonds negen tot des nachts drie uren, en des winters van de avondschemering tot den lichten dag), dan mocht hij het afzonderlijk slot niet van de deur nemen, tenzij hij eerst den persoon herkend of zich op de hoogte der zaak gesteld had. Bedelaars en landloopers moest hij niet licht binnenlaten, maar altijd en jegens allen vriendelijk zijn.

Ten slotte nog de gastmeester (hospitarius, hospitularius [1]), die, wijl zijne betrekking van practischen aard was, uit de conversen of de met hen overeenkomstige kloosterbewoners werd gekozen. Oppervlakkig oordeelende, zou men allicht meenen, dat zijne taak weinig moeilijkheid opleverde. Doch als men bedenkt, dat hij allen, die gastvrijheid vroegen, aanzienlijken en geringen, geleerden en ongeleerden, geestelijke en wereldlijke personen, naar hun staat ontvangen en naar hunne ontwikkeling te woord staan moest, dan zal men bevinden, dat er in den hospitarius heel wat menschen- en wereldkennis, heel wat gevatheid en doorzicht, heel wat uit- en inwendige beschaving, en nu eens voorkomendheid zonder zelfvernedering, dan weer terughouding zonder norschheid moest wezen; een innemend gelaat, een vriendelijk oog, eene gemoedelijke stem, beschaafde manieren, en, wijl het een geestelijk gesticht gold, zelfs een zekere tact, om over het gesprek een godsdienstig waas te leggen,

1) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 13 (in die van 1553, p. 84; in die van 1639, p. 107 seq). Het woord „gastmeester” vindt men bij Kiliaan, l. l. p. 155, maar ook hier zij gezegd, dat de kloosterlingen gewoon waren, den Latijnschen naam te gebruiken.

en de gasten op te wekken tot het waarnemen van hunne kerkelijke plichten 1). Hierop wordt in de »Constitutiones" gedrukt; daarentegen moesten de samensprekingen over wereldsche zaken en het nieuws van den dag zooveel mogelijk worden vermeden. Doch wij willen de voornaamste bepalingen opnoemen. Kwamen er gasten, dan moest de hospitarius hun de voeten wasschen of doen wasschen 2), of, als zij dit niet toestonden, hun ten minste warm water geven, opdat zij het zelven konden doen. Vroegen zij den prior of een der broeders te spreken, dan mocht hij hen niet brengen, waar deze waren, maar hij moest den prior waarschuwen, die dan zelf kwam of hun den gevraagden persoon zond. Bleven zij den nacht over, dan beschikte de prior hun eene slaapplaats naar hun rang en stand; aan vrouwen, hetzij kloosterlingen of anderen, verschafte hij een onderkomen in het dorp. Zoo was ook in dit opzicht weer de prior de spil, waarom ten slotte alles draaide.

Hiermede hopen wij het noodige gezegd te hebben, om de bewoners van het klooster te Windesheim naar soort en gewaad, naar aantal en bestuur genoegzaam te doen kennen. Zij vormen eene soort van kleinen staat 3), die nu eens aan eene constitutioneele monarchie, dan weer aan eene republiek doet denken. De »Constitutiones" zijn de grondwet. De prior, daaraan gebonden, staat aan het hoofd. De supprior en de procurator, door hemzelven met inachtneming van den wensch der broederen gekozen, kunnen met een vice-president en een minister van financiën worden vergeleken. De broeders zijn de burgers, die den voorzitter der republiek benoemen, maar tevens de leden der kamer, die in alles, wat het algemeen belang betreft, gehoord

---

1) Een hospitularius, die aan deze vereischten bijzonder schijnt voldaan te hebben, bezat Windesheim gedurende meer dan dertig jaren in den conversbroeder Nicolaas Luter uit Amersfoort. Zie *Chron. Wind.* p. 113.

2) Deze overigens goede instelling werd in sommige Windesheimsche kloosters ziekelijk overdreven. Dit geschiedde vooral door den invloed van den reeds meermalen genoemden Hendrik Löder, prior te Frenswegen. Zie voorts beneden, in Hoofdstuk IV.

3) Verg. de boven (blz. 99, noot 2) genoemde *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S. 264 f.

moeten worden en bij meerderheid van stemmen beslissen. Ook heeft er jaarlijks rekening en verantwoording over het gehouden beheer voor hen plaats. De betrekkingen van minderen rang, maar die tot instandhouding van het geheel evenzeer noodig zijn, worden door verschillende personen bekleed. Er is geen ambt te veel, geen post te weinig, en ieders werkkring is nauwkeurig omschreven. Zoo vormen de afzonderlijke deelen te zamen een goed geheel, dat den indruk geeft van wijs overleg en groote liefde tot orde, ja ook van zekeren constitutioneelen zin, waardoor tegen onbeperkte alleenheerschappij wordt gewaakt.

Doch wij dreigen ongevoelig over te gaan op een gebied, dat eerst later moet worden betreden. Hebben wij de broeders naar het uitwendige beschouwd, thans is aan het inwendige, d. i. aan het meer belangrijke, de beurt.

HOOFDSTUK IV.

DE BEWONERS VAN HET KLOOSTER NAAR HET INWENDIGE.

Ante omnia, fratres charissimi, diligatur Deus, deinde proximus.... unanimes habitetis in domo, et sit vobis anima una et cor unum in Deo.

Regula S. Augustini.

De wensch om in een klooster te worden opgenomen, is, als het wèl zal zijn, eene zaak van godsdienstigen aard [1]). Wie dien wensch koestert, moet zich helder bewust zijn, wat hij wil. Is het hem in alle oprechtheid des harten te doen, om in de eenzaamheid eene schuilplaats te zoeken tegen het gewoel en de verleidingen der wereld; voelt hij zich werkelijk getrokken tot den dagelijkschen omgang met een beperkt aantal vromen, die op zijn gemoedsleven een heilzamen invloed kunnen uitoefenen, gelijk hij op het hunne; is het de waarachtige lust zijner ziel, zich over te geven aan stille gepeinzen, zich te oefenen in zelfverloochening, te streven naar de volkomen heerschappij van den geest over het vleesch, en meent hij in heiligen ernst, dit alleen buiten den kring der maatschappij te kunnen doen, — zijne toetreding zal hem niet licht berouwen. Wordt hij daarentegen door minder edele oorzaken kloosterwaarts gevoerd, door gemakzucht of door het streven om belangwekkend te zijn, door bewuste of onbewuste wraakneming op tegenstrevende bloedverwanten of vijandige omstandigheden, door gekrenkte eerzucht, teleurgestelde liefde of wat overigens tot onberaden stappen kan leiden, zoo moet hij wel bedrogen uitkomen. Indien ergens, dan geldt het hier: »de mensch beproeve zichzelven", en het is niet slechts een maatregel van wijsheid, maar tevens een teeken van braafheid, dat in de kloosters een proeftijd wordt gesteld, waarin men tot volledige

---

1) Verg. de *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S. 37—43; Staudenmaier, *Der Geist des Christenthums*, 5te Aufl., Mainz, 1855, Th. II, S. 920—926. De voornaamste bronnen voor dit Hoofdstuk zijn dezelfde als die voor Hoofdstuk III, met bijvoeging van den *Ordinarius divini officii pro ordine Canonicorum Regularium Capittuli siue Congregationis VVyndesemensis*, [Dav.], 1521, waarover tegen het einde van dit Hoofdstuk meer uitvoerig zal worden gehandeld.

bezinning kan geraken, ten einde zelfbewust en zelfstandig — voor zooverre althans geene dwaze schaamte voor terugkeering vreezen en tegen beter overtuiging voortijlen doet — te kunnen kiezen, wat met het oog op eigen aard en aanleg het beste schijnt.

Het doet ons genoegen, ook in de Windesheimsche »Constitutiones" de bepaling te vinden, dat bij het opnemen van nieuwelingen (novitii [1]) de grootste voorzichtigheid en zorgvuldigheid moest aangewend worden [2]), en dan verder aldaar te lezen, dat niemand wegens voornaamheid van geslacht of veelheid van schatten of om eenige andere wereldsche reden mocht worden toegelaten [3]). Goede zeden, zachtmoedigheid en handelbaarheid, gewillige onderwerping aan vermaning en straf, dat achtte men vóór alle dingen noodig. Wie hun achttiende jaar nog niet bereikt hadden [4]), nam men niet aan; ook geen twee volle broeders of een vader met zijn zoon, tenzij drie vierden der stemhebbende kloosterlingen de toelating begeerden en het generaal

---

1) Over de „novitii" handelen de *Constitutiones*, pars III, cap. 1 (in die van 1553, p. 85—91; in die van 1639, p. 109—121). De redactie van 1639 loopt wel grootendeels met die van 1502, 1508 en 1553 gelijk, maar levert toch in bijzaken eenige punten van verschil, blijkbaar ten gevolge van bepalingen, door het concilie van Trente gemaakt.

2) Ongelukkig is ook hier weder (verg. boven, blz. 113, noot 5) de reden, die er bij wordt opgegeven, niet van de edelste soort: „eo quod saepe improbi et correptionis impatientes suscepti probisque admixti, graues molestias religioni inferre soleant, et boni post susceptionem sine eruditione derelicti graue detrimentum in negligentia religionis sustinere."

3) In den bloeitijd van Windesheim wenschten twee jongelingen uit Deventer, Goswin Comhaer en Koenraad Mom, in het klooster te worden opgenomen. Wijl zij echter beiden van een zeer rijk en machtig geslacht waren, gaf men hun ten antwoord, dat het in deze streek te veel opzien baren zou, en verwees hen naar het met Windesheim verbonden klooster Eemstein. De weigering geschiedde ook nu weer niet uit het edelste motief, maar „propter vicinitatem parentum eorum". Doch Goswin Comhaer zeide: „Dat moet Gode ontbermen, dat wi daer omme ghene stede crighen en konnen, om dat wi rike sint". Zie Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XXV, en voorts over Goswin Comhaer, die later o. a. bisschop van Scalaholt op IJsland werd, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 203 v. Men mag aangaande dezen merkwaardigen man nadere berichten van den hooggeleerden schrijver verwachten.

4) Aldus de *Constitutiones* van 1502, 1508 en 1553; in die van 1639, p. 110, wordt bepaald, dat men volle vijftien jaren moest oud zijn.

kapittel er vrijheid toe gaf. Dit zelfde verlof en de wensch van twee derden der kloosterlingen waren noodig tot de opneming van lieden van onechte geboorte.

Reeds door de twee eerste »novitii" te Windesheim werd iets gedaan, dat bij hen uit de volheid des harten voortkwam, maar sedert dien tijd eene vaste gewoonte werd. Gedreven door den innigen wensch om toch maar opgenomen te worden, baden zij de broeders bij herhaling in alle nederigheid, ja voor hen neergeknield, dat zij Gods genade over hen zouden afsmeken, opdat zij waardig mochten bevonden worden tot dezen heiligen staat [1]). Wie zal zeggen, bij hoevelen het later niets anders was dan een vorm?

Had men goedgevonden, iemand die het begeerde toe te laten, dan hield men hem de statuten voor, opdat hij weten mocht, aan welke bepalingen hij zich zou hebben te onderwerpen. Werd hij door de strengheid der wet niet afgeschrikt, zoodat hij bleef aanhouden, dan onderzocht men hem, of hij kon lezen en zingen, wijl hij des daags en des nachts zijne plaats in het koor zou moeten vervullen. De opneming zelve geschiedde op de volgende wijze. De persoon, die als nieuweling wenschte toegelaten te worden, verscheen op een te voren bepaalden dag in het kapittelhuis, en wierp zich voor de voeten des priors neder. »Wat is uwe begeerte?" vroeg deze. »Ik begeer Gods barmhartigheid en uw medebroederschap," was het antwoord. Daarop gebood de prior hem, zich op de knieën op te richten, en vroeg hem in aller tegenwoordigheid, of hij eene kloosterorde had verlaten, vrij man was, aan eenige vrouw trouw had beloofd, door eene of andere gelofte was gebonden, verborgen kwalen bezat, zijne schulden had afgedaan, van echte geboorte was en tot kerkelijke rangen kon bevorderd worden [2]). Had de geknielde deze vragen één voor één geruststellend beantwoord, dan hield de prior hem de moeilijkheid der zaak voor oogen, de verzoekingen en bezwaren, waaraan hij bij het bedwingen van eigen wil en het betrachten van volkomen gehoorzaamheid zou blootstaan; de strengheid,

---

1) *Chron. Wind.* p. 295. Het geschiedde vooral bij het naderen van de hooge feesten en omstreeks de communie (l. l. p. 447, 594).

2) Men vergelijke met deze vragen, wat aan de donaten en later aan alle huisleeken ter beantwoording werd voorgelegd. Zie boven, blz. 117, 123.

waarmede de nalatigen en weerstrevigen werden gestraft; de onaangenaamheden en ongemakken, die aan de Orde waren verbonden. Daarop vroeg de prior hem, of hij voor het heil zijner ziel tot dit alles bereid was, zoo ja, dat hij het dan in aller tegenwoordigheid zou verklaren. Gaf de geknielde hierop ten antwoord, dat hij, alleen steunende op de liefde Gods en de gebeden der broederen, dit alles, zooveel in hem was, zou vervullen, dan vervolgde de prior heilwenschend aldus: »De Heer geve u, dit alles te volbrengen, opdat gij tot het eeuwige leven moogt komen." En als dan daarop de geknielde zijne gevouwen handen in die van den prior had gelegd, sprak ten slotte deze laatste: »Wat God en ons betreft, wij nemen u aan en verleenen u onze broederschap. Vóórdat gij geprofest zult worden, kunt gij vrijelijk heengaan. Doch evenals het in uwe keuze staat, te vertrekken, evenzoo staat het in de onze, u te verwijderen, indien uw omgang (wat God verhoede) ons niet behagen mocht." Vervolgens bepaalde de prior den dag, waarop de nieuweling zou worden gekleed [1]). Was die dag daar, dan kwamen even vóór de hoogmis al de broeders in de sacristie bijeen. Hier trok de prior hem onder het uitspreken van eenige toepasselijke woorden het wereldsch gewaad uit en het kloosterkleed aan, en begaf zich met de overigen naar het koor. Was een zeker gedeelte van den kerkdienst afgeloopen, dan keerden de diaken en de subdiaken naar de sacristie terug, om den novitius te halen, die met saamgevoegde handen voorttrad tot aan de trap van het altaar, waar hij eerbiedig nederknielde, terwijl de prior met de dienstdoende geestelijken voor het altaar stond. Hierop werd het »Veni, creator Spiritus" met eenige andere kerkliederen aangeheven, en als deze geëindigd waren, namen de prior en al de broeders den nieuweling met den vredekus in hunne gemeenschap op. Van zijne zijde richtte deze tot elk hunner de woorden: »Bid voor mij." Het kleed, dat hij gedurende den ganschen tijd van zijn novitiaat bleef dragen, bestond uit de vroeger beschreven subtiel [2]), doch tot

---

1) Bij de beschrijving van het ceremoniëel der inkleeding voeg ik aan de minder uitvoerige bepalingen van pars III, cap. 1, der *Constitutiones* (in die van 1553, p. 88; in die van 1639, p. 116) eenige bijzonderheden uit den *Ordinarius*, fol. 54v—55v, toe.

2) Zie boven, blz. 100—102, 105.

onderscheiding van die der profesbroeders zonder mouwen. Ook mocht de novitius geen »almutium", maar slechts een open »caputium" dragen 1). In koor en eetzaal had hij altijd de laagste plaats.

Dat de nieuweling na zijne inkleeding (investitio) zijne geldzaken geheel aan den prior moest overgeven, die ze òf zelf bewaarde òf door een ander deed bewaren, alsmede dat hij er, zoolang hij de gelofte niet gedaan had, de vrije beschikking over behield, ligt voor de hand. Van meer belang is het, dat hij aan een der broeders werd aanbevolen, of liever in de leer gegeven. Deze moest hem onderrichten in alles, wat de Orde betrof, hoe hij had te buigen, te gaan en te staan, hoe hij de oogen neergeslagen houden, zacht en langzaam spreken, en zich in al zijn doen nederig betoonen moest. Hij leerde hem ook lezen en zingen, zoowel met luide als met gedempte stem, en oefende hem in hetgeen hij later in het openbaar zou moeten doen. Evenzoo had hij hem te onderrichten, hoe hij den prior en de overige broeders toespreken, en jegens eerstgenoemde den verschuldigden eerbied toonen moest. Bovenal echter moest hij hem dikwijls vermanen, zijne wereldsche gewoonten af te leggen, zijne zeden te verbeteren, het kwaad, dat hij gedaan had, te belijden en te beweenen, zijne zinnelijke begeerten te onderdrukken, zijn eigen wil te dooden, alles wat nederig en gering was en iederen opgelegden arbeid gaarne te volbrengen, en alzoo den ouden mensch met zijne werken af te leggen, en door het najagen van alle deugden een nieuw mensch in Christus te worden. Om dit te beter te verwerven, moest hij zich beschouwen als der wereld

---

1) Uit deze woorden schijnt te volgen, dat het Windesheimsch „almutium", d. i. de schoudermantel van zwart schapenvel (zie boven, blz. 104), met eene soort van kap verbonden was. Tot recht begrip der zaak zie men de afbeeldingen van almutia in het vroeger (blz. 100, noot 1) genoemde werkje van Du Molinet, p. 69, 97, 109, alsmede in de *Histoire des ordres monastiques* van Helyot, tome II, tegenover p. 23, 152, 187, 190, 196, 396[a], 398[a]. De kap of muts kan zelfs in vroeger tijd het hoofdbestanddeel zijn geweest. In dit geval zou niet de muts uit den mantel, maar de mantel uit de muts zijn voortgekomen, en de woordafleiding, waarvan boven (blz. 104, noot 4) sprake was, zou er steun in kunnen vinden. Men zie echter niet voorbij, dat andere afbeeldingen bij Du Molinet (l. c. p. 25, 33, 101, 113) en bij Helyot (l. c. tegenover p. 76, 104, 150, 177, 195, 202, 378) geen spoor van een kap dragen.

gekruisigd en slechts levende voor God, zich overgeven aan lezen en bidden, aan zelfbeproeving en gepeins, of ook aan handenarbeid in de cel of daarbuiten, gelijk hem zou worden bevolen. En opdat hij hierin te meer vorderen mocht, moest hij al de verzoekingen en geheimen zijns harten, ja zijn gansch bestaan, meermalen aan zijn leidsman (magister [1]) openbaren, en niets hebben, wat hij wenschte dat voor dezen of voor den prior geheim zou zijn [2]).

Was het proefjaar, of gelijk men destijds zeide het »proveljaar" (annus probationis) verstreken en de novitius goed bevonden, dan werd hij op een dag, door den prior bepaald, in het kapittelhuis geroepen [3]). Hier wierp hij zich weder ter aarde en riep nederig aller barmhartigheid in. Nog eenmaal werd hem volledige vrijheid gegeven om, indien hij het begeerde, heen te gaan. Bleef hij desniettemin volharden, dan stond men hem zijn verlangen toe, en beval hem, zich tot de communie voor te bereiden en zijne gelofte met eigen hand te schrijven. Bij de mis, waarin hij als profesbroeder werd opgenomen, hadden verschillende plechtigheden plaats; toepasselijke psalmen werden gezongen, gebeden aangeheven. Het treffendst oogenblik was wel dàt, waarin de nieuweling, na het offertorium werd binnengeleid en voor de trap van het altaar nederknielde; of ook dàt, waarin hij van zijn gewaad als novitius ontdaan en met dat van den regulieren kanunnik omkleed werd; of ook dàt, waarin hij, aan de rechterzijde des altaars staande, met luider stem zijne gelofte in het Latijn aldus voorlas: »Ik, broeder N, beloof met de hulp van God voortdurende kuischheid, armoede en gehoorzaamheid, aan u, vader prior, en aan uwe, naar den regel van den H.

---

1) De Dietsche naam was „meister", vr. „meistersche".

2) Alles ontleend aan het bovengenoemde pars III, cap. 1, der *Constitutiones* (in die van 1553, p. 88 seq; in die van 1639, p. 117—119); zie ook *Chron. Wind.* p. 355 seq, 362 seq, 372 seq. Niet slechts de nieuwelingen maar ook de „clerici et laici" hadden, althans in de dagen van Busch, „vnum ex deuotis presbyteris aut clericorum seniorem, ad quem in suis tentationibus et virtutum exercitiis singuli libere recurrunt" (*Chron. Wind.* p. 356). Zulk een broeder heette dan een „frater consiliarius" (l. l. p. 361, 523, 524).

3) Het volgende is ontleend aan de *Constitutiones*, pars III, cap. 2 (in die van 1553, p. 91 seq; in die van 1639, p. 121—125). Het geheele ceremoniëel der professie is uitvoerig beschreven in den *Ordinarius*, fol. 55^v—57^r.

Augustinus en volgens de statuten van ons generaal kapittel kanonisch te benoemen opvolgers" [1]). Van het oogenblik zijner opneming af moest hij zich van alle dingen dezer wereld zóó vervreemd weten, dat hem volstrekt niets, en dat hij zonder des priors goedvinden zichzelven niet eens toebehoorde.

Aangezien de kloosters in het algemeen de aankweeking van het godsdienstig leven bedoelen, en daarenboven de orde der reguliere kanunniken uit den stand der geestelijken is voortgekomen [2]), ligt het in den aard der zaak, dat de kerkdiensten te Windesheim dag aan dag geregeld werden gehouden. Het geschiedde zelfs met eene uitvoerigheid en nauwkeurigheid, die getuigen van den ernst, waarmede de zaak werd opgevat.

Tot de oudere voortbrengselen der vaderlandsche pers behoort een net gedrukt boek in klein-quarto, getiteld »Ordinarius Wyndesemensis". Het verscheen in 1521 te Deventer in 't licht, en bevat eene geregelde opgave van al de kerkdiensten, die in de Windesheimsche kloosters plaats hadden, met aanwijzing van de zangen, die er bij werden aangeheven, en de ceremoniën, die er mede verbonden waren. Wie er belang in stelt, te weten, hoe in de verschillende tijdperken van het kerkelijk jaar, alsmede op de christelijke feest- en gedenkdagen de dienst moest worden volbracht, kan dáár alles vinden. Wat ons betreft, wij zullen er niet over uitweiden, wijl een volledig overzicht veel te lang, en een kort verslag veel te onvolledig zou zijn. Er komt bij, dat het ook tamelijk onnoodig mag heeten, de zaak te beschrijven. Het zij genoeg gezegd, dat men te Windesheim tot in de kleinste bijzonderheden getrouw was in het waarnemen van den kerkelijken plicht, en er niet slechts dagelijks de »horae regulares" en de kloostermis, maar evenzeer dagelijks, het gansche jaar door, den »cursus beatae Mariae semper virginis" hield [3]).

---

1) Verg. boven, blz. 71. Het Latijn luidt aldus: „Ego, frater N, promitto Deo auxiliante perpetuam continentiam, carentiam proprii, et obedientiam tibi, pater prior, et successoribus tuis canonice instituendis secundum regulam beati Augustini et secundum constitutiones capituli nostri generalis". Zie ook *Chron. Wind.* p. 84 seq.

2) Zie boven, blz. 97—99.

3) Zie over de „horae regulares" of „horae canonicae" boven, blz. 131,

Daarenboven gebruikte elk der reguliere kanunniken, voor zooverre hij geene missen had bediend, om de veertien dagen de communie [1]; en dat men zich niet vergenoegde met een haastig afraffelen van hetgeen er te zingen of te lezen viel, blijkt hieruit, dat daartegen door de statuten werd gewaakt [2].

Doch bij de officiëele kerkdiensten bleef het niet. Gelijk het in een godsdienstig gesticht behoort, trachtte men den geest zooveel mogelijk in eene vrome stemming te houden, hem te vervullen met reine gedachten, hem zelfs bij het gebruik van lichamelijke spijzen te voeden met de spijze, die nooit vergaat. Dit geschiedde in de reventer [3]. Men kwam er hoogstens tweemaal 's daags, hetzij om er beide keeren voedsel, hetzij om er eenmaal voedsel en eenmaal drank te ontvangen. Het eerste geschiedde, met uitzondering van de vastendagen en Vrijdagen, in de zomermaanden, d. i. van Paschen tot en met Kruisverheffing (14 September [4]). Het laatste had, zekere dagen niet

---

noot 3. Over de wijze, waarop de broeders ze hielden, handelen de *Ordinarius*, fol 35^v—38^v, en de *Constitutiones*, pars III, cap. 3 (in die van 1553, p. 92—98; in die van 1639, p. 125—137); over het houden van de kloostermis, de *Ordinarius*, fol. 39^v—41^r, en de *Constitutiones*, pars III, cap. 4 (in die van 1553, p. 98—101; in die van 1639, p. 138—144); over het waarnemen van den „cursus beatae Mariae semper virginis", de *Ordinarius*, fol. 35^r—35^v, en de *Constitutiones*, pars III, cap. 3, passim (in die van 1553, p. 96—98; in die van 1639, p. 135—137).

1) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 11; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 12 (p. 114 seq; p. 170—172).

2) *Constitutiones*, pars III, cap. 3 (in die van 1553, p. 95; in die van 1639, p. 130 seq). De conversen woonden op zon- en feestdagen den geheelen dienst bij; op de gewone dagen hielden zij des morgens slechts eene korte godsdienstoefening. Zij gingen namelijk, alvorens zich tot den arbeid te begeven, naar de kerk tot het einde der priem, en woonden, als zij konden, de vroegmis bij. Drong echter hun werk, dan konden zij ook met een kort gebed volstaan. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 4 (in die van 1553, p. 134—136; in die van 1639, p. 190—194).

3) Verg. *Chron. Wind.* p. 65 seq.

4) *Constitutiones*, pars III, cap. 8 (in die van 1553, p. 77); voorts in die van 1502 en 1508, pars III, cap. 8; in die van 1553, pars III, cap. 9 (p. 112). Later werd het anders. Men at namelijk, het gansche jaar door, met uitzondering van zekere dagen, tweemaal per dag, doch 's Maandags en 's Woensdags slechts eenmaal, daarenboven des Woensdags geen vleesch, terwijl men des Vrijdags de gewone kerkelijke vasten hield. Zie *Constitutiones* van 1639, p. 165 seq.

medegerekend, gedurende den overigen tijd plaats"[1]. Men kan dus niet zeggen, dat de broeders te Windesheim, al durfden zij de noodige spijze wel gebruiken[2], te dikwijls te eten kregen[3].

Hoewel de tijd, waarop men middagmaal (prandium[4]) hield, zoover ons bekend is, nergens wordt genoemd, zijn er nochtans twee gegevens, waardoor hij kan worden bepaald. Zoo aanstonds toch zullen wij zien, dat de broeders, na gegeten te hebben, zingende de reventer verlieten, naar het koor der kerk togen en daar hun »gratias" ten einde brachten, terwijl ons vervolgens blijken zal, dat de geheele kerkdienst vóór elf uren moest afgeloopen zijn, zoodat er niet anders overblijft, dan den maaltijd op half elf te stellen. Aangaande het uur, waarop in de zomermaanden voor de tweede maal eenig voedsel gebruikt (coena), en in de wintermaanden slechts wat drinken verschaft werd (collatio[5]), zijn wij beter ingelicht. Het was des avonds, ongeveer te half zes[6]. Maar wij willen trachten, de godsdienstige gebruiken,

---

1) *Constitutiones* ut supra, doch met verandering van p. 112 in p. 111 (waar, blijkens de redactiën van 1502 en 1508, het woord „Additum" op den rand niet hierbij, maar bij het volgende „In maioribus — quadragesima" behoort).

2) Zie eenige bladzijden verder.

3) De conversen mochten van Kruisverheffing tot zeven weken vóór Paschen des Dinsdags, Donderdags en Zaterdags tweemaal eten. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 8 (in die van 1553, p. 140). Later was het hun 't gansche jaar door gegund, en hadden zij alleen de gewone Vrijdagsche vasten in acht te nemen. Zie *Constitutiones* van 1639, p. 200.

4) Zie Kiliaan i. v. „noenmael" (*Etymologicvm*, p. 418), die er bijvoegt: „Hora nona coenabant Romani, et quod illis coena, hoc nobis prandium est."

5) „Post vesperas vsque ad primum signum caenae vel collationis". *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p 107; p. 158). Wat men dronk, zal wel in den regel bier (cerevisia) zijn geweest.

6) *Ordinarius*, fol. 14r: „Primo itaque signo completorij (in medio quintae) facto, lectioni insistendum est. Et altero signo (quod in medio sextae sit) conueniunt fratres ad collationem". Eenigszins anders de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap 9: „hora competenti scilicet post primum signum pro completorio"; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 10 (p. 113; p. 167): „vbi primum signum ad completorium datum fuerit." Dat het tweede teeken omstreeks half zes werd gegeven, blijkt ook nog uit de *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 78; in die van 1639, p. 94).

die met beide gelegenheden (utraque refectio [1]) verbonden waren, nader te doen kennen.

Als de klok het teeken tot het middagmaal gaf, moesten de broeders terstond in de nabijheid der eetzaal bijeenkomen en zich aldaar bedaard en zwijgend nederzetten, totdat de reefterschel klonk [2]). Daarop traden zij, de ouderen het eerst, de jongeren achter hen, met ontbloote hoofden ordelijk naar binnen. Ieder begaf zich naar zijne eigene plaats, bleef daar staan en boog zich zachtkens naar de zijde van het kruis, dat in de zaal hing. Men stond aan weerskanten van de tafel, tegenover elkander, in dezelfde twee rijen, waarin men bij den kerkdienst in het koor geschaard was [3]). Wie dien dag de groote mis bediend had, begon met gedempte stem het »Benedicite", en allen vervolgden het. Was dit gebed ten einde, dan ging men zitten, en de voorlezer, die inmiddels zijn gestoelte beklommen had en verplicht was te voren op te zoeken en na te gaan wat hij lezen moest, begon zijne taak te vervullen. Geschiedkundige verhalen mocht hij wat vlugger, sermoenen en homilieën daarentegen moest hij langzamer lezen. Ook was hem opgedragen, het zóó duidelijk te doen, dat ieder het begrijpen, en met zoodanige stem, dat elk het hooren kon. Hij zelf moest inmiddels luisteren naar den corrector, ten einde terstond te bemerken, wat deze soms tot verbetering van het gelezene sprak. Zag de prior, die aan het hoofd der tafel zat, dat allen gedaan hadden met eten, dan

---

1) „Vniuersi fratres ad vtramque refectionem, scilicet prandij et caenae, conuenire debent". *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 7; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 8 (p 110; p. 161).

2) Dit en het volgende is ontleend aan de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 7; aan die van 1553 en 1639, pars III, cap. 8 (p. 110 seq; p. 161—165). Verg. ook *Chron. Wind.* p. 389, 498.

3) Wijl in de kerk aan het hoofd der eene rij (rechts van het altaar) de prior, aan dat der andere (links van het altaar) de supprior zijne plaats had, sprak men van het „chorus prioris" en het „chorus supprioris" (zie *Ordinarius*, fol. 16v, 55r; *Chron. Wind.* p. 502; verg. Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 871) De twee rijen stonden en zaten tegenover elkander. Vandaar de uitdrukking „chorus contra chorum" (zie *Ordinarius*, fol. 16r, 36v; *De ref. mon.* p. 868, 871), en de blaam van wanorde, wanneer men ging zitten aan welke zijde der tafel men verkoos (*De ref. mon.* p. 492). Dezelfde regel werd ook in het kapittelhuis in acht genomen (*De ref. mon.* p. 871).

roerde hij zachtkens de schel, die altijd voor hem stond [1]). Daarop sprak de voorlezer eenige woorden, die met het »Deo gratias" werden beantwoord, en allen rezen van hunne zitplaatsen op. Wederom roerde de prior de schel, en de broeder, die de mis had bediend, hief een lied aan, dat door allen werd medegezongen. Begon de psalm, dan bogen allen zich weer naar het kruis, verlieten, de jongeren voorop, de ouderen achter hen, de zaal, begaven zich in optocht naar het koor der kerk, gingen naar hunne zitplaatsen, en brachten aldaar hun »gratias" op de gewone wijze ten einde [2]).

Zoo zat ook eenmaal Nicolaas van Cusa in Windesheims reventer met de broederen aan, toen hij, op zijne rondreis als pauselijk legaat, in 1451 ook dit klooster bezocht. Hij vertoefde er met zijn talrijk gevolg een nacht, bediende er reeds vroegtijdig op stichtelijke wijze de hoogmis, gebruikte met de broeders geheel volgens de voorschriften des kloosters den maaltijd, zweeg als zij, luisterde met hen naar des voorlezers stem, en liet in de gemoederen indrukken van liefelijkheid en vroomheid achter, die nooit werden uitgewischt. Doch wij komen later op dit bezoek terug [3]), en zetten thans ons onderzoek naar de godsdienstige oefeningen der broeders voort, ook tijdens de collatie [4]).

Wanneer namelijk op de dagen, dat men slechts eenmaal voedsel ontving, gelijk dit van Kruisverheffing tot Paschen de gewone regel was [5]), des avonds omstreeks half zes het teeken tot het

---

1) Zie boven, blz. 132.

2) De conversen hadden eene afzonderlijke reventer, waar óók een kruis hing, voor hetwelk zij eveneens bogen. Terwijl zij aten, mocht er iets nuttigs worden gelezen, doch het behoefde niet. Hadden zij gedankt, dan gingen zij in stilte naar de kerk, baden er hun „Vader ons", en togen daarna weer aan den arbeid. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 8 (in die van 1553, p. 140 seq; in die van 1639, p. 199—201); verg. ook *Chron. Wind.* p. 580.

3) Beneden, in Hoofdstuk VI. Voorloopig zij verwezen naar *Chron. Wind.* p. 149—155.

4) Zie over de „collatio" de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 9; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 10 (p. 113; p. 167 seq); over de collatie in de kloosters in het algemeen, de *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S. 281.

5) Later, gelijk reeds gezegd is, werd het regel, het gansche jaar door des Vrijdags te vasten en des Maandags en des Woensdags slechts eenmaal te eten (zie *Constitutiones* van 1639, p. 165). Toen werden dit natuurlijk de dagen, waarop men de collatie hield.

besluit van den dagdienst (completorium) was gegeven, verzamelden de broeders zich andermaal voor de reventer. De prior schelde; allen traden binnen; de voorlezer sprak eenige gebeden uit en begon te lezen. Nadat hij een weinig was voortgegaan en de prior hem een teeken gegeven had, hield hij op. Vervolgens bad de broeder, die de week had (hebdomadarius [1]), den goddelijken zegen af over den drank, die bij elk der aanwezigen in eene kruik stond. Zoodra de prior begonnen had te drinken, mochten allen zijn voorbeeld volgen, en gebruiken zooveel hun noodig was [2]). Inmiddels las de voorlezer voort, totdat de prior hem een teeken gaf, om te eindigen. Er werd gedankt; allen verlieten zwijgend de zaal, en begaven zich eerst naar het koor der kerk, ten einde er den dagdienst te besluiten, vervolgens naar de dormter of slaapzaal, waar zij, een iegelijk in zijne afgeschoten ruimte (cella), aan zichzelven en aan God konden denken [3]).

Men ziet het, de broeders kregen ook gelegenheid, om des avonds af te dalen in de schuilhoeken van hun eigen hart, en zich over te geven aan vrome gepeinzen. De dag was ten einde; zij hadden zich te beproeven [4]). Weldra zouden zij zich te rust begeven; gelukkig, indien zij zich veilig mochten achten onder de hoede van den Wachter, die niet sluimert of slaapt. Wie zal verhalen, wat in die stille uren in menige cel is gevoeld en doorleefd, gestreden en gebeden? Wie zal de heilige en heiligende gedachten beschrijven, die alsdan vaardig werden over de gemoederen der waarlijk vromen onder Windesheims bewoners [5])? Dit alles behoort tot de geheimen tusschen den mensch en zijnen

---

1) Over de „hebdomadarii" handelen de *Constitutiones*, pars II, cap. 10 (in die van 1553, p. 80 seq; in die van 1639, p. 99—101).

2) Later kreeg men verlof, den broederen bij de collatie eenig brood toe te dienen. Zie de *Constitutiones* van 1639, p. 167.

3) Zie over het „dormitorium" de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 11 (p. 113 seq; p. 168—170). Wat de conversen betreft, evenals zij eene afzonderlijke reventer bezaten, hadden zij ook eene eigene dormter, al of niet in cellen afgedeeld. Zie de *Constitutiones*, pars IV, cap. 6 (in die van 1553, p. 138; in die van 1639, p. 197).

4) *Chron. Wind.* p. 235 seq, 359, 432 seq.

5) Aandoenlijke voorbeelden dienaangaande leveren te Windesheim de profesbroeder Anselmus van Breda (*Chron. Wind.* p. 572—574) en de klerk Johan Schutken (p. 576—579, 583—587).

God. Maar dat de persoonlijke overdenkingen niet minder invloed zullen gehad hebben dan de gezamenlijke kerkdiensten, die zoo alle dagen in denzelfden vorm en dezelfde volgorde terugkeerden, gelooven wij zeker en gaarne.

Wat hadden zij hunne cellen dan ook hartelijk lief [1])! Met welke zoete namen plachten zij ze te noemen, en welke liefelijke getuigenissen legden zij aangaande haar af! De innige Gerlacus Petersen [2]) was er zoo gaarne, en voelde er zijn hart zoo van alle beslommeringen vrij, en stelde er zich als voor het aangezicht van God, of hij iets van Hem mocht grijpen en begrijpen [3]). Hij beschouwde zijn eenvoudig vertrek als een aardsch paradijs, de zekerste wijkplaats, de gehoorzaal en spreekzaal van den Heiligen Geest [4]). »In de cel", zoo schreef hij, »spreekt de knecht Gods met zijnen Heer, als een vriend met zijnen vriend. Zelfs de Engelen zijn dáár even gaarne als in den hemel" [5]). Johan Schutken [6]), door de teederste banden van vriendschap met hem verbonden, was het liefst in zijne cel met God bezig. Ook hij achtte haar zijn aardsch paradijs, en maakte door de overdenking der hemelsche dingen haar zelve tot een hemel [7]). Johan Busch [8]), die, hoe uitstekend op menig gebied, ten opzichte der vroomheid niet op ééne lijn met Petersen en Schutken mag worden gesteld, kan over de liefde van deze mannen jegens hunne cel niet schrijven, of hij wordt er zelf door ontgloeid, en weidt uit over hetgeen dat kleine vertrek is voor den werkzamen en godvruchtigen, maar ook voor den

---

1) Zie over hem beneden, in Hoofdstuk V.

2) Over de liefde der kloosterlingen in 't algemeen voor hunne cel zie men de *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S. 525 f. Ook de broeders des gemeenschappelijken levens achtten haar hoog. Florens Radewijns schreef: „Fuge ad cellam sicut ad amicam, quia securus es in ea" (zie zijne *Quaedam notabilia verba* achter het *Vita Florentii* van Thom. a Kempis, § 4). In Hoofdstuk VII kom ik op de liefde der Windesheimers voor hun klooster en hunne cel terug.

3) *Chron. Wind.* p. 526.

4) Zie zijn *Breviloquium* (uitgegeven door Moll, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II, 1859), § 37 (p. 193).

5) Ibidem.

6) Zie over hem eveneens beneden, in Hoofdstuk V.

7) *Chron. Wind.* p. 577: „cellam fecit coelum, caelestia meditando."

8) Ook over hem zal in Hoofdstuk V uitvoerig worden gehandeld.

tragen en wereldsgezinden broeder [1]). In één woord: de cel, waar men arbeidde en sliep, schreef en las, peinsde en bad, werd te Windesheim in hooge eere gehouden, en bezat er de liefde van allen, die er de beteekenis van hadden verstaan.

Intusschen ontbrak het den broederen bij hunne stille overdenkingen en dagelijksche zelfbeproevingen niet aan den noodigen leiddraad. Met name worden het »Speculum monachorum" [2]), het »Speculum Bernardi" [3]) en het aan Gregorius den Groote toegeschreven »Speculum peccatorum" genoemd [4]), altemaal werkjes uit de klasse der »Spiegels", die onze vaderen zich zoo gaarne voorhielden, om te weten wie zij waren, niet in de oogen der menschen, maar in het oog van God [5]). Bij de liefde, die de bepeinzing van de zoogenaamde »vier uitersten", de dood, het oordeel, de hel en de hemel, te Windesheim genoot [6]), kon 't nauwelijks anders, of men gebruikte er ook het »Cordiale" of de »Quatuor novissima" van Gerardus van Vliederhoven [7]). Zeker althans is het, dat men er in een handschrift op perkament eene Dietsche vertaling van had, die altijd ten dienste der klerken en leeken op de tafel lag en waaruit den gasten, als zij niet lezen konden, door den hospitularius werd voorgelezen [8]). Waar men er zulk eene waarde voor allen

---

1) *Chron. Wind.* p. 578.

2) *Chron. Wind.* p. 375, 433; verg. ook de *Epistola* van Florens Radewijns *ad quendam regularem in Wyndeshem* (achter Thom. a Kempis, *Vita Florentii*), § 2.

3) *Chron. Wind.* p. 433; verg. de genoemde *Epistola*, l. l.

4) *Chron. Wind.* p. 375. Zie over dit werkje Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkh. arch.* dl. IV, 1866), blz. 264v.

5) Zie aangaande deze *Spiegels* Moll, t. a. p, en de aldaar genoemde schrijvers, waarbij thans gevoegd kan worden Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, p. 162, 163, 165, 235, 449—454, 481, terwijl er handschriften van bestaan in de openbare boekerij te Deventer (*Catalogus*, Dav. 1832, n°. 1728, 1738, 1743).

6) *Chron. Wind.* p. 246, 298, 432, 579; de genoemde *Epistola* op 't einde. Zie over dit onderwerp Vos, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866.

7) Vos, a. w. blz. 45. Zie voorts over handschriften en uitgaven van dit werk, aldaar blz. 196—208; verg. Campbell, l. c. p. 365—371, eenigermate ook p. 161 suiv; Moll, a. w. blz. 265 v; *Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, n°. 1722.

8) *Chron. Wind.* p. 337.

aan hechtte, zal men het zelf wel niet ongebruikt hebben gelaten. Het meest algemeen nochtans bedienden de broederen zich van een klein werkje van een onbekenden schrijver, dat hun was aanbevolen door hun vromen prior Johan Vos, die er ook zelf zijne dagelijksche overdenkingen aan placht vast te knoopen [1]). Het was geschreven in het Dietsch, in den vorm van een brief, en door den opsteller slechts als zoodanig bedoeld. Ongelukkig is het niet in de landtaal, maar in eene Latijnsche overzetting van Busch tot ons gekomen [2]), en hierdoor heeft het zonder twijfel geleden. Doch als wij 't weer omzetten in de liefelijke spraak, waarin het oorspronkelijk werd gedacht en geschreven, dan klinkt het recht zalvend en zoet. En den bouw van het geheel leert men eerst dán recht begrijpen, als men het afdeelt, gelijk het volgens nog bestaande handschriften eigenlijk behoort.

Men denke zich dan eerst eene Inleiding over het bekende woord uit het evangelie van Mattheüs: »Wie volhard zal hebben tot den einde, die zal behouden worden". Daarna volgen zeven kleine hoofdstukken voor de zeven dagen der week. In het eerste, voor den Maandag bestemd [3]), wordt gewezen op het leven van Jezus als de bron aller deugden en het voorbeeld van alle heiligheid. De schrijver spoort zijnen broeder aan, de vrome overdenkingen geen enkelen dag na te laten, en, wijl hij door hem is aangezocht om een leiddraad daarbij, zal hij voor elken volgenden dag drie punten aan de hand doen. Het eerste zal handelen over het begin van 's Heeren leven; het tweede over het einde daarvan;

---

1) *Chron. Wind.* p. 300. Verkeerdelijk noemen Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 578, en Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 748, Vos zelven den auteur van dit boekje. De nederige man zou het ook nooit aan anderen hebben aanbevolen, indien het van hemzelven ware geweest.

2) Deze overzetting werd door hem opgenomen in zijn *Chron Wind.* en door Rosweyde in diens uitgave van dit werk achter Liber I geplaatst. In de handschriften van het *Chronicon* (waarover bij de behandeling van het leven van Busch in Hoofdstuk V zal worden gesproken) vindt men het nu eens tusschen in, dan weer achteraan. De Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage bezit het schijnbaar op zich zelf (n°. 233a), maar inderdaad als gedeelte van een volledig *Chron. Wind.* door dezelfde hand geschreven doch in drie afzonderlijke banden gebonden (n°. 347, 353, 233a).

3) Het begint met de woorden „Vita Domini nostri Jesu Christi" op p. 221 der uitgave van Rosweyde

het derde over den toekeer tot de heiligen. En nu volgt voor den Dinsdag de menschwording van God, Jezus op den laatsten avond zijns levens, de toekeer tot de heilige engelen; voor den Woensdag Bethlehem, Jezus voor Pilatus en Herodes, de toekeer tot de heilige apostelen; voor den Donderdag de besnijdenis van Jezus, zijne geeseling, de toekeer tot de patriarchen en profeten; voor den Vrijdag Simeon in den tempel, de kruisiging, de toekeer tot de heilige belijders; voor den Zaterdag de vlucht naar Egypte, Jezus in het graf, de toekeer tot de heilige maagden; voor den Zondag het gansche leven van Jezus, van den doop in de Jordaan tot het laatste avondmaal, zijne opstanding, de toekeer tot al de heiligen [1]). Nadat de schrijver hiermede zijne voorgenomen taak heeft afgedaan, voegt hij er eene reeks van vermaningen aan toe, die ongeveer evenveel plaats beslaan als de overdenkingen voor de zeven dagen te zamen, vermaningen, zóó hartelijk en liefelijk, zóó vroom en vroed, zóó alles omvattend en toch zóó sober gesteld, dat het geheel niet kan nalaten, een weldadigen indruk te maken, en, bij ongeveinsde toepassing op het eigen hart, een heilzamen invloed te oefenen op het leven. Aan het einde [2]) vindt men eene korte aanwijzing van de uren des daags, waarop de overdenkingen het geschiktst kunnen plaats hebben: het eerste der drie punten terstond na het opstaan; het tweede onder de mis; het derde onmiddellijk vóór het middagmaal. Blijft er in den verderen loop van den dag nog tijd of gelegenheid, dan peinze men des Maandags over het laatste oordeel, des Dinsdags over alle Gods weldaden, des Woensdags over den dood, des Donderdags over de straffen der hel, des Vrijdags over het lijden des Heeren, des Zaterdags over de zonden, des Zondags over het koninkrijk der hemelen.

Ziedaar een kort overzicht van het werkje, naar welks leiddraad de kloosterlingen te Windesheim, zoo leekebroeders als koorbroeders, meestal hunne persoonlijke overdenkingen inrichtten. Wij hebben er eenigszins langer bij stilgestaan, wijl het den gedachtenkring, waarin men zich dagelijks bewoog, waarschijnlijk het best doet kennen. Busch noemt het een »brief over

---

1) Dit loopt tot de woorden „per eorum intercessionem obtinebis” op p. 233. Met de woorden „Frater charissime, quamuis” begint de reeks van vermaningen.

2) *Chron. Wind.* p 246.

het leven en lijden van onzen Heer Jezus Christus en andere vrome oefeningen" 1), en inderdaad waren twee derden van het eerste gedeelte gewijd aan de bepeinzing van het leven van Jezus, als »de bron aller deugden en het voorbeeld van volmaakte heiligheid" 2). Ongetwijfeld viel het hierdoor te meer in den smaak. Geene overdenkingen toch waren bij de »moderne devoten" meer geliefd, dan die zich vastknoopten aan het leven en lijden des Heeren 3). Ook te Windesheim was dit het geval 4). Daarenboven had men er groote liefde voor de »heilige schriften", d. i. niet slechts voor den Bijbel, maar evenzeer voor de werken der beroemdste kerkleeraars van vroegeren en lateren tijd 5). Door het afschrijven 6) en lezen daarvan 7) geraakte men er volkomen in te huis, en zamelde er naar het voorbeeld van Florens Radewijns 8) allerlei teksten, spreuken en schoone gezegden uit op, die men in zoogenaamde »rapiaria" bijeenbracht 9). Iedere broeder had zijne eigene verzameling van die soort 10). Ook spreuken, uit den mond van andere vromen 11), vooral ook uit dien van stervenden opgevangen 12), vonden daarin niet zelden eene plaats. Deze »goede punten" of »devota exercitia" 13) zette men zich als zoovele schotels voor. Smaakte de eene niet, dan nam men den anderen 14). Om kort te gaan, aan leiddraad bij de dage-

---

1) *Chron. Wind.* p. 217.

2) l. l. p. 221.

3) Zie over de „Levens van Jezus" bij onze vaderen vooral Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, op de in het Register aangehaalde plaatsen.

4) *Chron. Wind.* p. 300, 369, 572, 573, 585, 597.

5) Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XVIII, § 11, 12.

6) *Chron. Wind.* p. 104—107, 364 seq, 390 seq, 420 seq, 446, 447. Zie voorts beneden, blz. 167, en tegen het einde van dit Hoofdstuk.

7) l. l. p. 402, 446. Zie voorts beneden, blz. 165—167.

8) l. l. p. 572.

9) l. l. p 572, 588, 597; verg. ook p. 604, 605. Zie voorts Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 263, 358; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 271; st. iv, blz. 217.

10) *Chron. Wind.* p. 573.

11) Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 160.

12) Zie beneden, in Hoofdstuk VII.

13) *Chron. Wind.* p. 298, 356, 572, 579, 583, 588, 605; Thom. a Kempis, *Vita Luberti Berneri*, § 36. Voorbeelden : *Chron. Wind.* p. 355 seq, 528, 578 seq.

14) *Chron. Wind.* p. 300; Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 478.

lijksche overdenkingen en zelfbeproevingen ontbrak het den broederen niet.

Godsdienst en zedelijkheid zijn te allen tijde bijeengevoegd, wijl men te recht begreep, dat de laatste de uitwendige openbaring, de heilzame vrucht, de levende aanbeveling der eerste moest zijn. Ook wij zullen ze met elkander verbonden houden, en na gesproken te hebben over hetgeen men te Windesheim tot opwekking der godsvrucht deed, willen wij thans nagaan, welke middelen men er aanwendde, om te vorderen in braafheid.

Die middelen waren twee zijdelingsche: bezig zijn en zwijgen, en twee rechtstreeksche: kapittel houden en straffen.

In de overtuiging, dat de ledigheid des duivels oorkussen en de tong eene wereld der ongerechtigheid is, schreven de kloosterwetten te allen tijde werken en zwijgen voor. Wij spreken hier nog niet over den aard der Windesheimsche werkzaamheden. Dat zullen wij straks uitvoerig doen, als wij handelen over der broederen letterkundigen en anderen arbeid. Voorloopig beschouwen wij slechts het bezig zijn op zichzelf, afgescheiden van hetgeen er door werd voortgebracht. En dan zien wij, dat men bijna den ganschen dag in de weer was, hetzij met kerkdiensten of met handenarbeid, met lezen of met schrijven, onder gemeenschappelijk samenzijn of in persoonlijke overdenking en stil gebed.

Zoover wij hebben kunnen nagaan, was de verdeeling van den dag te Windesheim en in de daarmede verbonden kloosters, van Paschen tot half September 1) ongeveer aldus 2). Des nachts, als het teeken werd gegeven, d. i. omstreeks vier uur 3) of half vijf, stond men op, en bereidde zich in de cellen door ge-

---

1) D. i. tot en met Kruisverheffing (14 September). Zie de *Constitutiones*, pars II, cap. 8; voorts die van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 11 (p. 77, 114; p. 170).

2) Het volgende is ontleend aan verspreide gegevens in den *Ordinarius* en de *Constitutiones*. Wijl er tusschen deze beiden nog al verschil in de tijdsopgaven bestaat, kan hier slechts bij benadering worden gesproken. Dat het vroeger in sommige opzichten nog weer anders was, blijkt niet uit het *Chron. Wind.*, doch men zou het vermoeden door de dagverdeeling, welke Mooren (*Nachrichten über Thomas a Kempis*, S. 121 f) uit de werken van Thomas a Kempis heeft bijeengebracht.

3) *Chron. Wind.* p. 583.

beden en overpeinzingen tot den naderenden kerkdienst voor [1]). De metten schijnen in den regel met de priem verbonden te zijn geweest [2]), en deze werd te vijf uren of half zes gezongen [3]). Daarna keerde men uit de kerk naar de cellen terug, bij voorkeur om er boeken af te schrijven, soms ook om er te bidden, of iets stichtelijks te lezen, of anderen nuttigen arbeid naar goedvinden van den prior te doen [4]). Dit duurde, totdat ongeveer te zeven uur het eerste teeken voor de terts werd gegeven [5]). Het half uur, dat tusschen dit eerste en het tweede teeken verliep [6]), moest met lezen worden doorgebracht [7]). Na afloop van de terts mocht men met elkander spreken [8]), of zich in de cel met nuttige zaken bezig houden.

Inmiddels naderde de tijd, waarop de sext een aanvang zou nemen. Bij het eerste teeken daartoe was het verlof tot spreken uit; ieder begaf zich in zijne cel aan het lezen [9]), totdat na een half uur het tweede teeken werd gegeven. Dit zal gemiddeld te

---

1) *Ordinarius*, fol. 35v—36r; *Constitutiones*, pars III, cap. 3 (in die van 1553, p. 93; in die van 1639, p. 126); *Chron. Wind.* l. l.

2) *Chron. Wind.* p. 285. Het eerste teeken voor de metten werd door den sacristein, die al de kanonieke uren door klokgeklep aanduiden moest, des avonds te elf uur, soms later gegeven. Zie de *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77). Dit schijnt echter slechts dan geweest te zijn, wanneer zij afzonderlijk werden gezongen. Later werd bepaald, dat in dit geval het eerste teeken des nachts omstreeks half drie, in de overige gevallen het tweede te vier uur zou worden gegeven. Zie de *Constitutiones* van 1639, p. 92.

3) *Ordinarius*, fol. 12v; *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77; in die van 1639, p. 93). Zie voorts over dezen ganschen kerkdienst de *Constitutiones*, pars III, cap. 3 (in die van 1553, p. 93—98; in die van 1639, p. 126—136).

4) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553, pars III, cap. 7 (p. 108; p. 159); *Chron. Wind.* p. 285.

5) Soms wat vroeger; soms wat later. Zie *Ordinarius*, fol. 12v, 19v; *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77).

6) *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 78; in die van 1639, p. 93 seq).

7) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553, pars III, cap. 7 (p. 108).

8) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 107; p. 158).

9) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553, pars III, cap. 7 (p. 108).

half negen of iets later hebben plaats gehad [1]). Ook schijnt het, dat met de sext tevens de noon werd aangekondigd [2]). Soms na afloop van deze laatste, d. i. naar ruwe berekening tegen half tien, doch waarschijnlijk in den regel eerst na het »gratias", waarmede omstreeks elf uur de kerkdienst werd besloten [3]), kregen de broeders één uur rust tot het doen van een middagslaapje [4]). Langer dan den genoemden tijd mocht het evenwel niet duren; ook werd het maar alleen in het genoemde zomerseizoen toegestaan. In later eeuwen liet men aan den prior over, in plaats hiervan een uur wandelens in den tuin en tot onderlinge samenspreking te geven [5]). Was dit uur voorbij, dan ging men in het eerste geval te half elf aan den maaltijd en te elf uur aan het werk; in het tweede at men eerst, sliep daarna van elven tot twaalven, en zette zich vervolgens aan den arbeid. Deze moest ook nu weer, tenzij de prior anders beschikte, in het overschrijven van boeken bestaan [6]) en voortduren, totdat, op de gewone dagen te drie uur, op de vastendagen te half vier [7]), het eerste teeken voor de vesper werd gegeven. Het half uur tusschen dit eerste teeken en het tweede moest ook nu weer lezende worden doorgebracht [8]). Was de vesper afgeloopen, dan mocht men tot het eerste teeken voor de collatie of het complete, d. i. ongeveer tot half vijf [9]), vrijelijk, ofschoon niet luidruchtig, met

---

1) *Ordinarius*, fol. 15r, 17r, 18r, 24r.

2) *Ordinarius*, fol. 17r, 18r.

3) *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77; in die van 1639, p. 93). Gedurende veertig dagen vóór Paschen moest alles omstreeks twaalf uren geëindigd wezen (ibidem).

4) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 11 (p. 114; p. 170); verg. ook pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77), en *Ordinarius*, fol. 12v.

5) *Constitutiones* van 1639, p. 170; doch zie reeds *Chron. Wind.* p. 325.

6) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 108; p. 159).

7) *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77; in die van 1639, p. 93); *Chron. Wind.* p. 403.

8) *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 78; in die van 1639, p. 93 seq); voorts die van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553, pars III, cap. 7 (p. 108).

9) Zie boven, blz. 155, noot 6.

elkander spreken [1]). Nauwelijks was echter dit teeken vernomen, of ieder ging weder naar zijne cel, om een uur te zitten lezen [2]). Het vervolg is ons reeds bekend. Te half zes werd men naar de reventer geroepen, om er ten tweedenmale door spijs versterkt of door drank verkwikt te worden, toog vervolgens gezamenlijk naar het koor, om er den dagdienst te besluiten, en ging dan naar de dormter, een iegelijk naar zijne eigene cel, ten einde er tot zichzelven in te keeren. Te zeven uren [3]) — later werd dit op acht uren bepaald [4]) — legde men zich ter ruste. Aanmerkelijk langer opblijven was verboden. De supprior sloot de deur der zaal [5]), en niemand mocht de stilte, tenzij om dringende redenen, verbreken [6]).

Wanneer men deze dagverdeeling overziet, zal men moeten erkennen, dat de broeders te Windesheim en in de daarmede verbonden kloosters, van des morgens vier tot des avonds zeven uren, in heilzame bezigheid werden gehouden, en dat niet slechts aan den eisch der vroomheid, maar ook aan dien van nuttige werkzaamheid werd voldaan. De tijd, dien men er dagelijks volgens de wet aan schriftelijken arbeid besteedde, bedroeg vier of vijf uren, die niet achter elkander maar in twee gedeelten werden doorgebracht [7]).

---

1) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 107; p. 158). In de quadragesima begon het spreken eerst te vijf uren, gelijk uit de aangehaalde plaatsen blijkt.

2) Zie boven, blz. 155, noot 6.

3) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553, pars III, cap. 11 (p. 114).

4) *Constitutiones* van 1639, p. 169.

5) *Constitutiones* van 1639, p. 169; verg. ook die van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553, pars III, cap. 11 (p. 114).

6) Ibidem.

7) Namelijk tusschen de priem en de terts één uur; tusschen het noenmaal en de vesper des zomers drie, des winters vier uren. Wie meer wilde doen, kon er de uren voor gebruiken, die anderen aan middagslaapjes en samensprekingen wijdden (zie bijv. *Chron. Wind.* p. 523, 580). In het St. Maartensklooster bij Leuven, dat tot de Windesheimsche vereeniging behoorde, werd onder den eersten prior, Walram, acht uren per dag geschreven (Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 293, waaraan ook Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 1ste uitg. blz. 315, 2de uitg. blz. 174, het heeft ontleend).

Dit wat het werken betreft; thans over het zwijgen [1]). Hierover kunnen wij kort zijn. Algemeene regels waren deze: in de kerk, de dormter, de reventer, de liberie en het calefactorium mag niemand spreken [2]); van complete des avonds tot na de priem of de terts van den volgenden morgen bewaart ieder het diepste stilzwijgen [3]); tusschen het eerste en het tweede teeken van de terts, de sext en de vesper, alsmede na het eerste teeken vóór den maaltijd en de collatie moet alles stil zijn [4]). Waar echter de noodzakelijkheid dringt, mag men met één of twee woorden, of althans zoo kort mogelijk, aanduiden wat men bedoelt, en als de prior tegenwoordig is, mag men te allen tijde spreken, behalve in de reventer [5]). De vaste tijden van den dag, waarop men spreken mag, zijn: des morgens tusschen de priem en het eerste teeken van de terts, of tusschen de terts en het eerste teeken van de sext; des namiddags tusschen de vesper en het eerste teeken der collatie; op feestdagen daarenboven van twaalf uur tot het eerste teeken van de vesper [6]).

Wij zijn genaderd tot de bespreking van een zeer eigenaardig middel, dat de middeleeuwsche vroomheid uitdacht, om den mensch het kwaad, dat in hem was, onder de oogen te brengen, en hem daarvan te genezen. Wij bedoelen het zoogenaamde »kapittel houden," waarvan het woord »kapittelen" in onze volks-

---

1) Zie over het zwijgen in de kloosters in 't algemeen de *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S 274—276.

2) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap 6 en 10; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 en 11 (p. 107, 114; p. 158, 169).

3) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 108; p. 158).

4) Ibidem.

5) Ibidem (p. 109; p. 160).

6) Ibidem (p. 107 seq; p. 158). De conversen moesten, evenals de koorbroeders, in hun dormter en hun reventer een diep stilzwijgen bewaren. Overigens hadden zij, wegens den aard hunner werkzaamheden, in dit opzicht meer vrijheid, ten minste op de gewone dagen. Kwamen zij iemand tegen, dan mochten zij hem slechts met een hoofdknik groeten. Vroeg hij hun naar den weg, dan moesten zij dien wijzen. Vroeg hij hun meer, dan moest hun antwoord uit een enkel ja of neen bestaan, of althans zoo kort mogelijk zijn. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 6 (in die van 1553, p. 137 seq; in die van 1639, p. 195—197).

taal nog afkomstig is, ål is de oorsprong daarvan bij de meesten onbekend [1]).

Eens in de week namelijk, des Vrijdags morgens na de priem, dus omstreeks half zes of zes uren, kwam men te Windesheim en in de daarmede verbonden kloosters in het kapittelhuis bijeen [2]). Nadat de prior het »benedicite" had gesproken, gingen de broeders zitten, en nu kon hij hun kortelijk alles zeggen, wat hem voor de betrachting der kloosterorde en de verbetering der broeders nuttig scheen. Voorts kon hij de novitii in aller tegenwoordigheid over hunne nalatigheden en gebreken beknorren, en als hij het oorbaar achtte, zelfs kastijden. Zij, dien het gold, moesten zich op den grond nederwerpen en vergiffenis vragen (veniam petere [3]). Was dit alles afgeloopen, dan gingen de nieuwelingen op bevel van den prior heen, en het eigenlijk gezegd kapittel (capitulum culparum) begon. »Wie zich schuldig acht, doe boete", zeide thans de prior of wie door hem was aangesteld om de vergadering te leiden [4]), en elk der broeders op zijne beurt, van den jongste af, wierp zich midden in het vertrek op eene mat, die daar gespreid lag, neder, en vroeg vergiffenis. Op bevel van den prior of van den door dezen benoemden voorzitter stond hij weer op en zeide het kwaad, dat hij gedaan had, met zóódanige stem, dat allen het konden hooren [5]). Hield hij op met spreken, of zeide hij, verder niets meer te hebben, dan vroeg de prior of de waarnemende voorzitter: »Wil iemand dezen broeder aanklagen?" Hierop mocht ieder, die iets op hem aan te merken had —

1) Verg. over het kapittel houden ook in andere kloosters Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 100v, 128; st. iii, blz. 92, 93.

2) Het volgende is ontleend aan de *Constitutiones*, pars III, cap. 5 (in die van 1553, p. 101—103; in die van 1639, p. 144—148). Dat het kapittel houden te Windesheim van den aanvang af op Vrijdag plaats had en reeds terstond ijverig werd in acht genomen, blijkt uit het *Chron. Wind.* p. 66. In het Windesheimsch klooster te Daalheim hield men om de vijf dagen kapittel. Zie Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 484, en verg. de eerste sporen der zaak bij Gerrit de Groote, boven, blz. 50, noot 5.

3) Dietsch: „venyen".

4) Er staat: „qui capitulo praeest", „qui capitulum tenet", „praesidens". De prior kon namelijk ook een ander tot voorzitter benoemen.

5) In de *Constitutiones* van 1502 en 1508 staat er bij: „Nullus tamen de occultis in capitulo confessionem facere debet". In die van 1553 en 1639 is dit weggelaten.

ofschoon niet meer dan één, want als er meerderen waren, moesten deze zwijgen, totdat de aangeklaagde reeds vergiffenis had gekregen — dit vrijelijk zeggen. Nochtans niet met omhaal van woorden of overdrijving van zaken, maar eenvoudig op deze wijze: »Onze broeder heeft dit of dat gedaan of nagelaten." Erkende de aangeklaagde zijne schuld, dan zeide hij: »Het is mijne schuld; ik wil mij verbeteren," en de prior liet hem opstaan [1]). Meende hij daarentegen niet schuldig te zijn, dan mocht hij slechts het volgende zeggen: »Vader, ik herinner mij niet, gedaan te hebben wat mijn broeder zegt," en de aanklager werd ondervraagd. De prior bepaalde alsdan naar gelang der omstandigheden de straf. Wie eigen schuld of die van anderen in het kapittel of ook daarbuiten halsstarrig durfde verdedigen, moest eenigen tijd, in plaats van aan de tafel, op den grond zitten eten, of werd op andere wijze door den prior gestraft. Voorts was bepaald, dat niemand in hetzelfde kapittel meer dan twee of drie broeders, en geen van hen wegens meer dan twee of drie verkeerde daden, alsmede dat de beschuldigde zijn beschuldiger dienzelfden dag niet aanklagen mocht. Was alles ten einde, dan zong men den honderd zeventienden psalm: »Looft den Heer, alle gij volken," en met nog eenige andere stichtelijke handelingen liep de plechtigheid af [2]).

Dat deze openbare zelfbeschuldigingen en onderlinge aanklachten, deze persoonlijke vernederingen voor meestal kleine of ook ingebeelde overtredingen, en deze strafoefeningen ten aanschouwen van broeders, met wie men dagelijks moest omgaan, bezwaarlijk aan onze hedendaagsche begrippen van tucht kunnen beantwoorden, zal niet behoeven gezegd te worden. De zaak wordt nog

---

1) Uit de woorden „et ita cum osculo mattae abiit in locum suum" (*Chron. Wind* p. 355) blijkt, dat de persoon, over wien kapittel werd gehouden, midden in het vertrek op eene mat was geknield, en dat, zoo niet allen, dan toch sommigen deze mat kusten, alvorens weer naar hunne plaats te gaan. Zie ook *Chron. Wind.* p. 501; *De reformatione monasteriorum*, p. 823, 875, 915.

2) Met de conversen werd des Zondags om de veertien dagen, op een geschikt uur na afloop van de noon, door den prior of iemand van zijnentwege kapittel gehouden. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 7 (in die van 1553, p. 139; in die van 1639, p. 197 seq). Met de leekebroeders en huurlingen geschiedde het van tijd tot tijd door den procurator. Zie *Constitutiones*, pars II, cap. 3 (in die van 1553, p. 66; in die van 1639, p. 68). Zie voorts *Chron. Wind.* p. 595.

erger, wanneer men weet, wat met verschillende bewijzen kan gestaafd worden, dat men, zoo al niet te Windesheim dan toch in Windesheimsche kloosters, uit ziekelijke zucht naar heiligheid zich vaak beschuldigde van dingen, die men niet had gedaan, om zich maar te vernederen en straf te ontvangen. Doch wij beoordeelen niet; wij verhalen slechts, en komen er later op terug 1).

Wat nu de straffen betreft, waardoor men de zondaren tot deugd trachtte te schikken, reeds hebben wij een paar daarvan genoemd, maar zullen er thans een meer volledig, ofschoon kort overzicht van geven. De voornaamste waren: het lezen van eenige psalmen, het verrichten van lagere werkzaamheden, oorvegen, verbod om te spreken, vergiffenis vragen voor de eettafel, op den grond eten 2), onthouding van spijs en drank, disciplien, stokslagen, ontzetting uit betrekkingen, en bij zeer zware misdrijven kerkerstraf, zelfs levenslang 3).

Onder al deze straffen en tuchtmiddelen zijn er slechts twee, die eenige verklaring behoeven, namelijk het vergiffenis vragen voor de eettafel, en de disciplien. Het vergiffenis vragen in de kapittelkamer kwam zóó dikwijls voor en was zóó algemeen, dat het wèl beschouwd niets onteerends had. Geheel anders was het, wanneer het buitentijds en op eene andere plaats, soms eenige malen, moest geschieden. Dit gebeurde dan in aller tegenwoordigheid in de reventer voor de eettafel. Hier droeg het een ander karakter; hier was het dengene, dien het werd opgelegd, tot

---

1) Beneden, in Hoofdstuk VII.

2) Te Windesheim werd deze straf eerst bekend, toen de prior Johan Vos haar wegens een tamelijk licht vergrijp aan een der broeders oplegde (*Chron. Wind.* p. 450; zie ook p. 412). Toen Gerrit Delft van Naaldwijk in 1424 na den dood van Vos met algemeene stemmen door de broederen tot prior was gekozen, welke keuze door het generaal kapittel bevestigd werd, en hij nochtans volstandig weigerde deze betrekking te aanvaarden, legde het Kapittel, vreezende dat zijn voorbeeld nadeelig zou werken, hem de straf op, dat hij voor de voeten van al de vaders en broeders, aldaar tegenwoordig, in de reventer op den naakten grond zittende zou eten. Hij onderwierp zich gaarne aan deze straf, en getuigde later aan zijne vertrouwde vrienden, dat hij veel rustiger op den grond dan bij de schel had gezeten (*Chron. Wind.* p. 381 seq).

3) Zie *Constitutiones*, pars III, cap. 5 (in die van 1553, p. 102 seq; in die van 1639, p. 146 seq); voorts het gedeelte „de gravibus, gravioribus et gravissimis culpis", dat in de redactiën van 1502 en 1508 als aanhangsel, en in die van 1553 en 1639 als pars III, cap. 6, voorkomt (p. 104—107; p. 149—157).

beschaming [1]). En wat de disciplien betreft, deze bestond in eenige slagen met het geeseltouw, hetzij bij het kapittel houden, hetzij bij andere gelegenheden [2]). Wie er door den prior — want deze was het, die de straffen bepaalde — toe veroordeeld werd, moest nederknielen op de plaats, waar hij stond, zich ootmoedig de schouders, somwijlen het geheele bovenlijf ontblooten, en het hoofd buigen. De prior geeselde hem dan, naarmate hij begreep dat noodig was, en de patiënt moest de straf òf zwijgend ontvangen, òf zeggen: »het is mijne schuld; ik wil mij verbeteren." Bij het ontblooten moesten de overige broeders zich het aangezicht bedekken [3]).

Opmerking verdient, dat al de broeders, ook de prior, viermaal 's jaars geregeld de disciplien ontvingen, namelijk op den Goeden Vrijdag, op den Vrijdag vóór Pinksteren, daags vóór het Kerstfeest en daags vóór Maria-hemelvaart. Met de broeders geschiedde dit in het kapittelhuis; met den prior in een afzonderlijk vertrek [4]).

---

1) Deze straf was onder de broeders des gemeenschappelijken levens evenzeer bekend (zie bijv. Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 164). Er was ook nog een vrijwillig vergiffenis vragen of venyen, dat niet zelden tot de ellendigste kleingeestigheid aanleiding gaf. Bij het minste, wat men gedaan had, ja dikwijls al had men niets gedaan, alleen maar om zich voor anderen te vernederen, viel men op de knieën en vroeg verschooning. Dit drong door den invloed van Hendrik Löder vooral door in de Windesheimsche kloosters in Westfalen, Friesland, Saksen en de Rijnstreken. Zie *Chron Wind.* p. 538, 561. Te Windesheim zelf was men, ook in dit opzicht, veel verstandiger. Zie l. l. p. 538, en verg. voorts beneden, blz. 183, alsmede in Hoofdstuk VII.

2) Over het doel der disciplien zegt het *Chron. Wind.* p. 508: „Religiosorum quippe disciplina non tam propter poenam, quae satis est permodica, quam propter humilitatem et coram hominibus erubescentiam a patribus est instituta".

3) *Constitutiones*, pars III, cap. 5 (in die van 1553, p. 103; in die van 1639, p. 147). In deze laatste wordt de zaak tot slechts éénen schouder beperkt.

4) *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 103; in die van 1639, p. 148). Wat den prior betreft, vergelijke men hier vooral *Chron. Wind.* p. 507 seq, waaruit blijkt, dat volgens de oorspronkelijke instelling de prior, na afloop van het „capitulum disciplinae", in het kapittelhuis door den supprior (of, bij ontstentenis van dezen, door een ouderen broeder) in eenzaamheid de disciplien ontving. Voorts verdient het opmerking, dat in de Saksische nonnenkloosters vóór de Windesheimsche hervorming de gewoonte bestond, op alle feestdagen disciplien te geven. Busch schafte dit af en regelde de zaak, die tot verkeerde praktijken aanleiding gaf. Zie *De reformatione monasteriorum*, p. 903 seq.

Om een denkbeeld te geven van de zwaarte der verschillende straffen, zullen wij ze in verband brengen met de voornaamste vergrijpen, waarop zij werden toegepast. De oorvegen, als behoorende tot de vrije rechtspleging van den prior op ieder oogenblik dat hij ze noodig oordeelde 1), alsmede het onthouden van spijs en drank voor kleinere ongerechtigheden (zooals spreken, wanneer er gezwegen moest worden 2), laten wij verder onvermeld. Ook broeders, die niet wilden schrijven, werden zoolang in de maag gestraft, totdat zij het deden 3).

Er werd in de Windesheimsche kloosters onderscheid gemaakt tusschen zware, zwaardere en zeer zware schulden 4). Tot de zware behoorden twisten, schelden, verwijtingen doen, oneenigheid zaaien, kwaadspreken, liegen, eten als er gevast, en herhaaldelijk spreken als er gezwegen moest worden, de geheimen van het klooster verklappen, dobbelen, kaartspelen enz. Op deze en dergelijke overtredingen stond drie dagen zwijgen, driemaal vergiffenis vragen voor de eettafel, en driemaal disciplien. De zwaardere schulden bestonden in weerspannigheid, samenrotting, lichten diefstal, valsch getuigenis, diffamatie van prior of

---

1) De zaak schijnt zóózeer geacht te zijn van zelve te spreken, dat er niet eens bepalingen voor werden gemaakt. Hoe men destijds over het toedienen van oorvegen en slagen tot bevordering van braafheid dacht, blijkt onder anderen hieruit, dat eene der maters in Meester-Geertshuis te Deventer, Beerte Swijnkes, de zusters aldaar somwijlen midden onder den arbeid onverwacht en onverdiend „enen smete bi oer kenebacke" gaf. „Ende dit genck alsoe slecht ende eenvoldelike hene, datmen nummermeer en hoerde dat daer clage of mormeracie nae volgde". Eene andere mater, Lizebeth, sloeg eens eene zuster, die, ofschoon de omstandigheden haar riepen, met tegenzin naar hare familie was gegaan, met eene roede als een kind, en deed haar vervolgens over de roede springen. „Ende dit dede si alte saemen oetmodelike ende was doe voert an sympelike gehorsam". Deze twee voorbeelden, door mij aan een handschrift, uit Meester-Geertshuis afkomstig, ontleend, zouden met andere dergelijke kunnen vermeerderd worden. Ook in Heer-Florenshuis kende men de oorvegen (zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 164). Zie voorts *Chron. Wind.* p. 567.

2) *Constitutiones*, pars III, cap. 5 (in die van 1553, p. 102; in die van 1639, p. 146).

3) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 108; p. 159).

4) Het volgende is ontleend aan het zooeven (blz. 171, noot 3) genoemde gedeelte „de gravibus, gravioribus et gravissimis culpis".

klooster, slaan, mestrekken, moord of brand dreigen, aanmerkelijke schade veroorzaken, wegloopen met terugkeer binnen vijf dagen, enz. Wie zich aan deze of dergelijke zonden schuldig maakte, werd driemaal in het kapittel met slagen getuchtigd; hij moest driemaal op den grond eten, verloor zijn stemrecht, en werd, zoo hij eenige betrekking bekleedde, afgezet. In later tijd mochten de priors zelfs den sterken arm over hem inroepen, als het hun noodig scheen. Tot de zwaarste misdaden eindelijk rekende men halsstarrige onverbeterlijkheid, afvalligheid, ontvluchting zonder terugkeer binnen vijf dagen, vleeschelijke zonden, grooten diefstal, brandstichting, zware verwonding, onwillekeurigen manslag enz. Deze en dergelijke zaken werden geboet met kerkerstraf [1]), totdat het generaal kapittel had uitgemaakt, wat er verder met den schuldige moest worden gedaan. Deze mocht geen ander voedsel hebben dan brood met een weinig groente en scharrebier. Bij opzettelijken manslag en bij alle misdaden, waarop de doodstraf placht te staan, werd eveneens strenge gevangenisstraf tot op het eerstvolgend generaal kapittel toegepast. De delinquent mocht inmiddels geene communie houden, tenzij hij op zijn uiterste lag en waarachtig berouw toonde. Werd overigens aan een gevangene bij speciale vergunning de communie toegestaan, dan ontboeide men hem uit eerbied voor het sacrament, bracht hem onder strenge bewaking voor de deur van den kerker of op eene andere geschikte plaats, en voerde hem na afloop der plechtigheid weer naar zijn treurig verblijf. Doch genoeg over dit onderwerp. De lezer gelieve wel in het oog te houden, dat uit het gezegde geen minder eervol besluit betreffende de bewoners van Windesheim mag getrokken worden, als waren al de genoemde misdaden weleens onder hen gepleegd. Wij hebben onze gegevens ontleend aan de statuten voor de gansche Windesheimsche vereeniging, die bijna honderd kloosters omvatte, en merken daarenboven op, dat misdrijven, door de wet genoemd, wel aanduiden dat de wetgever ze mogelijk heeft geacht, maar niet, dat zij ooit zijn voorgekomen. Intusschen, al doet het ons leed, dit te moeten verklaren, er zijn ons ook uit Windesheim-

1) Zie over de toepassing van kerkerstraf in de kloosters de aanteekening van v. Rijn in de *Oudheden van Rhynland*, Leid. 1719, blz. 302 v. (fol. uitg. der *Kerkelijke outheden*, Leid. 1726, dl. III, blz. 876).

sche kloosters ergerlijke daden bekend geworden, die wel tegenover al het goede en lofwaardige, dat er werd gevonden, geen overwegend gewicht in de schaal leggen, maar die wij toch om der waarheid wil te haren tijde niet zullen mogen verzwijgen [1]).

Na deze beschouwing van de middelen, die men te Windesheim aanwendde tot dagelijksche opwekking van vroomheid en voortdurende bevordering van braafheid, verblijdt het ons te kunnen getuigen, dat het doel geenszins werd gemist. Wat ons van het inwendig leven en de uitwendige daden der broeders bekend is, legt een eervol getuigenis aangaande hen af, en geene feiten zijn ons overgeleverd, waardoor hun goede naam in 't algemeen wezenlijk schade kan lijden. Godsvrucht en zedelijkheid waren in dien kleinen kring, om zoo te zeggen, inheemsch [2]). Als wij in het volgende hoofdstuk de aandacht vestigen op eenige bewoners van het klooster, die als vertegenwoordigers der verschillende uitingen van het leven aldaar mogen gelden en die daarom met bijzondere onderscheiding moeten genoemd worden, dan zal het den lezer bij herhaling blijken, dat hij met innig vrome, door en door brave mannen te doen heeft; doch hij neme, zonder bewijzen te vragen, wier overvloed de keuze onmogelijk maakt, op goed geloof de verzekering aan, dat de meeste broeders, ofschoon in andere opzichten minder »representatieve menschen", ten opzichte der twee genoemde punten ongeveer met hen gelijk zijn te achten. Wel is waar loopt onze kennis van het intieme leven te Windesheim slechts tot 1464, toen Johan Busch zijn »Chronicon" voltooide [3]); wel is waar kan deze auteur de zaken bewust of onbewust wat al te schoon hebben voorgesteld en hier of daar meer lofredenaar dan streng geschiedschrijver zijn geworden, maar het geheel geeft toch den indruk van diepe gemoedelijkheid en strenge moraliteit gedurende een tijdperk van bijna tachtig jaren.

Was er dan in de Windesheimsche vroomheid en zedelijkheid niets, wat afkeuring verdiende? Helaas ja, en wij zullen niet

---

1) Zie beneden, in Hoofdstuk VII.

2) Zie vooral *Chron. Wind.* p. 292, 476; voorts de levens der broeders in Liber II.

3) Zie het einde der Praefatio vóór het *Chron. Wind.*

verborgen houden, wat in ons eigen oog den schaduwkant van beiden uitmaakte. De vroomheid had er bij maar al te velen iets ziekelijks, de zedelijkheid iets kleingeestigs, dat niet van een ruimen blik maar van eene bekrompene opvatting getuigde. En al zijn wij gaarne de eersten om te verklaren, dat zelfs de afdwalingen voortkwamen uit het streven naar heiligheid, wij zullen de laatsten zijn om te beweren, dat het geene afdwalingen zijn geweest [1]).

Wie zich het vroeger gezegde over het weinig opwekkelijke in de vroomheid van Gerrit de Groote en zijne bekeerlingen herinnert [2]), zal zich niet verwonderen, ook te Windesheim zwaarmoedige beschouwingen van het leven te vinden. Het scheen er wel tot de ware godsvrucht te behooren, zich op aarde niet te huis te gevoelen en slechts te jagen naar het hemelsch vaderland [3]). Het veelvuldig bepeinzen van de zoogenaamde vier uitersten des menschen, de dood, het oordeel, de hel en de hemel [4]), kwam uit deze geestesrichting voort en werkte haar wederkeerig in de hand. Al verneemt men dan ook enkele malen een opbeurend woord [5]); al ziet men de broeders zich aan de hevigste smarten gewillig onderwerpen [6]), ja al hoort men hen te midden van hun leed nog danken [7]), en niet anders wenschen dan dat Gods wil geschiede [8]), de doorgaande stemming is toch eene gedrukte [9]); de aarde wordt beschouwd als een tranendal [10]), een

---

1) Wat er aan de volgende schets ontbreekt, kan men aangevuld vinden in Hoofdstuk VII, waar hetzelfde onderwerp met het oog op de geheele kloostervereeniging van Windesheim uitvoerig wordt besproken.

2) Zie boven, blz. 37.

3) *Chron. Wind.* p. 271 seq, 303, 417 seq, 419, 446, 448 seq, 455, 592.

4) *Chron. Wind.* p. 246, 298, 337, 432, 436, 573, 579, 586; verg. boven, blz. 160.

5) Zoo placht bijv. Gerlacus Petersz. in tegenspoed te zeggen: „De Heer onze God leeft nog.” Zie *Chron. Wind.* p. 528.

6) Te Windesheim bestond het graveel in zijne vreeselijkste vormen. Zie *Chron. Wind.* p. 383 seq, 391, 401, 402, 403, 438, 530, 531.

7) *Chron. Wind.* p. 115, 443, 454, 588.

8) *Chron. Wind.* p. 392, 403 seq.

9) Onder de broeders, die hierop eene gunstige uitzondering maakten, stond de supprior Arnold van Calcar bovenaan. Zie *Chron. Wind.* p. 356, 358, 367, vooral p. 315, waarmede niet strijdt p. 365.

10) „Vallis miseriae”. *Chron. Wind.* p. 366.

land van ballingschap [1]), en er bestaat een schier hartstochtelijk verlangen naar den dood [2]).

Niet slechts leidde de vroomheid te Windesheim tot deze en dergelijke sombere opvattingen van het leven, maar zij nam daarenboven bij sommigen een zenuwachtig, zelfs een ecstatisch karakter aan. De brave supprior Arnold van Calcar was onder de mis niet zelden overstelpt van aandoening, zoodat hij zijne tranen niet kon weerhouden [3]), of ook hij kon er zóó mede vervuld zijn, dat hij geheel onbewegelijk stond en zelfs voor pijnlijke indrukken ongevoelig bleef [4]). Evenzoo stond Hendrik Mande, »de Noord-Nederlandsche Ruysbroeck", bij de genoemde plechtigheid meestal overvloedig te schreien [5]), en terwijl wij hem in het volgende hoofdstuk als een groot visionaris, en zijn evenknie Gerlacus Petersz. als een niet minder groot contemplator zullen leeren kennen, zij er nu reeds bijgevoegd, dat ook de genoemde Arnold van Calcar eveneens een »schouwer" [6]), de procurator Gerrit Delft van Naaldwijk eenigermate een ecstaticus [7]), en een oudere broeder, wiens naam niet gemeld wordt, een visionaris was [8]).

Bij anderen weer vertoonde zich de vroomheid in den ziekelijken vorm van het piëtisme. Als type van deze soort kan de klerk Johan Schutken, de bekwame overzetter in de landtaal gelden [9]). Men hoore slechts, wat Busch aangaande hem verhaalt: »Door de verschillende punten van het leven en lijden des Heeren werd hij zóó ontgloeid, alsof hij zelf onder het kruis stond, ja aan het kruis van Jezus Christus hing. Dáár met zijne ziel door de opene wonden tot aan het hart des Meesters doorgedrongen en hart met hart vereenigende, wiesch hij zich in Christus' bloed van al

1) „Huius mundi exilium". *Chron. Wind.* p. 448 seq; verg. ook p. 303.

2) l. l. p. 271 seq, 315, 341, 448; doch zie daarentegen de afkeuring der zaak door Arnold van Calcar (l. l. p. 315).

3) l. l. p. 366. Zie over hem beneden in Hoofdstuk V.

4) l. l. p. 378 seq.

5) l. l. p. 454 seq.

6) l. l. p. 365. Ook Hendrik van Wilsem was soms „diuina contemplatione suspensus" (l. l. p. 419), en Peter van Gouda „Angelos in coelo quotidie contemplabat" (l. l. p. 447).

7) l. l. p. 370, 371, 374, 375. Zie over hem boven, blz. 171, noot 2.

8) l. l. p. 346 seq. Ook Hendrik Löder had, althans later, toen hij prior te Frenswegen was, visioenen (l. l. p. 439, 562, 563).

9) Zie over hem beneden, in Hoofdstuk V.

zijne zonden rein, en voelde, door de vurige pijlen der liefde gewond, de brandende min, die hem eeuwig beminde" [1]. Het zal niet noodig zijn, te doen opmerken, dat Busch, die de piëtistische aandoeningen van anderen zóó wist te beschrijven, ze ook zelf bij ervaring moet hebben gekend, of althans met de gewone spreekwijzen der piëtisten vertrouwd moet zijn geweest. Deze nu kan hij slechts in den eigen kring hebben geleerd.

Intusschen schijnt vooral iets methodistisch de vroomheid van sommige broeders te Windesheim te hebben ontsierd. En geen wonder. Dat afgemetene, dat bij uren afgedeelde, dat alle dagen in dezelfde vormen terugkeerende van het kloosterleven geeft er onwillekeurig aanleiding toe. Daarenboven zijn werkjes, als de reeds besproken brief over het leven en lijden des Heeren [2], bij al het nuttige dat zij hebben, niet weinig geschikt, om den aanleg voor het methodisme, dáár waar hij bestaat, tot ontwikkeling te brengen. En zoo zien wij dan ook te Windesheim den reeds vroeger genoemden Albert van Winbergen [3] onder den handenarbeid steeds denken over een goed punt, of over hetgeen in de reventer is voorgelezen, of over een woord uit de Heilige Schriften [4]. Van Gerrit Delft van Naaldwijk lezen wij, dat hij al zijne aandoeningen en bepeinzingen, zijne begeerten en werkzaamheden regelde naar zijne oefeningen in het lijden des Heeren [5]. Anselmus van Breda, wanneer hij de mis ging bedienen, bereidde zich daartoe altijd voor door de overdenking van vier bepaalde punten [6]. Maar bovenal is Johan Schutken, dien wij zoo even als een piëtist leerden kennen, nog veelmeer een methodist te noemen. Deze overigens hoogst achtenswaardige man, van wien men geloofde dat hij nooit eene doodzonde had gedaan [7], was om zoo te zeggen de slaaf van zijne dagverdeeling, waarin werken en peinzen, lezen en bidden, zelfonderzoek en vergiffenis vragen elkander geregeld opvolgden [8]. Nooit verliet hij zijne cel,

---

1) *Chron. Wind.* p 585.
2) Zie boven, blz. 161 v.
3) Zie boven, blz. 116.
4) *Chron. Wind.* p. 596.
5) l. l. p. 369.
6) l. l. p. 573.
7) l. l. p. 575.
8) l. l. p. 583—587.

of hij wapende zich met eene spreuk tegen mogelijke verzoeking; nooit kwam hij er in terug, of hij knielde voor het Christusbeeld neder en deed een kort gebed [1]). En niet alleen bij de koorbroeders en klerken, neen ook bij degenen die tot de uitwendige werkzaamheden waren geroepen, vindt men sporen van dat zelfde methodisme. Vóórdat zij zich aan den arbeid begaven, wapenden de meer vromen onder hen zich door de vernieuwing huns gemoeds, door een goed voornemen, door een gebed, en terstond na hunnen arbeid plachten zij voor het niet goed verrichte vergeving, voor het goede Gods zegen te vragen. Waren zij soms tot een minder zwaar werk uitgezonden, dan klonk in de stille natuur hun godvruchtig gezang, om daarna weer plaats te maken voor onderling zwijgen, opdat een iegelijk zich al arbeidende zou kunnen overgeven aan zijne eigene gedachten. Somwijlen spraken zij, te midden van hetgeen hen bezig hield, over een woord uit de Schrift of over hetgeen in de reventer was voorgelezen. Of ook, zij lazen elkander iets voor. Zoo waren zij gewoon, in huis en op het veld, in kerk en cel, alleen en te zamen, het heil hunner ziel en hun vooruitgang in het geestelijke te bevorderen [2]). Het klinkt waarlijk idyllisch, maar in de werkelijkheid was het zeker niet zoo schoon. Althans er zijn ons uit naburigen kring overdrijvingen bekend, die den indruk van geheele ontaarding der vroomheid geven [3]).

Onze schets van het gemoedsleven der Windesheimsche kloosterlingen zou onvolledig zijn, indien wij niet met een enkel woord gewaagden van een der meest eerbiedwaardige vormen, waarin zoowel de vroomheid als de zucht naar heiligmaking zich bij hen vertoonde. Wij bedoelen het »offeren van zichzelven aan God", dat in de taal der toenmalige devoten met verschillende woorden, maar altijd met dezelfde grondbeteekenis werd uitgedrukt [4]).

---

1) l. l. p. 587 seq.

2) l. l. p. 286 seq; verg. ook pag. 334 seq. Overeenkomstige berichten aangaande het klooster Frenswegen, dat tot de vereeniging van Windesheim behoorde, vindt men l. l. p. 537, 540 seq, 560. Zie voorts beneden, in Hoofdstuk VII.

3) Namelijk in het klooster op den St. Agnietenberg bij Zwolle, dat met Windesheim verbonden was. Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 11: „Si quis ad aliquem transisset negotij causa, verbum breve de Deo primum proferebat, aut *Jesus* dicebat, et alter mox *Christus* aut *Maria* respondebat, prout devotio ministrabat."

4) „Se Deo offerre" (Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 6, 19); „hem selven

Ofschoon de gewoonte om zichzelven en alles, wat men had en deed, Gode tot eene offerande te stellen, aan Hem toe te wijden, volledig aan Hem te onderwerpen, door Gerrit de Groote tot zijne leerlingen schijnt gekomen te zijn, was zij toch niet oorspronkelijk van hem uitgegaan. Reeds bij Ruysbroeck vinden wij haar 1). Waarschijnlijk was zij ook bekend aan Hendrik van Calcar, den prior van het karthuizer-klooster Munnikhuizen bij Arnhem, waar De Groote vóór zijn optreden als prediker ruim twee jaren doorbracht 2). Ongelukkig nam zij bij Meester Gerrit een kleingeestig 3), methodistisch karakter aan, en dit zal bij zijne volgelingen wel niet zonder invloed zijn gebleven 4). Ook bij hen toch werd zij veelvuldig betracht 5), en evenals wij haar bij de broeders des gemeenschappelijken levens vinden, treffen wij haar ook in het klooster te Windesheim aan. Was zij er algemeen, of slechts bij de edelsten en besten in zwang? Wij gissen het eerste, doch slechts van het laatste zijn voorbeelden tot ons gekomen. Één daarvan betreft den innigen Gerlacus

---

offeren" (Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, blz. 139, 152); „ons uutwendigen werken opofferen" (Kist en Moll, a. w. dl. IV, blz. 152); „onsen lieven Heren een vreedsom herte offeren" (Kist en Moll, a. w. dl. II, blz. 200; verg. dl. IV, blz. 139); „cor suum Deo praesentare" (*Chron. Wind.* p. 526); „seipsum resignare" (l. l. p. 585). Verg. ook eenigszins *Chron. Wind.* p. 136.

1) Zie v. Otterloo, *Johannes Ruysbroeck*, Amst. 1874, blz. 128.

2) Zie boven, blz. 28v. Hendrik van Calcar (over wien reeds op blz. 23, noot 1, is gehandeld) schreef namelijk een *Tractatus de quotidiano holocausto spiritualis exercitii* (zie De Ram, *Venerabilis Gerardi Magni epistolae* VIII, Brux. 1860, p. 6, 7; Miraeus, *Bibliotheca Carthusiana*, Col. 1609, p. 131). De titel doet vermoeden, dat het „se Deo offerre" is bedoeld.

3) Zie boven, blz. 50, noot 6.

4) Ziehier zijne eigene woorden: „Et in puncto [op het punt van] vestimentorum induendorum offeres te in mente tua toto desiderio Domino Deo tuo; et resigna te ipsum mentetenus Deo et superiori; et trade te ad beneplacitum Altissimi et in ejus dispositionem; et quidquid de te permiserit, sive vitam, sive dolores capitis, sive infirmitates, dispone libenter velle pati propter ipsum, quia non sunt condignae passiones hujus seculi ad futuram gloriam" (uit zijn tractaat „Novus monachus debet", afgedrukt bij De Ram, l. l. p. 21).

5) Men vindt haar, behalve te Windesheim, bij Florens Radewijns (Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II, blz. 154); bij Johan Brinckerinck (Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 19; Kist en Moll, a. w. dl. IV, blz. 139, 152); bij Thomas a Kempis (zie de plaatsen bij Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 223), en bij Dirk van Herxen (zie over hem boven, blz.

Petersz. [1]), een ander zijn boezemvriend Johan Schutken [2]), een derde Hendrik Mande [3]). Het redeverband nu, waarin het eerste voorkomt, is een weinig piëtistisch gekleurd; de persoon, die ons het tweede verschaft, was geenszins van methodisme vrij, en de man, die ons het derde aanbiedt, was de grootste visionaris van het klooster. Dit een en ander doet ons vreezen, dat de zaak, hoe heerlijk schoon in theorie, in de praktijk niet altijd bewaard zal zijn gebleven voor de ontaardingen, waartoe zij zoo licht vervallen kon

Hoe dit zij, — dat de vroomheid te Windesheim bij al het goede, waardoor zij zich kenmerkte, niet zonder ziekelijkheden was, is reeds genoegzaam gebleken. Doch ook de braafheid had er volstrekt niet dat breede en kloeke, dat wij er zoo gaarne zouden hebben gezien. Zij kenmerkte zich maar al te zeer door iets kleingeestigs, iets angstvalligs, iets ascetisch, waardoor zij hare natuurlijke frischheid geheel, en hare aantrekkelijkheid voor anderen voor een goed deel verloor. Wij moeten ook dit een weinig nader uiteenzetten [4]), en beginnen daartoe met hetgeen de toenmalige devoten »ootmoedigheid" plachten te noemen [5])

Wat men daaronder verstond, is eenigszins moeilijk te beschrijven. De zaak omvatte zóóveel en vertoonde zich in zulke verschillende vormen, dat het begrip er van nauwelijks met voldoende scherpte kan worden bepaald. Moesten wij het destijds gangbare woord in een thans gebruikelijk omzetten, wij zouden het »nederigheid" noemen [6]), doch wel beschouwd omvatte het

---

88, noot 5), van wien Jacobus Traiecti in zijne *Narratio de inchoatione status nostri* (Kon. bibl. H. S. n°. 346), fol. 12v—13r, aldus schrijft: „et seipsum continue et cotidie offerens deo in omni humilitate, obedientia, patientia, paupertate et ceteris virtutibus triumphabat super omnes inimicos suos."

1) *Chron. Wind.* p. 526.

2) l. l. p. 585.

3) Hij vermaande er namelijk toe in zijn *Boecskijn van drien staten eens bekierden mensche* (afgedrukt bij Moll, *Johannes Brugman*, dl. I), blz. 281.

4) Ook aangaande dit onderwerp zij verwezen naar de meer breede ontwikkeling in Hoofdstuk VII.

5) Naar de spelling dier dagen „oetmodicheit."

6) In het Latijn heet het dan ook „humilitas". Voorts leest men van „humiliatio" = „veroetmodiging", „humilis" = „oetmodich", „humiliter" = „oetmodelike", „multum humilis" = „gront oetmodich", „profunda humilitas" = „gront oetmodicheit", „humilia opera, humiles operationes, humilia exercitia, humiles

meer. Men drukte er tevens mede uit, zich te vernederen, zich te gedragen als den geringste van allen, het slechtste goed genoeg voor zichzelven te achten, het zwaarste te doen, het minste te nemen, het onoogelijkst gekleed te gaan, zich alles te laten welgevallen; in één woord: in het begrip van »ootmoedigheid" was ook dat van gehoorzaamheid en verduldigheid, van zelfverloochening en alles wat verder tot dezen kring van denkbeelden behoorde, opgesloten [1]). Vandaar, dat de deugd der ootmoedigheid het meest werd genoemd en geroemd, dat men haar den grondslag aller deugden heette [2]), en dat veel met dezen naam werd bestempeld, wat bij scherper onderscheiding anders zou hebben moeten luiden.

Tot welke uitersten het overigens goede beginsel der ootmoedigheid in sommige der met Windesheim vereenigde conventen geleid heeft, zullen wij later bespreken. Het verblijdt ons, te kunnen getuigen, dat de bewoners van het moederklooster zich in vergelijking met anderen nog al niet aan groote overdrijving hebben schuldig gemaakt [3]). Toch blijkt maar al te duidelijk, dat ook bij hen niet weinigen werden gevonden, die in meerdere of mindere mate door de kwaal waren aangetast. Zoo nam Willem Vornken, ofschoon zelf prior, bij voorkeur de minst smakelijke spijzen uit den schotel, en hij zou zelfs gegeten hebben, wat den mensch van nature tegenstaat, zoo de kok niet gezorgd had, dat hetgeen hem werd voorgezet ten minste eetbaar was [4]). Gerrit Delft van Naaldwijk achtte zichzelven zóó gering, dat hij, tot prior gekozen zijnde, zich liever aan eene diepe vernedering onderwierp, dan de aangeboden betrekking te aanvaarden [5]). Werner Keynkamp kon het als hoofd van 't klooster niet langer dan ruim drie jaren uithouden [6]), en zijn opvolger

---

exercitationes" = „oetmodige werken", „se humiliare" = „hem veroetmodigen", „alius alium humilibus operibus vincere" = „oetmodige werken stelen".

1) *Chron. Wind.* p. 370 seq.

2) l. l. p. 379; verg. ook p. 271, 382, 538, 593.

3) Dit verklaart ook Busch ten opzichte van een paar punten, die elders zeer in zwang waren, het „venyen" en de „oetmodige werken" (*Chron. Wind.* p. 538). Hij doet het met vermelding van Ovidius' bekende woord: „Medium tenuere beati."

4) *Chron. Wind.* p. 498.

5) Zie boven, blz. 171, noot 2.

6) *Chron. Wind.* p. 75, 398.

Johan Vos van Heusden schreide, wijl men hem had benoemd [1]). Zóózeer werd het priorschap een last in plaats van eene eere geacht [2]). Het geknield vergiffenis vragen, ofschoon te Windesheim niet bijzonder in zwang [3]), was er toch bekend [4]); de woorden »het is mijne schuld; ik wil mij gaarne beteren," waren er op aller lippen [5]), en het kussen van de mat, waarop men bij het kapittel houden geknield was geweest, werd er, indien ook niet door allen, dan toch door sommigen in acht genomen [6]). Ja, wat meer zegt, een man als Johan Schutken, hield alle avonden kapittel over zichzelven, en venijde in zijne cel, en kuste ook dáár de mat [7]), terwijl de reeds genoemde Gerrit Delft van Naaldwijk en de donaat Albert van Winbergen, wanneer jongere broeders naar Windesheimsche gewoonte [8]) met gebogen knieën hunne voorbede verzochten, zelven op de knieën vielen, zeggende: »Lieve broeder, sta toch om Godswil op; ik heb het veel meer noodig dan gij; ik smeek u, bid voor mij" [9]).

En ware het slechts bij deze kleingeestige nederigheid gebleven, maar door het lofwaardig streven om het nauw te nemen met de deugd, een streven dat door het dagelijksch, tot in de kleinste bijzonderheden afdalend zelfonderzoek werd bevorderd [10]), verviel men niet zelden tot schromelijke angstvalligheid. Gelukkig waren er, die, hoe zorgvuldig overigens om eene onergerlijke conscientie te bewaren, zich niet met noodelooze bekommernissen kwelden. Zóó bijv. de Windesheimsche geschiedschrijver en kloosterhervormer Busch. Met nadruk spreekt hij er van, dat de oude kerkleeraars en de oorspronkelijke vaderen nooit getracht hebben, de gewetens te drukken [11]). Met blijkbare instemming verhaalt hij, hoe de voortreffelijke prior Johan Vos,

---

1) *Chron. Wind.* p. 76, 301, 398.

2) l. l. p. 398 seq; verg. ook p. 381.

3) Zie boven, blz. 172, noot 1.

4) *Chron. Wind.* p. 538, 383, 114.

5) l. l. p. 382, 400, 412; verg. boven, blz. 170, 172.

6) Zie boven, blz. 170, noot 1.

7) *Chron. Wind.* p. 586.

8) Zie boven, blz. 149.

9) *Chron. Wind.* p. 383, 594. Iets nog ziekelijkers levert p. 400.

10) l. l. p. 235 seq, 359, 432 seq, 586; verg. boven, blz. 158.

11) l. l. p. 353.

toen een broeder, die bij zekere gelegenheid den slaap niet had kunnen weren, hem vroeg: »Lieve vader, zal ik maar weer van voren af beginnen?" ten antwoord gaf: »Lieve broeder, doe dat niet, maar heb er spijt van" [1]); en vooral, hoe de edele supprior Arnold van Calcar zijne medekloosterlingen niet in allerlei gewetensbezwaren bracht [2]), maar een bijzonderen slag had, om de al te scrupuleusen op te beuren en hun blik te verruimen [3]). Daarentegen waren Werner Keynkamp [4]) en Willem Vornken [5]) voorbeelden van armzalige angstvalligheid op zedelijk gebied, eene angstvalligheid, die te schadelijker moest werken, wijl deze mannen aan het hoofd des kloosters stonden. Ook onder de conversen en donaten kwam de kwaal voor [6]). Zoo was bijv. Andries Petersz., de broeder van Gerlacus Petersz., er mede behebt [7]).

Ziedaar het een en ander aangaande de zoogenaamde ootmoedigheid en de angstvalligheid onder de bewoners van Windesheim. Wij hebben nog te wijzen op de sporen van ascetisme in hun midden.

Van eene stichting, die Gerrit de Groote als haar vader, en Florens Radewijns als haar pleegvader vereerde, laat zich nauwelijks anders verwachten, dan dat de vroomheid er een min of meer ascetisch karakter vertoonde. Hoe het met Gerrit de Groote zelven in dit opzicht gesteld was, is ons reeds gebleken [8]). Hij liep met gelapte kleederen, als ware hij een bedelaar, at ellendig gekookte spijzen, vreesde tot zelfs voor de stem eener vrouw, en droeg op het bloote lichaam een haren hemd. Niet veel minder bekrompen dan hij was zijn leerling en geestverwant Florens Radewijns, vooral in de eerste tijden na zijne bekeering. Om de lusten zijns vleesches te dooden, kastijdde hij het met zóó streng vasten en nachtwaken, dat hij er niet alleen den smaak door verloor, zoodat hij bijv. geen olie van bier kon on-

---

1) l. l. p. 311 seq.

2) l. l. p. 353.

3) l. l. p. 358 seq, 112 seq. Een dergelijk voorbeeld levert broeder Peter van Gouda (p. 447).

4) l. l. p. 70, 75, 304, 398, 399, 400, 402 seq.

5) l. l. p. 507 seq.

6) l. l. p. 112; p. 592, 593.

7) l. l. p. 114.

8) Zie boven, blz. 51—53.

derscheiden, maar er lichamelijk geheel door werd uitgeput [1]). Ook de bekeerlingen en volgelingen van De Groote hebben wij te dezer zake reeds eenigermate leeren kennen [2]). Het een en ander doet ons aangaande Windesheim niet veel goeds verwachten. Intusschen valt het ons mede. Wel gold ook dáár een mager lichaam, een ingevallen gelaat en een rimpelig voorhoofd als een teeken, dat iemand recht geestelijk was [3]), doch op eenige bedroevende uitzonderingen na is er nog al niet over bijzondere overdrijving te klagen.

Hetzij uit ascese, hetzij uit armoede, of wel ten gevolge van beiden, leefde men te Windesheim geruimen tijd zeer sober [4]). Men kreeg brood bij het gewicht, groenten bij het getal, drank bij de maat. Het brood was daarenboven grof, en de drank bestond uit dun scharrebier. »Brevis est voluptas, ubi regnat magna paupertas," voegt Busch, die ons dit mededeelt, er treffend bij [5]). Driemaal in de week at men vleesch; drie andere

---

1) Zie Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XVII.

2) Zie boven, blz. 37, maar verg. vooral beneden, in Hoofdstuk VII.

3) *Chron. Wind.* p. 592.

4) Volgens Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima instutitione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I), cap. XXIII, geschiedde het „non tam ex tenacitate aut inopia, quam ex amore paupertatis"; bij Busch, *Chron. Wind.* p. 273 seq. staat de armoede zeer bepaald op den voorgrond.

5) *Chron. Wind.* p. 274. Dezelfde spreuk in dezelfde bekrompen omstandigheden op den St. Agnietenberg komt ook voor bij Thom a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 14. Intusschen wane men niet, dat deze twee kloosters de eenige waren, die in den aanvang van hun bestaan met armoede hadden te kampen. Het was de gewone geschiedenis der meeste conventen en fraterhuizen. Uit eene menigte voorbeelden lever ik om de schier woordelijke overeenkomst de volgende. Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 10, § 3 (in het *Compendium* van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 60) schrijft aangaande het klooster Bethlehem bij Leuven: „Sustinuerunt autem primi Patres nostri tantas incommoditates in cibis et potibus et cunctis rebus necessarijs, vt vix subsistere possent; nichil enim in hoc loco inculto haberi poterat, nisi quod deuotorum manus fidelium obtulisset. Panem in pondere, legumina vel potasia in numero, et potum in mensura suscipiebant. Laicis familiaribus de lardo et carnibus nihil amplius tribuebatur, quam quod choralibus fratribus superfuit. Et cum id interdum nimis exile fuisset, duplicatione aut triplicatione potasiorum supplebant, aut panem cum caseo pro delitijs sumebant. Tanta quoque erat penuria, vt saepe hora prandij imminente panis ad diuitum villanorum domos adhuc petendus erat fratribus in mensa apponendus." Evenzoo

dagen gebruikte men slechts eieren en melkspijs; des Vrijdags vastte men even streng als in de weken vóór Paschen 1). Daarenboven werd het vleesch nooit aan het spit of op andere wijze gebraden, wijl men hiervan kwaad vreesde voor den zinnelijken lust, maar alleen gekookt, wat ook voor de spijsvertering beter werd geacht 2). Lekkernijen genoot men in 't geheel niet. Eens kreeg men een half vat zalm ten geschenke, doch men stond er mede verlegen, en een der broeders, vreezende dat er gevaarlijke nieuwigheden zouden ingevoerd worden, overreedde de anderen, de zalm te verkoopen 3). Het zal dan ook niemand verwonderen, broeder Gerrit van Naaldwijk 4) schertsende te hooren zeggen, dat eene vijg te Windesheim tijdens de vasten soms in vier of zes deelen placht verdeeld te worden, of den Utrechtschen kanunnik Gerrit van Bronkhorst 5), eveneens schertsende: »Te Windesheim wordt niemand goed gevoed dan de varkens en de gasten" 6).

Ware de soberheid, die door de armoede werd geboden, nu maar van opzettelijke overdrijving vrij gebleven! Maar bij enkelen kwam de ascese er bij in het spel. Een paar broeders gingen, eerst in het geheim — en dit duidt genoegzaam aan,

---

schrijft Jacobus Traiecti alias Voecht, *Narratio de inchoatione status nostri* (Kon. bibl. H. S. n°. 346, fol. 7v) aangaande de fraters, later de kloosterlingen, te Albergen in Twenthe: „Qui longo tempore bibebant solam tisanam; sed cum dominus henricus [Vetter], pater eorum, celebrauit missam, tunc ex gracia apponebatur ei amphora paruula cum cereuisia; et cuilibet fratrum in diebus carnium distribuebatur frustum paruum lardi. Item si quis notatus fuisset scindere plus solito de caseo, inde arguebatur." Intusschen, er was dan toch kaas. Deze schijnt destijds zóózeer tot de meest alledaagsche levensmiddelen behoord te hebben, dat het gebruik er van met de grootste armoede kon gepaard gaan.

1) *Chron. Wind.* p. 274; verg. de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 8; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 9 (p. 112; p. 165 seq).

2) *Chron. Wind.* l. l; verg. p 132, en Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 20.

3) Vornken, *Epistola*, cap. XXIII.

4) Zie over hem boven, blz. 135, 171, 177, 178, 183.

5) Zie over hem *Chron. Wind.* p. 163, 100. Hij was „canonicus ecclesiae Sancti Saluatoris Traiectensis" (*Codex diplomaticus Neerlandicus*, uitgegeven door het Hist. Genootschap, 2de serie, dl. II, afd I, blz. 242). In Hoofdstuk VI zullen wij hem andermaal ontmoeten.

6) Vornken, l. l.; verg. Delprat, *De broederschap van G. Groote*, bl. 228, die echter de woorden „dulci ioco" te veel buiten rekening laat.

dat het niet in den algemeenen geest viel — daarna meer in het openbaar, de zaak overdrijven. Zij namen den schijn aan, het noodige te eten, maar deden het niet; of wel, zij weigerden de spijze, die men hun aanbood. Het gevolg was, dat zij beiden het verstand verloren, en levenslang als dwazen in hunne cel zaten [1]. Doch juist door deze afschrikwekkende voorbeelden werd men voorgoed genezen [2]. Men kwam tot de overtuiging, dat overdreven onthouding evenmin tot heil der ziel als tot welvaart des lichaams, maar alleen tot uitroeiing der Orde kon strekken, en gaf aan alle bewoners van het klooster, zoowel koor- als leekebroeders, volledige vrijheid om goed te eten en te drinken [3].

Met het slapen was het van den aanvang af niet minder goed gesteld. In dit punt schijnt de natuur verstaanbaar genoeg te hebben gesproken, om terstond te worden begrepen. Als wij van Gerrit de Groote hooren verhalen, dat hij de behoefte aan slaap bij zichzelven zóó matigde, dat hij zeven uren voldoende achtte [4], dan maakt dit op ons den indruk, dat men in zijne omgeving en in den kring zijner volgelingen méér tijd tot slapen nam en dus hierin niet veel overdreef [5]. Het treurig voorbeeld der krank-

---

1) *Chron. Wind.* p. 276 seq, 427—429. Zij waren de vroeger (bl. 63) genoemde Berthold ten Hove, en Nicolaas van Schoonhoven, die weleer als meester in de vrije kunsten te Parijs openlijk had geleeraard (zie *Chron. Wind.* p. 276). — In de dagen van Florens Radewijns was men ook te Deventer van dergelijke, ofschoon minder ver gedreven strengheden niet vrij. Menig broeder werd er door verzwakt. Doch als Heer Florens de zoodanigen naar den in de geneeskunst bedreven pastoor Evert van Eze te Almelo zond (zie over hem boven, blz. 137, noot 2), dan liet deze hen veldarbeid verrichten, en zij werden weer beter (Dumbar, *Analecta*, tom. I, p 62, 85).

2) Hoe men ook in Heer-Florenshuis door de tering van vele broeders tot meer verstandige levensregelen kwam, zie bij Dumbar, l. l. p. 69 seq.

3) *Chron. Wind.* p. 277. Zelfs een der broeders, van wien men het allicht niet zou hebben verwacht, de innige Gerlacus Petersz., kon zoo voortreffelijk eten, alsof hij „suam devotionem inhianter quaereret in scutella" (l. l, p. 527). Verg. ook aangaande Hendrik Löder, l. l. p. 537.

4) Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XI, § 1.

5) Hoever een enkele in dit opzicht soms ging, moge blijken uit hetgeen zekere Teunis van den Wiel, zoon van Johan van den Wiel, rijk en aanzienlijk schepen te Woudrichem, deed tot bestrijding van den slaap, nadat hij tot bekeering was gekomen en zich met de broeders des gemeenschappelijken levens te

zinnige broeders schijnt ook in dit opzicht geen kwaad gedaan, maar de goede gewoonte ondersteund en bevestigd te hebben. Althans van dien tijd af placht men te Windesheim een iegelijk, die als regulier kanunnik in het klooster wenschte opgenomen te worden, vooraf te vragen, of hij goed kon eten, gezond kon slapen, en bereid was van harte te gehoorzamen, »wijl deze drie punten den grondslag van alle volharding in het kloosterleven uitmaken, en men, waar één daarvan ontbreekt, voor dat leven niet geschikt is" [1]). Deze redegevende bijvoeging is eigenaardig en legt aangaande den gezonden geest en den practischen zin der Windesheimers een eervol getuigenis af. Welnu, die geest is onder hen gebleven en die zin niet uitgedoofd. In 1553 — wij zagen dit reeds — gingen de broeders nog te zeven, in 1639 te acht uren des avonds naar bed; en als zij gedurende de zomermaanden des morgens te vijf uren in de kerk moesten zijn, dan kregen zij des daags een uur voor een middagslaapje [2]). En wat vinden wij er ook dan weer als reden bij? »Want wij behooren in de uren, voor de rust afgezonderd, ons best te doen, om goed te slapen, ten einde den overigen tijd met lust te kunnen waken" [3]).

Nog een derde punt van verblijdenden aard trekt onze aandacht, en het verdient met te meer onderscheiding vermeld te worden, wijl ons later zal blijken [4]), dat in andere Windesheimsche conventen, ondanks de bedoeling der wet [5]), niet altijd dezelfde

---

Zwolle in betrekking had gesteld. „Want van naturen was hij vol slapes; daer sette hij hem soe crachtelike tegen, dat hij des nachtes niet dan twie vren en sliep. Ende onder wijlen, als hem die slaep seer moyelijc was, soe genck hij voer een apen vinster staen, daer hij wt conde vallen, op dat hij mytten anxte den slaep verwynnen solde" (*Van den doechden der susteren van Diepenveen*, H. S., waarover nader in Hoofdstuk VII, fol. 164v—165r).

1) *Chron. Wind.* p. 277 seq; verg. ook eenigszins p. 357, 537.

2) Zie boven, blz. 167, 166.

3) „Monemur enim horis ad quietem deputatis dormitioni magnum impendere studium, quo temporibus ceteris alacriter uigilare possimus." *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 11 (p. 114; p. 169).

4) Beneden, in Hoofdstuk VII.

5) „Disciplinas uel abstinentias seu uigilias aut alia quelibet exercicia corporalia que communis institutionis nostre non sunt, nulli nostrum nisi priore sciente et fauente facere licet." *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 8; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 9 (p. 112; p. 167).

vrijzinnigheid werd in acht genomen. Wij vinden namelijk in het moederklooster weinige of geene sporen van opzettelijke kwelling des lichaams. Wel is waar had men er in de eerste tijden, naar het voorbeeld van Gerrit de Groote en sommigen zijner volgelingen [1]), eenige haren hemden, die soms voor eene poos aan jongere broeders werden afgestaan, om hunne lusten en begeerlijkheden te onderdrukken, en onder welke er één bijzonder ruw was [2]); wel is waar behoort het stelselmatig honger lijden der twee boven genoemde broeders tot deze meest ziekelijke uiting van het ascetisme, maar de zaak duurde slechts kort en bepaalde zich daarenboven tot zeer weinige personen. Terwijl de meer gezonde zin van velen de kleingevoeligheid en angstvalligheid van anderen niet kon overwinnen, behaalde hij op dit veel gevaarlijker gebied eene volkomene zegepraal, en het hoogste, wat te zijner eere kan worden gezegd, is wel dit, dat er broeders waren, die allen aanleg hadden voor de kwaal, en er toch voor werden bewaard [3]), broeders zelfs, die, uit zucht om het vleesch te dooden, tot een klooster van strengere orde wilden overgaan, en nochtans te Windesheim bleven, zonder aldaar ascetische dwaasheden te doen [4]). Ongetwijfeld is het reeds spoedig gevolgd en langdurig prioraat van den helderdenkenden Johan Vos van heilzamen invloed geweest, maar zeker moet hier de vrijgevige supprior Arnold van Calcar, die vijand van alle armzalige kleingeestigheid, met bijzondere eere worden genoemd. Wel verre van noodelooze pijnigingen des lichaams in de hand te werken, droeg hij de grootste zorg, dat al de bewoners van het klooster, zoowel profesbroeders als conversen, zoowel klerken als leeken, alles hadden, wat zij voor hunne lichamelijke nooddruft behoefden. Dikwijls vroeg hij, vooral aan de jongeren onder hen, of zij ook ergens gebrek aan hadden, en, zelf geen koude kunnende verdragen, duldde hij niet, dat anderen er door werden gekweld [5]).

Intusschen kon zelfs deze man, ofschoon hij op zijne eigene

1) Zie boven, blz. 29, 30, 37.

2) Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. cap. XXIV.

3) Bijv. Hendrik van Wilsem, Goswin Tyasen, Hendrik van Balveren, Gerrit Delft van Naaldwijk, bovenal Werner Keynkamp.

4) Namelijk Willem Vornken en Hendrik Walvis. Zie *Chron. Wind.* p. 476 seq.

5) *Chron. Wind* p. 357. Desgelijks ook Peter van Gouda (l. l. p. 448).

kleederen altijd net was [1]), niet verhinderen, dat de zucht naar het geringe zich meestal op overdrevene wijze afspiegelde in der broederen gewaad. Hierin leefde de geest van Gerrit de Groote, aangekweekt door zijn bekeerling Werner Keynkamp, eersten prior van Windesheim [2]), die ook zelf een groot voorstander der heilige armoede was, hoogst eenvoudig gekleed ging en allen opschik verfoeide [3]), nog jaren lang voort [4]). Met uitzondering van de hoogere feestdagen hadden de kloosterlingen schier het voorkomen van bedelaars. Nauwelijks was er iemand onder hen, wiens tuniek en subtiel niet duchtig versteld, en wiens schoenen niet van onderen, bovenop en aan weerszijden gelapt waren. De kleermakers en schoenmakers werkten dit verachten van de wereld in de hand, daar zij het gesletene goed zichtbaar opknapten en nooit zonder stuk of lap teruggaven. En met zulke »snoode kleederen" liepen dan de broeders dag aan dag ten aanschouwen van gasten, bloedverwanten en vrienden, onder welke niet zelden aanzienlijken en rijken waren [5]). Van lieverlede nochtans schijnen zich, zoowel ten opzichte van dit als van andere punten, sporen van reactie te hebben vertoond. Immers toen in 1424, d. i. zeven en dertig jaren na de stichting van Windesheim, de tweede prior Johan Vos van Heusden stierf [6]), verzocht hij den broeders, de volgende vier punten steeds te betrachten: dat zij hun spijs en drank nooit in tinnen, maar in houten of steenen vaatwerk zouden doen opzetten; dat zij, op reis zijnde, nooit zouden te paard rijden [7]); dat zij hunne kleederen

---

1) Ibidem.

2) Zie over hem mijne *Gerardi Magni epistolae XIV*, p. 48—57, en de aldaar aangehaalde literatuur.

3) *Chron. Wind.* p. 75, 397 seq.

4) Niet minder bleef die geest bij de broeders des gemeenschappelijken levens heerschen. Zie de dwaze staaltjes daarvan bij Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 36, 64, 118. Ook de zusters van Meester-Geertshuis trokken de zaak dikwijls zóóver, dat zij er, wat hare kleeding betreft, bespottelijk, en wat haar gelaat en hare handen aangaat, bepaald vuil uitzagen. Doch ik kom op deze uiting van het ascetisme onder de „moderne devoten", met name onder de Windesheimers, in Hoofdstuk VII uitvoerig terug.

5) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 278—280; zie ook p. 431, alsmede Vornken, *Epistola*, cap. XXIV.

6) *Chron. Wind.* p. 324.

7) D. i. zouden loopen of in eene kar rijden. Dit deed Vos zelf ook (zie

zouden afdragen, totdat deze versteld en geheel versleten waren, en dat zij het vleesch gekookt, maar nooit aan het spit gebraden zouden eten [1]). Juist deze waarschuwing tegen alle weelde, gemakzucht, ijdelheid en genot, geeft den indruk, dat de oorspronkelijke eenvoudigheid van zeden bij sommige broeders een weinig begon te wankelen. Ongetwijfeld werkte de toenemende rijkdom van het klooster daartoe mede. Eenige jaren vroeger toch had Goswin Tyasen den broeders reeds afgeraden, naar vermeerdering van erven, akkers en inkomsten te staan, en hen vermaand, zich veeleer te beijveren, de wereld en al wat in haar is te verachten [2]). Het optreden van Willem Vornken, als prior na Vos [3]), kon niet anders dan de zucht naar het geringe en nederige bevorderen. Reeds vroeger zagen wij, hoe hij zich beijverde, het kloostergebouw zooveel mogelijk in zijn ouden, eenvoudigen staat te bewaren [4]). Ook zijne kleederen, weleer zoo wereldsch [5]), droeg hij thans tot den laatsten draad af [6]). Slechts wanneer hij buiten het klooster onder de menschen moest zijn, deed hij,

---

Chron. Wind. p. 312). Brinckerinck had een tijd, dat hij ook wel te paard reed (zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 17). Busch maakte zijne verre tochten ter klooster-reformatie en visitatie in eene huifkar, „currus sphaericus" (zie beneden, in Hoofdstuk V).

1) *Chron. Wind.* p. 132. Het verdient opmerking, dat Dirk van de Graaf, die van 1486—1493 prior van Windesheim was, in zijn „Testamentum" (uit H. S. n°. 349 der Kon. bibl. afgedrukt in Bijlage XIII), slechts drie der vier genoemde punten kent. Evenzoo Rud. Dier in zijn *Scriptum* (Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 20). Doch terwijl Dirk van de Graaf het vaatwerk niet noemt, laat Rud. Dier het vleesch weg. De overlevering is dus niet volkomen vast.

2) *Chron. Wind.* p. 442 (verg. boven, blz. 82). Het is niet duidelijk, of de volgende woorden van Tyasen of van Busch zijn, maar de treffende opmerking staat er bij, dat de schatten, door de kloosters verworven, het kloosterleven bedreigen. „Sic filia suffocat matrem, quia deuotio peperit diuitias, et multiplicatae diuitiae deuotionem extinguunt." Waarschijnlijk echter zijn ze van Busch. Ook in zijn „Prologus" vóór het *Chron. Wind.* [p. 6] schrijft hij: „Deuotio peperit diuitias, et ipsae matrem suffocauerunt."

3) Na een kort tusschenbestuur van Gerrit van Naaldwijk, bekleedde Willem Vornken het prioraat van 1425—1455. Zie nader over hem beneden, in Hoofdstuk VI.

4) *Chron. Wind.* p. 145 seq; verg. boven, blz. 79 v.

5) l. l. p. 372 seq, 498.

6) l. l. p. 498.

ten einde de Orde niet in oneer te brengen, een mantel om, die niet geheel versleten was. Ook den procurator en anderen broeders beval hij, hetzelfde te doen [1]). Wederom eenige jaren later, en de zaak der kleeding komt meer en meer binnen hare natuurlijke grenzen. Het »Chronicon Windesemense" toch, dat destijds voltooid werd, hoeveel lof het aan de aloude eenvoudigheid toezwaaie, doet niet vermoeden, dat zij nog even kleingeestig werd betracht. Wel deed de prior Dirk van de Graaf eene poging, om de stevig gelapte kleederen te handhaven [2]); wel vinden wij in al de ons bekende redactiën der »Constitutiones", dat het den kloosterling niet betaamt, eenig kleedingstuk wegens zijne geringheid te verachten [3]), maar blijkbaar ligt de gezonde gedachte ten grondslag, dat alles, wat te gebruiken is, moet worden gebruikt, niet het ziekelijk denkbeeld, dat het, om nederigheid aan te kweeken, schier kunstmatig in onoogelijken staat moet worden gebracht. Slechts tegen opschik en zwierigheid werd streng gewaakt [4]).

Hiermede stappen wij van het gebied der ascese te Windesheim af. Een voornaam punt toch, dat later, wanneer wij den blik over de geheele kloostervereeniging zullen uitslaan, tot uitvoerige beschouwing zal aanleiding geven, namelijk de vrees voor den omgang met lieden van het andere geslacht, levert, zooveel het moederconvent aangaat, te weinig eigenaardigs op, om er afzonderlijk bij stil te staan. Liever willen wij, ofschoon ook hier de breedere uiteenzetting voor later bewarende, eenige oogenblikken wijden aan de godsdienstige begrippen der broeders.

Over het algemeen — de lezer zelf zal dit ongetwijfeld toestemmen, als hij het laatste hoofdstuk van dit werk gelezen,

1) l. l p. 498 seq. Zie voorts over Willem Vornken beneden, in Hoofdstuk VI.

2) Zie zijn zoo even genoemd „Testamentum."

3) „Sane et hoc singulos ammonere uolumus, nullo modo decere religiosum, vestimentum aliquod pro uilitate respuere nisi manifesta incommoditas aliud petere cogat; quia si quid pro uilitate abicitur, dampnanda est superbia; si quid pro incommoditate mutatur, infirmitas toleranda." *Constitutiones*, pars II, cap. 7 (in die van 1553, p. 72 seq; in die van 1639, p. 81).

4) *Constitutiones*, het genoemde caput, tegen 't einde (in die van 1553, p. 75; in die van 1639, p. 86). Verg. boven, blz. 105.

en hetgeen wij thans zeggen gaan, daarmede vergeleken zal hebben — steekt Windesheim ook ten opzichte der dogmatiek gunstig af bij menig ander der vereenigde kloosters. Toch hebben zijne bewoners het in doorsnede niet verder dan de gewone kerkleer gebracht. Wat Rome sprak, was hun heilig, en ofschoon het hun ballingschap kostte, aan de Pausen in rechte lijn en de door dezen benoemde bisschoppen bleven zij getrouw 1). Zonder bepaalde Mariolatrie te plegen, waren zij toch zeer aan de »Moeder Gods" en hare vereering gehecht 2). Hun klooster stond onder hare bescherming 3); het hoogaltaar was aan haar en den H. Augustinus gewijd 4); zelfs de torenklok droeg haren naam 5). Het »Ave Maria" was op aller lippen 6); buiten de gewone kerkdiensten volgde men, het gansche jaar door, den »cursus beatae Mariae semper Virginis" 7); Hendrik Mande en Hendrik Löder zagen haar, als weerkaatsing van hetgeen hunnen geest dagelijks bezig hield, in hunne visioenen 8); men geloofde aan hare bijzondere bescherming 9), ja ook aan hare wonderdoende macht 10).

Evenzoo vertrouwde men, dat God wegens de verdiensten der Heiligen en door hunne tusschenkomst bevrijding van alle zichtbare en onzichtbare vijanden, tijdelijke nooddruft en vermeerdering van geestelijke goederen schenken zou 11). Hunne reliquieën hield men in hooge waarde. Men had niet minder dan veertig hoofden van martelaren met vele beenderen, die zoowel door de bewoners als door de bezoekers voortdurend werden vereerd 12).

Met de leer van de verdiensten der Heiligen is die van de

---

1) *Chron. Wind.* p. 139—144, vooral p. 143.

2) l. l. p. 243, 343.

3) l. l. p. 56, 563; verg. boven, blz. 70.

4) l l. p. 56; verg. boven, blz. 70

5) l. l. p. 148; verg. boven, blz. 80.

6) l. l. p. 148, 224, 240, 449, 579; verg. boven, blz. 80. Zelfs de geknielde broeder op het kloosterzegel doet blijkens den spreukband dit gebed (zie boven, blz. 76).

7) Zie boven, blz. 153.

8) *Chron. Wind.* p. 459, 562 seq.

9) l. l. p. 563.

10) l. l p. 186; verg. ook p. 233.

11) l. l. p. 148 seq; verg. boven, blz. 81.

12) l. l. p. 148; verg boven, blz. 80v.

aflaten ten nauwste verbonden, en ook haar treffen wij te Windesheim aan. Wel is waar vond er het woord van paus Nicolaas V, door Nicolaas van Cusa herhaald: »Melior est obedientia quam indulgentia", opmerkzame ooren, zoodat men schier gevaar zou loopen er meer in te leggen dan er mede werd bedoeld, doch het beteekende alleen, dat een kloosterling, als zijn prior hem verbood naar Rome te gaan om den aflaat te verdienen, beter deed te huis te blijven dan hierin ongehoorzaam te zijn, zoodat de waardeering van de zaak zelve en het geloof aan hare werking onaangeroerd bleven [1]). En waarlijk, het verwondert ons niet, te Windesheim geloof aan den grooten aflaat te vinden. Immers, het was er vol van kleine. Voor ieder, die bij het gelui der torenklok driemaal met gebogen knieën »Ave Maria" bad, veertig dagen aflaat [2]). Voor ieder, die op zekere feesten het koor en de altaren bezocht, veertig dagen aflaat [3]). Voor ieder, die bij de woorden »Jezus", »Maria", »schoot der Maagd" en »bloed van Christus" eerbiedig boog, telkenmale tien dagen aflaat [4]). Voor iederen leekebroeder, die de collatie, d. i. de korte stichtelijke toespraak, van het begin tot het einde met een verslagen gemoed bijwoonde, één jaar en veertig dagen aflaat [5]). Het zal niet noodig zijn, er meer bij te voegen, om te doen zien, dat er in het klooster aan aflaten werd geloofd.

In een tijd, waarin het onderscheid tusschen het objectieve en het subjectieve niet genoeg in het oog werd gehouden, een tijd ook, waarin de verbeelding sterker werkte dan bij toenemend overwicht van het verstand het geval werd, moest wel menig zinsbedrog voor werkelijkheid, menige vrucht der fantasie voor waar-

---

1) *Chron. Wind.* p. 153. Men vindt hetzelfde pauselijke woord ook bij Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 108, en een gelijksoortig van Nicolaas van Cusa zelven bij Pool, *Frederik van Heilo*, Amst. 1866, blz. 149. Zie voorts over den aflaat bij onze vaderen in dit tijdperk, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 184—204, en over den aflaat van het jubeljaar 1450, alsmede over dien van de kerken van Rome, in 1443 aan al de Windesheimsche kloosters verleend, beneden in Hoofdstuk VI en VII.

2) *Chron. Wind.* p. 148; verg. boven, blz 80.

3) l. l. p. 122.

4) *Privilegia et statuta capituli generalis Windesemensis* M. S. (afschrift onder toezicht van P. Bondam; Kon. bibl. H. S. n°. 352), n°. 9; *Compendivm priuilegiorvm Capituli Windesemensis* (achter de *Constitutiones* van 1553) p. 3.

5) *Privilegia et statuta*, n°. 8.

heid worden gehouden. Ook dit had te Windesheim plaats. Niet slechts minder ontwikkelden meenden soms wonderlijke dingen te zien [1]); niet slechts de »schouwers" zagen engelen, heiligen en afgestorvenen in hunne visioenen [2]), maar ook mannen van meer nuchteren zin, zooals bijv. Busch, geloofden aan engelverschijningen en engelenzangen [3]), aan voorgevoelens [4]), bovenal aan openbaringen van afgestorvenen, hoe het hun na hunnen dood was gegaan [5]).

Dat voorts de dooden van God macht konden krijgen, om den levenden wel te doen, stond vast [6]). Wederkeerig hield men voor zeker, dat de voorbidding der levenden hun ten goede kon komen, om hen uit het vagevuur te verlossen [7]). Ziehier een merkwaardig voorbeeld daarvan. Zekere Johan Broekhuizen, afkomstig uit Söst in Westfalen en jaren lang regulier kanunnik te Windesheim, was gestorven, doch men vreesde zeer, dat hij niet terstond in den hemel was gekomen, ja, dat hij er zonder aanmerkelijke straf niet komen zou. Hij had zich namelijk bijna geheel met uitwendige bezigheden opgehouden, en was bij den arbeid van sommige, zelfs zwakkere broeders te veeleischend geweest. Hij verscheen dan ook eenigen tijd na zijnen dood aan Hendrik Löder, toenmaals prior te Frenswegen, hem om hulp en voorbidding smeekende. Aan zijn wensch werd te Windesheim voldaan; men hield na dertig zielmissen andermaal dertig, bad meer dan gewoonlijk voor hem, kastijdde zich voor het heil zijner ziel, en was er later gerust op, dat hij, uit het vagevuur verlost, in den hemel was opgenomen [8]).

De dogmatische begripsverwarring van een Werner Keynkamp, die den dienstdoenden priester iederen Zondag eene volle bespren-

---

1) *Chron. Wind.* p. 378, 517. Een dergelijk zinsbedrog van Hendrik Mande, zie l. l. p. 467.

2) l. l. p. 346 seq., 457—466.

3) l. l. p. 30 seq.

4) l. l. p. 392, 438; zie ook p 345.

5) l. l. p. 314, 439, 590, 628; verg. p. 467—469, 589. Ook de opmerking, dat er te Windesheim gewoonlijk twee broeders te gelijk of zeer kort na elkander stierven (l. l. p. 314, 404), draagt een bijgeloovig karakter.

6) l. l. p. 21, 64.

7) l. l. p. 439, 469; zie ook p. 585.

8) l. l. p. 439 seq; verg. ook p. 563.

keling van wijwater in het aangezicht verzocht, wijl hij aldus vergiffenis van zonden meende te verwerven [1]), moge op zichzelve hebben gestaan, algemeen was de angstvallige, aan het bijgeloovige grenzende opvatting van het sacrament des altaars. De lezer zal zich misschien herinneren, dat Gerrit de Groote zulk een heilig opzien tegen het priesterschap had, dat hij het nooit heeft durven aanvaarden en er slechts éénmaal een ander, namelijk zijn leerling Florens Radewijns, toe heeft aangespoord [2]). Hij noemde zelfs den Paus machtiger als priester dan als paus [3]). Te Windesheim deed men voor deze overdrevene beschouwing weinig onder. Men vreesde er letterlijk voor eene wijding, die men zelfs voor de schouders van Engelen te zwaar achtte, en zuchtte en treurde, als men er toe geroepen werd [4]).

En toch, de dwaling des verstands, die aan sommige kerkelijke begrippen ten grondslag ligt, mag ons niet blind maken voor den ernst des gemoeds, waarmede zij door waarlijk vrome zielen worden opgevat. Ook ziet men niet zelden gebeuren, dat lieden, die in het eene opzicht oude denkbeelden blijven aankleven, in het andere sporen van iets hoogers vertoonen. Aan dezulken heeft het Windesheim niet ontbroken. Dezelfde Hendrik Mande, die zoo vast aan de kracht van zielmissen geloofde [5]), schreef ook de schoone woorden: »De Heer zegt niet: loopt hier en daar pelgrimage of vaart over zee, maar hij zegt: keert in tot uwe harten; dáár zult gij mij vinden" [6]). Dezelfde Johan Schutken, die misschien de meest methodistische van al de kloosterbewoners was [7]), als meende hij door het waarnemen van allerlei voorgeschrevene en niet voorgeschrevene plichten, den hemel te kunnen verdienen, zeide evenzeer: »Zie, ik ben oud, en heb zoovele jaren in den dienst van God gesleten; maar al leefde ik

1) *Chron. Wind.* p. 400.

2) Zie boven, blz. 32.

3) Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 115.

4) *Chron. Wind.* p. 301—303, 562, 597 seq, vooral ook p. 571 seq.

5) l. l. p. 469.

6) In zijn *Boecskijn van drien staten eens bekierden mensche* (afgedrukt bij Moll, *Johannes Brugman*, dl. I), blz. 264v; verg. ook blz. 272, ofschoon het dáár volgens het verband bepaaldelijk gericht is tegen de ongestadigheid, die den „beginnenden mensch" in het werkende leven hinderlijk is.

7) *Chron. Wind.* p. 583—587; verg. boven, blz. 178v.

nogmaals vijftig jaren, ik zou mij stervende alleen op zijne barmhartigheid verlaten" [1]. Dezelfde Gerrit Delft van Naaldwijk, die zoo ziekelijk kleingevoelig kon zijn [2], sprak ook de volgende innig gezonde taal: »De echte devotie en inwendige contemplatie bestaat niet in zoete gevoelens, maar in ware deugden en in zielshoedanigheden, die zich in geloof, hoop en liefde openbaren. Want hooge dingen te schouwen, goddelijke uitspraken haarfijn te onderzoeken, het hemelsche, dat ons verborgen is, te kunnen rijmen en doorgronden, baat niets zonder den waren grondslag der deugden, en levert weinig op voor het heil en den vrede van een goed geweten" [3]. En dezelfde Johan Busch, die niet minder dan anderen zijne bijgeloovigheden had [4], heeft zijn »Chronicon Windesomense" besloten met een hoofdstuk, dat een gedenkteeken mag heeten van zijn opgeklaarden geest. Ziehier eenige denkbeelden, aan het genoemde hoofdstuk ontleend: »Wonderen maken iemand niet tot een heilige, maar toonen somwijlen, dat hij een heilige is" [5]. »Ofschoon onze oorspronkelijke vaderen geene uitwendige wonderen op sterfelijke lichamen hebben gedaan, houden zij nochtans tot heden toe niet op, door zichzelven en hunne opvolgers de grootste wonderen te verrichten door de inwendige opstanding van vele duizenden zielen, die eeuwig zullen leven" [6]. »Al had iemand al de kranken van Duitschland lichamelijk genezen, al zijne blinden doen zien, al zijne dooven doen hooren, zijne kreupelen doen wandelen, zijne melaatschen gereinigd, ja zelfs zijne dooden opgewekt, toch zouden deze wonderen niet zoo krachtdadig, en deze teekenen niet zoo heilzaam zijn, als de genezing van ééne kwijnende ziel van de zonden, en hare redding

---

1) l. l p. 588. Niet minder treffend is het woord, dat Mande aan Jezus in den mond geeft: „opdat sie (nam de menschen) altos meer soelen hopen op myne hulpe ende verdienst ende op myne barmherticheit dan in horen goede werken". Zie zijne *Claghe of enighe sprake der mynnender sielen tot horen brudegom* (afgedrukt in den *Kalender voor de protestanten in Nederland,* vijfde jaarg. 1860) blz. 120; verg. ook nog Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 206.

2) *Chron. Wind.* p. 370 seq.

3) l. l. p. 375.

4) Zie boven, blz. 195.

5) *Chron. Wind.* p. 629.

6) l. l. p. 631; verg. ook *De reformatione monasteriorum*, p. 873[m].

van den eeuwigen dood" 1). »Al richttet gij duizend kloosters op; al bouwdet gij duizend gasthuizen met eigene hand, en onderhieldt daarin al de armen der wereld van uwe goederen, — zoolang gij in doodzonde zijt, behoort gij niet tot degenen, die behouden worden. En al geeft gij uw lichaam ter verbranding als Laurentius, of om gevild te worden als Bartholomaeus, of ter kruisiging als Petrus, — indien gij in ééne doodzonde zult gestorven zijn, zult gij nooit worden gered. En al werden er duizendmaal duizend zielmissen voor u gelezen, en al vergoten al de heiligen met al de engelen, voor God neergeknield, tot den jongsten dag bloedige tranen voor uw behoud, — zij zouden de barmhartigheid Gods niet bewegen om u genadig te zijn, als gij in zulk eene zonde waart gestorven" 2).

Wij hebben, alvorens tot het laatste onderdeel van dit hoofdstuk, namelijk tot de beschouwing van der broederen letterkundigen en anderen arbeid, over te gaan, nog kortelijk te handelen over een paar zaken van minderen omvang, maar die ons de bewoners van Windesheim nog al meer naar het inwendige zullen doen kennen.

Reeds vroeger zagen wij, dat er dagelijks door den portier aan de armen, die er dikwijls in grooten getale kwamen, uitdeeling werd gedaan van overgeschoten spijzen, zooals brood, boter, kaas, vleesch, visch en dergelijke 3). Het klooster werd wegens deze liefdadigheid zelfs met bijzondere onderscheiding genoemd 4). Doch ook nog in een ander opzicht betoonde het zich dezen roem waardig. Hoe meer zijn naam onder de devoten van die dagen bekend werd, des te meer nam het aantal bezoekers toe. Daarenboven waren er niet zelden reizende priesters, en de broeders des gemeenschappelijken levens uit Deventer, Zwolle en andere plaatsen, zoo innig met de reguliere kanunniken te Windesheim verwant, gingen er nog al dikwijls af en aan 5). Deze allen nu genoten

---

1) *Chron. Wind.* p. 633.

2) l. l. p. 635.

3) Zie boven, blz. 78, 141v.

4) *Chron. Wind.* p. 188, 339. Zie aangaande de liefdadigheid van andere, met Windesheim verbonden kloosters, beneden in Hoofdstuk VII.

5) l. l. p. 289 seq, 336, 350; verg. ook Vornken, *Epistola*, cap. XXVI.

de meest vriendelijke gastvrijheid. Als zij kwamen, zette men hun brood voor, om zich te versterken naar het lichaam, maar tevens een of ander stichtelijk boek, om zich te verkwikken naar den geest. Beide voor de geestelijken en de leeken lag er een boek over »de vier uitersten", op perkament in de landtaal geschreven. Kon iemand echter niet lezen, dan las de hospitularius hem eenige stichtelijke spreuken of kleine geschiedenissen voor, om hem op te wekken tot schrik voor den dood, tot vrees voor het oordeel, tot angst voor de hel, tot liefde voor het hemelsch vaderland [1]). En zoo geschiedde het, dat niemand onvoldaan, en menigeen met heilzame indrukken het klooster verliet, al had hij er ook maar korten tijd vertoefd [2]).

Eens — het was in de schoone dagen, toen Johan Vos van Heusden het priorschap te Windesheim bekleedde, en niet lang vóór zijnen dood — deed zich het geval voor, dat twee geestelijken van goeden wil, uit den fatsoenlijken stand gesproten en door Dirk van Herxen, rector van de broeders des gemeenschappelijken levens te Zwolle [3]), uitgezonden om den stichtelijken omgang te Windesheim met eigene oogen te zien, aan de kloosterpoort werden afgewezen. Alvorens zij in Zwolle terug konden zijn, overviel hen de nacht, en zij zagen zich verplicht, dien half wakende in een hooiberg door te brengen. Van Herxen was er niet weinig over verontwaardigd, en schreef een kort briefje aan Vos, waarin hij snijdend vroeg, of het kloosterkapittel van Windesheim had besloten, geene gasten meer toe te laten, die gekomen waren met het doel om gesticht te worden? De prior

---

1) *Chron. Wind.* p. 337 seq; verg. boven, blz. 160.

2) l. l. p. 291, 332; Vornken, *Epistola,* l. l.: „Quis vmquam ab eis vacuis manibus recessit? Si dives consilium, si pauper subsidium reportauit". Overigens roemt Vornken in het genoemde caput nog eene derde wijze, waarop de liefde te Windesheim zich openbaarde, namelijk het bijstaan van nieuwe, in armoede begonnen kloosters derzelfde Orde met bewoners en tijdelijke middelen, soms boven eigene macht. Hij noemt verschillende welgestelde broeders, die, in plaats van op hun verzoek te Windesheim te worden opgenomen, naar dergelijke hulpbehoevende kloosters werden verwezen. Intusschen mag men betwijfelen, of de beweegreden altijd zoo edel was, als Vornken wil doen gelooven. Hij zelf beroept zich o. a. op het voorbeeld der twee rijke jongelingen, van welke boven (blz. 148, noot 3) sprake was. Dit geeft achterdocht ook aangaande de overige gevallen van dezelfde soort.

3) Zie over hem boven, blz. 88, noot 5.

gaf den broeders verlof, zich in den boomgaard te gaan ontspannen [1]), ging tot hen, zette zich bij hen neder, las hun den brief voor, en hield eene hartelijke toespraak over den plicht en het loon der gastvrijheid. »Als het »geeft" van het klooster wijkt", zeide hij, »dan zal ook het »u zal gegeven worden" van ons wijken" [2]). Gelukkig bleek het, dat geen boos opzet maar toeval aanleiding tot de zaak had gegeven. Het was niet eens de eigenlijke portier, die het had gedaan [3]). Intusschen hadden de woorden van den algemeen beminden prior een zóó diepen indruk gemaakt, dat men ze nooit vergat en ze als zijn geestelijk »testament" beschouwde en vereerde [4]).

Dit over de Windesheimsche gastvrijheid. Thans over de jaarlijksche aderlatingen en de jaarlijksche voetwassching.

Dat er in vroeger eeuwen zoowel in vrouwen- als in mannenkloosters geregelde aftappingen van bloed plaats hadden, is bekend [5]). Men achtte dit voor de gezondheid noodig. Het aantal keeren, dat het geschiedde, was verschillend: éénmaal, viermaal, vijfmaal, zelfs twaalfmaal 's jaars. De zoogenaamde »lateldag" (dies minutionis [6]) was geen treurige, maar een blijde. Aan de kunstmatige verzwakking van het lichaam werd te gemoet gekomen door betere dan de gewone spijs, niet zelden ook door

---

1) De boomgaard was de plaats tot ontspanning. *Chron. Wind.* p. 310, 325, 402.

2) De woorden zijn ontleend aan Luc. 6 : 38. Ook Gerrit de Groote maakte er gebruik van in een brief aan den proost van het klooster Eemstein. Zie *Chron. Wind.* p. 427 (Kon. bibl. H. S. n°. 154[1], fol. 135r).

3) Alles ontleend aan het *Chron. Wind* p. 335—339. Verg. Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 319v.

4) Zie Moll, t. a. p, alwaar tevens op blz. 318 over deze beteekenis van het woord „testament". Volgens Busch (*Chron. Wind.* p. 325) heeft Vos zelf gezegd, dat hij in deze zijne woorden een testament naliet. Zie voorts p. 348.

5) Een en ander dienaangaande kan men vinden bij Delprat, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. I (1857), blz. 139, alsmede bij denzelfden, *Broederschap van G. Groote*, blz. 251v. Ook bij de broeders en zusters des gemeenschappelijken levens bestond deze gewoonte. Zie t. a. p.

6) Ik vond het woord „lateldach" o. a. in het boven (blz. 173, noot 1) genoemde H. S. fol. 90r. Vroeger (blz. 152) maakten wij kennis met het woord „proveljaar" (*Van den doechden der susteren te Diepenveen*, H. S, fol. 52r). Evenzoo sprak men van „trouwelschat" (laatstgenoemd H. S. fol 68r), „snuteldoek" (aldaar, fol. 54v) en „troostelbier" = „convivium funebre" (Kiliaan, *Etymologicvm*, i. v.). Zoo zeggen ook nu nog de landlieden „vastelavond".

wijn. Voorts kreeg men eene rust van twee of drie dagen. In sommige kloosters maakte de ijdelheid zich van de zaak meester, en sierde men de armen met geborduurde en gestikte laatbanden.

Hoe deze algemeene gezondheidsmaatregel te Windesheim en in de daarmede vereenigde kloosters werd toegepast, leeren ons de »Constitutiones" 1). Het aantal jaarlijksche aderlatingen wordt er bepaald op vijf, namelijk omstreeks 1 Februari, 1 Mei, 1 Juli, half September en vóór het einde van November 2). De nadere keuze van den dag stond aan den prior. Was de aderlating afgeloopen, dan mocht men tot het eerste teeken van de vesper in de buitenlucht blijven, en ook de twee volgende dagen eenigen tijd de lucht genieten. Evenzoo kreeg men op deze drie dagen tot tweemaal toe middageten van wat betere soort dan gewoonlijk, en was men aan de bepaling van het zwijgen, behalve in slaapzaal en eetzaal, niet zoo streng als anders gebonden.

Tot dusverre over de jaarlijksche aderlatingen; thans over de jaarlijksche voetwassching (pedilavium, mandatum 3). Gelijk bekend is, heeft deze plechtigheid, overal waar zij wordt uitgeoefend, op den Donderdag vóór Paschen, den zoogenaamden Witten Donderdag, plaats. Te Windesheim en in de daarmede vereenigde kloosters geschiedde zij op de volgende wijze. Nadat de altaarwassching was afgeloopen 4), begaf de prior zich met de broeders in optocht uit het koor naar het kapittelhuis of de reventer, waar alles er te voren door den refectorarius op was ingericht.

---

1) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 14; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 15 (p. 117 seq; p. 176 seq).

2) De aderlatingen van 1 Juli bestonden zonder bijzondere vergunning voor de conversen niet. Deze ondergingen haar slechts viermaal 's jaars. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 11 (in die van 1553, p. 142; in die van 1639, p. 203).

3) Aldus genoemd naar Joh. 13: 34: „Mandatum novum do vobis". Zie over dit gebruik in kloosters en kerken, aan het hof van den Paus en van verschillende vorsten, Herzog, *Real-Encyklopädie*, Bd. IV, S. 630 f, en wat ons vaderland betreft, Moll, *Kerkgesch. van Ned. vóór de Herv.* dl II, st iii, blz. 226—228. Hoe de dag der voetwassching in de volkstaal heette, is mij niet voorgekomen; doch op grond van Matthaeus, *Analecta*, ed. 2a, Hag. Com. 1738, tom. V, p. 18, vermoed ik, dat men hem „mendeldag" (eene verbastering van „mandaatdag" of „mandateldag") noemde.

4) Zie over de altaarwassching bij onze vaderen, Moll, a. w. dl. II, st. iii, blz. 225, 227. Hoe zij te Windesheim en in de daarmede verbonden kloosters plaats had, is uitvoerig beschreven in den *Ordinarius Wyndesemensis*, fol. 15v—16r.

Er stond eene kuip met warm water benevens twee of drie bekkens, alsmede eene andere kuip, waarin het gebruikte water kon worden uitgegoten. Voorts lagen er twee witte linnen doeken. Zoodra men zwijgend was binnengegaan, plaatste men zich in de twee gebruikelijke rijen [1]) tegenover elkander. De prior trad naar het gestoelte van den lector en las. Daarna maakte hij zich gereed, om zijne taak te volbrengen. Hij omgordde zich met een der linnen doeken, en begaf zich met twee daartoe afgevaardigde conversen, van welke de één een bekken met water en de ander den tweeden linnen doek droeg, naar den supprior. Deze had zich inmiddels in plechtige stilte de voeten ontbloot. De prior plaatste zich op de knieën voor hem, waschte ze, droogde ze af met den doek, dien de conversbroeder hem overhandigde, kuste ze, en volbracht vervolgens langs de rij af aan allen hetzelfde werk van nederigheid en liefde. Telkens, terwijl hij iemand de voeten wiesch, plaatste de convers, die hem bijstond, het andere bekken bij den volgende neder, die zich dan eveneens de voeten ontblootte. Wie gewasschen was, trok zich in alle stilte de kousen weer aan. Was alles afgeloopen, dan zette de prior zich neder, en ontving op zijne beurt van den supprior denzelfden dienst. Met nog eenige godsdienstige handelingen ter plaatse zelve en in het koor der kerk werd de plechtigheid besloten [2]).

Nog één onderwerp, een zeer belangrijk, blijft ons ter bespreking over. De schets, die wij van het kloosterleven te Windesheim ontwierpen, zou onvolledig zijn, ja een van hare merkwaardigste gedeelten missen, zoo wij niet handelden over der broederen letterkundigen en anderen arbeid. Eerst beschouwen wij den laatsten, daarna den eersten.

Zeer te recht heeft Johan Busch in zijn »Chronicon" opgemerkt, dat het klooster met zijn toebehooren, ook wat het uitwendige betreft, nooit in zulk een volkomen staat zou zijn gebracht,

1) Zie boven, blz. 156, noot 3.

2) Alles ontleend aan den *Ordinarius Wyndesemensis*, fol. 16r—17r. In sommige kloosters, tot de Windesheimsche vereeniging behoorende, vooral in Westfalen, Friesland, Saksen en de Rijnstreken, drong door den invloed van Hendrik Löder de gewoonte door, allen gasten de voeten te wasschen. Zie *Chron. Wind.* p. 537 seq, 540; verg. boven, blz. 143, 172.

indien niet de kloosterlingen zelven de leekebroeders in den handenarbeid hadden geholpen [1]. Geen wonder! De koorbroeders toch waren de meer ontwikkelden. Zij moesten de plannen maken, alles teekenen en berekenen, voor de werklieden denken, hun verschillende zaken vóórdoen. Reeds vroeger zagen wij, hoe het klooster en de kerk in hunne eerste gedaante het werk waren van de zes mannen, die er weldra als reguliere kanunniken hunne gelofte zouden doen [2]. Later bleek ons, dat de aanzienlijke uitbreiding van het een en ander onder den prior Johan Vos wel niet zonder de medewerking der conversen en donaten, maar toch hoofdzakelijk door den handenarbeid der klerken zelven plaats had [3]. Men stelle zich die klerken, althans de meesten hunner, niet voor als mannen, die niets anders konden dan boeken afschrijven en kerkdiensten verrichten. Er waren bekwame timmerlieden, metselaars en bouwkundigen onder hen [4]. Zelfs de waterbouwkunde [5] en de werktuigkunde [6] werden door hen beoefend. Mannen, van wie men het niet verwachten zou, waren niet minder dan anderen in den handenarbeid bedreven. De eerste rector te Windesheim — men noemde hem rector, wijl er toen nog geen prior was benoemd — de brave Hendrik Klingebijl van Höxter [7] kon timmeren en steenhouwen, dat hem het zweet langs het voorhoofd liep [8]; de fijn gebouwde Johan van Kempen, volgens zijn ganschen aanleg het meest geschikt voor het kamerleven [9], metselde, als het noodig was, aan een muur, of schepte in een kruiwagen zand [10]; en de schrijver van het »Chronicon Windesemense" en »De reformatione monasteriorum," de groote kloosterhervormer

---

1) *Chron. Wind.* p. 282.

2) Zie boven, blz. 66—68.

3) Zie boven, blz. 74v.

4) *Chron. Wind.* p. 123, 146, 283, 390, 437, 572.

5) l. l. p. 42; verg. boven, blz. 66.

6) l. l. p. 535. Over de beoefening van deze en dergelijke zaken in sommige met Windesheim verbondene kloosters zal beneden, in Hoofdstuk VII, worden gesproken.

7) Zie over hem boven, blz. 71.

8) *Chron. Wind.* p. 283, 390.

9) Zie over hem beneden, in Hoofdstuk V.

10) *Chron. Wind* p. 409.

en naïeve verhaler Johan Busch [1]), werkte dapper mede, als er iets te bouwen viel [2]). Zelfs uit de aanschouwelijke wijze, waarop hij over deze soort van werkzaamheden spreekt, kan men bemerken, dat hij er met de gansche ziel bij tegenwoordig was. Tot de levendigste bladzijden van zijn boek behoort die, waarop hij eene beschrijving geeft van het metselen der nieuwe gebouwen [3]). Men ziet als het ware met de oogen, hoe vijf, zes rappe, flink gebouwde kanunniken, met troffels in de hand, de steenen muren doen verrijzen, en van tijd tot tijd het paslood laten zakken; hoe andere broeders, de kalk met fijn zand en water vermengende, eene goede specie bereiden; hoe wederom anderen den kalkbak op den schouder en de steenen in de handen aandragen. Allen zijn in de weer; alles ademt bedrijvigheid en leven.

Op andere tijden vinden wij die zelfde koorbroeders, als de omstandigheden het eischen, met niet minder blijmoedigheid aan het borden wasschen in de keuken, aan het kleeren reinigen in het waschhuis, aan het brood kneden in de bakkerij, aan het bier bereiden in de brouwerij, aan het hooi- en mestrijden op het veld [4]). Gelukkige dagen van wording door inspanning; gelukkiger dan de tijden, waarin alles alreede geworden is, en men het zuur verworvene vaak zonder opgewektheid geniet!

Intusschen was deze handenarbeid volstrekt niet de eigenlijke taak van Windesheims reguliere kanunniken. Bij den gewonen loop van zaken lieten zij dien, en te recht, aan de conversen, donaten en leekebroeders over. Het is geene gezonde oeconomie, meer ontwikkelden te gebruiken voor werkzaamheden, die minder ontwikkelden even goed kunnen volbrengen, en hoogere krachten aan het werk te stellen, waar lagere voldoende zijn. De koorbroeders konden hun tijd wel beter besteden dan aan keuken- en veldarbeid. Er waren letterkundige bekwaamheden, er was zelfs aanleg voor critiek in hen. De liefde voor boeken, die zich in De Groote zoo krachtig had geuit [5]), leefde in hen voort, en

---

1) Zie ook over hem beneden, in Hoofdstuk V.

2) *Chron. Wind.* p. 146, 284.

3) l. l. p. 283 seq; zie ook p. 354.

4) l. l. p. 284 seq; zie ook p. 473.

5) Zie boven, blz. 19, 43.

de vorm, door die liefde aan den arbeid der klerken te Deventer gegeven, bleek ook te Windesheim onverbrekelijk te zijn [1]). Wie weet, voor hoevelen zijner medeburgers Meester Gerrit niets anders was dan een bibliomaan, en wat had die schijnbare manie wijdstrekkende gevolgen!

Er was dan toch ook een geest van oud-Nederlandsche degelijkheid in die mannen van Windesheim. Zij namen alles zoo ernstig op, en trachtten datgene, wat zij deden, zoo goed mogelijk te doen. Nauwelijks is het klooster in zijn eenvoudigen staat gereed en zullen zijne eerste bewoners hunne gelofte afleggen (1387), of deze begrijpen, dat zij aan den vollen eisch van de orde der reguliere kanunniken moeten beantwoorden. Wat doen zij? Zij trekken de Middelzee over, staan een storm door, die hen met schipbreuk bedreigt, en gaan naar Eemstein tusschen Dordrecht en Geertruidenberg, wijl zij weten, dat men hun daar alles goed zal kunnen leeren [2]). Nauwelijks begint er sprake te komen van de onderlinge vereeniging van Windesheim met een paar andere kloosters (1393 of '94 [3]), of men begrijpt, dat er eene grondwet zal moeten zijn, die alles regelt. Wederom, wat doet men? Men benoemt eene commissie van zes broeders, om eene wet voor het Kapittel te ontwerpen [4]), en zendt één hunner met den prior, Johan Vos, naar Parijs, ten einde aldaar in de regulieren-kloosters van S. Victor en S. Genoveva de aloude kleederdracht en de regelen der Orde nauwkeurig op te nemen [5]).

---

1) Verg. boven, blz 57.

2) *Chron. Wind.* p. 50—52; verg. boven, blz. 69v.

3) l. l. p. 157—160, 99. Het beste middel tot tijdsbepaling is de zoo aanstonds te noemen commissie van zes broeders. Drie van hen waren van het jaar 1387; twee waren ingekleed in 1392, één op 30 Nov. 1393 (zie de *Naamlijst*, afgedrukt in Bijlage V). Eerst na dien tijd kan dus de commissie zijn aangesteld, misschien zelfs eerst na 30 Nov. 1394, wijl een nog niet geprofeste er allicht niet toe zal behoord hebben.

4) De commissie bestond uit Hendrik Wilde, Johan van Kempen, Arnold Marwick van Calcar, Hendrik van Wilsem, Johan Broekhuizen en Gerrit Delft van Naaldwijk (zie *Chron. Wind.* p. 97). De meest bekwame tot dezen arbeid was Arnold Marwick van Calcar (zie l. l. p. 364, 407; verg. beneden, in Hoofdstuk V). Het commissielid, dat met den prior Vos naar Parijs werd gezonden, was Hendrik Wilde (zie l. l. p. 413).

5) *Chron. Wind.* p. 413. Ofschoon de zaak niet in dit bepaald verband gebracht, en er geen jaartal bij genoemd wordt, schijnt zij wel zeker hierbij te behooren,

De commissie verzamelt van heinde en ver allerlei oudere en nieuwere reglementen van regulieren-kloosters, leest, herleest, vergelijkt ze, neemt er uit over wat haar nuttig schijnt, wijzigt wat wijziging behoeft, vult uit de statuten van andere Orden, vooral uit die der karthuizers [1]) aan, wat in die der regulieren ontbreekt, en levert een waarlijk verdienstelijken arbeid, die door het eerste generaal kapittel als wet aangenomen [2]), en door den bisschop van Utrecht bekrachtigd wordt [3]). Nauwelijks is de

1) *Chron. Wind.* p. 98. Reeds boven (blz. 23, noot 1, begin en einde) heb ik de aandacht gevestigd op den invloed, door de karthuizers op de Windesheimsche regulieren uitgeoefend. Vinden wij hier, dat door de laatsten veel aan de statuten der eersten werd ontleend, en wordt dit o. a. bevestigd door de *Constitutiones* van 1553, p. 60, waar achter een gedeelte van het caput „de priore" gedrukt staat: „Ex statutis cartusianorum", — elders (*Chron. Wind.* p. 414) wordt ons verhaald, dat de Windesheimsche kerkboeken, voornamelijk op de wijze van die der karthuizers, door het wegnemen van minder vertrouwenswaardige geschiedenissen, hymnen en sequentiën gezuiverd waren. Wederom elders (l. l. p. 207—211) blijkt, dat niet weinige kloosters, tot de vereeniging van Windesheim behoorende, zich naar het voorbeeld der karthuizers lieten insluiten, wat door het generaal kapittel werd toegestaan, ofschoon de zaak met de beginselen der meer vrijzinnige regulierenorde streed. Zelfs het interpunctie-systeem der Windesheimers was misschien van de karthuizers afkomstig (zie eenige bladzijden verder). Over de hooge zedelijke achting, waarin de karthuizers destijds stonden, zie men beneden, in Hoofdstuk VII. Voorloopig zij slechts verwezen naar *Chron. Wind.* p. 22, 212; verg. ook boven, blz. 9.

2) *Chron. Wind.* p 99.

3) l. l. p. 165. De Windesheimsche *Statuta* of *Constitutiones* (*Chron. Wind.* p. 165) bestonden van den aanvang af uit vier deelen (l. l. p. 98), en werden, onder raadpleging met de practijk, voortdurend verbeterd (p. 99). Van de oorspronkelijke lezing zal wel geen afschrift meer te vinden zijn. De oudste mij bekende redactie is die, welke ik boven (blz. 93, noot 1) op grond van de straks te noemen uitgave van 1508 [fol. 3r] gebracht heb tot 1502, wijl men mag aannemen, dat er geene veranderingen in zullen opgeteekend wezen, nadat in het genoemde jaar besloten was, het werk te doen drukken. Intusschen zou men haar evenzeer de redactie van 1402 kunnen noemen, gelijk zij ook zelve doet bij den aanhef van pars I, cap. 1: „Anno domini m°. cccc°. secundo visum est capitulo generali quod omnes consuetudines et statuta domorum nostrarum similiter in vnam aggregarentur consonantiam: ut inueniri citius et facilius possent memorie commendari"; verg. vooral *Chron. Wind.* p. 99 seq. Doch men houde wel in het oog, dat de zuivere lezing van 1402 uit de twee ons bekende exemplaren niet meer te herstellen is. Vele kleinere of grootere gedeelten toch zijn met een scherp voorwerp weggeschrapt en andere er voor

Windesheimsche vereeniging tot stand gekomen en door paus Bonifacius IX goedgekeurd, of men gevoelt en wordt er door

---

in de plaats geschreven, zoodat het geheel meer aanduidt, wat er gedurende een tijdsverloop van ongeveer honderd jaren van de „Constitutiones" werd, dan hoe zij waren, vóórdat er veranderingen in werden aangebracht. Verreweg het grootst gedeelte echter bleef onaangeroerd; dit zal dan nog van 1402 zijn. Wat de reeds genoemde exemplaren betreft, deze zijn aanwezig op de Bourgondische bibliotheek te Brussel, beiden in zeer klein quarto, op perkament met hoornen omslag, ongepagineerd. Het eene (nº. 16595) is geheel compleet, even duidelijk als eenvoudig geschreven, en afkomstig uit het klooster Corsendonck bij Turnhout, dat tot de vereeniging van Windesheim behoorde. Het andere (nº. 11224), waaraan pars IV ontbreekt, is fraaier geschreven, bevat eene zorgvuldig geteekende beginletter in rood en blauw, en behoorde weleer aan het eveneens Windesheimsche klooster Bethlehem bij Leuven (fol. 1: „Bethleem me possidet"). — De eerste gedrukte uitgave is van 1508, in zeer klein quarto (schrijfboekformaat), zonder paginatuur. Zij bevat, behalve den titel, 60 folio's of 120 pagina's, vol verkortingen, met gothische letters, alsmede met sierlijke beginlettertjes in rood en blauw vóór de verschillende deelen. Op het titelblad staat: *Incipiunt statuta capituli de windesim. impressa amstelredammis Et primo de electione intronisatione et confirmatione noui prioris.* Hierop volgt de bekende houtsneeplaat der Hemsche incunabels, voorstellende een bisschop in een tempel (gekleurd). Onder op fol. 2ᵛ of pag. 4 leest men: „Impressum Inden hem per me f. N. eiusdem conuentus canonicum regularem". Eindelijk op de laatste bladzijde: „Anno domini Mº. ccccc°. octauo impressa sunt hec statuta capituli windesemensis ad instantiam et sumptum venerabilium patrum eiusdem capituli. per manus fratris. N. canonici regularis in den Hem extra scoenhouiam partis hollandie". Een zeer rein en goed geconserveerd, tot dusverre niet ingebonden exemplaar is aanwezig op de „Bibliothèque royale" te Brussel, waar het bij de nieuwe catalogiseering der incunabels nog geen blijvend nummer heeft bekomen. Een ander exemplaar bevond zich weleer in de boekerij van het klooster Frenswegen, en is onlangs met deze laatste overgebracht in de „Kaiserliche Universitäts- und Landes-Bibliothek" te Straatsburg (volgens vriendelijke mededeeling van Professor Dr. Barack, „Oberbibliothekar" aldaar). — De tweede uitgave is die van Utrecht, 1553. Ook deze is in zeer klein quarto (schrijfboekformaat), doch met weinige verkortingen en met nette latijnsche letter gedrukt. De titel luidt: *Regvla beati Avgvstini episcopi cvm constitvtionibvs Canonicorvm Regularium capituli Windesemensis, et diuersis priuilegijs, a summis pontificibus et alijs eidem capitulo gratiose concessis, singulorumque indicibus copiosis, quibus adiunctus est et tractatulus de simonia religiosorum et de proprietate.* „Vltraiecti. Harmannus Borculous excudebat. Anno a Christo nato. 1553". Gelijk uit den titel blijkt, bevat deze uitgave meer dan de „Constitutiones" alleen. Eerst vindt men er de „Regula Augustini" (p. 1—8) met een „Index" daarop (p. 8—10); daarna „De electione prioris aut priorissae"

den Paus op gewezen, dat er in de verschillende kloosters, ook wat den kerkelijken eeredienst betreft, volkomen eenstemmigheid

---

(p. 11—27). Dan volgen de „Constitutiones" (p. 29—149) met een uitvoerigen, ongepagineerden „Index statutorum". Hierop begint met nieuwe paginatuur een „Compendivm privilegiorvm Capituli Windesemensis" (p. 1—59) met een „Index" (p. 61—71), alsmede midden in het genoemde „Compendivm" een „Catalogvs continens nomina domorum Canonicorum Regularium Capituli Windesemensis" (p. 14—20). Eindelijk volgt er nog een „Tractatulus de simonia religiosorum" (p. 73—103), en een sermoen „De proprietate, concio habita in capitulo generali. anno. 1544". Dat dit sermoen, tot tekst hebbende Gen. 37: 33, „Fera pessima comedit eum" etc., gehouden is door Cornelis van Beek, prior van het Windesheimsch klooster der Twaalf apostelen te Utrecht, blijkt uit Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 143 seq, of Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 194. Dit een en ander aangaande den inhoud der *Constitutiones* van 1553. Van de nog bestaande exemplaren zijn mij de volgende bekend: één, vroeger behoord hebbende aan den hoogleeraar Serrure te Brussel (*Catalogue de la bibliothèque de M. Serrure*, 1re partie, Brux. 1872, p. 142, n°. 1115), bevindt zich thans in de Bibliotheek der hoogeschool te Utrecht (F. qu. 447); één, afkomstig uit het Windesheimsch St. Maartensklooster te Leuven, is in bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam (niet geheel compleet). Ook wijlen Dr. Bergrath (*Das Brüderhaus und die Augustiner-Kanonie in der Stadt Goch*, Cleve, 1860, S. 16, Note 5) bediende zich van een exemplaar. Door welwillende inlichtingen van Dr. Adolf Fritzen, tot vóór eenigen tijd te Gaesdonck, thans te Dresden woonachtig, ben ik in staat gesteld te berichten, dat dit exemplaar berust in de „Bibliothek des Priesterhauses" te Gaesdonck, d. i in de boekerij van het voormalig Maria-klooster aldaar, dat tot de vereeniging van Windesheim behoorde. Eindelijk is er nog een exemplaar in de reeds genoemde Universiteits-bibliotheek te Straatsburg, evenals dat van 1508 uit de oude liberie van het klooster Frenswegen daarin overgegaan. — De laatste mij bekende uitgave is getiteld: *Constitvtiones canonicorvm regvlarivm ordinis S. P. Avgvstini episcopi congregationis Windesemensis*, *In quatuor partes distinctae.* Lovanii, Typis Iacobi Zegeri CIϽIϽCXXXIX", een zeer net gedrukt kwartijntje (schrijfboekformaat), bevattende de „Regvla S. Avgvstini" (p. 1—14) met een „Index" (p. 14—16), vervolgens met nieuwe paginatuur de „Constitutiones" zelven (p. 1—214) met een ongepagineerden „Index". Van deze uitgave ken ik slechts één exemplaar. Het behoort aan den hoogleeraar W. Moll, is met het straks genoemde exemplaar van 1553 in éénen band gebonden, en, gelijk dit laatste, uit het S. Maartensklooster te Leuven afkomstig. — Ten slotte nog een woord over de „Constitutiones" voor de met Windesheim verbonden vrouwenkloosters. Ook hiervan is slechts één exemplaar te mijner kennis gekomen, dat overal de sporen van nauwe verwantschap met de andere „Constitutiones" vertoont. Dit exemplaar, naar het uitwendige te oordeelen uit het midden der 15de eeuw, net geschreven en zonder latere veranderingen, op perkament met hoornen

behoort te zijn. Opnieuw, wat doet men? Men vraagt uit kloosters van verschillende orden en diocesen ordinariën ter leen, vergelijkt ze met elkander, bemerkt allerlei verscheidenheden, zet zich ook nu weer aan den arbeid, zoekt bij hetgeen men zelf niet weet de voorlichting van meer ervaren kerkelijke personen, en brengt op deze wijze een »Ordinarius", een »Kalendarium" en een »Manuale" bijeen, die aan het generaal kapittel ter beoordeeling aangeboden en daardoor goedgekeurd worden 1). Nauwelijks is dit weer ge-

---

omslag, klein formaat, ongepagineerd, en afkomstig uit het Windesheimsch mannenklooster te Albergen tusschen Ootmarsum en Almelo, behoort aan de zoo rijke openbare bibliotheek te Deventer (*Catalogus bibliothecae Daventriensis*, Dav. 1832, p. 243, n°. 1760), waaruit het mij, evenals zoovele handschriften, incunabels en andere boeken, met de meest vrijgevige welwillendheid door den bibliothecaris, Dr. W. B. J. van Eyk, op gezag van H.H. Curatoren ten gebruike werd afgestaan. De inhoud is als volgt: Prologus. Pars I: capitulum 1, de visitacione; cap. 2, de electione et institucione priorisse. Pars II: capitulum 1, de priorissa; cap. 2, de suppriorissa; cap. 3, de procuratrice; cap. 4, de celleraria; cap. 5, de refectoraria; cap. 6, de infirmaria; cap 7, de vestiaria; cap. 8, de sacrista; cap. 9, de cantrice; cap. 10, de ebdomadaria; cap. 11, de armaria. Pars III: capitulum 1, de recepcione et inuesticione nouiciarum; cap. 2, de institucione nouiciarum; cap. 3, de professione; cap. 4, qualiter sorores se habeant infra horas regulares; cap. 5, qualiter sorores se habeant infra missam conuentualem; cap. 6, de capitulo culparum; cap. 7, de leui culpa; cap. 8, de media culpa; cap. 9, de graui culpa; cap. 10, de grauiori culpa; cap. 11, de grauissima culpa; cap. 12, de apostatis; cap. 13, de silencio; cap. 14, de labore manuum; cap. 15, de locutorio; cap. 16, qualiter clausure fenestre et rote fieri debent; cap. 17, de dormitorio; cap. 18, de introitu ad clausuram; cap. 19, de refectorio; cap. 20, de ieiunio; cap. 21, de collacione et potu; cap 22, de confessione communione et tonsura; cap. 23, de minucione. Pars IV: capitulum 1, de recepcione et investicione conuersarum; cap. 2, de professione earum; cap. 3, de habitu earum; cap. 4, de diuino officio et horis earum; cap. 5, de labore et operibus earum; cap. 6, de silencio earum; cap. 7, de capitulo earum. Hierop volgt nog een „Capitulum de diuersis statutis confirmatis quantum ad moniales et rectorum earundem ac sociorum eius regimen pertinet", alsmede, na afschrift van een paar pauselijke bullen, „Statuta monialium de silencio earundem".

1) *Chron. Wind.* p. 100—102. Alvorens een eigen Ordinarius voor de vereenigde kloosters te bezitten, gebruikte men te Windesheim dien van de Utrechtsche kerk (l. l. p 100). — Over vaderlandsche Ordinariën in 't algemeen zie men Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz 298; st iii, blz. 209. — De Windesheimsche Ordinarius (verg. boven, blz. 147, noot 1; blz. 153) verscheen in 1521 te Deventer in 't licht. De titel van dit net ge-

schied, of men ziet in, dat nu ook al de gebruikelijke kerkboeken met den »Kalender" en den »Ordinarius" in overeenstemming moeten zijn. Er zal heel wat hoofdbreken aan verbonden wezen, al de missalen, de gradualen, de antiphonariën, de lectionariën, de capitulariën, de collectariën en martyrologiën in te richten, gelijk het behoort. Nog eenmaal, wat doet men? Wederom draagt men de zaak aan eene commissie op 1). Deze verzamelt, leest, ver-

---

drukt werk in zeer klein quarto (schrijfboekformaat) luidt aldus: *Ordinarius divini officii pro ordine Canonicorum Regularium, Capittuli sive Congregationis VVyndesemensis. Anno domini* M.CCCCC.XXI. Aan het einde (fol. 73r) staat: „Daventriae ex officina chalcotypa Alberti Pafradi Anno salutis nostrae uicesimo primo, supra sesquimillesimum, Mense Aprili". Eene houtsnede op het titelblad, met verschillende beeldjes, ook van de vier groote kerkleeraars, maar vooral eene op de laatste bladzijde, voorstellende Maria met het kindeke op den arm en staande op de halve maan, versieren het geheel. De inhoud is, na een „Prologvs" en ander voorwerk: de Windesheimsche Kalender [fol. 5r—15v]; de „Ordinarivs VVyndesemensis" (fol. 1r—67r); „Tractatvs de pericvlis misse" (fol. 67v—72r); „Forma absolvtionis" (fol. 72r—73r). De mij bekende exemplaren van dit werk zijn de volgende: Eén op de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage; één op de Bibliotheek der hoogeschool te Utrecht (F. qu. 447, aangekocht op de auctie Serrure, 1872, *Catalogue*, 1re partie, n°. 1115); één in bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam, afkomstig uit het St. Maartensklooster te Leuven, en waaraan de titel ontbreekt, terwijl het voorwerk is bijgeschreven; twee exemplaren, uit de liberie van Frenswegen overgegaan in de Universiteits-bibliotheek te Straatsburg. Te vergeefs heb ik onderzocht, in welke handen het exemplaar van Delprat (*Catalogue de la bibliothèque de feu M. Delprat*, La Haye, 1872, n°. 719) is gekomen. Voorts zij nog opgemerkt, dat de Bourgondische bibliotheek te Brussel den Windesheimschen Ordinarius met den Kalender, het „Tractatus de periculis misse" en de „Forma absolutionis" in handschrift bezit (M. S. n°. 10876—10883; de „Ordinarius" is n°. 10879, of fol. 143r—214v). Op een paar onbeduidende kleinigheden na is dit handschrift aan de gedrukte uitgave gelijk, doch de tabellen voor de feestdagen op fol. 8v, 26v, 27r dezer laatste ontbreken. — Wat het *Kalendarium Windesemense* aangaat, men vindt het niet slechts, gelijk reeds gebleken is, in de uitgave van den „Ordinarius," maar evenzeer in die van het zoo aanstonds te noemen „Breviarium," „Horarium" en „Diurnale," alsmede in verschillende handschriften, uit Windesheimsche kloosters afkomstig, bijv. n°. 1769 en 1770 der Deventersche bibliotheek. — Het *Manuale Windesemense* is mij niet voorgekomen.

1) *Chron. Wind.* p. 102, 407. Het voornaamste lid dezer commissie was Johan van Kempen, broeder van den beroemden Thomas a Kempis (l. l. p 406 seq). Hij werd echter krachtig bijgestaan door Arnold van Calcar (l. l. p. 364 seq) en Hendrik de Wilde (l. l. p. 414).

gelijkt, bevindt dat er vele nieuwe, minder gewaarborgde historiën, legenden, hymnen en sequentiën zijn ingeslopen, die meer getuigen van de oppervlakkigheid der menschen dan van den ernst der Kerk; zij verwerpt die, brengt alles tot eenheid, strekt hare zorg niet minder uit over hetgeen gezongen, dan over hetgeen gelezen moet worden, accentueert, solphiseert, teekent de pauzen duidelijk aan, en brengt het met zorg en moeite zóóver, dat de Windesheimsche missalen, evangeliariën, epistolariën, lectionariën, psalteriën, capitûlariën en collectariën tot op een tittel en iota met elkander overeenstemmen op eene wijze, waarvan in de gansche wereld geen tweede voorbeeld bestaat 1).

---

1) *Chron. Wind.* p. 102 seq; verg. ook p. 406 seq, 414. In deze zaken was Hendrik de Wilde de „principalis agitator" (l. l. p. 414). — Vreemd is het, dat Busch niet bepaald gewag maakt van drie Windesheimsche werken, waarvan althans twee later zeer verspreid en herhaaldelijk gedrukt zijn; ik bedoel het „Breviarium" (zie echter *Chron. Wind.* p. 446), het „Horarium" en het „Diurnale," die daarenboven alle drie het „Kalendarium" bevatten. Aangaande het *Breviarium Windesemense* en vijf uitgaven daarvan (ééne van 1488, vier van 1499) zie men de nauwkeurige beschrijving van Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, n°. 367—371. Exemplaren zijn te vinden op de Koninklijke bibliotheek (zie Holtrop, *Catalogus librorum saeculo XVo impressorum*, Hag. Com. 1856, n°. 466, 545, 546) en op die te Deventer (*Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, Dav. 1832, n°. 588, zijnde deze uitgave dezelfde als die bij Holtrop n°. 546, bij Campbell n°. 369). Voorts vond ik nog in het boven (blz. 94, noot 5) aangehaalde werk van Pennottus, cap. LXIV, p. 527, eene uitgave van het Windesheimsche Breviarium vermeld te Leuven, 1546, met de bijvoeging: „nunc autem Romanum ante decem annos admiserunt." — Van het *Horarium*, of gelijk op de titels van dit kleine boekje staat *Orarium secundum ordinem regularium capituli Windesemensis*, zijn mij de volgende drie uitgaven voorgekomen: [Dav.], Rich. Pafraet, 1497 (Campbell, l. c. n°. 991); Dav., Alb. Paffradus, 1545 (*Catalogue de la bibl. de feu M. Delprat*, n°. 718); Amsterodami, Gelelmus Jacobaeus, 1563 (aanwezig in de Kon. bibl.; 12mo, ongepagineerd, Gothische letter, houtsneedjes). — Van het *Diurnale* eindelijk ken ik slechts ééne uitgave, en daarvan slechts één exemplaar, berustende in de Bibliotheek te Deventer (*Catalogus*, n°. 592). Dit dik, ongepagineerd boekske in 16mo met zijne ontelbare abbreviatiën en zijn netten druk in roode en zwarte gothische lettertjes en roode en blauwe beginletters, draagt op de eerste bladzijde allereenvoudigst ten titel: *Diurnale secundum ordinem regularium capituli windechimensis*, terwijl men op de laatste bladzijde leest: „Consummatum est hoc opus diurnalis secundum ordinem canonicorum regularium capituli windechimensis per honestum virum Jacobum de pforczen: artis impressorie magistrum in vrbe basilea Anno salutis nostre Millesimoquadringentesi-

Verreweg het merkwaardigst en meest invloedrijk gedeelte van den critisch-literarischen arbeid te Windesheim bestond hierin, dat de broeders een zooveel mogelijk gezuiverden tekst der »Vulgata" leverden. Het is bekend, dat de Latijnsche vertaling des Bijbels reeds in de tweede helft der vierde eeuw zóóveel verschil van lezing aanbood, dat de kerkvader Hiëronymus, meer dan iemand zijner tijdgenooten tot zoodanigen arbeid bekwaam, omstreeks het jaar 400, deels door zelfstandige overzetting uit de grondtalen, deels door oordeelkundige vergelijking van allerlei afschriften, in deze ongewenschte verscheidenheid eene heilzame eenheid trachtte te brengen. Ongelukkig evenwel slopen in den nauwelijks verbeterden tekst door de onachtzaamheid der afschrijvers weer zóóvele fouten in, dat ten tijde van Karel den Groote de verwarring niet minder aanmerkelijk was, dan zij voormaals was geweest. De vorst droeg aan Alcuïnus op, de zaak andermaal ter hand te nemen, en de uitkomst was, dat er omstreeks het jaar 800 opnieuw eenheid ontstond. Doch dezelfde oorzaak had ook nu weer hetzelfde gevolg. Bij herhaling werden dergelijke pogingen als vroeger aangewend, maar zonder met denzelfden uitslag te worden bekroond [1]). De zaak werd niet beter, veeleer

---

mononagesimonono. x. kl'. Augusti." Titel en onderschrift zijn beiden in 't rood en met dezelfde kleine letter als het geheele boekje gedrukt. — Professor Barack (zie boven, blz. 207) had de vriendelijkheid, mij den titel te zenden van nog een werk, dat bij dit onderwerp behoort, en uit de kloosterboekerij van Frenswegen in de Universiteits-bibliotheek te Straatsburg is overgegaan: *Officia propria SS. episcoporum, sacerdotum, levitarum, virginum et patronorum sacri apostolici canonici ordinis, per christianum orbem et imprimis Germaniam celebriorum, ad usum canonicorum regularium Germanicae congregationis Windesemensis.* „Jussu et authoritate reverendissimi D. P. Ioannis Zilles, congregationis ejusdem generalis." Col., Wilh. Metternich, 1701 (468 pagina's in 8°). Onder het afdrukken komt mij nog in handen de *Catalogue de la bibliothèque de M. François du Bus*, 1re partie, Gand, 1875, alwaar op p. 22: „n°. 139, *Officia propria sanctorum ordinis a canonicis regularibus S. Augustini congregationis Windesemensis celebrari solita*, Brux., Fr. Foppens, 1699. in—8. bas. Front. gravé", alsmede „n°. 142, *Officia propria sanctorum pro canonicis reg. S. Augustini, Congr. Windesemensis.* in—8. (Incomplet)".

1) Zie bijv. Herzog, *Real-Encyklopädie*, Band XVII, S. 433—437; Hug, *Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments*, 4te Aufl., Stuttg. 1847, Th. I, S. 403—425; de Wette, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung*, 7te Ausg., Berl. 1852, Th. I, S. 71—76; Reuss, *Geschichte der heiligen Schriften Neuen Testaments*, Braunschw. 1853, S. 424—433.

met ieder jaar erger. Zóó stond zij, toen het klooster te Windesheim werd gebouwd, en zijne bewoners behoefte hadden aan bijbels, de schriften der kerkvaders en andere godsdienstige boeken. Geen wonder, dat de verscheidenheid der lezingen hun weldra in het oog viel. Geen wonder ook, dat hunne zucht om in alles, wat de Kerk en den uitwendigen eeredienst betrof, zooveel mogelijk eenheid te brengen, hen aandreef om ook in dit opzicht te doen, wat zij konden. Uit liefde voor die eenheid, te meer wijl het den Bijbel betrof, ontzagen zij moeiten noch zorgen, en spanden zij al hun critisch vermogen in. De verschillende afschriften, die zij reeds uit allerlei diocesen en kloosters hadden bijeen gekregen, en die door schier ontelbare varianten hunne oogen voor de zaak geöpend hadden, konden hen niet baten. Oude, vertrouwbare codices waren hier noodig. En nu zien wij hen zoolang onderzoeken, navraag doen, opsporen 1), totdat zij eindelijk in het leenbezit zijn van drie of vier exemplaren der gansche Heilige Schrift, groote boeken, wier lettervorm reeds hoogen ouderdom aanduidt. Één daarvan kwam uit Parijs 2), een tweede uit het klooster Bethlehem bij Doetinchem 3), een derde uit het klooster der hospitaal-ridders Sint-Jansdal bij Harderwijk, gewoonlijk Op den Loo geheeten 4). Dit laatste was het merkwaardigste van allen. Op den rand daarvan stond geschreven: »Ista Bibliotheca 5) fuit contestata ex Bibliotheca Sancti Hieronymi", hetgeen volgens de genoemde ridders aanduidde, dat deze bijbel naar de ware lezing van dien van Hiëronymus was gecorrigeerd. Thans hadden de broeders wat hun noodig was. Zij lazen en herlazen de oude afschriften, ver-

---

1) Vooral Hendrik de Wilde wordt in dit opzicht geroemd *Chron. Wind.* p. 414.

2) Ik gis, dat Johan Vos en Hendrik de Wilde het hebben medegebracht, toen zij naar de genoemde stad waren gereisd, om er de aloude zeden en gewoonten der reguliere kanunniken in de kloosters van S. Victor en S. Genoveva te bestudeeren. Zie *Chron. Wind.* p. 413, en verg. boven, blz. 205.

3) Zie over dit klooster I. A. Nijhoff, *Het klooster Bethlehem of Bielhem bij Doetinchem* (in Nijhoff, *Bijdragen*, dl. IX, 1854, blz. 1—53), alsmede beneden, in Hoofdstuk VI.

4) Zie over dit klooster De Meester, *Het St. Jansdal of 's Heeren Loo* (in Nijhoff, *Bijdragen*, dl. VI, 1848, blz. 93—105). Waarschijnlijk hadden de Sint-Jansridders dit exemplaar van den Bijbel uit het Oosten. Verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 313.

5) Bibliotheca = Bijbel. Zie Credner en Volkmar, *Geschiedenis van den kanon des Nieuwen Testaments*, Utr. 1866, blz. 3, 160, 364, 374, 383.

geleken ze zorgvuldig met elkander, wikten en wogen, emendeerden en corrigeerden hun Windesheimschen bijbel, en brachten het na een arbeid van vele jaren zóóver, dat zij een standaard-exemplaar bezaten, hetwelk zij aan het generaal kapittel ter goedkeuring aanboden. Het generaal kapittel was met deze vrucht van critische zorg, bedaard overleg en noeste vlijt ten hoogste ingenomen, bekrachtigde het afschrift, en beval, dat al de bijbels in al de kloosters der vereeniging daarnaar moesten worden verbeterd, terwijl het zonder zijne toestemming aan niemand zou vrijstaan, in koor- of andere kerkboeken lezingen te behouden of in te voeren, afwijkende van de lezing in dit exemplaar [1]).

Op gelijke wijze als de broeders te Windesheim met den Bijbel hadden gehandeld, deden zij ook met de sermoenen, homilieën, tractaten en andere geschriften der vier groote kerkleeraars en van andere rechtzinnige vaderen. Ook hier weder trachtten zij door het raadplegen en vergelijken van de oudste en beste handschriften, uit verschillende oorden bijeengebracht, zoo nabij mogelijk aan den oorspronkelijken tekst te komen, en dien in hunne afschriften weer te geven. Of, gelijk Busch het in zijn »Chronicon” uitdrukt, zij brachten datgene, wat reeds langen tijd in het derde, vierde of vijfde vat was overgegoten, tot de eerste bron terug [2]).

Daarenboven schreven zij al deze werken nu eens met de eene, dan weer met de andere soort van letter [3]) op perkament, fran-

---

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 103—105.

2) *Chron. Wind.* p. 105, waar men „vas” in plaats van „vos” moet lezen, gelijk niet slechts door het verband geëischt, maar ook door handschriften van het *Chronicon* (zie hierover beneden, in Hoofdstuk V) bevestigd wordt.

3) „Textura” (*Chron. Wind.* p. 391, 437, 446, 474, 567, 579, 597), „fractura” (l. l. p. 105, 446, 571, 579), „rotunda” (l. l. p. 105, 446, 579), „breviatura” (l. l. p. 105, 113). Van de textuur- en de fractuur-letter bediende men zich bij voorkeur voor bijbels, koorboeken, werken van kerkvaders en dergelijke (l. l. p. 105, 390 seq, 446, 571, 579), ofschoon men daartoe eveneens de ronde (l. l. p. 105, 446, 579), en ook wel de breviatuur-letter (l. l. p. 105; verg. ook p. 113 seq.) gebruikte. De textuur-letter was groot, zwaar, rechtstandig, hoekig, en aan elken hoek van een dun streepje voorzien. De fractuur-letter was iets kleiner, minder dik, bij sommige buigingen meer naar den ronden vorm neigende, en door dit een en ander niet zoo bewerkelijk. In de ronde letter verdween het hoekige nog al meer; daarenboven was zij minder groot; ten gevolge van deze beide eigenschappen kon zij in korter tijd worden geteekend.

cijn of papier 1), en brachten er de noodige lees- en toonteekens in aan 2). De koorboeken solphiseerden zij met vierkante en langwerpige noten, en waar gerust moest worden, gaven zij het goed zichtbaar te kennen 3). In één woord, zij zaten niet stil,

---

De breviatuur-letter eindelijk is, naar ik vermoed, de gewone schrijfletter van dien tijd, nu eens wat grooter, dan weer wat kleiner, meestal rechtstandig, soms een weinig hellend, scherper of minder scherp, netter of minder net, naar gelang van de zorg, die er aan werd besteed. — Wat de broeders des gemeenschappelijken levens betreft, hunne handschriften onderscheiden zich door groote eenvoudigheid (verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 321, noot 5, en Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 190). Het textuur-schrift schijnt bij hen weinig te zijn beoefend. Zoo was het althans in het fraterhuis te Zwolle, blijkens de *Narratio de inchoatione status nostri* van Jacobus Traiecti (Kon. bibl. H. S. n°. 346) of de slordig gecopiëerde uittreksels daarvan in den *Overijsselsche almanak voor* 1845, blz. 94—98, waar slechts gewag wordt gemaakt van „fractura" (fol. 34r, 57v), „rotunda" (fol. 34r, 42v, 57v, 64r), „bastarda" (fol. 42v, 43v, 64r). Voorts bleek mij uit ditzelfde handschrift, dat zoowel de onzijdige vormen „rotundum", „bastardum", als de vrouwelijke werden gebruikt. — Aangaande de textuur-, de fractuur- en de basterdletter kan men de noodige aanwijzingen en afbeeldingen vinden bij J. vanden Velde, *Spieghel der Schrijfkonste*, Rott. 1605, dl. III (ook onder den afzonderlijken titel van *Fondement-boeck*), ongepagineerd.

1) „Pergamenum" (*Chron. Wind.* p. 106, 337, 391, 420, 437, 446, 474, 523, 579, 597), „francenum" (l. l. p. 446, 523, 579), „papyrus" (l. l. p. 415, 427, 446).

2) „Punctuare", „orthographialiter accentuare" (*Chron. Wind.* p. 105). Dat er in de met Windesheim verbonden kloosters evenzeer eene eigene wijze van accentueering als van spelling bestond, blijkt uit pars II, cap. 11, der *Constitutiones* (zie het daaruit afgedrukte op de volgende blz., noot 3). Is misschien het eigenaardig interpunctie-systeem, dat door Hirsche (*Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 89—122) in de autografen van Thom. a Kempis ontdekt werd, en dat volgens genoemden schrijver naar den kring van de broeders des gemeenschappelijken levens terugwijst, ofschoon hij zelf erkent dat het in dien kring niet het meest gebruikelijke was, oorspronkelijk van Windesheim uitgegaan? Onmogelijk is het niet; nòch vóór, nòch tegen de zaak heb ik tot dusverre bewijzen gevonden, doch op grond van *Chron. Wind.* p. 414 moet ook hier wellicht (verg. boven, blz. 206, noot 1) aan een dieperen oorsprong bij de karthuizers worden gedacht, en deze gissing ontvangt steun door hetgeen men leest in het genoemde werk van Hirsche, Bd. I, S. 91 f, 99—101, Vorrede, S. XVI, Note.

3) „Libros chorales in quadris aut oblongis notis solphizare, in singulis pausis iuxta vocum et notarum congruentiam distincte virgulare" (*Chron. Wind.* p. 105). De handeling zelve noemde men „notatura" (l. l. p. 571).

die eenvoudige regulieren van Windesheim, maar zelfs hunne vrije uren besteedden zij niet zelden aan het afschrijven van geestelijke boeken [1]). Van één hunner worden ons de titels der door hem gecopiëerde werken opgegeven; zij vormen een kleinen catalogus [2]). Daarenboven schreven zij niet werktuigelijk voort, maar hun streven was, iets waarlijk goeds te leveren, dat het tot dusverre bestaande in degelijkheid en bruikbaarheid overtrof. En opdat maar niet ieder, bekwaam of onbekwaam, in de boeken des Ouden en des Nieuwen Verbonds, of in de kerkelijke boeken, de werken der kerkvaders, ja zelfs in de toonteekens en de spelling, zou veranderen wat naar zijne meening verbetering behoefde, werden dienaangaande in de »Constitutiones" bepalingen gemaakt, altijd weer met verwijzing naar de gezuiverde exemplaren, die men nu eenmaal bezat [3]).

Een bewijs, hoe ijverig men arbeidde, leverden het koor en de bibliotheek. Reeds ten tijde van Busch bevonden zich in het eerste vijf en dertig dikke boeken voor den kerkdienst, en in de laatste meer dan honderd groote codices van kerkvaders enz.,

---

1) *Chron. Wind.* p. 285, 523, 580; verg. ook p. 409.

2) l. l. p. 420 seq. Ook sommige broeders des gemeenschappelijken levens schreven verbazend veel. Zoo plachten de fraters te Zwolle van hun medebroeder Gerrit van Vollenhoe te zeggen, dat de boeken, door hem geschreven, op geen kar konden geladen worden. Ook waren zijne vingers krom getrokken, alsof hij eene pen in de hand hield. Zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 24v, afgedrukt in den reeds genoemden *Overijsselsche almanak voor* 1845, blz. 94, waar echter „intendetur" veranderd moet worden in „extenderet", en „quam" in „quasi." Verg. ook nog aldaar, blz. 96v.

3) „Libros ueteris ac noui testamenti uel eos cum quibus diuina celebrantur officia, sine capituli generalis consilio nullus emendare presumat sine exemplaribus domorum nostrarum emendatis: nisi iudicio priorum uel fratrum discretorum error aliquis manifestus appareret. Sic nec communem usum domorum nostrarum in accentibus et in orthographia a quocunque uolumus immutari. Porro si qua in libris ecclesiasticorum doctorum mendosa uel emendacione digna videantur; priores prouideant quantum potuerint ut ad libros qui correcti sunt in domibus nostris si haberi possunt corrigantur" (*Constitutiones*, pars II, cap. 11; in die van 1553, p. 82; anders in die van 1639, p. 103) Deze bepalingen behooren blijkens M. S. nº. 16595 [fol. 48r] der Bourg. bibliotheek tot de oorspronkelijke gedeelten der redactie van 1402. Het „Confirmatum anno 1547" op den rand der editie van 1553, p. 82, is onjuist, tenzij dit gedeelte, wat zich nauwelijks denken laat, eenigen tijd afgeschaft, en later weer aangenomen mocht zijn geweest.

allen door de broeders zelven met duidelijke letter op perkament geschreven 1). In de honderd jaren, die het convent ook nog na dien tijd heeft bestaan, nam de liberie allicht niet in gelijke verhouding, maar toch ongetwijfeld op aanmerkelijke wijze in uitgebreidheid toe. De hand der broederen, ofschoon de gloed der eerste liefde haar niet meer bezielde, moest volgens de »Constitutiones" dagelijks eenige uren met schrijven bezig zijn 2), en ook de voortbrengselen der jeugdige boekdrukkunst werden voor de Windesheimsche bibliotheek niet versmaad 3). Daarenboven werd deze laatste door belangstellende vrienden bij hun leven of na hunnen dood niet vergeten. Zoo schonk hun o. a. een zekere pastoor een volledigen, voortreffelijk geschreven bijbel in drie deelen, die op honderd kronen werd geschat 4), en Johan Cele, de vermaarde rector te Zwolle, de vriend van Gerrit de Groote 5),

---

1) *Chron. Wind.* p. 106; verg. ook p. 285. Zie voorts aangaande het onvermoeid kopieeren te Windesheim, l. l. p. 113 seq, 285, 390 seq, 420—422, 427, 446, 474, 571, 579, 597; verg. ook p. 414, 454, 481, 523. Dat de klerken mede tot de afschrijvers behoorden (l. l. p. 523, 579), zal niemand verwonderen. Bij uitzondering maakte men ook van conversen (l. l. p. 113 seq, 523) en donaten (l. l. p. 390 seq, 597) tot dezen arbeid gebruik. Soms plaatsten de kopiïsten hunne namen met robrik (rubrica) aan het einde der boeken (l. l. p. 474). Soms duidden aanteekeningen aldaar hen als zoodanig aan (l. l. p. 597).

2) Zie boven, blz. 165—167.

3) Zie de lijst van handschriften en gedrukte boeken, weleer behoorende aan de liberie des kloosters, in Bijlage VI.

4) *Chron. Wind.* p. 126 seq.

5) Zie over Johan Cele boven, blz. 35, noot 7, en 46, noot 3, alsmede de aldaar aangehaalde schrijvers; voorts blz. 77, noot 4. Bronnen voor de geschiedenis van zijn leven en van zijne betrekking tot De Groote zijn: Busch, *Chron. Wind.* p. 601—629, 108, 312 seq, 467 seq; idem, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Han. 1707, tom. II), p. 477; Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 171—175, 147; negen of tien brieven van De Groote aan hem, in H. S. n°. 154[1] der Kon. bibl. te 's Gravenhage, fol. 140v—141v, 250r—260v of 262r (gedeelten van deze brieven zijn reeds opgenomen in het *Chron. Wind.* l. l. en daaruit afgedrukt in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII, 1837, blz. 290—294; zie ook nog mijne *Gerardi Magni epistolae XIV*, Amst. 1857, p. 24, 27). — Van de meeste dezer bronnen is reeds gebruik gemaakt door v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zw. 1767, dl. I, blz. 198—201, 376v (waar echter Johan Busch verkeerdelijk de opvolger van Cele als rector wordt genoemd, doch daarentegen zeer merkwaardige mededeelingen worden gedaan aangaande het weldra gevolgd verval der

vermaakte hun uit zijne eigene boekerij den commentaar van Nicolaas van Lyra op den ganschen Bijbel, een werk in elf deelen [1]).

Wat is er later van de Windesheimsche liberie, de rijkste misschien in het Nederland van die dagen, geworden? Wij weten het niet. Toen in of omstreeks het jaar 1580 [2]) het klooster werd opgeheven, had men niet veel eerbied voor koorboeken, handschriften en wiegedrukken, die in roomsche handen waren geweest, zoodat de overgebleven broeders, indien zij het wilden, gelegenheid genoeg zullen gehad hebben, om het meest kostbare in hun oog naar andere conventen der Vereeniging over te brengen. Doch, gelijk wij in het zesde hoofdstuk zullen zien, de Vereeniging zelve kwijnde destijds en nog lang daarna; klooster aan klooster werd ontruimd; wie zal zeggen, hoe het reeds verstrooide nog verder verstrooid werd? Intusschen is het zeker, dat er ook nu nog overblijfselen der Windesheimsche liberie bestaan. Men vindt ze in het stedelijk archief te Zwolle [3]), de openbare boekerij te Deventer [4]), de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, de Bourgondische bibliotheek te Brussel, zelfs in particuliere handen [5]). Nog vóór eenige jaren werden bij een boekhandelaar te Zutfen gedrukte werken gezien, die er weleer toe hadden behoord [6]).

En dat deze schatten van Windesheim grootendeels vergaan, anderdeels heinde en ver verspreid zijn, doet ons niet slechts treurig aan om de waarde der boeken zelven, of om het zeldzame, misschien eenige, van vele daarvan; ook niet alleen om de noeste

---

school, blz. 401—403, 421—423); dl. V, blz. 85v; voorts door Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 35—37, 83, 88v, 263, maar bovenal door Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* op de in het Register genoemde plaatsen.

1) *Chron. Wind.* p. 627. Over andere voorbeelden zie men l. l. p. 126, de zoo even genoemde Lijst, en den *Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, n°. 1767. Dergelijke schenkingen aan Heer-Florenshuis te Deventer vindt men in den genoemden *Catalogus*, n°. 1719, 1780, 1787—1790; aan het klooster te Diepenveen, n°. 1755.

2) Zie boven, blz. 87.

3) Eene geschrevene lijst daarvan is in mijn bezit. Zie voorts Bijlage VI.

4) *Catalogus*, n°. 1711, 1725, 1767.

5) Verg. Moll, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II (1859), blz. 158; denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 313.

6) Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* t. a. p.

vlijt en de taaie volharding, waarmede zij zijn bijeengebracht, of om het gemis der beste bron tot kennis van den kring der geleerdheid en vroomheid, waarin de broeders zich dagelijks bewogen; neen, maar tevens om de voortbrengselen van middeleeuwsche kunst en de bijdragen voor hare geschiedenis, die ons op deze wijze zijn ontvallen. Want de Windesheimsche kanunniken waren in hunne handschriften niet zoo sober en eenvoudig als de broeders des gemeenschappelijken levens. Zij beoefenden de schrijfkunst ook wel bepaaldelijk als kunst, en besteedden niet zelden veel zorg aan het illustreeren, of, gelijk men destijds zeide, aan het »verluchten" hunner boeken.

Wat het eerste betreft, ofschoon er onder hen waren, die eene minder leesbare hand schreven [1]), stonden de meesten hunner als »goede schrijvers" bekend [2]), eene lofspraak, die toen vrij wat meer inhield dan thans. De letters toch werden in die dagen als het ware geteekend; het textuur- en fractuurschrift was een werk van overleg en berekening, van kunst en smaak; het schrijven van vierkante en langwerpige muzieknoten in de koorboeken vereischte eene nette en geoefende hand. Maar bovenal het »verluchten" (illuminare), d. i. het teekenen van sierlijke beginletters, meestal in verschillende kleuren [3]), niet zelden met allerlei lof- en bloemwerk (floratura), ja ook met figuren en beelden (imagines) op de witte randen der bladzijden, onderstelde wezenlijken kunstenaarsaanleg, en waar het in eigenlijk gezegde miniatuurschildering, d. i. in het vervaardigen van kleine schilderijen

---

1) *Chron. Wind.* p. 415.

2) l. l. p. 294, 406, 420, 446, 448, 474, 571, 579; zie ook p. 113. Broeder Anselmus van Breda muntte te zijnen tijde boven al de overigen zoowel in het noten- als in het letterschrift uit. Busch noemt hem „scriptor bonus et artificialis, cui tunc temporis in fractura et notatura meliorem monasterium nostrum non habuit" (l. l. p. 571).

3) Oude recepten tot het maken van inkt in verschillende kleuren, alsmede tot het bereiden van goud en zilver om daarmede te schrijven, vond ik o. a. bij Boissenius, *Promtvarium variarum scripturarum*, [Amst. omstr. 1600], ongepagineerd; maar vooral bij Battus, *Secreet-Boeck van vele diversche en Heerlicke Consten in veelderleye Materien*, waar zelfs een gedeelte gewijd is aan „De Secreten van 't Illumineren ende van het maken van alderley Verwen", de „veelderleye soorten van Lijm, dat de Illuministen ghebruycken" enz. enz. (uitgave van Haarl. 1650, blz. 266—308; uitgave van Amst. 1661, blz. 276—319).

in de boeken, overging [1]), vorderde het kunstenaarsgaven van den eersten rang. Het »verluchten" nu was te Windesheim zeer bekend en geliefd. Zoo wordt ons van de broeders Johan van Kempen en Willem Vornken verhaald, dat zij, tijdens hun prioraat in het klooster op den Sint-Agnietenberg, aldaar zeer vele boeken, voor de bibliotheek en voor het koor geschreven, eigenhandig illumineerden [2]). Veilig mag men aannemen, dat zij zoowel vóór als ná dien tijd hetzelfde te Windesheim zullen hebben gedaan. Doch de man, die dit kunstvak het gelukkigst beoefende, was de reddiet Hendrik Mande, de vrome visionaris en voortreffelijke schrijver van stichtelijke werkjes in de landtaal, over wien wij in het volgend hoofdstuk uitvoerig zullen spreken. Van hem zegt Busch: »Hij was een goed en vlug verluchter onzer boeken, en gedurende dertig jaren de beste teekenaar van de groote letters in onze missalen, bijbels en gezangboeken" [3]). Intusschen ontmoeten wij lang na zijnen dood een broeder te Windesheim, die hem nog weer schijnt overtroffen te hebben. Deze broeder heette Andreas Diepenheim. Hij was regulier kanunnik in het Sint-Antoniusklooster te Albergen, tusschen Ootmarsum en Almelo, dat tot de vereeniging van Windesheim behoorde, maar werd door den prior superior, Nicolaas v. Harderwijk ~~Johannes van Leerdam~~, in 1521 naar het moederklooster ontboden, om aldaar de jongeren in het »verluchten" te onderrichten [4]). Hij wordt ons beschreven als iemand, die de hoofden van acten, diploma's, brieven en dergelijke stukken voortreffelijk met beelden en bloemwerk wist te versieren [5]).

---

1) De grens tusschen het een en het ander is echter niet zuiver te bepalen. Vaak werden in de beginletters zelven kleine tafereeltjes aangebracht.

2) *Chron. Wind.* p. 409, 481; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p 28, 35

3) „Erat enim bonus et bene expeditus librorum nostrorum illuminator, ac per annos triginta magnarum litterarum Missalium, Bibliae et librorum cantualium optimus pictor et paginator." *Chron. Wind.* p. 454.

4) Deze hoogst merkwaardige bijzonderheid vindt men in het onlangs verschenen eerste gedeelte van het *Registrum Johannis de Lochem, prioris monasterii in Albergen* (in de *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis, Zwolle, z. j.), blz. 91.

5) „Hic frater Andreas illuminator egregius, qui optime apices cum ijmaginibus et floratura pulchra formare nouerat, iussus fuit a priore superiore venire in Wijndesem ad instruendos ibidem iuuenes in arte illuminatoria" (l. l.). Zie over de beteekenis van het woord „apex" Du Cange, *Glossarium*, i. v. Ook

Welke vruchten zijn onderwijs heeft gedragen, wordt niet vermeld, maar uit het medegedeelde blijkt voldoende, dat er ook nog in de zestiende eeuw in den kring, die ons bezighoudt, ja ook bepaaldelijk te Windesheim en bij den prior superior zelven, liefde voor dezen tak der kunst bestond 1).

Hier moeten wij echter een paar opmerkingen maken. Door de verwantschap der Windesheimers met de broeders des gemeenschappelijken levens zou men allicht tot de meening komen, dat, waar deze laatsten van het afschrijven eene broodwinning maakten 2), ook de eersten door het kopieeren en »verluchten" van boeken in hun onderhoud voorzagen, of er althans de inkomsten van hun klooster door vermeerderden. Dit nu was niet het geval. Wel is waar werd het genoemde middel, gelijk wij later zien zullen 3), door sommige met Windesheim verbonden conventen te baat genomen, om in de eerste tijden van hun bestaan in de meest dringende levensbehoeften te voorzien, doch dit geschiedde bij uitzondering; als de maatregel niet meer noodig was, werd hij ook dáár opgeheven. Wat Windesheim zelf betreft, ons is geen bewijs voorgekomen, dat men er ooit voor geld geschreven of »verlucht" heeft 4). Wat men er in dit op-

---

uit het vervolg van het verhaal blijkt, dat de genoemde Andreas Diepenheim, toen hij door den prior superior naar Windesheim ontboden werd, juist een brief („litteras") onder handen had, die nog niet voltooid was. Intusschen waren mannen als deze Andreas Diepenheim zeldzaam. Ook voegt de prior Johannes van Lochem, door wien wij het geval kennen, er bij, dat dergelijke kloosterlingen hunnen conventen vaak meer tot last waren, dan broeders van minder bekwaamheid. „Difficilius quippe custoditur quod ab omnibus diligitur" (p. 91), en „charum est omne quod rarum est" (p. 92).

1) Over den invloed der met Windesheim verbonden kloosters op de kunst zie men beneden, in Hoofdstuk VII.

2) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 252.

3) Beneden, in Hoofdstuk VII. Voorloopig zij verwezen naar het *Chron. Wind.* p. 409; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 28.

4) De dwaling is vooral verspreid door den *Overijsselsche almanak voor* 1845, blz. 92—98, waar de *Narratio de inchoatione status nostri* van Jacobus Traiecti alias Voecht (thans H. S. nº. 346 der Kon. bibl.; zie boven bl. 23) wordt voorgesteld als betrekking te hebben op Windesheim, terwijl zij, zonder den minsten twijfel over te laten, het fraterhuis te Zwolle betreft. Ook in een ander opzicht heeft deze verwarring tot misverstand aanleiding gegeven. Men heeft namelijk op gezag van den genoemden almanak Windesheimsche illuminatoren

zicht deed, was bestemd voor eigen gebruik, d. i. voor eigen koor en eigen liberie.

Tevens moet wel in het oog worden gehouden, dat de zorg, aan het afschrijven en »verluchten" besteed, haren grond had in den eerbied voor godsdienst en kerk. Men achtte het betamelijk, aan de Heilige Schriften in den ruimeren zin des woords 1) ook naar het uitwendige eene hoogere achting te betoonen 2), en het zijn daarom met name de voor den kerkdienst bestemde boeken, de bijbels, missalen en dergelijke, die met al de kunstvaardigheid, waarover men beschikken kon, werden versierd 3). Men beoefende dus niet de kunst om haar zelve, maar uit vroomheid, niet als doel maar als middel, niet tot genoegen van den mensch, maar ter eere van God.

Dat voorts in een klooster, waar zooveel aan het »verluchten" van handschriften werd gedaan, ook de schilderkunst tot opluistering van kerk en altaren te hulp werd geroepen, zal niemand verwonderen. Zoo wordt ons van den prior Johan Vos verhaald, dat hij het hoofdaltaar met eene allerfraaiste, van binnen vergulde tafel met hare beeltenissen, alsmede de geheele kerk met de beeltenissen van den Gekruisigde, de Maagd Maria en de altaarheiligen, »zoo goed hij destijds zelf kon", bescheidenlijk versierde 4). Ook zijn opvolger Willem Vornken, die reeds tijdens zijn priorschap op den Sint-Agnietenberg de altaren aldaar met schilderstukken had doen verfraaien 5), werkte, hoe overdreven

---

gemaakt van mannen, die te Zwolle als fraters leefden of die zelfs nooit hebben bestaan, wijl hunne namen foutief zijn geschreven. De in het H. S. genoemde Zwolsche illuminatoren zijn: de tweede rector, Dirk van Herxen (zie over hem blz. 88, noot 5, blz. 238, noot 2), en de broeders Hendrik Wachtendonk, Herman van Coevorden en Petrus Bree. Hiernaar moet, om de geschiedenis onzer vaderlandsche kunst voor dwalingen te vrijwaren, veranderd worden wat men leest bij Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 190, en bij v. Vloten, *Nederlands schilderkunst van de* 14de *tot de* 18de *eeuw*, Amst. 1874, blz. 58.

1) Zie boven, blz. 43, 163.

2) Zie Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XIII, § 2.

3) *Chron. Wind.* p. 454.

4) *Chron. Wind.* p. 123: „prout tunc ipse potuit, decenter perornauit."

5) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 35: „Fecit picturis altaria decorari". *Chron. Wind.* p 481: „Variis picturis altaria decorauit". De man, die dit werk vol-

ook aan het eenvoudige gehecht en hoezeer gekant tegen alles wat het uitwendig voorkomen van het klooster kon verhoogen 1), ook te Windesheim mede tot hetgeen den luister van den eeredienst vermeerderen kon 2). Doch het blijkt niet, dat de kloosterlingen aldaar zelven de vervaardigers der kunstgewrochten waren.

Ook wat de zangkunst betreft, hebben wij niet veel in het midden te brengen. Dat zij beoefend werd, ligt in den aard der zaak; de broeders toch waren geestelijken 3), die dag aan dag dienst deden in het koor, en, in twee rijen geschaard 4), de kerkelijke liederen zongen 5). Voor de practijk was deze kunst dus noodig. Daar waren er zelfs onder de Windesheimsche broeders, die wegens hun liefelijk of mannelijk fraai stemgeluid bekend stonden 6). Maar ook in de theorie waren sommigen niet onbedreven. In dit opzicht wordt de reeds vele malen vermelde supprior Arnold Marwick van Calcar met bijzondere onderscheiding genoemd. Hij was dan ook de voornaamste redacteur en corrector der koorboeken 7). Dat intusschen in een kring, waarin

---

bracht, zal wel de eigen kloosterbroeder Godfried van Kempen zijn geweest. Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 26 seq.

1) Zie boven, blz. 79v.

2) „Magno insuper thesauro monasterium nostrum ditare et honorare curauerunt, quoniam plusquam quadraginta Martyrum sanctorum capita, cum multis ossibus, et aliis reliquiis sanctorum nobis procurauerunt in ligneis tabulis varie depictis, et imaginibus cum suis tabernaculis mire decoratis, in fenestris sanctuarii opacis apte collocata, omni cum honore a cunctis inhabitantibus et hîc aduenientibus perpetuo veneranda". *Chron. Wind.* p. 148. Deze volzin is mij niet volkomen duidelijk.

3) Zie boven, blz. 97—99.

4) Zie boven, blz. 156, noot 3.

5) *Chron. Wind.* p. 123.

6) Zoo was Peter van Gouda een „suauis cantor" (*Chron. Wind.* p. 448), Johan Broekhuizen „bene vociferatus et cantor clarissimus" (l. l. p. 437), en van Willem Vornken wordt getuigd: „Psallebat deuote, iucunde et sonore, tubalem habens vocem dulciter resonantem, quam in festis praecipuis paternaliter ac solemniter extendere consueuit" (l. l. p. 134 seq; verg. ook p. 135 infra). Ook Arnold van Calcar had eene goede stem (l. l. p. 354), en Johan Busch was eveneens in dit opzicht niet misdeeld (*De reformatione monasteriorum*, p. 478).

7) „Nunquam in cella fuit otiosus, sed omne tempus sibi vacans a diuinis, in libris corrigendis, debite punctuandis, artificialiter accentuandis, cantibusque virgulandis, cum bonus esset scholaris et musicus artificialis, studiosius impen-

vele leerlingen en vereerders van Johan Cele werden gevonden 1), iets van diens strenge opvatting van het kerkgezang zal zijn overgegaan, laat zich vermoeden. Zeker is het opmerkelijk, te dezer zake in den »Ordinarius Wyndesemensis" dezelfde sobere eenvormigheid voorgeschreven te vinden, waarvan hij zulk een groot voorstander was 2).

Of er te Windesheim nog andere kunsten werden beoefend? De klerk Johan Schutken was dichter van vele vrome liederen en gezangen 3), en het zou wel vreemd zijn, indien onder zoovele geletterde mannen niet meerderen waren gevonden, die hunne gedachten en aandoeningen wisten te kleeden in het gewaad der poëzie. Doch het ontbreekt ons aan bewijzen, en liever dan ons in gissingen te verdiepen of ook nog afzonderlijk stil te staan bij enkele schrale gegevens aangaande de wetenschappelijke kennis der broeders 4), willen wij trachten, in een volgend hoofdstuk biographieën te ontwerpen van diegenen hunner, die de hoofduitingen van het leven te Windesheim het zuiverst vertegenwoordigen. Dáár vindt de lezer dan ook van zelf de beste stichtelijke auteurs en den meest uitstekenden geschiedschrijver, die, zoover wij weten, uit het moederklooster zijn voortgekomen. Dat hoofdstuk is bestemd, om de toelichting, de illustratie van het tegenwoordige te zijn. Wat men hier in het algemeen heeft beschouwd, moge dáár in enkele hoofdpersonen bepaalde gestalten aannemen.

---

dit.... Nisi enim ipse tantam in libris corrigendis operam impendisset, iam nos nostrumque generale capitulum tot bene correctos, punctuatos et accentuatos libros non haberet." *Chron. Wind.* p. 364 seq.

1) Zie *Chron. Wind.* p. 108.

2) Uitvoerig is hierover Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 312—316. Zie voorts beneden, in Hoofdstuk VII.

3) „Multas cantilenas hymnorumque carmina ornate et rigmatice de festis praemissis conscribens composuit, in quibus suam sententiam cordisque saporem luculentur satis expressit, quam vere et sincere in fide et spe ac charitate fuerit fundatus, aperte demonstrans." *Chron. Wind.* p. 587.

4) Zoo wordt bijv. Hendrik de Wilde een „satis bonus grammaticus" genoemd (*Chron. Wind.* p. 414), en van Willem Vornken getuigd: „Non habuit parem inter nostros, qui magna ex parte Bibliam et totum pene psalterium nouerat moralizare et mystice interpretari" (l. l. p. 138).

HOOFDSTUK V.

EENIGE BEWONERS VAN HET KLOOSTER, DIE ALS VERTEGENWOORDIGERS VAN HET LEVEN ALDAAR KUNNEN GELDEN.

Quis iam apertis oculis clare non percipiat, fratres nostri primitiui quam veris sanctae religionis et Christianitatis fundati sint virtutibus, in quibus vsque in finem probati valde permanserunt?

Joannes Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 405.

Het doel van dit hoofdstuk is geenszins, de voornaamste bewoners van Windesheim meer van nabij te doen kennen, maar, gelijk het opschrift aanduidt, alleen diegenen hunner, die als vertegenwoordigers der verschillende uitingen van het leven aldaar kunnen gelden. Bij een zoo groot aantal personen, die waardig schenen afzonderlijk te worden besproken, maar die niet zelden eene onmiskenbare gelijkvormigheid vertoonden, moest er eene keuze worden gedaan. Het meer of minder merkwaardige mocht niet tot maatstaf strekken, wijl alsdan mannen van dezelfde soort op den voorgrond konden treden. Slechts door ten tooneele te voeren wie als typen der verschillende soorten zouden kunnen dienen, scheen zoowel de verscheidenheid als de eenheid te worden bewaard.

Intusschen had ook deze methode hare bezwaren. Niet alleen toch liet zij iets aan de willekeur des schrijvers over — een bezwaar nochtans, dat bij de bepaling van het al of niet merkwaardige evenzeer zou hebben gedrukt — maar zij gaf aanleiding, dat sommigen, die eene afzonderlijke behandeling ten volle zouden verdienen, verzwegen wierden, omdat hetgeen hen kenmerkte in nog hoogere mate bij anderen werd gevonden, terwijl daarentegen enkelen, ofschoon op zichzelven van minder beteekenis, moesten ter sprake komen, alleen omdat zij onder de mannen van hunne soort de voornaamsten waren. Zoo dreigde dan het gevaar, dat er ten gevolge van het afgebakend plan aan eenige zeer verdienstelijke personen onrecht wierd gepleegd, een onrecht, dat door hun eigen »ama nesciri" 1) niet kon worden vergoelijkt of bedekt.

---

1) Men vindt de geliefde spreuk „ama nesciri" o. a. in het *Chron. Wind.* p. 242, 356, en herhaaldelijk bij Thom. a Kempis (bijv. in zijn *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 13, zijn *Alphabetum parvum monachi*, lectio 1, *De imitatione*

Wij hebben getracht, dit bezwaar zooveel mogelijk weg te nemen, door op hen, die bij deze wijze van behandeling het meest verongelijkt schenen, elders in ons werk, waar dit het gevoegelijkst kon geschieden, bijzonder de aandacht te vestigen. Zoo kan men bijv. den merkwaardigen prior Willem Vornken, die voor den nog merkwaardiger Johan Vos moest onderdoen, in het zesde, en den grooten kloosterhervormer Hendrik Löder, die voor den nog grooteren Johan Busch moest wijken, in het zevende hoofdstuk met zekere uitvoerigheid besproken vinden.

Uit ons doel, om het leven en streven der Windesheimers in eenige weinige, vertegenwoordigende mannen te doen kennen, volgde ook nog, dat niet de biographie maar de typische beteekenis op den voorgrond moest staan. Vandaar, dat het ons bij het ontwerpen van de volgende levensschetsen niet te doen is geweest om een feit meer of minder, maar alleen om het historisch karakter der behandelde personen. Niet alles toch, wat met en door hen is geschied, maar datgene wat hen bepaaldelijk kenmerkte, moest in het licht worden gesteld. Onze overzichten zijn dan ook in den regel kort. Slechts ten opzichte van den kloosterhervormer en geschiedschrijver Johan Busch hebben wij ons eenige meerdere uitvoerigheid veroorloofd. Zijn leven toch was te rijk, om er niet de voornaamste punten uit mede te deelen; zijne reformatorische werkzaamheid te gedenkwaardig, om den aard, den omvang en de bezwaren daarvan niet door eenige voorbeelden te doen kennen; zijn persoon te eigenaardig, om er geene opzettelijke karakterstudie van te maken; zijne historische werken te belangrijk, om er niet de aandacht op te vestigen als overvloedige en veel te weinig gebruikte bronnen voor de geschiedenis der beschaving. Toch zijn wij ons bewust, ook hier het hoogere doel van dit hoofdstuk steeds in het oog te hebben gehouden: de kenschetsing der Windesheimsche kloostermaatschappij in weinige figuren.

Is dit doel bereikt? Het staat niet aan ons, dit te beoordeelen. In alles, wat de mensch doet, blijft iets subjectiefs, zoodat ieder

---

Christi, lib. I, cap. 2). Verg. vooral de aanteekening van Hirsche, *Thomae Kempensis de imitatione Christi libri quatuor*, Berol. 1874, p. 8, alsmede denzelfden, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 5, 120.

ander het nog weer anders zou verrichten. Intusschen moeten wij ons leedwezen betuigen, dat slechts broeders uit de eerste vijftig jaren ter beschikking stonden. Waar het »Chronicon" van Busch eindigt, houdt ook onze kennis van het zieleleven der Windesheimsche kloosterlingen op. Van degenen, die omstreeks 1455 nog niet gestorven waren 1), tot degenen, die omstreeks 1580 het convent verlieten 2), ontbreken ons schier alle geschiedkundige gegevens. Alleen de priors maken hierop soms eene uitzondering, maar ook dan nog meestal slechts in hunne betrekking van »priores generales", d. i. als hoofden der Vereeniging, niet als hoofden van hun convent. De oogst is dus schraal. Nochtans mag men het gerustelijk dáárvoor houden, dat Windesheim ten tijde van Busch reeds alles was, wat het worden kon, en het hoogste had geleverd, waartoe het in staat was. In uitwendige grootheid bleef het voor toeneming vatbaar; in inwendigen bloei had het zijn toppunt bereikt, om niet te zeggen reeds achter zich.

Doch genoeg aangaande hetgeen de lezer in dit hoofdstuk te wachten heeft. Het doel is aangewezen, de wijze van behandeling in 't licht gesteld; inhoud en vorm zijn hierdoor bepaald.

I. Johan Vos van Heusden 3).

Waar sprake is van bewoners van Windesheim, die als vertegenwoordigers eener gansche soort kunnen gelden, daar treedt

1) Gelijk beneden zal blijken, schreef Busch zijn werk *De viris illustribus de Windesem*, dat in de uitgave van het *Chronicon Windesemense* door Rosweyde als Liber II werd geplaatst, tusschen de jaren 1455 en '59.

2) Zie boven, blz. 87.

3) De schier eenige bron voor het leven van Vos is het *Chronicon Windesemense*. In het eerste Boek staan de berichten meer verspreid (p. 72 seq, 76—84, 90, 101, 107—109, 111—116, 120—133, 177, 180—182, 190, 194, 197); in het tweede vindt men een meer aaneengeschakeld geheel (p. 293—349), ofschoon ook dáár eene menigte kleine bijdragen verspreid voorkomen (bijv. p. 382, 398, 408, 412, 413, 450, 532, 549). Het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 50—52, levert niets nieuws; evenzoo het „Testamentum Prioris Johannis Heusden" bij Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, blz. 319v. Zie voorts Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I), p. 20, 117. Het handschrift, weleer toebehoorende aan het met Windesheim verbonden klooster Frenswegen, en welks fol. 63—72 „van Johannes Heusden, prior te Wyndesem" handelde (zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 1ste uitgave, Utr. 1830,

terstond de man voor den geest, die met volkomen recht en zonder eenig voorbehoud de voortreffelijkste van al de priors en opperpriors mag heeten, de uitstekende Johan Vos. Wat de eenvoudigheid beminnelijks, de braafheid eerbiedwaardigs, de wijsheid verstandigs, de vroomheid innigs heeft, was in hem als in een schoon geheel vereenigd. De roem van Windesheim, de stichter der Windesheimsche kloostervereeniging, de beminde in engeren, de geëerde in wijderen kring was hij, een van die rijk gezegenden, die ook anderen tot zegen zijn.

Te Heusden in 1363 geboren 1), was hij naar Deventer gekomen, om er onderwijs te genieten. De scholen toch in laatstgenoemde stad waren destijds in bloeienden staat 2). En terwijl hij zich vooral op de taalkundige studiën met bijzonderen ijver toelegde, kwam hij van lieverlede met Florens Radewijns en diens priesters en klerken in kennis, die hij dikwijls bezocht, wier voorbeeld en vermaningen hem aantrokken, en door wie hij aan Gerrit de Groote werd voorgesteld, wijl hij eene goede hand van schrijven had. De eerste ontmoeting van den nederigen jongeling met den gevierden meester was beslissend. De Groote zag hem scherp aan, als wilde hij hem doorgronden. Daarna zeide hij: »Dat is de man, dien ik gezocht heb; met hem zal ik iets goeds op aarde doen." Toen de uitkomst in latere jaren zoo treffend aan deze verwachting beantwoordde, haalde men ook dit woord aan, als een der bewijzen voor des meesters profetischen geest 3).

Johan Vos bleef na De Groote's dood als broeder des gemeenschappelijken levens onder Florens Radewijns werkzaam. Hij had het geluk, in den kring, waarin hij zich dagelijks bewoog, mannen

---

blz. 266—268) schijnt spoorloos verdwenen. Intusschen is dit verlies ten opzichte van Vos misschien minder groot, wijl de inhoudsopgave van het genoemde handschrift eenige verwantschap met het *Chron. Wind.* doet vermoeden.

1) Dit volgt uit de tijdrekenkundige gegevens in het *Chron. Wind.* p. 296, 304, 347. Hij werd namelijk ingekleed op zijn 25ste, geprofest op zijn 26ste, tot prior benoemd op zijn 28ste jaar. Trekt men nu deze getallen achtereenvolgens af van 1388, 1389, 1391, waarin de bedoelde gebeurtenissen plaats hadden, dan verkrijgt men als geboortejaar 1363. Delprat dwaalt dus, als hij hem laat geboren worden omstreeks 1342 (*De broederschap van G. Groote*, 2de druk, Arnh. 1856, blz. 34).

2) *Chron. Wind.* p. 294, 350.

3) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 293 seq. Verg. boven, blz. 54, noot 4.

te vinden als Johan van de Gronde [1]), Johan Brinckerinck [2]), Gerard van Zutphen [3]), Johan Kessel [4]) en anderen, die later, een ieder in zijn eigen kring en op zijne eigenaardige wijze, iets goeds op aarde hebben gedaan. Doch terwijl de meesten der broeders schrijvende klerken bleven, strekte het verlangen van Vos zich naar het kloosterleven uit. In 1387 was Windesheim verrezen; in 1388 vinden wij hem met nog één van de Deventersche broeders als novitius in dit convent [5]). Onder Hendrik Klingebijl van Höxter, die slechts den titel van rector droeg [6]), werd hij ingekleed; onder Werner Keynkamp, den eersten prior, deed hij zijne gelofte. Hij was toen zes en twintig jaar oud [7]).

Voor eene diep ernstige en gemoedelijk vrome ziel als de zijne kon de opneming in eene geestelijke orde niet anders uitwerken dan eene nog grootere heiliging van het leven. Ofschoon hij reeds te Deventer onder de Broederschap had uitgemunt door zijn

---

1) Zie over hem Thom. a Kempis, *Vita Joannis Gronde* (in de verschillende uitgaven zijner *Opera omnia*); denzelfden, *Chron. Mont. S. Agnetis* (achter de uitgave van het *Chron. Wind.* door Rosweyde, Antv. 1621), p. 154 seq; Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, tom. I), p. 9, 11, 15; *Chron. Wind.* p. 27, 294, 366 seq; Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, Dev. 1732, dl. I, blz. 562v; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 174; Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV (1866), blz. 124.

2) Zie de literatuur aangaande hem boven, blz. 62, noot 4. Uit *Chron. Wind.* p. 319 en 351 blijkt, dat hij er ernstig over gedacht heeft, zich te Windesheim als regulier kanunnik te doen opnemen.

3) Zie de literatuur aangaande hem boven, blz. 63, noot 2.

4) Zie over hem Thom. a Kempis, *Vita Joannis Cacabi*, *vulgo Ketel* (in de verschillende uitgaven zijner *Opera omnia*); Rud. Dier, *Scriptum*, p. 34—38, 49, 51; *Chron. Wind.* p. 158, 159, 294.

5) *Chron. Wind.* p. 72, 295. De andere broeder heette Hendrik Balveren. Over hem wordt gehandeld l. l. p. 430 seq; zie ook Rud. Dier, *Scriptum*, p. 50.

6) Zie over hem boven, blz. 62, 66, 71v, 203. De eenige bron voor zijne geschiedenis is het *Chron. Wind.* p. 25—74 passim, 384—392, en elders. De aldaar (p. 385 seq) gedeeltelijk afgedrukte brief van De Groote aan hem is geheel uitgegeven door Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief*, dl. III (1831), Bijlage 2, blz. 5—12, en daarenboven te vinden in de Koninklijke bibliotheek, H. S. nº. 1541, fol. 198r—201r. In het straks genoemde H. S., dat zich weleer in het klooster Frenswegen bevond, was een folio aan „den heer henricus Klyncebijl van huixarien" gewijd (zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 1ste uitgave, blz. 268).

7) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 294—296.

ganschen handel en wandel, trachtte hij zich thans als van voren af te oefenen in godsvrucht en deugd. En gelijk men meermalen ziet, dat ernstige gemoederen van ééne spreuk hunne lijfspreuk, van één voorbeeld hun levensbeeld, van één boek hun handboek maken, zoo geschiedde het ook met dezen man. Hij had eens in de werken van den kerkvader Gregorius van den zondaar Chrysorius gelezen, die plotseling naar de hel was gegaan, en de indruk van dit verhaal was onuitwischbaar diep in zijn gemoed gegrift. Naar de hel! En zoo ineens! Hoe zou het hem zijn, als zulks ook met hem geschiedde? Op dit punt kwam hij telkens terug, en het bracht hem tot de bede: »Uitstel, o Heer! Tot morgen nog!" Op een der kleine strookjes papier of perkament, waarop hij, naar de gewoonte van vele vromen in die dagen [1]), zekere punten voor zijne dagelijksche overdenkingen nederschreef, stond ook dat »Uitstel, o Heer!" en dat »Tot morgen nog!" en geen dag ging voorbij, waarop hij niet peinsde over de vier uitersten des menschen: dood en oordeel, hel en hemel [2]).

Dreigden deze meer sombere beschouwingen hem neder te drukken, andere verhieven hem weder, want ook de weldadigheden Gods, in het werk der schepping en in dat der verzoening betoond, maakten de onderwerpen zijner overdenkingen uit. Daarenboven doorliep hij eenmaal in de week het gansche leven en lijden des Heeren, en gebruikte hij als leiddraad bij dit een en ander het kleine maar lieve boekske in 't Dietsch, waarvan wij hierboven verslag hebben gegeven, en dat niet alleen voor hem, maar door hem ook voor allen die te Windesheim woonden, het dagelijksch handboekje werd [3]).

Geen wonder, dat de prior Werner Keynkamp, dat ook Florens Radewijns te Deventer, zonder overleg met wien er niets belangrijks te Windesheim geschiedde, dat ook de overige broeders in het klooster den braven en gemoedelijken Johan Vos tot de priesterlijke waardigheid wenschten verheven te zien. Hijzelf —

---

1) Zie boven, blz. 163.

2) *Chron. Wind.* p. 298 seq. Verg. boven, blz. 160, 176.

3) *Chron. Wind.* p. 299 seq. Zie boven, blz 161v. Daarentegen hield hij de broeders zooveel mogelijk terug van de studie der boeken van Thomas Aquinas en anderen, waarin op scholastieke wijze over de gehoorzaamheid en dergelijke onderwerpen werd gehandeld. Zie Petrus Hoorn, *Continuatio scripti Rudolphi Dier de Muden* (in Dumbar, *Analecta*, tom. I), p. 117.

ook dit zal niemand verwonderen — achtte zich daartoe onwaardig. Doch gehoorzaamheid verbood hem, langer weerstand te bieden, en hij werd tot priester gewijd [1]).

Ook dit werd hem weder een spoorslag tot nog grooter heiliging des harten. Het geloof, dat zijn mond in het sacrament des altaars dagelijks God zou gebruiken, dat zijne hand het vleeschgeworden Woord zou aanroeren, en dat Jezus als een bruidegom in zijn hart zou moeten kunnen rusten, — niemand ergere zich aan den zinnelijken vorm, waarin de kerkleer het roerend denkbeeld der opneming van Jezus' geest in het hart van den christen had gegoten, — dat geloof gaf hem den indruk, dat nu ook voortaan geen woord zijnen mond verontreinigen, geene daad zijne hand bezoedelen, geene gedachte zijn hart ontheiligen mocht [2]). En meer nog dan vroeger vermeide zich zijne ziel in de diepte en de breedte der vroomheid, en droeg zijn leven getuigenis van den ernst zijns gemoeds. Zijne kloosterbroeders mochten hem uit jokkernij »Johan ik weet niet" noemen, omdat hij bij de onderlinge kloosterbesprekingen [3]), alsook op vragen naar zaken uit het dagelijksch leven, meestal een »nescio" ten antwoord gaf, zij zelven hielden hem in de hoogste achting en hadden hem allen lief [4]).

Een bewijs van deze achting en liefde was wel dit, dat zij toen Werner Keynkamp uit angstvallige nauwgezetheid het prioraat niet langer wilde bekleeden [5]), met algemeene stemmen den acht en twintigjarigen Vos tot zijn opvolger kozen [6]). Zij hadden eene voortreffelijke keuze gedaan, eene keuze, die niet minder hun zelven tot eer, dan het klooster en de gansche zaak, die het trachtte te bevorderen, tot zegen heeft gestrekt, al barstte Vos

1) *Chron. Wind.* p. 301 seq.

2) l. l. p. 302. Verg. boven, blz. 196, maar zie vooral de overeenkomstige denkbeelden van Thom. a Kempis, op de teederste wijze door hem uitgesproken in zijn werk: *De imitatione Christi*, lib. IV, cap. 11 (in de genoemde uitgave door Hirsche, p. 344 seq, alsmede in diens *Prolegomena*, Bd. I, S. 249 seq).

3) „Conuentualia colloquia". *Chron. Wind.* p. 303; verg. ook p. 307 seq, en zie boven, blz. 132, noot 1.

4) *Chron. Wind.* p. 302 seq.

5) Zie boven, blz. 182.

6) Het geschiedde in 1391. Zie *Chron. Wind.* p. 76, 304.

bij zijne benoeming in tranen uit, en al kon hij slechts getroost worden door het denkbeeld, dat God het zoo had gewild [1]).

Het zal niet noodig zijn, hier in het breede te verhalen, hoe de waardige man zich in zijne nieuwe, vaak moeielijke betrekking gedroeg; hoe hij het klooster zoowel uitwendig uitbreidde, als inwendig tot bloei bracht; hoe onder zijn wijs bestuur de Windesheimsche kloostervereeniging ontstond, wier inrichting door »Constitutiones", wier kerkdienst door een »Ordinarius" werd geregeld; hoe onder datzelfde bestuur de critisch-letterkundige arbeid der broeders zijn toppunt bereikte, en koor en bibliotheek door het vereenigd afschrijven ruimschoots van de noodige boeken werden voorzien. Sommige van deze zaken zijn reeds vroeger door ons vermeld [2]); andere zullen wij later bespreken; slechts van datgene, wat ons Johan Vos zelven in zijne gansche manier van zijn kan doen kennen, handelen wij hier. In plaats van vele feiten te noemen, stippen wij slechts enkele sterksprekende als voorbeelden aan.

En dan denken wij het eerst aan 's mans nederigen en verstandigen omgang met zijne onderhoorigen. Als er iets groots moest worden gedaan of gebouwd, dan placht hij vooraf met de meest ervaren broeders, soms ook met meer deskundige conversen en familiaren te raadplegen, ten einde uit de verschillende plannen datgene te kiezen, wat in de kloostervergadering het best kon worden voorgesteld. Doch ook dáár liet hij aan de onderlinge beraadslagingen haar vollen loop. Zelfs het oordeel van den geringste versmaadde hij niet, en van stijfhoofdig doorzetten van zijn eigen gevoelen was geen sprake [3]).

Waren de broeders met elkander werkende of sprekende en kwam hij tot hen, zoo zorgde hij altijd, hen door hoesten of kuchen of eenig ander geluid van zijne nadering te verwittigen, opdat zij, indien er al iets minder goeds geschiedde of gesproken werd,

---

1) *Chron. Wind.* p. 76 seq.

2) Over de uitbreiding van het klooster onder Vos, zie boven, blz. 74—79, over de *Constitutiones*, blz. 206, noot 3; over den *Ordinarius*, blz. 209, noot 1; over den critisch-letterkundigen arbeid der broeders, blz. 205—214; over 's mans vermaning tot weldadigheid en herbergzaamheid, blz. 199v; over zijn vierledig verzoek, dat men bij de oude eenvoudigheid zou blijven, blz. 190v.

3) *Chron. Wind.* p. 307 seq.

zich zouden bedwingen, en hij niet in de noodzakelijkheid mocht komen, hen te straffen [1]).

Op zekeren tijd, toen men tot ontspanning in den boomgaard was gezeten [2]), spraken de broeders er in zijne tegenwoordigheid over, dat er op een bepaald punt aldaar een steenen muur diende gebouwd te worden, ten einde te zorgen, dat geen der kloosterlingen daar kon komen. Doch hij zeide: »Ik heb er den muur der gehoorzaamheid willen plaatsen", en Busch, die het ons verhaalt, voegt er bij, dat hij zeer goed wist, dat niemand hunner over dien muur klimmen zou [3]).

Een schijnbaar klein, maar voor die dagen en den gedachtenkring der toenmalige devoten inderdaad veelbeduidend teeken van wijsheid is dit, dat hij niet gaarne had, dat de broeders van Windesheim de fraters te Deventer, Zwolle en andere plaatsen, als deze aan de pest lagen, gingen bezoeken [4]). Deze maatregel, die meer aan de inzichten der negentiende dan aan die van het einde der veertiende en het begin der vijftiende eeuw doet denken, en die ook na zijnen dood schijnt gehandhaafd te wezen, had het heilzaam gevolg, dat er gedurende zeventig en misschien meerdere jaren geen enkele bewoner van het klooster aan de pest stierf [5]).

Hebben wij in een paar voorbeelden opgemerkt, hoe Vos zich binnen de muren van zijn convent bewoog, wij zien hem op dezelfde wijze handelen in den grooteren werkkring, waartoe hij weldra werd geroepen. In 1395 namelijk kwam de Windesheimsche congregatie tot stand, of, nauwkeuriger uitgedrukt, in dat jaar werd zij door paus Bonifacius IX bekrachtigd [6]). Zij bestond

---

1) l. l. p. 312. Hetzelfde wordt ook verhaald van Dirk van Herxen, tweeden rector van het fraterhuis te Zwolle, den tijdgenoot en evenknie van Vos (zie over hem blz. 88, noot 5, en 238, noot 2): „faciens prius sonum ex pectore, vnde intelligebatur non longe abesse" (Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri*, H. S. n°. 346 der Kon. bibl., fol. 13v; verg. ook fol. 15v).

2) Zie boven, blz. 200, noot 1.

3) *Chron. Wind.* p. 310.

4) De pest kwam destijds in de genoemde steden en hare omstreken menigvuldig voor. Zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 34, 39 seq, 41 seq, 46, 78; v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. I, blz. 257v, 332v, 404v, 416.

5) *Chron. Wind.* p. 313 seq.

6) l. l. p. 163. Zie voorts beneden, in Hoofdstuk VI. De pauselijke bul i afgedrukt in Bijlage VIII.

destijds uit slechts vier kloosters: Windesheim bij Zwolle, Eemstein tusschen Geertruidenberg en Dordrecht, Mariënborn bij Arnhem en Nieuwlicht bij Hoorn [1]. De prior van eerstgenoemd convent zou haar »prior superior" zijn; de andere prioren zouden hem gehoorzaam wezen, en jaarlijks op den tweeden Zondag na Paschen zou men onder zijn voorzitterschap eene algemeene vergadering houden, om de belangen der Vereeniging te behartigen en al hare zaken te bespreken [2]. Zoo werden dan de werkzaamheden en zorgen van Johan Vos op eigenaardige wijze vermeerderd [3]. Daarenboven duurde het niet lang, of verschillende andere conventen van reguliere kanunniken traden tot de Congregatie toe. Het getal groeide aan van vier tot zes, van zes tot twaalf, van twaalf tot achttien, en vóórdat Vos stierf (1424), was hij opperprior van vier en twintig mannen- en vier vrouwenkloosters, te zamen uitmakende het generaal kapittel van Windesheim [4].

Ook in deze betrekking nu betoonde hij zich denzelfden nederigen, verstandigen, menschkundigen man als altoos, en onder zijn wijs bestuur werd de goede naam der vereenigde Windesheimers zóózeer verbreid, dat hij doordrong tot onder de leden van het concilie te Constanz. Eene omstandigheid, die elders uitvoerig verhaald staat [5], bracht daartoe niet weinig bij. Zij betrof de broeders des gemeenschappelijken levens. Deze waren allerhevigst aangevallen door zekeren Mattheüs Grabow, dominikaner-monnik te Groningen, en liepen gevaar, wegens hunne vrije vereeniging zonder kloostergelofte, als ketters gestraft of

---

1) *Chron. Wind.* p. 160.

2) Zie de bovengenoemde bul; verg. *Chron. Wind.* p. 100 seq.

3) Over zijn tocht naar Parijs met Hendrik de Wilde, om er de aloude kleederdracht en de regelen der Orde in de kloosters van S. Victor en S. Genoveva op te nemen, ten einde die bij de broederen over te brengen (*Chron. Wind.* p. 413), zie boven, blz. 205.

4) *Chron. Wind.* p. 188, 197.

5) Namelijk bij Delprat, *De broederschap van G. Groote*, bl. 50—57, die vooral geput heeft uit het *Chron. Wind.* p. 180—182, 547—550. De tot dit kerkelijk rechtsgeding behoorende stukken zijn afgedrukt bij Von der Hardt, *Magnum oecumenicum Constantiense concilium*, Francof. 1697, tom. III, col. 106—121. Kopieën van andere stukken betreffende Grabow, afkomstig uit het klooster Ysendoorn te Zutfen, zijn in bezit van den hoogleeraar W. Moll.

althans opgeheven te worden. Thans was het oogenblik gekomen, waarop Windesheim zijn beschermenden invloed over de Broederschap uitstrekken kon [1]. Johan Vos met nog drie anderen toog naar Constanz [2], en werd er niet slechts met welwillendheid ontvangen, maar won er door zijne groote eenvoudigheid en de heldere toelichting der zaak de harten der vergaderde prelaten. »Dat zijn nu waarlijk", zeiden zij, »de paters, die wij lang gewenscht hebben te zien en te hooren" [3]. En zij het waarschijnlijk niet zoozeer aan de afgevaardigden, als veeleer aan twee invloedrijke leden van het concilie te danken [4], dat de aanvaller veroordeeld en de aangevallenen vrijgesproken werden, de broeders des gemeenschappelijken levens waren toch in hunne eer gehandhaafd en de goede naam van Windesheim te meer verbreid.

Noch tot het klooster, noch tot de kloostervereeniging bleef de heilzame invloed van Vos beperkt. Op nog veel wijder gebied was hij werkzaam, niet omdat zijne betrekking het medebracht, maar omdat anderen het zochten. Hij werd de raadsman, de vraagbaak van velen, met name van de hoofden der Broederschap. Wat eerst Gerrit de Groote, wat daarna Florens Radewijns was geweest, dat werd hij na diens dood (1400). En evenals de twee zusterinrichtingen zestien jaren lang haar vereenigingspunt te Deventer hadden gevonden, evenzoo vonden zij het thans vier en

---

1) Verg. boven, blz. 48, 56v.

2) Namelijk met Johan Waal, prior van het klooster Bethlehem te Zwolle, Hendrik van Ahuis, rector van de broeders des gemeenschappelijken levens te Munster (zie over hem Delprat, a. w. blz. 187—189; *Chron. Wind.* p. 180, 371, 567 seq), en Evert Zwaan, kanunnik te Oldenzaal. Ik gis, dat de commissie eigenlijk uit slechts drie leden (twee priors van Windesheimsche kloosters en één rector der Broederschap) bestond, en dat de kanunnik uit Oldenzaal als rechtskundig raadsman moest dienen. Althans in het *Chron. Wind.*, waar op p. 549 zijn naam wordt genoemd, komt hij op p. 180 niet onder de leden der commissie voor, en een kleine dertig jaar later vindt men hem (de identiteit van den persoon blijkt uit *Chron. Wind.* p. 549) terug als iemand, die in een duister geval ten behoeve der Windesheimers schriftelijk onderzoek deed bij het pauselijk hof. Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 179—181.

3) *Chron. Wind.* p. 180.

4) Namelijk de bekende Pierre d'Ailly en Jean Charlier de Gerson. Zie voorts Delprat, t. a. p. Hunne adviezen betreffende de zaak staan afgedrukt bij Von der Hardt, l. l. col. 112—119; Grabow's „revocatio et abjuratio", col. 118—121. Hij wordt hier geregeld Grabon genoemd.

twintig jaren aanéén te Windesheim, waar Vos evenzeer ijverde voor den bloei der Broederschap, als voor dien van het Kapittel, aan welks hoofd hij stond 1).

Hij drong zichzelven niet op, maar anderen hechtten zóózeer aan zijn oordeel, dat zij niets gewichtigs deden zonder hem te hebben gehoord. En als een bewijs, hoever men daarin ging, kan het volgende dienen. De broeders des gemeenschappelijken levens hadden, zoolang Florens Radewijns leefde, hunne jaarlijksche vergadering te Deventer gehouden Na diens dood deden zij het te Zwolle, waar Dirk van Herxen, de aangewezen persoon om hem als hoofd der Broederschap te vervangen, rector was. Zij deden het op den tweeden Zondag na Paschen of volgende dagen, wijl op dien zelfden tijd het generaal kapittel te Windesheim bijéén was. En niets werd voorgoed besloten en ten uitvoer gebracht, alvorens zij eerst met Johan Vos hadden geraadpleegd 2).

---

1) *Chron. Wind.* p. 316 seq. Vos stelde dan ook de oorspronkelijke eenheid der twee zedelijke lichamen tot het einde zijns levens toe zeer bepaald op den voorgrond. Zie l. l. p. 326, 328—335.

2) l. l p. 318. Zie ook p. 324—327, 355, en verg. Delprat, a. w. blz. 249, waar verkeerdelijk de eerste Zondag na Paschen wordt genoemd. Door Jacobus Traiecti in zijne *Narratio* (Kon. bibl. H. S. n°. 346), fol. 20, wordt de of, dien Busch aan Johan Vos toezwaait, schier geheel toegekend aan Dirk van Herxen. Ofschoon beide schrijvers bewust of onbewust ten gunste van eigen corporatie of huis kunnen overdreven hebben, geloof ik toch, dat hunne berichten elkander niet uitsluiten maar aanvullen. Zie ik wel, dan is alles, wat Busch aangaande Vos verhaalt, overeenkomstig de waarheid, en alles, wat Jacobus Traiecti betreffende Van Herxen vermeldt, evenzeer, maar eerst na den dood van Vos, d. i. na 1424, terwijl Van Herxen nog tot 1457 leefde. De fout van den schrijver is, dat hij Van Herxen reeds terstond na Florens Radewijns, ik zeg niet voor de Broederschap, maar voor alle devoten laat wezen, wat deze voor de laatstgenoemden eerst werd, toen Vos er niet meer was. Met andere woorden: eerst was Radewijns (1384—1400), daarna Vos (1400—1424), eindelijk Van Herxen (1424—1457) het eminente hoofd der „moderne devoten.” Doch wat de Broederschap des gemeenschappelijken levens en de Kloostervereeniging van Windesheim betreft, deze gingen na den dood van Vos ieder haars weegs. In Hoofdstuk VI en VII kom ik nader op de zaak terug. Ziehier intusschen de bedoelde woorden van Jacobus Traiecti: „Sicut supra pretactum est propter sanctissimam conuersationem et optimos mores venerabilis patris nostri domini theoderici et optimum regimen domus nostre, diuulgabatur ipse et domus nostra per totam patriam. Et sicut olim solent (*sic*) omnes deuoti habere recursum pro consilijs principaliter ad dominum florentium in dauentria, prop-

In deze weinige trekken hopen wij het beeld van den merkwaardigen man geschetst, en zijne beteekenis, zoowel in de geschiedenis der Broederschap als in die der Windesheimsche kloostervereeniging, aangeduid te hebben. Toen hij stierf, was hij niet meer dan één en zestig jaar oud, maar blijkbaar afgeleefd, althans naar het lichaam. Drie en dertig jaar was hij prior, negen en twintig jaar prior superior, vier en twintig jaar het middelpunt van den geheelen Deventersch-Windesheimschen kring geweest 1). Zijne zorgen en werkzaamheden hadden hem meer gesloopt dan het asthma, waaraan hij langen tijd had geleden 2). Hij voelde, dat zijn einde niet verre meer kon zijn, en, vroom als altoos, bereidde hij zich met kalmte op het heengaan voor, nadenkende over hetgeen in zijn leven niet goed was geweest, berouw gevoelende en vergiffenis smeekende voor elke minder reine gedachte, elk onbedachtzaam woord, elke niet volkomen edele daad. Dikwijls kon men hem vinden, in stille eenzaamheid op een stoel voor het koor gezeten, de graven der reeds gestorven broeders aanschouwende, peinzende over het heil der gezaligden, en vast geloovende dat hij ook zelf weldra met hen zou zijn. Inmiddels namen zijne lichamelijke benauwdheden toe. Eindelijk kwam de dood, doch,

---

ter quod et domus illa adhuc hodie dicitur domus domini florencij, sic per omnem vitam patris nostri domini theoderici confluere solent ad ipsum, ita ut quasi ipse esset loco domini florencij. Nam vere tanquam omnium religiosorum pater et deuotorum utriusque sexus refugium fuit, consulens et exhortans et visitans omnes tanquam omnium curam gerens, et gaudebant omnes qui eum videre et audire meruerunt. Nec quisquam eorum volens aliquid inchoare vel constituere, sanum integrum solidumve sibi arbitrabatur, nisi prius consuluisset patrem nostrum et de ordinatione et consilio eius hoc ipsum fieret. Hinc pariter factum erat, ut domus nostra in omni vita eius non aliter nominaretur apud omnes homines quam domus domini theoderici de herxen, sicut eciam et nunc a nonnullis longius positis appellatur. Et placuit patribus annuale colloquium suollis potissime habere, amore videlicet patris dilecti et loci commodioris aut forte alijs causis concurrentibus." Ligt in deze laatste woorden misschien iets ten gunste van Vos verborgen, wat de schrijver uit mogelijken naijver tegen Windesheim liever niet noemde? Intusschen verhaalt hij zelf (fol. 35r), dat na den dood van Dirk van Herxen, bij de benoeming van diens opvolger Albert van Calcar, de prior van Windesheim (Willem Vornken) tegenwoordig was. In 1457 was de band dus nog niet geheel verbroken.

1) Zie ook Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 50 seq.

2) *Chron. Wind.* p 132, 331, 342.

gelijk zich verwachten liet, niet als een koning der verschrikking, maar als een engel des vredes. Op Zaterdag, 2 December 1424, blies hij, tot het laatste toe zichzelven bewust, in tegenwoordigheid der broederen den adem uit. Men plaatste zijn lijk tot den volgenden dag in het koor der kerk, en bestelde het toen na het einde der hoogmis voor den trap van het altaar ter aarde [1]).

In hem verloor Windesheim den voortreffelijksten prior, dien het, zooveel ons bekend is, ooit heeft gehad. Wij zullen den schrijver van het »Chronicon Windesemense" niet volgen, waar deze alle 's mans deugden opsomt [2]). Liever deelen wij zijn kort, en vooral in zijnen mond veelbeteekenend getuigenis over: »Ik heb er in onze Orde velen gezien, ook andere heilige en nederige vaders, ook grooten van ziel; maar zulk eene grootheid, zulk een vertrouwen op de onveranderlijkheid Gods, verbonden met zoo groote nederigheid en bescheidenheid, zag ik in niemand anders dan in hem" [3]).

II. Arnold Marwick van Calcar [4]).

Arnold Marwick, naar zijne geboorteplaats meestal Arnold van Calcar geheeten, was, evenals Johan Vos, als knaap naar Deventer gegaan, om er op de scholen te worden onderwezen. Hij kwam er in kennis met de broeders des gemeenschappelijken levens, en deze voelden zich zóózeer tot hem getrokken, dat zij hem nader

---

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 339—343. In 1455 werd zijn opvolger Willem Vornken eveneens in het koor aan zijne linkerzijde begraven (l. l. p. 504). Veertien dagen vóór den dood van Vos had Thomas a Kempis, die met een Brabantschen broeder uit het klooster op den Sint-Agnietenberg naar Windesheim gekomen was, om hem over zekere zaken te raadplegen, een nachtelijk gezicht, waaruit hij opmaakte, dat de prior binnen kort sterven zou (l. l. p. 346; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 51). Opmerkelijk is nochtans de bijvoeging: „si vera fuit visio, quam hac nocte vidi".

2) *Chron. Wind.* p. 305—309, 344 seq, 348 seq.

3) l. l. p. 307.

4) De eenige mij bekende bron voor 's mans leven is het *Chron. Wind.* p. 45, 84, 87, 88, 97 seq, 112 seq, 158, 315, vooral p. 350—368, voorts p. 372, 373, 407, 413, 449 en elders. In het boven (blz. 229, noot 3) genoemde handschrift uit het klooster Frenswegen waren fol. 78—82 aan hem gewijd (zie Delprat, *Broederschap*, 1ste uitgave, blz. 268).

aan zich trachtten te verbinden. De wensch van Florens Radewijns om hem voor zijne inrichting te Deventer te behouden, zou ook allicht zijn vervuld, zoo niet Arnold op zekeren tijd naar Windesheim ware gezonden, om er het kloosterleven der reguliere kanunniken te zien, en aldaar, zoowel door de broeders als door den prior Vos, voor dit leven ware ingenomen. Het gevolg was, dat hij in 1392 werd ingekleed, en na afloop van zijn proefjaar geprofest [1]). Niet lang daarna koos men hem tot supprior, en in deze betrekking bleef hij meer dan vijf en dertig jaar werkzaam, hoewel hij tusschentijds ook nog gedurende twee jaren als eerste prior te Mariënborn buiten Arnhem optrad [2]).

Wij willen trachten, eene persoonsbeschrijving van hem te geven. Hij was een lang, breedgeschouderd man, eerwaardig van gelaat, statig van tred, met eene aangename stem en verstandig in het spreken. Onder de broeders was hij welwillend, jegens de gasten vriendelijk, voor de armen barmhartig [3]). Maar wat hem, buiten zijne letterkundige bekwaamheden, waarover straks nader, in het klooster bijzonder kenmerkte en hem aldaar tot een waren zegen voor velen deed zijn, was zijn bijzondere tact om zieken te troosten, en vooral om op te beuren wie door de bewustheid van zonde werden gedrukt [4]). Zelf eenvoudig en braaf, God vreezende en wijkende van het kwade, maar ook volstrekt niet kleingeestig en angstvallig, gelijk helaas maar al te velen in den Deventersch-Windesheimschen kring [5]), kon hij met de verslagenen van hart zoo recht menschkundig en verstandig spreken. Hij deed hen geene zonden zoeken, waar ze niet waren, maar slaagde er meestal in, hen te doen zien, dat zij zich over vele dingen noodeloos hadden bekommerd en verontrust. Zoo bracht hij vrede in menig gemoed en kalmte in veler ziel [6]).

Meer dan anderen was hij hiertoe in de gelegenheid. Reeds vroeger zagen wij, dat de nieuwelingen dezen of genen broeder tot raadsman kregen, aan wien zij zich geheel moesten toever-

---

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 350 seq.

2) l. l. p. 158, 352.

3) l. l. p. 351 seq; zie ook p. 355.

4) l. l. p. 352, 356.

5) Zie boven, blz. 183v; beneden, blz. 253v.

6) *Chron. Wind.* p. 352 seq, 356; verg. ook p. 112 seq.

trouwen en voor wien zij hun hart volkomen konden uitstorten [1]. Zulk een raadsman nu of »meester" was Arnold van Calcar voor menigeen. Hij bleef het ook wel, nadat men reeds als koorbroeder of convers was aangenomen. En als hij dan de cellen bezocht, zoo had hij altijd een of ander stichtelijk punt ter bespreking, hetzij een tekst of een spreuk, bijv. »Leer van mij, dat ik zachtmoedig ben en nederig van harte", of »Zalig de reinen van hart, want zij zullen God zien", of »Tracht onbekend te blijven", of »Leer te sterven" en dergelijke. En dan sprak hij zoo gemoedelijk, zoo vaderlijk, zoo ernstig, maar ook zoo helderdenkend, zoo opwekkelijk, zoo ruim! [2]

Een enkel voorbeeld moge volstaan, om te doen zien, hoe hij soms met één woord het doel wist te bereiken, waartoe vele redeneeringen hem niet zouden hebben gebracht. Een jong broeder deed al wat hij kon, om vroomheid van God te verwerven, maar, hoe hij ook aanhield en hoe hij zich inspande, hij vorderde niet. Eindelijk ging hij tot Arnold van Calcar, om een middel te vragen, waardoor hij er komen kon. Maar deze, bemerkende dat de broeder door zijne angstvalligheid zichzelven in den weg stond, gaf ten antwoord: »Lieve broeder, als God u de vroomheid niet heeft willen geven, welnu, dan moet Hij haar maar voor zich houden". Dit eenvoudig woord had op den man, die door zijne bekommernis zeer belangwekkend dacht te zijn, en gehoopt had tot nog grooter verontrusting gebracht te zullen worden, de meest heilzame uitwerking [3].

Even verstandig als hij in het één dacht, deed hij zulks ook in het ander. Wel verre van noodelooze ontberingen en kwellingen des lichaams, waarin destijds zoo menigeen eene bijzondere heiligheid zocht, onder de broeders aan te moedigen, vroeg hij bij herhaling, of ieder wel had wat hij behoefde [4]. Terwijl de groote meerderheid der kloosterlingen er zich eene deugd van maakte, met »snoode kleederen" te loopen, was hij op zijn ge-

---

1) Zie boven, blz. 151v.

2) *Chron. Wind.* p. 355 seq.

3) l. l. p. 363 seq. Busch heeft een geheel hoofdstuk aan dergelijke voorbeelden van 's mans menschkundigen omgang met al te angstvallige broeders gewijd (p. 358—364).

4) l. l. p. 357; verg. boven, blz. 189.

waad altijd net [1]). En was de vroomheid ook bij hem niet van alle zenuwachtigheid en ziekelijkheid vrij, zoodat hij bijv. bij de mis zijne tranen niet kon weerhouden [2]) en ook tot de klasse der »schouwers" behoorde [3]), het onnatuurlijk jagen naar den dood, dat bij zoovelen werd gevonden, begunstigde hij niet. Integendeel, na den dood van zekeren broeder, die met deze kwaal bijzonder was behebt geweest, zeide hij: »Zijn vagevuur zal grooter zijn, wijl hij zoo brandend verlangd heeft te sterven" [4]).

Dit over de ééne zijde van Van Calcar's persoonlijkheid. Thans over de andere. Van nature was hij een kamerman, een vriend van boeken en vooral in het corrigeeren bekwaam. Zijn ijzersterk geheugen kwam hem hierbij te hulpe. Personen en zaken, dagen en jaren, zelfs woorden en teekens onthield hij. In al deze dingen was hij de vraagbaak, ja het evangelie der broeders. Zijne antwoorden waren op dit gebied apodictisch, en niemand twijfelde ook, als de supprior het had gezegd [5]).

Als hij niet in de weer was met zaken, die aan zijne betrekking waren verbonden [6]), met het afhooren van de biecht [7]), het houden van collatiën voor de leekebroeders [8]) en dergelijke, kon men hem in zijne cel bezig vinden met het corrigeeren van de door anderen geschreven boeken, die hij tevens interpungeerde en accentueerde. Daar hij bedreven was niet slechts in de praktijk [9]) maar ook in de theorie der muziek, gingen de zangboeken voor het koor bijna allen door zijne hand [10]).

Eene zijner allervoornaamste werkzaamheden hebben wij nog niet genoemd. Toen er sprake was van het oprichten eener kloostervereeniging van Windesheim, begreep men te recht, dat er voor de eenheid van bestuur eene algemeene grondwet moest wezen. De »Constitutiones" nu, ofschoon door eene commissie

1) *Chron. Wind.* p. 357; verg. boven, blz. 189v.
2) l. l. p. 366, verg. boven, blz. 177.
3) l. l. p. 365; verg. boven, blz. 177.
4) l. l. p. 315; verg. boven, blz. 176, noot 9.
5) l. l. p. 364 seq.
6) l. l. p. 357.
7) l. l. p. 354, 365.
8) l. l. p. 365.
9) l. l. p. 354.
10) l. l. p. 364 seq; verg. boven, blz. 223.

van zes broeders geleverd 1), waren bovenal het werk van den pas in de Orde opgenomen Arnold van Calcar 2). Wel is waar zijn zij geen oorspronkelijke arbeid. De commissie bracht slechts uit andere reeds bestaande statuten bijeen, wat voor het Windesheimsche kapittel en zijne onderhoorige conventen kon dienen 3). Toch behoorde er iets toe, zij het ook met hulp van anderen en op grond van reeds bestaande reglementen, dit werk te doen. En het verwondert ons niet, dat, toen Van Calcar den 30sten Januari 1434 gestorven en daags daarna begraven was 4), de toenmalige prior, Willem Vornken, het kapittelhuis binnentrad en zijne toespraak tot de aldaar vergaderden aanving met de woorden: »Weet gij wel, broeders, dat heden onder ons een groote in Israël door den dood is gevallen?" 5)

III. Johan Hemerken van Kempen 6).

Als wij Johan van Kempen, den ouderen en eenigen broeder van den beroemden Thomas a Kempis 7), onmiddellijk op Arnold

---

1) *Chron. Wind.* p. 97; verg. boven, blz. 205, noot 4.

2) l. l. p. 364. Vooral geldt dit van de „Constitutiones" (l. l. p 407). Het commissielid, dat na Arnold van Calcar het meest tot het wel gelukken van deze zaak bijdroeg, was Johan van Kempen, broeder van Thomas a Kempis, over wien straks. Zie l. l. p. 407.

3) l. l. p. 98, 364, 407; verg. boven, blz. 206—209.

4) Verg. over het spoedig begraven te Windesheim Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 48. Ook Johan Vos werd, gelijk wij straks zagen (blz. 240), daags na zijnen dood bijgezet. Evenzoo zijn opvolger Willem Vornken (*Chron. Wind.* p. 503 seq).

5) *Chron. Wind.* p. 367 seq. Toespeling op 2 Sam. 3 : 38.

6) Bronnen voor zijne geschiedenis zijn: *Chron. Wind.* p. 40, 50 seq, 57, 58, 97, 157, 158, 167 (waar hij „Ioannes Hamer de Kempis" wordt genoemd), 170, 172, vooral p. 406—410; Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 27—32, 61 seq; Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Crefeld, 1855, S. 230—234, alwaar tevens S. 134—138 een uit de bronnen bewerkt levensbericht. Rosweyde heeft, onder den titel van „Vita Ioannis a Kempis, Thomae fratris natu maioris", *Chron. Wind.* p. 406—410 doen afdrukken achter zijne *Vindiciae Kempenses*, Antv. 1621, p. 95—99, waar hij het tevens (p. 99—101) van aanteekeningen heeft voorzien. De Bourgondische bibliotheek te Brussel bezit M. S. n°. 1657 „De vita fratris Joannis a Kempis", dat, gelijk het „Incipit" (*Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale des ducs de Bourgogne*, Brux. 1842, tome I, p. 34) aanduidt, niets anders is dan een afschrift van *Chron. Wind.* p. 406—410.

7) Dat Johan van Kempen de eenige broeder van Thomas a Kempis was, en

van Calcar doen volgen, dan geschiedt dit wegens de overeenkomst, die tusschen hen beiden bestaat. Zonder aan elkander gelijk te zijn, doen zij aan elkander denken, en terwijl elk der twee iets eigenaardigs vertegenwoordigt, zijn zij toch geestverwanten. Beiden hebben aanleg voor letterkundigen arbeid, maar de een compileert, de ander critiseert. Beiden bezitten hoedanigheden van hoofd en hart, om in ruimeren kring nuttig werkzaam te zijn, maar voor den een bestaat deze werkzaamheid in het troosten en opbeuren van broeders in het eigen convent, voor den ander in het inrichten van nieuwe conventen.

Men stelle zich in het wit gewaad der reguliere kanunniken een man voor, zwak van lichaam en klein van gestalte, bedaard in alles wat hij doet, maar altijd werkzaam, ingekeerd in zichzelven, en nergens gelukkiger dan in zijne cel, te midden van boeken, die hij met nette hand afschrijft of zorgvuldig verbetert of nauwkeurig met elkander vergelijkt. Zijn voorkomen is eenvoudig, maar hij is schrander van geest, verstandig van raad, rein van ziel en vroom van gemoed. Hij heeft iets ernstigs over zich, maar tevens iets innemends voor anderen [1]).

In dezen persoon zijn dus twee hoedanigheden, die hem geschikt maken voor tweeërlei soort van arbeid. De eene drijft hem naar zijne cel, om er in stilte te schrijven; de andere is oorzaak, dat men hem van tijd tot tijd komt storen, ten einde met hem te raadplegen, ja, dat men hem uitzendt heinde en ver, om alles verstandig te regelen en met wijsheid te besturen. Wel beschouwd, is het kamerleven het meest in overeenstemming met zijn gansche wezen en hemzelven het aangenaamst; maar hij wordt in zeker opzicht de martelaar van de gaven, die de natuur hem bovendien heeft geschonken en waarvan de kloostermaatschappij partij trekken kan. Zijn letterkundigen arbeid volbrengt hij uit natuurlijken aandrang; de overige werkzaamheden, waartoe men hem roept, vervult hij uit plichtbesef en gehoorzaamheid [2]).

---

dat zekere Gobelinus a Kempis, die in 1443 in het fraterhuis te Hulsbergen bij Hattem stierf (zie zijn *Vita*, afgedrukt achter Rosweyde, *Vindiciae Kempenses*, p. 123—127), niet in broederlijke betrekking tot hen stond, is aangetoond door Mooren, a. w. S. 136—138.

1) *Chron. Wind.* p. 406. Zie aangaande zijne bekwaamheid tot raadgeven, p. 407.

2) Verg. l. l. p. 407 seq.

Johan van Kempen schreef eene goede hand [1]), en legde zich met ijver ook op het »verluchten" toe [2]), maar bovenal had hij een bijzonderen aanleg — Busch noemt het eene »gratia specialis a Deo" — om boeken te corrigeeren, en de verschillende, met elkander strijdende lezingen onderling in overeenstemming te brengen [3]). Blijkbaar was hij de schrandere, scherpzinnige, oordeelkundige man, die als bij aangeboren tact gevoelde, welke de ware bedoeling van den schrijver, en dus ook de oorspronkelijke formuleering zijner gedachten was geweest. Vandaar, dat hij niet slechts benoemd werd in de vroeger vermelde commissie tot redactie der kerkelijke boeken, maar dat hij weldra bleek, het voornaamste lid daarvan te zijn [4]). Geen wonder ook, want hier was hij geheel op zijne plaats en in zijne volle kracht. Hier troffen natuurlijke aanleg en persoonlijke voorliefde te zamen. Hier was het niet de plicht, die gebood, maar de lust, die dreef. Ook bij het samenbrengen van de »Constitutiones" deed hij veel nut, ofschoon hij in dit opzicht moest onderdoen voor Arnold van Calcar, gelijk wij reeds hebben gezien [5]).

Vóórdat Johan van Kempen in 1395 of '96 de redactie der missalen, gradualen, antiphonariën, lectionariën en andere dergelijke boeken met zoo grooten ijver ter hand nam, hadden de Deventersch-Windesheimsche vaderen hem reeds gebruikt voor de tweede soort van arbeid, waartoe hij zooveel geschiktheid bezat en waartoe hij ook later bij herhaling werd uitgezonden. Nauwelijks was in 1392 het klooster Mariënborn bij Arnhem door hen gesticht, of zij plaatsten er hem als rector, om er terstond

---

1) *Chron. Wind.* p. 406.

2) l. l. p. 409; verg. boven, blz. 220.

3) l. l. p. 406.

4) l. l. p. 407; zie ook p. 102, en verg. boven, blz. 210.

5) l. l. p. 97, 407; verg. boven, blz. 205, noot 4; blz. 244. Aan wien de eer toekomt, den „Ordinarius" voornamelijk te hebben bijeengebracht, is twijfelachtig. Op p. 364 van het *Chron. Wind.* heet Arnold van Calcar „ordinarij et constitutionum praecipuus compilator". Daarentegen staat er op p. 406 seq. aangaande Johan van Kempen: „Vnde librorum ecclesiae nostrae et capituli, Missalium, Gradualium, Antiphonariorum, Lectionariorum, Capitularij, Martyrologij, Ordinarij et Kalendarij, ipse praecipuus vna cum certis in hac parte collegis, ad id sibi deputatis, factus est emendator authenticus."

eene goede inrichting aan te geven [1]). Toen in 1398 het later zoo vermaarde convent op den Sint-Agnietenberg buiten Zwolle bevolkt werd, trad hij er in het volgend jaar als eerste prior op, en bestuurde het negen jaren aanéén, zoowel in stoffelijk als in geestelijk opzicht, op zoodanige wijze, dat de grondslagen tot de latere grootheid des kloosters waren gelegd [2]).

Ter nauwernood had hij voor dit priorschap bedankt, waarschijnlijk in de hoop van in zijne cel te Windesheim te midden zijner geliefde boeken een rustig leven te leiden, of men zond hem met eenige weinige broederen naar Zalt-Bommel, om er het nieuw gebouwde klooster op de Sint-Pieterswiel buiten de stad te beginnen [3]). En zoo ging het voort. Wij vinden hem als eersten rector in het vrouwenklooster Bronope bij Kampen [4]), daarna zeven jaren als prior in het klooster Onze-Lieve-Vrouwe-Bezoeking bij Haarlem, en eindelijk, nadat hij weer een korten tijd te Windesheim had doorgebracht, in het vrouwenklooster Bethanië bij Arnhem [5]). Hier was het, dat hij den 4den November 1422 in den ouderdom van zeven en zestig jaren overleed [6]).

Het zal, om dezen leerling van Gerrit de Groote en Florens Radewijns [7]), die het klooster te Windesheim hielp bouwen en tot de eerste profesbroeders aldaar behoorde [8]), in zijn waren

---

1) *Chron. Wind.* p. 158, 408; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 61.

2) l. l. p. 166 seq, 408 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 27—32, 61.

3) l. l. p. 172, 409; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 61.

4) Een zonderling geval, tijdens zijn rectorschap aldaar, van een geest, die des nachts somtijds een groot geraas maakte, maar na het besprengen van al de cellen met wijwater niets meer van zich deed hooren, kan men beschreven vinden bij Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 937.

5) *Chron. Wind.* p. 409 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 62. Over al de genoemde kloosters kan men de noodige aanwijzingen vinden in het Aanhangsel achter ons werk.

6) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 61; verg. ook *Chron. Wind.* p. 410.

7) *Chron. Wind.* p. 406.

8) Zie boven, blz. 66—72. De strook perkament, waarop hij zijne gelofte eigenhandig had geschreven (verg. boven, blz. 72), bestond nog omstreeks het jaar 1621 in het klooster „'t Lichaam des Heeren" te Keulen, dat tot de Windesheimsche vereeniging behoorde. Er blijkt uit, dat Johan van Kempen bij het doen zijner professie den rang van diaken bezat. Zie Rosweyde in zijne derde aanteekening op het bovengenoemd *Vita Ioannis a Kempis* (achter zijne *Vindiciae Kempenses*, p. 100).

aard en geschiedkundige beteekenis te doen kennen, niet noodig zijn, aan het geschrevene meer toe te voegen. Alleen nog dit. De prior Johan Vos had hem hartelijk lief en hechtte zeer aan zijn oordeel. Niet licht zou hij iets hebben gedaan, zonder eerst met hem te hebben geraadpleegd [1]. En de kroniekschrijver van Windesheim getuigt: »Deze broeder Johannes a Kempis was een pilaar van ons klooster en van ons kapittel" [2].

IV. Hendrik van Wilsem [3].

Hendrik van Wilsem vertegenwoordigt in den kring, die ons bezighoudt, drie belangrijke zaken. Hij is de man van aanzienlijke geboorte en hooge beschaving, de man van practisch verstand en veelvermogenden invloed, de man ook, die de kloosterbibliotheek met eene buitengewoon groote menigte afschriften van zijne hand heeft gevuld.

Men kon het hem ondanks zijne nederigheid [4] aanzien, dat hij van goeden huize was. Zijne lange gestalte, zijn indrukwekkend gelaat, zijne statige manieren dwongen eerbied af. Vriendelijk in den omgang, strekte hij door zijne braafheid anderen ten voorbeeld, en op zijn gelaat weerspiegelde zich de groote mate van gezond verstand, die hem eigen was [5].

Te Kampen geboren, was hij later schepen dier stad, drossaart van Salland, kastelein van Arkelstein [6], en reeds terwijl hij nog

---

1) *Chron. Wind.* p. 407.

2) l. l. p. 408.

3) Bronnen voor zijne geschiedenis zijn: *Chron. Wind.* p. 25, 27, 28, 40, 43 seq, 45, 47, 49, 50 seq, 57, 58, 60 seq, 64 seq, 97, 157, 159, vooral p. 417 423; Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesheim* (afgedrukt in Bijlage I), cap. XV, XVIII, XXIV; Henricus Brumanus, *Res Transisalanae* (in Dumbar, *Analecta*, tom. II), p. 164. In het meer genoemd handschrift uit het klooster Frenswegen waren fol 73—78 aan hem gewijd. Zie Delprat, *Broederschap*, 1ste uitg. blz. 268.

4) Hij behoorde tot degenen, die „snoode", zichtbaar versletene en stevig gelapte kleederen droegen. Zie Vornken, *Epistola*, cap. XXIV; *Chron. Wind.* p. 418, 419, en verg. boven, blz. 190.

5) *Chron. Wind.* p. 417; zie ook p. 60.

6) Ibidem. Arkelstein was een slot in Salland, onder Bathmen, aan de Schipbeek (provincie Overijsel, niet ver van de Geldersche grenzen). Het ontleende zijn naam aan den Utrechtschen bisschop Jan van Arkel, die het in 1360

als een groot en machtig heer in de wereld verkeerde, bij regeeringsleden en militaire hoofden, bij stedelingen en landlieden geacht en bemind [1]). De prediking van Gerrit de Groote greep hem aan. Hij begon »de wereld te verachten, God lief te hebben, naar het hemelsche te verlangen", en bleef een getrouw aanhanger van den gevierden meester, ook in diens tegenspoed [2]).

Weldra volgde De Groote's dood, en Hendrik van Wilsem werd de voornaamste uitvoerder van het plan, om een klooster te bouwen [3]). Terwijl de andere daartoe afgevaardigde broeders niet veel kennis van praktische zaken hadden, was hij daarin volkomen te huis, en de taak om de kerk en de overige gebouwen van den grond af op te trekken, werd dan ook door de Deventersche vaderen bepaaldelijk aan hem opgedragen [4]). Met welk gevolg dit geschiedde, is ons reeds bekend. Buiten ieders verwachting was binnen een jaar alles gereed, wat men destijds behoefde [5]).

Ook op den vroeger vermelden tocht der zes eerste broeders naar het klooster te Eemstein, ten einde aldaar de regelen en gebruiken der regulierenorde te leeren [6]), vinden wij hem. Terwijl zij met hun vaartuig de Middelzee, thans de Zuiderzee, overstaken, brak een vreeselijke storm los en bedreigde aller leven. Hij alleen bleef kalm en voorspelde eene behouden aankomst. Toen men hem later vroeg, of hij dan óók niet had gevreesd, gaf hij ten antwoord: »Ja zeker; maar ziende, dat u allen de moed ontzonk, greep ik mij aan, vast geloovende, dat

---

tot beteugeling der Sallanders had laten bouwen. Zie Dumbar, *Analecta*, tom. II, p. 291; Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, tom. III, p. 254; Heda, *Historia episcoporvm Vltraiectensivm*, Ultrai. 1642, p. 246, 255; voorts over de verdere geschiedenis van dit slot, *Tegenwoordige staat van Overyssel*, Amst. 1781, dl. I, st. i, blz. 94, 108; dl. IV, st i (Leid. 1803), blz. 21—23, en de aldaar aangehaalde schrijvers. In de zeventiende eeuw werd het geslecht. Zie v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. I, blz. 320.

1) *Chron. Wind.* p. 417.

2) l. l. p. 417 seq.

3) Met opzet breng ik de woorden van Busch op p. 418 („et executor principalis extremae voluntatis magistri Gerardi Magni de monasterio construendo") aldus over. Zie boven, blz. 46—49.

4) *Chron. Wind.* p 419; verg. ook p. 47.

5) Ibidem; verg. boven, blz. 65—68.

6) Zie boven, blz. 69, 205.

een besluit, door God zelven onzen vaderen ingegeven, door geene kunstgrepen van den Booze ooit kon verhinderd worden" [1]).

Intusschen schijnt Van Wilsem voor zijne bloedverwanten zorgvuldig verborgen te hebben gehouden, wat zijn voornemen was. De hulp, aan de bouwende broeders verleend, kon uit welwillendheid jegens arme, toekomstige kloosterlingen worden verklaard [2]), en een rijk en aanzienlijk, machtig en invloedrijk man wordt niet licht verdacht van zich in een convent te willen begeven. Doch toen de tijd tot het doen der gelofte nabij was, moest alles openbaar worden. Nóg wisten de bloedverwanten niets. Van Wilsem steeg te Zwolle voor eene herberg te paard, zeide toen, dat hij naar Windesheim ging, om er onder de broeders opgenomen te worden, en liet de verspreiding van het groote nieuws over aan het gerucht [3]).

Misschien heeft nooit iemands inkleeding in de kerk van het klooster zulk een diepen indruk onder de toeschouwers gemaakt, als die van dezen man. Zijne bloedverwanten snikten, alsof zij achter zijne lijkbaar gingen. Zijne vrienden en vriendinnen weenden, wijl zij hun vriend en raadsman als door den dood hadden verloren. Menigeen beklaagde de stad Kampen, die hij zoo lang door zijne wijsheid tot zegen, en door zijne welsprekendheid tot sieraad was geweest. Doch te midden der algemeene ontroering bleef hij zichzelven gelijk, en, terwijl allen schreiden, was zijn hart blijkbaar vol heilige vreugde [4]).

Daar hij in zijne voormalige betrekking als schepen weleens een doodvonnis had moeten vellen of er zijne stem toe had moeten geven, kon hij tot de kerkelijke rangen niet worden toegelaten [5]). Hij mocht dus geen regulier kanunnik worden, maar slechts

1) *Chron. Wind.* p. 50 seq.

2) Zoo schonk ook zijn broeder Jacobus, „ad sanctum Ioannem in Traiecto canonicus", te zamen met hem vijftien morgen lands, in de buurtschap Zuithem gelegen, aan het toekomstige klooster (*Chron. Wind.* p. 28). In het geheel ontving Windesheim van hem en zijne vrienden zóóveel, dat het dáárvan alleen wel gebouwd en van het noodige voorzien had kunnen worden (l. l. p. 45, 43 seq.).

3) Deze kenschetsende bijzonderheid, door Busch verzwegen, vindt men in Dumbar, *Analecta*, tom. II, p. 164.

4) *Chron. Wind.* p. 61.

5) l. l. p. 61, 422. Hiermede is de duisternis der woorden op blz. 107, noot 2, weggenomen.

reddiet [1]). Hieruit volgde tevens, dat hij, de vroeger zoo hooggeplaatste man, thans beneden de andere broeders werd gesteld en altijd beneden hen bleef [2]).

Doch meer dan zij vermochten, deed hij voor Windesheims uitwendigen bloei. Zijne vroegere betrekkingen tot de machtigen der aarde stonden hem daartoe ten dienste. Moest er aan de vorsten des lands, aan geestelijken of stedelijke regenten om voorrechten of om handhaving daarvan ten behoeve des kloosters worden verzocht, dan werd hij daar meestal op uitgezonden, zoodat Busch getuigt: »Ons klooster te Windesheim zou thans niet zoovele tijdelijke goederen, vrijheden en privilegiën hebben, indien zijn ijverig beleid niet in den beginne gewaakt had, ze te verwerven" [3]). Ook de meer practische betrekking van procurator nam hij eenige jaren waar [4]), en in de commissie tot het bijeenbrengen van de »Constitutiones" zat hij als lid [5]).

Misschien herinnert de lezer zich, dat wij vroeger aangaande het veelvuldig afschrijven van geestelijke boeken door de broeders zeiden: »Van één hunner worden ons de titels der door hem gecopieërde werken opgegeven; zij vormen een kleinen catalogus" [6]). Die éene is Hendrik van Wilsem. Verreweg de meeste der bedoelde werken zijn van Augustinus; verschillende andere van Hiëronymus. Daar zijn er bij van Origenes en Cyprianus, Hilarius en paus Leo; ook zes van Gerrit de Groote [7]).

Hendrik van Wilsem, die bij zijne komst in het klooster reeds een man van veertig of vijftig jaar moet geweest zijn, stierf aan een zeer langzaam verval van krachten, den 14^{den} Januari 1414 [8]).

V. Werner Keynkamp [9]).

Hebben wij tot dusverre het leven te Windesheim vertegenwoordigd gezien door mannen, wier vroomheid in den regel

---

1) Zie boven, blz. 106v.

2) *Chron. Wind.* p. 422; verg. boven, blz. 108.

3) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 419 seq.

4) l. l. p. 64, 420.

5) l. l. p. 97; verg. boven, blz. 205, noot 4.

6) Zie boven, blz. 216.

7) *Chron. Wind.* p. 420 seq.

8) l. l. p. 423.

9) De schier eenige bron voor de geschiedenis van zijn leven is het *Chron.*

gezond mocht heeten, en wier opvatting van de deugd, althans voor dien tijd en dien kring, niet zonder kloekheid was, onze voorstelling zou eenzijdig en daardoor onwaar wezen, zoo wij niet naast hen anderen lieten optreden, die als typen kunnen gelden van het ziekelijke, dat de godsvrucht van maar al te velen aankleefde, en het bekrompene, dat hunne overigens welgemeende braafheid ontsierde. Ten opzichte van dit laatste moet bovenal Werner Keynkamp worden genoemd. Niemand te Windesheim was in de beoefening van hetgeen hij als deugd beschouwde, angstvalliger en kleingeestiger dan hij.

De lezer zal zich wellicht herinneren, wat wij vroeger hebben aangestipt betreffende de vervolging van zekeren augustijner-monnik, Bartholomaeus genaamd, door Gerrit de Groote [1]). De strijd eindigde met de volkomen nederlaag van dezen »broeder van den vrijen geest", die voor het hof van den Utrechtschen bisschop als ketter veroordeeld werd. Doch de naweeën bleven niet achter. De regeering van Kampen, die hem had beschermd, wreekte zich op den ketterjager en diens vrienden. Onder deze laatsten nu was ook Werner Keynkamp, rector van de school der stad. Hij werd uit zijne betrekking ontslagen, voor den tijd van tien jaren gebannen, en met schande openlijk buiten de poort gezet [2]).

Toen De Groote was gestorven, sloot Keynkamp zich bij Florens Radewijns en de broeders des gemeenschappelijken levens te Deventer aan [3]), en nauwelijks was het plan om een klooster te bouwen tot rijpheid gekomen, of wij vinden hem onder de zes mannen, die afgevaardigd werden, om het te doen verrijzen [4]).

Wind. p. 18 seq, 40, 48, 50 seq, 57, 58, 70—76, 78, 157, 159, 170, 171, 304, vooral p. 392—405. Een brief van De Groote aan hem, een andere over hem, is afgedrukt in mijne *Gerardi Magni epistolae XIV*, p. 49—56. Zie voorts nog Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, tom I), p. 6. Wat het meer genoemde handschrift uit Frenswegen aangaande hem bevatte, kan niet veel zijn geweest Zie Delprat, *Broederschap*, 1ste uitg. blz. 267.

1) Zie boven, blz 40, 41.

2) De geheele zaak is het best te kennen uit het *Chron. Wind.* p. 15—19, en de *Epistolae*, p. 24—57. Zie ook Rud. Dier, *Scriptum*, p. 6. Ik heb haar met zekere uitvoerigheid beschreven in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, vijfde jaarg. (1860), blz. 132—134.

3) *Chron. Wind.* p. 397.

4) l. l. p. 40, 397.

Hij neemt deel aan den arbeid [1]), reist mede naar den bisschop van Utrecht [2]), volbrengt met de vijf anderen den tocht naar Eemstein [3]), wordt te zamen met hen ingekleed en geprofest [4]), en treedt, na het eenjarig bestuur van den rector Hendrik Klingebijl van Höxter, als eerste prior van Windesheim op [5]).

Neemt men zijne voorbeeldige braafheid, zijne strenge zedelijkheid, zijne bekwaamheid om in kloosters een goeden grondslag te leggen, en andere dergelijke hoedanigheden in aanmerking [6]), dan moet men getuigen, dat de broeders nauwelijks eene betere keuze hadden kunnen doen. Denkt men daarentegen aan zijne bijzondere liefde voor »snoode kleederen" en »heilige armoede", aan zijn tegenzin tegen alles, wat naar fraaiheid zweemde, en aan zijn streven naar hetgeen destijds »ootmoedigheid" placht te heeten [7]), dan heeft men redenen, om met zijne benoeming minder ingenomen te wezen. De richting toch, door een eersten prior gegeven, is meestal van overwegenden invloed voor het vervolg.

Doch het grootste gevaar bestond in zijne kleingeestige nauwgezetheid en schromelijke angstvalligheid. Niets ruims, niets breeds, niets kloeks was er in hem. Den regel der Orde nam hij tot in het kleinste en fijnste in acht. Geen stipje of puntje der wet sloeg hij over. Ook van zijne onderhoorigen eischte hij eene overdrevene nauwgezetheid [8]).

Gelukkig schijnt de overdrijving zelve de aanstekelijkheid minder groot te hebben gemaakt. Ook duurde het bestuur van Werner Keynkamp slechts iets meer dan drie jaren [9]). Toen kon hij den last, dien hij door zijne eigene angstvalligheid even aanmerkelijk als noodeloos had verzwaard, niet langer dragen. Hij bad en smeekte om ontslag. Uit medelijden werd het hem verleend,

1) *Chron. Wind.* p. 40—42.
2) l. l. p. 48.
3) l. l. p. 50 seq.
4) l. l. p. 57 seq.
5) l. l. p. 70, 393, 397.
6) l. l. p. 397 seq.
7) l. l. p. 71, 75, 397 seq.
8) l. l. p. 398.
9) l. l. p 75, 398.

en Windesheim kreeg in zijn opvolger Johan Vos »den rechten man op de rechte plaats" [1]).

Intusschen trad Keynkamp nog meer dan eens in andere conventen, die tot de Windesheimsche vereeniging behoorden, als prior op. Eerst geschiedde dit in het klooster Nieuwlicht bij Hoorn, waar hij zich gedurende achttien jaren door strenge handhaving der tucht, nauwgezette opvolging der statuten, en krachtige bevordering zoowel van den tijdelijken als van den geestelijken bloei, waarlijk verdienstelijk maakte [2]). Vandaar naar Windesheim teruggekeerd, genoot hij er eenigen tijd rust, maar werd vervolgens in het klooster Thabor bij Sneek tot prior gekozen. Hij bleef er zeven jaren, en »maakte er", zegt Busch, »de ruwe, koude harten der Friezen handelbaar" [3]). In het geheel bracht hij dus in drie kloosters ongeveer acht en twintig jaren als prior door [4]).

Hiermede is de ware beteekenis van dezen man genoegzaam in het licht gesteld. Hij vertegenwoordigt te Windesheim het geslacht der voorstanders van »snoode kleederen", bovenal dat der »scrupuleusen."

Een paar staaltjes zullen voldoende zijn, om hem in al zijne angstvalligheid en »ootmoedigheid" te leeren kennen. Eens hield hij naar Windesheimsche gewoonte eene collatie voor de leekebroeders. In deze collatie kwam iets voor, dat hij uit het hoofd opzeide. Doch plotseling begon hij te vreezen, dat hij de woorden niet volkomen zuiver teruggaf, en hij zeide: »Broeders, ik moet eens in het boek zien, opdat ik u geene dwalingen of valsche dingen, maar ware en goede zaken verkondige" [5]). Op een anderen tijd stond hij in het calefactorium met den supprior Arnold van Calcar te spreken, toen een conversbroeder binnentrad, die kwam verzoeken, dat hem bij zeker werk hulp mocht worden verleend. Wijl hij niet opeens het gewenschte antwoord kreeg, vroeg hij ten tweedenmale. Terstond wierp Keynkamp zich op de knieën en zeide tot den supprior: »Lieve vader, ik vraag u vergiffenis

---

1) *Chron. Wind.* p. 75, 398.

2) l. l. p. 159, 399.

3) l. l. p. 399.

4) Ibidem.

5) Ibidem.

voor dezen lastigen broeder." De convers, door deze »ootmoedigheid" beschaamd, viel óók onmiddellijk op de knieën, zeggende: »Lieve vaders, het is mijne schuld" 1).

Genoeg over deze ziekelijkheden. Werner Keynkamp, een waar martelaar van het graveel, droeg zijn lijden jaren lang met vroom geduld 2), totdat hij daarvan in 1427 door den dood werd verlost 3).

VI. Gerrit Delft van Naaldwijk 4).

De naam van dezen man kan den lezer niet onbekend zijn. Reeds vele malen toch is hij in den loop van dit werk voorgekomen, en bepaaldelijk dáár, waar van het gemoedsleven der broederen sprake was 5) Inderdaad is Gerrit Delft bovenal op dit gebied merkwaardig. Wel behoorde hij tot de commissie voor de redactie der »Constitutiones" 6); wel bekleedde hij bijna drie en dertig jaren de betrekking van procurator 7), twee jaren die van supprior 8), vier maanden zelfs die van prior en prior superior 9), maar dit alles stempelde hem niet tot één der personen, op welke in dit hoofdstuk de aandacht moet worden gevestigd. Zijne ware beteekenis ontleent hij aan zijne buitengewone predikgaven, zijne overdrevene nederigheid en de ecstatische toestanden, waarin hij niet zelden verkeerde. In deze drie opzichten is hij in den Windesheimschen kring een vertegenwoordigend man.

Door liefde tot de wetenschap was hij uit Holland naar Deventer gekomen en aldaar weldra met de broeders des gemeen-

---

1) *Chron. Wind.* p. 400.

2) l. l. p. 401—404.

3) l. l. p. 404. Over de zonderlinge uiting van zijn geloof aan de zondedelgende kracht van het wijwater, zie boven, blz. 195v.

4) Verspreide gegevens aangaande hem levert het *Chron. Wind.* p. 84, 87, 88, 97, 133, 481 en elders; een aaneengeschakeld verhaal van zijn leven vindt men aldaar, p. 368—384. Het meer vermelde handschrift uit Frenswegen handelde uitvoerig over hem (fol. 82—92). Zie Delprat, *Broederschap*, 1ste uitgave, blz. 268.

5) Zie boven, blz. 177, 178, 182, 183, 197.

6) *Chron. Wind.* p. 97; verg. boven, blz. 205, noot 4.

7) l. l. p. 87, 373; zie ook p. 88.

8) l. l. p. 372, verg. met p. 352 en 373.

9) l. l. p. 133, 381, 481.

schappelijken levens in kennis geraakt. Daar hij aanleg voor het kloosterleven scheen te bezitten, zond Florens Radewijns hem met een aanbevelingsbrief naar Johan Vos, opdat deze over hem oordeelen mocht. Wel is waar bevond men zijne zangstem, gelijk heer Florens reeds gevreesd had, voor den dagelijkschen kerkdienst wat zwak, maar de braafheid van zijn hart en de heiligheid van zijn leven wogen meer dan genoegzaam tegen dit gebrek op, en hij werd in 1393 ingekleed 1).

Inniger godsvrucht dan de zijne laat zich nauwelijks denken. Bij hem was het waarlijk een leven, zich bewegen en zijn in God. Ware zijne vroomheid altijd even gezond als diep geweest, hij zou een tweede Johan Vos zijn geworden. Dezelfde geestelijke oefeningen, waarmede deze laatste zich bezighield 2), waren ook de zijne 3). Niet slechts het leven en lijden des Heeren maakte de stof zijner dagelijksche overdenkingen uit 4), maar ook van het »Speculum monachorum," bovenal van den »Spiegel der zondaren" 5) bediende hij zich, om te vorderen in zelfkennis, en door de zelfkennis in »ootmoedigheid" 6).

Met hetgeen hij op deze wijze voor zichzelven gewonnen had, deed hij ook voor anderen nut. Ofschoon men te Windesheim en in de daarmede verbondene kloosters niet zóóveel werk van het preeken maakte als bij de broeders des gemeenschappelijken levens 7), werd de zaak, gelijk wij later zien zullen 8), er toch beoefend. Voor de leekebroeders althans hield men, vooral op de feestdagen, collatiën 9). Gerrit Delft nu deed het ook dikwijls voor de koorbroeders, ja ook in vele andere kloosters en begijnhoven 10). Zijne collatiën en exhortatiën waren vol innig-

---

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 368 seq; verg. ook p. 84.

2) Zie boven, blz. 232.

3) *Chron. Wind.* p. 369.

4) Ibidem.

5) Zie over deze werkjes boven, blz. 160.

6) *Chron. Wind.* p. 375.

7) Zie, wat de Broeders betreft, Delprat, *De broederschap van G. Groote* blz. 257v.

8) Beneden, in Hoofdstuk VII.

9) Zie *Chron. Wind.* p. 119, 365, 399, 430, 595; verg. ook de *Constitutiones*, pars II, cap. 3 (in die van 1553, p. 66).

10) *Chron. Wind.* p. 379 seq. Ook de collatie van Johan van Kempen, waar-

heid en gloed [1]). Allen, die hem hoorden, vermaande hij tot ware »ootmoedigheid" [2]) en broederlijke liefde, en hij drukte hun op het hart, God evenzeer te vreezen als te beminnen [3]). Soms was het, zegt Busch [4]), alsof hij, in den hemel aan de voeten van Jezus gezeten, uit den overvloed zijner volheid van Gods goedheid en barmhartigheid getuigde. Nu eens wekte hij allen op tot liefde jegens God en den naaste, dan weer beval hij hun de »ootmoedigheid" als den grondslag aller deugden aan. En meer dan eens riep hij onder het preeken zuchtende uit: »Ik ben de minste van u allen en de grootste zondaar; gijlieden weet het beter en doet veel beter dan ik" [5]).

Deze laatste woorden kenschetsen den man geheel, zooals hij was. Wie ook hoog van zichzelven mocht denken, hij was zóó kleingevoelende, zóó gering in eigen oog, zóó »grondootmoedig", dat het de perken eener gezonde opvatting van de nederigheid te buiten ging. Eens was hij met den prior Vos in het fraterhuis te Zwolle. Het gesprek kwam op een onderwerp, waarover ook Gerrit Delft zijn gevoelen mededeelde. Doch Vos, die er anders over dacht, zeide: »Procurator, waarom spreekt gij zoo?" en terstond viel de ootmoedige man in tegenwoordigheid van allen op de knieën, uitroepende: »Lieve vader, het is mijne schuld" [6]).

Als de jongere broeders naar Windesheimsche gewoonte, vooral bij het naderen der hooge feesten en omstreeks de communie, voor hem nederknielden, om zijne voorbidding te vragen [7]), dan bleef hij nooit staan, maar wierp zich eveneens op de knieën, en zeide met eene hartelijke zucht: »Liefste broeder, sta om

---

uit op p. 410 een gedeelte wordt medegedeeld, schijnt voor de koorbroeders te zijn gehouden. Zie voorts vooral de bepalingen uit het oorspronkelijk stuk van 5 Maart 1398, boven, blz. 76.

1) Naar de staaltjes er van in het *Chron. Wind.* p. 379 seq. ontbrak het daarin niet aan snelle overgangen, uitroepingen en aanroepingen, waardoor het geheel iets bewegelijks en pathetisch schijnt te hebben gehad.

2) Zie over het begrip der „oetmodicheit" boven, blz. 181v.

3) *Chron. Wind.* p. 379.

4) Ibidem.

5) l. l. p. 380; verg. ook p. 371, 383.

6) l. l. p. 382; verg. boven, blz. 172, noot 1, en blz. 183.

7) Zie over dit gebruik boven, blz. 149.

Godswil op; ik heb het veel meer noodig dan gij; ik smeek u, bid voor mij" 1). Doch vooral bleek de geringe gedachte, die hij van zichzelven had, toen hij, na den dood van den prior Johan Vos, in December 1424 met algemeene stemmen door de broeders tot diens opvolger werd gekozen. Deze benoeming sloot volgens de wet 2) tevens zijne aanstelling tot prior superior der Windesheimsche kloostervereeniging in zich. Wel verre echter van door de eer te worden gestreeld, gevoelde hij zich door den last zóózeer bezwaard, dat hij reeds in de eerste helft van April 3) vier prioren tot een privaat-kapittel bijeenriep, ten einde nederig en dringend ontslag te vragen uit eene betrekking, die hem ondragelijk was. De kloosterbroeders en vergaderde prioren, door medelijden gedreven, gaven aan zijn wensch gehoor; de benoeming van een nieuwen prior werd uitgesteld tot het generaal kapittel, dat eenige dagen later plaats hebben moest 4); het generaal kapittel, vreezende dat het voorbeeld schadelijk zou werken, legde Gerrit Delft de vernederende straf op, om in tegenwoordigheid van al de vaders en broeders in de reventer op den naakten grond te eten, maar deze onderwierp er zich gaarne aan, uit vreugde dat hij van het prioraat was verlost. »Want", voegt Busch er bij, »de ootmoedigheid, de deugd van Christus, was hem zóózeer tot eene tweede natuur geworden, dat hij de

1) *Chron. Wind.* p. 383; verg. boven, blz. 183.

2) Zie boven, blz. 129, 236; voorts beneden, in Hoofdstuk VI, alsmede de bul van paus Bonifacius IX, gedagteekend 16 Mei 1395, afgedrukt in Bijlage VIII.

3) Volgens het *Chron. Wind.* p. 381 geschiedde het „statim post Pascha". Het paaschfeest nu viel in 1425 op 8 April. Zie het voortreffelijk werkje van Kulik, *Die Jahresformen der christlichen Zeitrechnung*, 3te Aufl., Prag, 1861, S. 6, 14, of Du Cange, *Glossarium*, i. v. „annus".

4) Namelijk op Zondag „Misericordia Domini" (zie *Chron. Wind.* p. 100 seq. en de zoo even genoemde bul), d. i. op den tweeden Zondag na Paschen, dus in 1425 op 22 April. Bijgevolg is Gerrit Delft van Naaldwijk hoogstens van de eerste helft van December 1424 tot de laatste helft van April 1425, dus iets meer dan vier maanden, prior van Windesheim en prior superior van het Windesheimsche kapittel geweest. Verg. *Chron. Wind.* p. 133: „anno dimidio in officio nondum expleto"; p. 381: „postquam ad anni paene quartale Prioratus huiusmodi fuerat functus officio"; p. 481: „fratre Gerardo Delft prioratum suum post anni quartale resignante"; cap. XX der *Epistola de prima institutione* etc. van Wilhelmus Vornken (afgedrukt in Bijlage I): „vix per dimidium annum".

vernedering eene verhooging, en de verachting van zichzelven eene eer achtte" [1]).

Reeds twee van 's mans kenschetsende hoedanigheden hebben wij kortelijk in het licht gesteld. De derde moet nog worden besproken. Zijne vroomheid namelijk, hoe innig en diep, was niet van ziekelijkheden en ontaardingen vrij. Zij had iets methodistisch, iets onnatuurlijks, bovenal iets ecstatisch.

Wat dat methodistische betreft, wij zullen er niet over uitweiden, eensdeels omdat het reeds vroeger is vermeld [2]), anderdeels omdat het in hoogere mate aanwezig was in Johan Schutken, die eenige bladzijden verder als vertegenwoordiger daarvan ter sprake zal komen. Het onnatuurlijke bleek vooral in zijn gang en zijne gebaren. Busch zegt, dat de Heilige Geest, die hem beheerschte, zelfs in de bewegingen van zijn lichaam en in de wijze, waarop hij zijnen mond opende, zichtbaar was [3]), ja, dat hij veelal met de oogen en de handen ten hemel geheven liep [4]). Maar bovenal verhaalt hij, hoe Gerrit Delft in huis en op den akker, in het koor en in de stad, in zijne cel en bij den arbeid, buiten zichzelven kon wezen, alsof hij in Gods tegenwoordigheid stond en de vreugde van het Paradijs genoot [5]). »Naar het lichaam", zoo schrijft hij, »verkeerde hij met ons, maar naar den geest scheen hij in God opgetogen, alsof hij uit eene andere wereld was" [6]).

Nooit bleek dit meer, dan wanneer hij de mis bediende. Als hij zich tot deze hoogste uitoefening van zijn priesterlijk ambt zou begeven, dan bereidde hij zich daarop met al den ernst, die in hem was, door biecht en boetedoening voor. Hij gevoelde, dat hij straks een middelaar zou zijn, die de zuchten en tranen, de wenschen en gebeden, de nooden en bezwaren der menschen aan God opdragen, en het offer voor hunne zonden Hem toewijden zou. Stond hij aan het altaar, dan was hij »geheel in den

---

1) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 381 seq. en 133; verg. boven, blz. 171, noot 2, en blz. 182.

2) Zie boven, blz. 178.

3) *Chron. Wind.* p. 371; zie ook p. 374, en verg. vooral Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 50—52.

4) *Chron. Wind.* p. 371.

5) l. l. p. 371; zie ook p. 370, 374.

6) l. l. p. 374; verg. ook p. 370.

geest, als een van Gods heilige engelen", onbewegelijk, met geslotene oogen, het gelaat en de handen ten hemel geheven, »als aan zichzelven onttrokken en met God verbonden" 1). Eens, terwijl hij aldus roerloos stond, stak eene groote vlieg hem zóó vinnig, dat het bloed uit de wond vloot, doch hij bewoog zich niet 2).

Toch zou men zich van dezen man eene eenzijdige voorstelling maken, ja hem onrecht aandoen, zoo men waande, dat hij nauwelijks anders dan preekende in geestvervoering, en de mis bedienende in geestverrukking kon zijn. Hij kon ook schertsen 3) en zeer verstandig spreken 4); hij had een helder doorzicht 5), en bekleedde drie en dertig jaren de meest practische betrekking: die van procurator 6). Doch gelijk wij reeds zeiden, niet dít maakte hem in de Windesheimsche kloostermaatschappij tot een vertegenwoordigend persoon.

Gerrit Delft van Naaldwijk leed, evenals Werner Keynkamp en zoovele anderen in denzelfden kring 7), jaren lang allerhevigst aan het graveel 8). Doch hij droeg zijne schier onduldbare smarten met die kinderlijke onderwerping, die slechts de vrucht der innigste vroomheid wezen kan. Hij stierf, door zijne kwaal gesloopt, den 1sten October 1434 9).

VII. Hendrik Mande 10).

Als wij over de levensgeschiedenis van dezen zeer merkwaardigen man kort zijn, dan is het niet, omdat wij ons bij de

---

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 376 seq.

2) l. l. p. 378 seq. Bij vergissing is deze bijzonderheid boven, blz. 177, aan Arnold van Calcar toegeschreven.

3) Zie boven, blz. 186.

4) Zie boven, blz. 197.

5) *Chron. Wind.* p. 374.

6) Zie boven, blz 134v, 255.

7) Zie boven, blz. 255, 176, noot 6, en straks op Gerlacus Petersz.

8) *Chron. Wind.* p. 383 seq, 402.

9) *Chron. Wind.* p. 384.

10) Aangaande de levensgeschiedenis van Hendrik Mande is slechts zooveel bekend, als Busch er van heeft medegedeeld in het *Chron. Wind.* p. 452—471 en enkele andere plaatsen (bijv. p. 84, 346 seq, 351, 439, 581, 628). Een paar kleine bijdragen bevatten de *Levens der zusteren van Meester-Geertshuis te Deventer* (het zoogenaamde handschrift G van den hoogleeraar W. Moll te

bespreking van de bewoners des kloosters, die als vertegenwoordigers van het leven aldaar kunnen gelden, geenszins tot taak hebben gesteld, hunne uitwendige lotgevallen zoo volledig mogelijk te beschrijven, maar ditmaal zeer bepaald, omdat er ons zoo weinig van bekend is geworden. Terwijl het ons van de meesten niet veel verschilt, of de geschiedenis wat meer of minder aangaande hen verhaalt, daar zij hunne beteekenis alleen aan hun inwendig leven ontleenen, en dit leven bij hen nauwelijks afhankelijk schijnt geweest te zijn van den strijd en de stormen, waardoor zoo menigeen er eerst toe komt, in de diepte van het eigen gemoed door te dringen, kunnen wij het van Hendrik Mande niet anders dan betreuren, dat er zoo weinig aangaande hem is geboekt. Het schijnt ons toe, dat er in zijn zieleleven iets meer dan gewoons moet zijn omgegaan, en, daar het ons bij ieder feit ook om de kennis van de oorzaak, en bij elk verschijnsel ook om de gegevens tot verklaring daarvan te doen is, zouden wij zoo gaarne willen weten, wat dan toch dezen man, die eene aanzienlijke betrekking bekleedde, tot een Windesheimsch kloosterling gemaakt, en dezen »hofschrijver" 1) van den graaf van Oostervant, die zich in wereldsche genoegens kon vermeiden, tot de genietingen van het visionaire leven gebracht heeft.

Of vragen wij misschien meer dan noodig is, en heeft wellicht de geschiedenis, die wij te zijnen opzichte van karigheid verdenken, ons wel zeer kort maar toch voldoende aan de hand gedaan, wat tot recht begrip van zijn persoon kan dienen? Is het zoo vreemd, dat een man, die aanleg heeft voor den hoogsten ernst des ge-

---

Amsterdam; zie zijn *Johannes Brugman*, Amst. 1854, Voorrede, blz. VIIv, en dl. I, blz. 260). Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p 362 seq, noemt hem verkeerdelijk Henricus Maude; Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, tom. I, p. 457, even verkeerdelijk Henricus de Maude, hierin gevolgd door Delprat, *De broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 227, die hem Hendrik van Maude heet. De man, die hem en zijne werken in onze eeuw weer aan het licht heeft gebracht, is de hoogleeraar Moll in zijn *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 41—44, 259—313; voorts in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, vijfde jaarg (Amst 1860), blz. 113—122; eindelijk in zijne *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* op de in het Register aangeduide plaatsen. — De uitgegevene en onuitgegevene werken van Hendrik Mande zullen straks worden genoemd.

1) „Scriptor palatij". *Chron. Wind.* p. 452.

moeds, maar die door zijne maatschappelijke betrekking midden in de weelde der wereld wordt geworpen, zich te eeniger tijd ontrukt aan den kring, waarin hij niet behoort, om zich te gaan bewegen in eene sfeer, waarin hij waarlijk te huis is? Of ook, is het zoo onverklaarbaar, dat iemand, die als onvoldragen kind ter wereld is gekomen, die, ofschoon later volkomen uitgebouwd, altijd fijn bewerktuigd en zwakkelijk is gebleven, en bij wien de omzetting van stof zóó gering is, dat hij dikwijls in eene gansche week niet meer dan een enkel wittebrood met een weinig andere spijzen gebruikt, niet in den natuurlijken staat van den gezonden mensch, maar in de overprikkelde toestanden van den visionaris verkeert? Hoe dit zij, wij zullen geven, wat wij hebben, en verhalen, wat wij weten.

Hendrik Mande was — en wij drukken zeer op deze schijnbaar onbeduidende, maar naar ons toeschijnt veel verklarende bijzonderheid — Hendrik Mande was bij zijne geboorte zóó klein, dat hij in eene doos van geringe lengte kon worden ter ruste gelegd [1]). Uit de betrekking, die hij later vervulde en waarin hij zich bij allen aangenaam maakte, besluiten wij, dat hij van goeden huize moet zijn geweest, en uit zijne fraaie hand van schrijven [2]), verbonden met groote kunstvaardigheid in het »verluchten" van boeken [3]), maken wij op, dat hij eene zorgvuldige opvoeding zal hebben ontvangen. Als man verkeerde hij vóór 1395 aan het hof van Holland, zijnde hij schrijver van Willem, graaf van

---

1) *Chron. Wind.* p. 453. Hij werd geboren te Dordrecht, naar het schijnt omstreeks 1360. Immers hij werd ingekleed in 1395 en bleef zes en dertig jaar in de Orde, zoodat hij moet gestorven zijn in 1431. Busch, die in 1419 werd opgenomen, verhaalt (l. l. p. 452), dat hij hem te Windesheim als „senex" en „grandaevus" heeft gekend. Op eene andere plaats (p. 324) noemt hij den een en zestigjarigen Johan Vos met diezelfde woorden, zoodat men daardoor niet tot een al te hoogen ouderdom besluiten mag. Verder verhaalt hij (p. 468), dat hij met Hendrik Mande een jaar vóór diens dood door de Windesheimsche vaderen naar de regulieren te Delft werd afgevaardigd. Ook dit doet, ofschoon Mande destijds te Beverwijk verkeerde, niet aan een afgeleefd man denken. Neemt men nu aan, dat hij bij den genoemden tocht naar Delft zeventig jaren oud was, dan wordt men naar het genoemde jaar als geboortejaar verwezen, en Mande is dan ongeveer op den leeftijd van vijf en dertig jaren in het klooster te Windesheim gekomen.

2) *Chron. Wind.* p. 457.

3) l. l. p. 454.

Oostervant, die wel reeds bij het leven van zijnen vader Albrecht van Beieren de landen mede regeerde, handvesten verleende en aan het hoofd der legers stond, maar toch eigenlijk eerst in 1404 onder den naam van Willem VI als graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen optrad [1]). Terwijl hij de genoemde betrekking bekleedde, hoorde hij van Gerrit de Groote en diens prediking, van Florens Radewijns en de Deventersche broeders. Het trof hem; hij wilde een ander leven beginnen, de wereld verlaten, God dienen, maar hij zag er toch niet weinig tegen op, zich plotseling aan de genoegens en de schatten der aarde te onttrekken. Blijkbaar werd er thans in zijn binnenste een hevige strijd gestreden, en bij eene natuur als de zijne zette de gedachte zich om in een beeld, de overlegging des harten in een visioen. Keer op keer, nu eens in zijne woning, dan eens op straat, soms in de kerk, dan weer op andere plaatsen, zag hij Jezus voor zich, genageld aan het kruis, met de vijf versche, bloedende wonden in handen, voeten en zijde, en hem daardoor toonende: »Dit heb ik geleden voor u", en als toeroepende: »Bekeer u, en stel het niet langer uit" [2]).

Door deze visioenen werd Hendrik Mande verteederd. Vaak barstte hij in tranen uit. Eindelijk, schijnbaar plotseling, stond alles, wat hem tot dusverre bekoord had, hem tegen. En toen ook op staanden voet met zijn verleden brekende, toog hij naar Deventer, waar hij door Florens Radewijns en de broeders des gemeenschappelijken levens welwillend werd opgenomen. Nochtans, indien voor iemand, dan was voor hem Windesheim veel meer dan Deventer de plaats, en het kloosterleven veel meer dan dat der fraterhuizen geschikt. Men zond hem dan ook naar Windesheim, waar hij in 1395 werd ingekleed en later geprofest. Intusschen behoorde hij niet tot de reguliere kanunniken, wijl hij »om zekere redenen" — welke zij waren, wordt er niet bijgevoegd — niet tot den geestelijken stand kon worden bevorderd,

---

1) Het *Chron. Wind.* p. 452 geeft den indruk, dat Mande „scriptor palatij" bij graaf Willem VI was. Dit moet echter in de omschrevene beteekenis worden verstaan, wijl hij reeds in 1395 te Windesheim werd ingekleed, terwijl Willem eerst in 1404 graaf werd. Verg. Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, dl. III, blz. 364.

2) *Chron. Wind.* p. 452.

maar verkeerde in de Orde als reddiet [1]), en had dan ook in het koor steeds de laagste plaats [2]).

In drieërlei opzicht is Hendrik Mande in den Windesheimschen kring een vertegenwoordigend man. Hij is het als visionaris, verluchter en mystisch schrijver in de landtaal. Uit deze drie oogpunten gaan wij hem een weinig nader beschouwen, ofschoon wij bij hetgeen van hoogst bevoegde zijde aangaande twee der drie reeds in het midden is gebracht [3]), niets wezenlijk nieuws hebben te voegen.

Hendrik Mande dan was een visionaris. Ons bestek laat ons niet toe, uit te weiden over het wezen van het visioen. Het is ook niet noodig, aangezien dit elders helder en overtuigend is uiteengezet [4]), en wij slechts zouden herhalen, wat dáár is gezegd. Genoeg zij het, te herinneren, dat volgens de tegenwoordige wetenschap de zenuwen op twee wijzen kunnen geprikkeld worden, om denzelfden indruk te weeg te brengen: door de voorwerpen buiten ons, en door de herinnering of de verbeeldingskracht in ons. Gewoonlijk is de eerste werking veel sterker dan de laatste, en zal iemand niet licht werkelijkheid toekennen aan hetgeen hij slechts door prikkeling van binnen uit hoort of ziet of op andere wijze gewaarwordt. Doch in abnormale, overprikkelde, ziekelijke toestanden van het zenuwleven kan het evenwicht zóózeer verbroken zijn, dat de verbeeldingskracht heerscht over de redekracht, en dat zij den mensch werkelijkheid doet toekennen aan hetgeen slechts in zijne fantasie bestaat. Met andere woorden: terwijl een gezond individu het subjectieve en het objectieve in dit opzicht gemakkelijk onderscheidt, loopt een ziekelijk allicht gevaar, beiden met elkander te verwarren, ja te vereenzelvigen, en hoe meer het evenwicht in hem verbroken wordt, des te ruimer spel wordt aan zijne verbeeldingskracht gegeven, om personen, die slechts inwendig worden aanschouwd, als uitwendig te zien, en woorden, die slechts in gedachte worden vernomen, als buiten zich te hooren. De omstanders zien en hooren natuurlijk niets, omdat er niets objectiefs bestaat. De visionaris

---

1) Zie over de reddieten te Windesheim boven, blz. 106—108.

2) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 452 seq.

3) Namelijk door Moll in de straks genoemde werken.

4) Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 88—90, en de aldaar aangehaalde werken.

daarentegen ziet en hoort alles met eene verzekerdheid, waar geene redeneering tegen kan baten. Geen wonder. Zijn gezichts-, zijn gehoororgaan is van binnen uit geprikkeld geworden even sterk, als bij anderen van buiten af pleegt te geschieden.

Zulk een visionaris of »schouwer", gelijk onze vaderen ook dergelijke personen noemden, was de Windesheimsche kloosterling Hendrik Mande, en het zal niemand bevreemden, dat menschen als hij bij een minder ontwikkeld geslacht in den roep stonden, eene bijzondere gratie van God te hebben ontvangen, zoodat men, zonder juist bijgeloovig te zijn, veel aan hunne uitspraken hechtte. Te allen tijde heeft het geheimzinnige en onverklaarbare bijzonder de aandacht getrokken en vooral dán eene zekere voorliefde genoten, wanneer er iets godsdienstigs mede verbonden was. Voor het licht der wetenschap verdwijnen van lieverlede de mysteriën van het zenuwleven, en wordt veel als ziekelijk openbaar, wat weleer gold als hoogste openbaring van den geest. Welnu, ook Hendrik Mande was dan een kranke, een man van eenzijdige richting, een mensch met een verbroken zielsevenwicht.

Is dit het laatste woord, dat over hem kan worden gesproken, en tevens het vonnis der veroordeeling, dat over hem moet worden geveld? 1) Wij hebben iets beters aangaande hem te getuigen. Zijne visioenen zijn geene afspiegelingen van zinnelijke gedachten en vleeschelijke lusten, van onedele gezindheden of lage bedoelingen, neen, uit hetgeen hij zoo dikwerf buiten zich meende te zien en te hooren, blijkt dat er gedurig iets vrooms in zijn binnenste omging. In zijne dagen besloot men uit hetgeen lieden van zijne soort zeiden, tot hetgeen buiten den mensch bestond 2). Wij keeren het thans om. Wij zien in hunne vi-

1) Zie het uiterst oppervlakkig en lichtzinnig oordeel, dat Boxhorn, op grond van het door hem gekende en veelvuldig gebruikte *Chronicon Windesemense*, over Hendrik Mande heeft geveld in zijne *Nederlandsche historie*, vert. door Leydekker, 2de druk, Amst. 1739, blz. 238—242.

2) Er waren echter ook ongeloovigen. Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 470. Ook twijfelden de schouwers en schouwsters soms aan zichzelven. Zie bijv. Moll, *Joh. Brugman*, dl. II, blz. 91, noot 1. — Ik neem tevens deze gelegenheid te baat, om eene fout te herstellen, die boven, blz. 124, noot 2, is ingeslopen. Aldaar is gezegd, dat er te Windesheim geene zoogenaamde commensalen werden gevonden. Doch juist de man, die langen tijd in Mande's gedurige visioenen

sioenen, wij vernemen uit de woorden, die zij meenden te hooren, wat er in henzelven was. En als wij dan dezen stillen kloosterbewoner hooren verhalen, nu eens dat hem het Lam Gods in de gedaante van een schoonen knaap is verschenen [1]), dan eens, dat hij een gesprek met de ziel van Johan Cele heeft gehad [2]), dan weder hoe de afgestorvene bloedverwanten zijner vrienden het maken [3]); vooral, wanneer wij hem zien beschrijven, hoe hij in een langdurig visioen de Engelen en de Gezaligden, Maria en Augustinus, Gerrit de Groote en Johan Vos, Florens Radewijns en Johan Brinckerinck, verschillende zusters van Diepenveen en de heilige Agnes, benevens nog zeer vele anderen achtereenvolgens in groote heerlijkheid en hemelsche zaligheid heeft aanschouwd, en hoe de prior Vos, heer Florens en vader Brinckerinck hem ten slotte troostelijk toespraken [4]), dan zeggen wij:

---

geen vertrouwen had, zekere priester Johan de Wit, was zulk een commensaal (*Chron. Wind.* l. l.). Ook Gerrit van Renen, van wien sprake is bij Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XXVII, schijnt tot de klasse der commensalen te moeten gebracht worden.

1) *Chron. Wind.* p. 467.

2) l. l. p. 467 seq, 628.

3) l. l. p. 468 seq; zie ook p 439, 468, 471. Uit het straks genoemde handschrift, *Levens der zusteren van Meester-Geertshuis te Deventer,* fol. 52r, zij er het volgende aan toegevoegd: „Op den seluen dach dat dese guede zuster gertrut [Schuerynes] starf, geuyelt dat zuster gerbrich vosses, die doe die wtwendege dinge plach te verwaeren, wt was gesant van des huyses wegen. Ende want oer wech bi dat cloester van wijndsom hene viel, soe dachte si in oer seluen, si wolde daer aengaen ende bidden den brueders dat si voer ene zieke zuster wolden bidden, die te hant van hier schene te wanderen. Doe quam si bi enen brueder ende heyte brueder henrick mande, ende was alten vierigen goddienstigen man. Desen bad si, dat hi onsen lieuen heren voer die zieke zuster wolde bidden, want si en vermoede niet dat si sie leuendich solde vijnden als si te huys queme. Doe antwoerde hi oer guethertelike weder ende segede: Biddet oer dat si voer v bidde, want si is al inden ewigen leuen. Ende dat suldi weten, sprac hi, dat si niet langer dan drie vren inden vegevuer geweest en heeft. Ende zuster gerbrich mercte den tijt, in welken hi segede dat si gestoruen was, ende ondervant dattet alsoe geschiet was als hi oer gesecht hadde".

4) Deze geheele *Apocalypsis siue reuelatio*, *fratri Henrico Mande ostensa super statu Patrum deuotorum*, *canonicorum regularium defunctorum,* is afgedrukt in het *Chron. Wind.* p. 457—466.

»Vrome ziel, nu weten wij, met welke gedachten gij altijd bezig waart, en in welken kring gij u bij voorkeur bewoogt.”

Vreemd! zijn lichaam leed er onder, en nochtans werd hij een hoogbejaard man; de onvoldragen vrucht een zeventigjarig grijsaard. Zoo moet het dan mogelijk zijn, dat het zenuwleven allerziekelijkst aangedaan, ja vreeselijk overspannen is, zonder dat het aan de eigenlijke levenskracht raakt. Meermalen lag hij drie maanden aanéén op zijn leger uitgestrekt, nu eens door het voeteuvel gemarteld, dan eens door verlamming zijner leden onmachtig, dan weer door andere zwakheden des lichaams zóó gekweld, dat hij op zijne voeten niet staan en zichzelven niet redden kon [1]). Maar wat hem verliet, nooit zijne vroomheid. Kon hij niet medegaan, om het hoogwaardige te ontvangen, — terwijl de broeders om de veertien dagen communiceerden in het koor, deed hij het op zijn krankbed [2]), en geen gesprek kwam over zijne lippen, of het was aan geestelijke onderwerpen gewijd [3]).

Getuigden Mande's visioenen van eene levendige fantasie, ook zijne hand had de noodige bekwaamheid, om op perkament en papier over te brengen, wat zijne verbeelding hem deed aanschouwen. Reeds leerden wij hem kennen als een goed en vlug verluchter van boeken en als den voortreffelijksten teekenaar van groote letters in missalen, bijbels en dergelijke, dien Windesheim te zijnen tijde bezat [4]). Eerst honderd jaren later kan hij, zooveel wij althans weten, door een anderen broeder, Andreas Diepenheim, die uit het Sint-Antoniusklooster te Albergen afkomstig was, zijn overtroffen. Hoever zijne kunstvaardigheid zich uitstrekte, kan bij gebrek aan gegevens onmogelijk worden

---

1) *Chron. Wind.* p. 454.

2) Ibidem. Bij het hooren van de mis, vooral bij het gebruiken van het sacrament, was hij zijne aandoeningen zóó weinig meester, dat hij zijne tranen niet weerhouden kon, en meestal zóó uitbundig weende, dat zijne kleederen of de plek, waar hij gestaan had, er de onmiskenbare sporen van droegen (l. l. p. 454 seq; verg. boven, blz. 177).

3) *Chron. Wind.* p. 455. De jongere broeders vormden dan ook niet zelden een kringetje om hem henen, ten einde hem te hooren en van hem te leeren (Ibidem).

4) Zie over dit en het volgende boven, blz. 220, waar in noot 3 de woorden van Busch zijn afgedrukt. Dat Mande niet slechts een uitstekend „illuminator” was, maar ook eene fraaie hand van schrijven had, is straks reeds vermeld.

bepaald. Door zich in gissingen te verdiepen, zou men evenzeer gevaar loopen, haar te gering te achten als haar te overschatten. Doch neemt men in aanmerking, dat de Windesheimers, hoezeer ook overigens op soberheid en eenvoudigheid gesteld, hunne kerkboeken gaarne zoo fraai mogelijk hadden; voorts, dat Mande een »goed" verluchter wordt genoemd; vervolgens, dat hij in dit opzicht uitmuntte boven Johan van Kempen en Willem Vornken, die hetzelfde kunstvak naar eisch beoefenden; eindelijk, dat Busch, waar deze hem als den besten teekenaar van de groote letters doet kennen, het woord »pictor" gebruikt, dan schijnt men recht te hebben, aan meer dan gewone kunstenaarsgaven te denken. In ieder geval is hij de aangewezen man, om in dit hoofdstuk op te treden als de hoofdvertegenwoordiger der zoogenaamde »verluchters" in het bloeitijdperk van des kloosters bestaan.

Wij hebben nog te handelen over Hendrik Mande als auteur. Busch noemt niet minder dan veertien geestelijke boekskens van hem op, die echter tot twaalf moeten worden teruggebracht 1). Deze allen vervaardigde hij in het Dietsch en schreef ze met eigen hand en fraaie letter op francijn, opdat ze door den boekenwaarder aan ieder, die ze binnen of buiten het klooster ter leen mocht vragen, zouden worden verstrekt 2). Van deze werk-

1) De lijst van al deze geschriften is afgedrukt in het *Chron. Wind.* p. 456 seq. Men vindt er echter als drie afzonderlijke werkjes opgegeven het *Liber de tribus statibus hominis conuersi*, *in quibus consistit perfectio vitae spiritualis*, het *Liber de vita spirituali et deuota*, *et in quibus consistit*, *et eius impedimenta*, en het *Liber de vita contemplatiua*, *in quibus consistit*, *et puncta quibus impeditur*, terwijl volgens de uitgave van het eerstgenoemde werkje door den hoogleeraar Moll in diens *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 263—292, het tweede en het derde slechts gedeelten van het eerste zijn. Dat dezelfde opstellen bedoeld zijn, moge blijken uit de opschriften dier gedeelten: „Van enen geestliken of ynnighen leven, wat een gheestlic leven is ende wairin dattet gheleghen is ende wat hem hijndert", en „Van enen scouwenden leven, ende wat een scouwende leven is ende wairin dattet ghelegen is, ende van sommighen punten die daerin hijnderen". Het schijnt echter, dat deze twee gedeelten ook als afzonderlijke opstellen werden beschouwd, en dat het eerste gedeelte (over het werkende leven) te zamen met de Inleiding eveneens als een op zichzelf staand geschrift gold. Zoo laat zich ook verklaren, waarom in het aanstonds te noemen H. S. n°. 153 der Maatsch. v. Ned. letterkunde slechts dit laatste gevonden wordt (zie Moll, *Joh. Brugman*, dl. I, blz. 262), en waarom aan het gedeelte over het werkende leven de titel ontbreekt (zie a. w. blz. 268).

2) *Chron. Wind.* p. 456 seq. Dat werken van Mande door andere devoten

jes, die tot vóór twintig jaren geheel verloren schenen, zijn er uit de bekende Weesper klooster-bibliotheek, die in 1847 aan de Koninklijke boekerij te 's Gravenhage ten geschenke werd gegeven [1]), drie te voorschijn gekomen, door den hoogleeraar Moll te Amsterdam als geschriften van Mande herkend, en door hem als bijlage achter het eerste deel van zijn »Johannes Brugman" in het licht gezonden [2]). Later ontdekte de genoemde hoogleeraar een ander klein werkje van denzelfden schrijver, en maakte ook dit openlijk bekend [3]). Nog drie andere geschriften van Mande kwamen eveneens in zijn bezit [4]), en ook deze hopen wij te eeniger tijd van hem in druk te zullen ontvangen. Het terugvinden van zeven der twaalf, of, zoo men wil, van negen der

---

werden afgeschreven, blijkt uit een der handschriften van de voormalige Weesper klooster-bibliotheek, thans H. S. n°. 30 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage (zie Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 259, 262; v. Iterson, *Stemmen uit den voortijd*, Leid. 1857, blz. 178v, 188v); voorts uit nog een H. S. der Kon. bibl. (zie Moll, in Kist en Moll, *kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866, blz. 264); verder uit H. S. n°. 153 van de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden (*Catalogus*, Leid. 1847, dl. I, blz. 54 ond.); óók nog uit twee handschriften, in bezit van den hoogleeraar Moll (zie den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, vijfde jaarg. 1860, blz. 115); misschien ook uit Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 363, en Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. I, p. 457.

1) Zie Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. VII (1847), blz. 177—192; v. Iterson, a. w. blz. 178v.

2) Namelijk *Een boecskijn van drien Staten eens bekierden mensche* (*Johannes Brugman*, dl. I, blz. 263—292); *Een devoet boecskijn van der bereydinghe ende vercieringhe onser inwendigher woeninghen* (a. w. dl. I, blz. 293—309); *Een corte enighe sprake der minnender sielen mit haren gheminden* (a. w. dl. I, blz. 310—313). Verg. v. Iterson, *Stemmen uit den voortijd*, blz. 188v.

3) Namelijk *Ene claghe of enighe sprake der mynnender sielen tot horen brudegom* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, vijfde jaarg. 1860, blz. 116—122), of *Een mynlike clage der mynnender zielen tot horen gemynden om verlost te werden van horen gebreken* (onder welken titel het voorkomt op fol. 95r—102r van het zoo aanstonds te noemen handschrift).

4) Namelijk *Dat boec vanden licht der waerheit* (fol. 1r—39v van een klein, dik, net geschreven papieren handschriftje met ouden band en koperen hoeken, door den genoemden hoogleeraar aangekocht uit de bibliotheek van Enschede te Haarlem); *Een spiegel der waerheit* (fol. 40r—80r van hetzelfde H. S.); *Vanden zeuen gaven des heiligen geest, ende eerst vander gaue der smakender wijsheit* (fol. 80r—95r van hetzelfde H. S.).

veertien werken, geeft grond om te verwachten, dat ook de ontbrekende vijf te eeniger tijd wel voor den dag zullen komen [1]). Is dit eenmaal geschied, dan zal men nog beter en vollediger dan thans de innige vroomheid, de veelszins opgeklaarde denkbeelden [2]) en de dichterlijke adspiratiën van den Windesheimschen schouwer kunnen leeren kennen en waardeeren. En zij het ook, dat men hem, zoowel wat den inhoud als wat den vorm betreft, den lof van volkomen oorspronkelijkheid moet onthouden, wijl zijne mystiek blijkbaar in afhankelijke betrekking tot die van Ruysbroeck staat [3]), en het gebruik der allegorie en van den dialoog in zijne dagen zeer algemeen was [4]), toch zal men hem de eer moeten geven, dat hij een der grondleggers van de godsdienstige volksliteratuur in ons vaderland is geweest [5]). Intusschen kan men zich nu reeds verlustigen in de zoete Dietsche sprake, die er vloeide uit zijne pen, als hij, in zijne cel gezeten, worstelend soms met de taal, om haar te dwingen tot een waar en waardig uiten van zijne innigste gedachten, schreef over de geheimenissen van het »werkende," »geestelijke" en »schouwende leven," of zijn vernuft botvierde in het uiteenzetten van de »ver-

---

1) In de hoop, dat het tot de ontdekking moge medewerken, laat ik hier de vijf titels volgen, gelijk zij door Busch (*Chron. Wind.* p. 456 seq) in het Latijn zijn opgegeven: *Liber vnus, quomodo veterem hominem cum actibus suis exuere debemus et Christo nos vnire, habens nouem capitula; Liber de intimis Domini nostri Iesu Christi, et septem viis quibus itur ad ea, habens quindecim capitula; Liber de perfecta amoris altitudine, et de viis ad eam perueniendi, tredecim habens capitula; Dialogus siue collocutio deuotae animae cum amato suo, et responsio eius ad animam deuotam; Liber de raptibus et collocutionibus cum Deo et Dei secum, decem habens capitula, secundum decem reuelationes diuersis temporibus sibi factas.* Het laatstgenoemde werkje schijnt nauwelijks hetzelfde te kunnen zijn als de op blz. 266, noot 4, genoemde en in het *Chron. Wind.* afgedrukte *Apocalypsis*.

2) Zie boven, blz. 196; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 46, 206; denzelfden, *Joh. Brugman*, dl. I, blz. 59v.

3) Verg. v. Otterloo, *Johannes Ruysbroeck*, Amst. 1874, blz. 367.

4) Wat de allegorie betreft, zie Moll, *Joh. Brugman*, dl. I, blz. 261; wat den dialoogvorm aangaat, zie denzelfden, a. w. dl. II, blz. 408—412; *Kalender voor de prot. in Ned.* 1860, blz. 115; *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 367. Het geheele derde boek der *Imitatio Christi* door Thom. a Kempis is in dien vorm geschreven.

5) Verg. hetgeen boven, blz. 6v, aangaande de vestiging der stichtelijke letterkunde in de landtaal gezegd is.

siering der inwendige woning", of »de minnende ziel" deed spreken met »haren Beminde", of zich voor Hem deed uitstorten in woorden van roerend geklag.

Hendrik Mande, »de Noord-Nederlandsche Ruysbroeck", de beste schrijver in de landtaal, dien Windesheim, zoover wij weten, heeft voortgebracht, toog op hoogen leeftijd naar Beverwijk, waar het klooster Sion op zijnen raad en met zijne hulp was begonnen, en vond aldaar zijn einde en zeker ook wel zijn graf [1]).

VIII. Gerlacus Petersz. [2]).

Betreurden wij bij de bespreking van Hendrik Mande, dat de geschiedenis zoo weinig aangaande zijn vroegeren levensloop heeft opgeteekend, ten opzichte van Gerlacus Petersz., ofschoon zij ook van diens wording zwijgt, beklagen wij ons over hare karigheid in het mededeelen niet. Hij toch is blijkbaar een van die personen, die zonder uitwendige schokken en inwendige stormen worden wat zij zijn, die de wilde jacht der omstandigheden, den woesten strijd der hartstochten, de reusachtige deiningen van het gemoedsleven nooit hebben gekend, personen die geene litteekens dragen, en wier levensloop gelijk is aan eene zacht kabbelende beek.

Ondanks het vermoedelijk verschil van wording hebben nochtans de twee genoemde mannen, gelijk wij straks zien zullen, zeer veel met elkander gemeen. En alsof zij, die reeds van nature evenknieën waren, ook nog in een ander opzicht iets overeenkomstigs moesten hebben, dezelfde geleerde, die den één weer in herinnering bracht en enkele zijner schriften wereldkundig maakte, deed ook den ander, hoewel deze nooit vergeten was geraakt,

---

1) *Chron. Wind.* p. 471. Dat hij in 1431 moet gestorven zijn, zie boven, blz 262, noot 1.

2) Wat er, zoowel uit het *Chron. Wind.* p. 84, 114, 127, 402, 438, 516, 520—533, 580, als uit zeker handschrift, aangaande het leven van Gerlacus Petersz., en uit Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 287, aangaande het door hem bereikte levensjaar bekend is, werd met de grootste zorg gebruikt door den hoogleeraar Moll in zijne monographie *Gerlach Peters en zijne schriften* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II, 1859, blz. 145—246), alwaar ook voor de eerste maal 's mans *Breviloquium* en zijne twee *Brieven* aan zijne zuster Lubbe Peters zijn afgedrukt. Het is naar deze monographie, dat ik den lezer bij herhaling zal verwijzen.

beter kennen, en gaf opstellen van zijne hand, waarvan nog slechts de titels schenen te bestaan, voor het eerst in het licht. Na dezen uitvoerigen arbeid is het ons onmogelijk, iets nieuws te leveren, en zullen wij het best doen, ons toe te leggen op groote beknoptheid, met dien verstande nochtans, dat wij ook nu zullen trachten, den persoon, over wien wij spreken, zóó te karakteriseeren, dat daardoor duidelijk kan worden, wat hij historisch te beteekenen, en in den Windesheimschen kring vertegenwoordigd heeft.

Gerlacus Petersz. stierf den 18den November 1411, op den leeftijd van slechts drie en dertig jaren 1). Hij moet dus in 1378 geboren zijn, en wel te Deventer 2), d. i. in de stad van Gerrit de Groote en Florens Radewijns. Van zijn vader is ons niets bekend. Zijne moeder Geesje 3) was eene godvruchtige en welgestelde vrouw; zij behoorde onder degenen, die Windesheim begiftigden, daar zij het tweehonderd Rijnsche guldens schonk 4). Niet slechts haar zoon Gerlacus, maar ook diens broeder Andries werd in het klooster opgenomen; de laatste evenwel, een man van veel minder geestesgaven, slechts in betrekking als convers en als kleermaker van het convent 5). Voorts had zij nog eene dochter, Lubbe geheeten, die zuster des gemeenschappelijken levens in Meester-Geertshuis werd, en aldaar de post van »procuraterse" bekleedde 6).

---

1) Het *Chron. Wind.* p. 438 noemt wel den sterfdag („in Octaua sancti Martini"), maar niet het sterfjaar en den leeftijd. Beiden worden echter opgegeven door Valerius Andreae, *Bibl. Belg.* p. 287, aan wien ook Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. I, p. 364, en Paquot, *Memoires*, tome XVIII, p. 35, het hebben ontleend. Wij hangen hier dus af van de betrouwbaarheid van Valerius Andreae, of van de bron, waaruit hij heeft geput. Doch aangezien uit *Chron. Wind.* p. 516 (het jaar 1403 als inkleedingsjaar van Gerlacus) verbonden met p. 533 (dat hij bijna acht jaren in de Orde heeft doorgebracht) blijkt, dat het sterfjaar juist is opgegeven, schijnt men ook de bepaling van den leeftijd te mogen vertrouwen.

2) *Chron. Wind.* p. 520 en 521.

3) „Gesa de Dauentria". *Chron. Wind.* p. 127.

4) Ibidem.

5) l. l. p. 114. Busch noemt hem aldaar „carnalis frater fratris nostri Gerlaci Petri, sed spiritu intus et exterius valde ipsi dissimilis", en zegt dat hij (ofschoon zeer ootmoedig, liefdevol en ijverig werkzaam) bijzonder angstvallig was.

6) Zie Moll in zijne genoemde monographie, blz. 152, 199.

Onze Gerlacus kwam te Windesheim langs den weg, waarlangs bijna allen er in den eersten tijd kwamen. Hij behoorde namelijk tot de klerken van heer Florens, en werd later door dezen ten klooster gezonden [1]). Indien iemand voor het leven aldaar geschikt was, dan zeker hij, en indien Florens Radewijns van één zijner leerlingen in dit opzicht iets goeds mocht verwachten, dan ongetwijfeld van dezen jongeling, dien hij bijzonder liefhad en die meer dan menig ander zijn geestelijk kind verdiende te heeten. Roerend is de wijze, waarop Gerlacus bij gelegenheid van eene dramatische voorstelling op Maria-lichtmis in de Lebuïnus-kerk [2]), waarbij de kanunniken hem de rol van Maria met het kindeke lieten vervullen, volgens geheime afspraak met heer Florens zijne reinheid »aan God en diens Moeder" toewijdde [3]). Niemand wist, wat het knielen van den jongeling bij het »offeren van het kindeke" te beduiden had, doch de meester en de leerling hadden elkander verstaan.

Gerlacus wordt ons beschreven als een allerbeminnelijkste persoon, tamelijk rijzig van gestalte, met een kalm en engelachtig gelaat, rustig bij alles wat hij deed, liefelijk in al wat hij sprak, rein en vroom, vol goedheid jegens allen, nederig en geduldig [4]). Ja, ook geduldig, ondanks de vreeselijke lichaamssmarten, die hem waren opgelegd. Want de kwaal, die zoovele broeders te Windesheim en te Deventer, die ook zoovele zusters in laatstge-

---

1) *Chron. Wind.* p. 521.

2) Zie over het kerkelijk tooneelspel en zijne literatuur, zoowel in het algemeen als meer bijzonder in ons vaderland, de twee zeer belangrijke verhandelingen van Aem. W. Wybrands, *Het kerkelijk drama der middeleeuwen* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, zesde jaarg., Amst. 1861, blz. 100—161), en *Opmerkingen over het geestelijk drama hier te lande in de middeleeuwen* (in Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. III, st. ii, blz. 193—293); voorts Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 265—271.

3) Het treffend verhaal werd naar een handschrift medegedeeld door Moll in zijne monographie, blz. 154v. Verg. *Chron. Wind.* p. 521, en zie ook Wybrands, *Het kerkelijk drama*, blz. 153, maar vooral (wegens zijne mededeelingen aangaande andere mysteriespelen op Maria-lichtmis) zijne *Opmerkingen*, blz. 208v. Voorts verwijs ik hier naar het boven, blz. 180v, gezegde aangaande het „cor suum Deo praesentare" (*Chron. Wind.* p. 526) door Gerlacus Petersz.

4) *Chron. Wind.* p. 527, 528—531.

noemde plaats en te Diepenveen zwaar deed lijden, de groote kwaal van dien tijd, de steen, was ook de zijne [1]).

Dat degenen, die hem dagelijks omringden, met hartelijke liefde jegens hem vervuld waren, zal niet behoeven gezegd te worden. Een klein maar aandoenlijk voorbeeld daarvan is ons bewaard gebleven. Gerlacus was meer dan gewoon bijziende, zoodat hij zelfs groote letters op geringen afstand niet kon onderscheiden. Dit stond hem in den weg, om onder de reguliere kanunniken te worden opgenomen, wijl hij niet in staat zou zijn, met hen uit de groote koorboeken te zingen. Reeds vóór 1400, het sterfjaar van Florens Radewijns, was hij te Windesheim gekomen, maar hij verkeerde er slechts als klerk [2]); ingekleed en geprofest werd hij niet. Doch wat deed men? Zijn »consiliarius" [3]) of raadsman Johan Schutken, hierin bijgestaan door den prior Vos, vervaardigde voor hem twee kleine antiphonariën en een graduale van hetzelfde formaat, opdat hij ze bij den kerkdienst in de hand en dicht onder de oogen zou kunnen houden, en een andere broeder, Bartholomaeus Herbolt, een convers [4]), schreef voor hem een dergelijken psalter. De liefdedienst was te grooter, wijl hij in vrije uren buiten den voorgeschreven werktijd werd volbracht [5]). En toen nu op deze wijze het eenig bezwaar uit den weg was geruimd, werd Gerlacus den 30sten November 1403 ingekleed, en kon hij dus een jaar daarna zijne gelofte doen [6]). Hij vervulde voorts eenigen tijd de betrekking van sacristein, en deed dit met groote liefde, wijl hij hierdoor meer nog dan anderen in de kerk zijn, en zich met de goddelijke dingen bezighouden kon [7]).

---

1) *Chron. Wind.* p. 530 seq; verg. boven, blz. 176, noot 6; blz. 255, 260.

2) l. l. p. 523.

3) Zie boven, blz. 152, noot 2.

4) Zie over hem het *Chron. Wind.* p. 113 seq. Hij was een goed en ijverig fschrijver van boeken. Het door hem gekopieerde *Catholicon* noemt Busch „omnibus libris monasterii nostri pene maior et pretiosior" (l. l. p. 114). Verg. boven, blz. 112 en 217, noot 1.

5) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 523; verg. ook p. 580. Na Gerlacus' dood bleef dit handexemplaar in het koor ten gebruike van den prior (l. l.).

6) l. l. p. 523.

7) l. l. p. 525 seq; verg. boven, blz. 139, noot 2. Hij bleef, nadat de overige broeders het koor verlaten hadden, als sacristein alleen achter, en was dan dikwijls nog zóózeer met hoogere gedachten vervuld, dat hij, de oogen en

Maar genoeg, want dit alles maakt zijne ware beteekenis niet uit. Gerlacus Petersz. was, wat onze vaderen noemden een »schouwer", en daarenboven een uitstekend stichtelijk schrijver, zoowel in de landtaal als in het middeleeuwsch Latijn.

Reeds noemden wij hem een evenknie van Hendrik Mande, maar moeten toch wijzen op het onderscheid, dat tusschen deze twee mannen bestaat. Beiden behooren tot de klasse der mystieken 1), doch de één is »contemplator", de ander »visionaris"; bij den één is de fantasie geprikkeld, bij den ander overprikkeld; bij den één hangen verbeeldingskracht en redekracht meestal in evenwicht, bij den ander is het evenwicht doorgaans verbroken Als Mande aan de dingen des hemels denkt, dan ziet hij ze in zinnelijke vormen voor zich; alles neemt eene gestalte aan voor zijn oog; hij ziet, hij hoort, hij tast, en houdt ook later nog vol, dat hij werkelijk gezien, gehoord en getast heeft. Als Petersz. zich in het hemelsche verlustigt, dan aanschouwt hij óók, maar weet later zeer goed, dat het slechts in beeld en gelijkenis was. In één woord, voor Mande is alles uitwendig, voor Petersz. inwendig 2). Zelfs dan, wanneer hij, met de broeders in den boomgaard wandelende, voelt dat er eene hoogere bezieling in hem komt; wanneer hij gedreven wordt naar de eenzaamheid, om er zijne gedachten te verheffen of het opwellend denkbeeld in woorden te brengen op lei of papier; wanneer hij dan tot degenen, die bij hem zijn, zegt: »Broeders, ik moet naar mijne cel; daar wacht mij iemand" 3), zelfs dan is hij zich zeer goed bewust, dat het slechts eene inspiratie is, dat hij zich van eene oneigenlijke uitdrukking bedient, dat hij God of Jezus niet wezenlijk zien zal. En ook dan, als hij onder de tonen van het »Te Deum" of van andere vrome kerkzangen zóózeer in den geest wordt opgetogen, dat zelfs zijn lichaam zich

---

handen ten hemel geheven, het koor op en neder liep, of vreemde gebaren maakte en allerlei woorden uitstootte (l. l. p. 525; verg. ook p. 522).

1) De jongste beschouwing over het wezen der mystiek leverde Dr. v. Otterloo in zijn meer genoemd werk *Johannes Ruysbroeck*, blz. 17—37. Ook het door hem geschrevene over den historischen gang der mystiek (a. w. blz. 38—120) is der lezing zeer waardig.

2) *Chron. Wind.* p. 529: „Qui et thronum gloriae Dei, et Sanctae Trinitatis triclinium sedulo se exhibuit, Deum in se sentiens praesentem".

3) l. l. p. 526. Over zijne liefde tot de cel, zie boven, blz. 159.

onwillekeurig verheft en hij somwijlen op de teenen blijft staan [1]), ook dan, men twijfele er niet aan, weet hij later zeer wel, dat hetgeen hij in zielsverrukking aanschouwd heeft, niet in tastbare werkelijkheid bestond.

Om dit een en ander, dat ons veelmeer dan de overprikkeling van het zenuwleven aantrekt, dat ook geheel in overeenstemming is met Gerlacus' gezonde dieet [2]), stellen wij Petersz. boven Mande. Waarschijnlijk zouden wij het nog meer doen, indien de eerste evenals de laatste al zijne werken in de landtaal had geschreven. Maar helaas, de twee beste, die wij van hem bezitten, ook het allerbeste, waaraan hij den eervollen bijnaam van »alter Thomas a Kempis" te danken heeft [3]), vervaardigde hij in het Latijn.

Of liever, hij zelf heeft het niet als werk vervaardigd, ja er misschien nooit aan gedacht, dat er een geheel uit groeien kon. Hij schreef slechts zijne vrome gedachten, vruchten van de bezieling die zoo dikwijls over hem kwam, op stukken lei en strookjes perkament en blaadjes papier [4]). Hier en daar en overal in zijne cel lagen ze verspreid. Toen hij op zijn sterfbed lag, verzocht hij den prior Vos, ze na zijnen dood te willen vernietigen, daar hij ze niet voor anderen, maar slechts voor zichzelven had opgeteekend. Doch het antwoord was: »Lieve broeder, laat dat aan mij over; ik zal daar wel mede handelen, gelijk het best zal zijn" [5]).

Vos vernietigde ze niet, maar droeg aan den vriend en raadsman van den overledene, den klerk Johan Schutken, op, de fragmenten bijeen te zamelen, en deze maakte er een geheel van, in

1) *Chron. Wind.* p. 525. Zie over de verhalen, dat sommige devoten door hunne geestvervoering somtijds van den bodem werden opgeheven, Moll in zijne monographie over Petersz., blz. 163, noot 1.

2) *Chron. Wind.* p. 527, eene plaats, die door Delprat (*De broederschap van G. Groote*, blz. 45) is opgevat op eene wijze, zooals de vrome en ernstige Gerlacus wel allerminst heeft verdiend. Verg. voorts boven, blz. 187, noot 3, en zie Gerlacus' eigene denkbeelden aangaande den plicht om goed te slapen en behoorlijk te eten, in zijn straks te noemen *Breviloquium*, § 19, 20.

3) Zooveel tot dusverre bekend is, stond deze bijnaam het eerst op den titel van de straks te noemen Latijnsche uitgave van 's mans *Soliloquium* te Keulen, 1616. Een facsimile van dien titel kan men vinden vóór de uitgave door Strange, Col. 1849.

4) Verg. boven, blz. 163.

5) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 531 seq; verg. ook p. 524.

negen en dertig hoofdstukken verdeeld 1). Zóó ontstond het »Soliloquium", dat tot de beste letterkundige voortbrengselen uit den Deventersch-Windesheimschen kring behoort, een der meest geliefde boeken der Port-Royalisten werd, en door sommigen als het meesterstuk der mystieke godgeleerdheid wordt beschouwd 2). Reeds spoedig, waarschijnlijk door Schutken zelven, werd het overgezet in het Dietsch 3). Misschien reeds in 1597, maar zeker in 1613 en 1621 kwam eene Nederlandsche vertaling er van in het licht 4); later eene Fransche 5); de Duitsche van den beroemden Gerhard Tersteegen beleefde vier uitgaven 6); van 1616

---

1) *Chron. Wind.* p. 524; verg. Moll, a. w. blz. 229v.

2) Neale, *A history of the so called Jansenist church of Holland*, Oxford, 1858, p. 89: „He is known by his work, *Ignitum cum Deo soliloquium*, which has been translated into Flemish and French, and which was a great favourite with the Port-Royalists. Some consider it the masterpiece of mystic theology."

3) Zie Moll, a. w. blz. 232. Tevens zijn aldaar, blz. 234—239, enkele proeven van deze voortreffelijke vertaling afgedrukt naar het eenig daarvan tot dusverre bekende handschrift in de openbare boekerij te Deventer (*Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, n°. 1739).

4) De titel der uitgave van 1621 te 's Hertogenbosch is geheel afgedrukt bij Moll, a. w. blz. 233, noot 1. Van de uitgave van 1613, genoemd door Paquot in zijne *Memoires*, tome XVIII, p. 36, maar wier bestaan niet geheel zeker was, kwam een exemplaar voor op de auctie Serrure (*Catalogue de la bibliothèque de M. Serrure*, 1re partie, Brux. 1872, p. 22, n°. 172: „De innighe Alleensprake des Eerw. broeders Gerlacus Peterssen, Regulier tot Windesim, overgestelt door Nicasium van Heese. Shertogenbossche, by Anth. Scheffer, 1613, in-8°"). Aangezien nu in den druk van 1621 attesten van den „Censor librorum" voorkomen met de jaartallen 1613 en 1597 (zie Moll, t. a. p.), en het eerste jaartal thans gebleken is op de Nederlandsche vertaling van 1613 te slaan, acht ik het hoogst waarschijnlijk, dat diezelfde vertaling ook reeds in 1597 zal zijn verschenen; ja misschien is er eene uitgave van vóór 1572 geweest, in welk jaar de genoemde overzetter Nicasius van Heese tot de Gorcumsche martelaren behoorde, die te Brielle werden gedood. Voorts schijnt er nog een druk van 1620 te Utrecht te hebben bestaan. Revius toch schrijft in zijn *Daventria illvstrata*, Lugd. Bat. 1651, p. 65: „Idem opusculum Belgice versum excudit Ultrajecti Conradus Henrici Anno MDCXX. cum approbatione R. M. Petri Blyenburgi Goudani SS. Theol. Licentiati." Waar alle namen en bijzonderheden zoo uitvoerig worden opgegeven, blijft er weinig grond tot twijfel over.

5) Neale, l. l. Zij wordt door Poiret eene „sierlijke" genoemd. Zie Moll, a. w. blz. 231, noot 3.

6) Namelijk in 1730, 1740, 1766, 1845. Zie *Kempis Nachfolge Jesu Christi*

tot 1849 werd de Latijnsche tekst bij herhaling gedrukt [1]), en in het laatstgenoemde jaar verscheen het werkje nog in twee verschillende overzettingen in het Duitsch [2]). Wel een bewijs van de aandacht, die het heeft getrokken, den smaak, waarin het bij vrome gemoederen viel, waarschijnlijk ook van den godsdienstigen invloed, dien het bij velen zal hebben uitgeoefend.

Behalve het »Soliloquium" schreef Gerlacus Petersz. ook nog een »Breviloquium" [3]), hetzij dan dat hij er zelf dezen titel aan heeft gegeven, of dat anderen, wat veel waarschijnlijker is, het hebben gedaan [4]). Dit »Breviloquium" is eenige jaren ouder. Het dagteekent namelijk uit den tijd, toen hij nog klerk was [5]), d. i. van vóór den 30sten November 1403. Vermoedelijk schreef hij het te Windesheim [6]), en wel, naar de gewoonte van velen

---

nebst Gerlach's Göttlichen Hertzensgesprächen übersetzt von Gerhard Tersteegen, Vierte Ausgabe, Essen, 1845, Vorrede, S. XXXII.

1) Namelijk te Keulen, 1616; te Parijs, 1659 (?); te Keulen, 1711 (in de *Sacra orationis Theologia* van Poiret); te Keulen, 1849 (uitgegeven door Strange, in de *Bibliotheca mystica et ascetica* bij Heberle) 12°. Niet onwaarschijnlijk bestaat er een Latijnsche druk van vóór 1616. Zie over al deze uitgaven Moll, a. w. blz. 231v, en over een afschrift van het *Soliloquium* in de universiteits-bibliotheek te Utrecht, denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 364, noot 1.

2) Gerlach Petrus, *Seelengespräche*, Pass. 1849, 12° (Heberle, *Katalog*; Nro. LXXVII, Köln, Nov. 1873, 2te Abth, S. 45, n°. 1092); *Der zweite Thomas von Kempis oder des Gerlach Petri Selbstgespräche mit Gott. Aus dem Lat. von Nic Casseder*, 2te Aufl. (zijnde n°. 1 der *Mystische und ascetische Bibliothek* bij Heberle), Köln, 1849, 12°. De eerste uitgave der vertaling van Casseder verscheen in 1824 te Frankf. a. Main in het licht.

3) Het werd naar twee handschriften in de Bourgondische biblotheek te Brussel het eerst in 1859 uitgegeven door Moll, a. w. blz. 174—199. H. S. n°. 227 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, geschreven op papier in kl. octavo met eene hand uit de zestiende eeuw, bevat eene vloeiende Nederlandsche vertaling van dit werkje. De titel luidt: „Die corte spraecke vanden weerdigen ende verlichten Gerlacus Priester ende Religieus inden Convente der Regulieren tot windesem." Opmerking verdient, dat overal, waar in het Latijn de tweede persoon is gebruikt, in deze vertaling de derde voorkomt, zoodat ook de menigvuldige imperatiefvormen zijn overgezet door een „hy sal."

4) Verg. Moll, a. w. blz. 171.

5) *Chron. Wind.* p. 522.

6) Ik grond dit vermoeden deels op de hooge waarschijnlijkheid, dat dit werkje tot de klasse der op blz. 26 besproken „Proposita" behoort; anderdeels op de woorden „prior" (§ 30, 36), „consiliarius" (§ 36), en dergelijke, die

in die dagen, als richtsnoer voor zijn eigen wandel [1]). Deze bijzondere strekking geeft er ook een meer zedekundig karakter aan. Het »Soliloquium" kenmerkt meer den man van vroomheid; het »Breviloquium" meer den moralist. In het »Soliloquium" is meer innigheid, meer gloed, meer verheffing; in het »Breviloquium" meer nuchterheid, meer kalmte, meer bedaard overleg. Het »Soliloquium" is meer voor alle menschen in alle tijden; het »Breviloquium" meer voor den bepaalden kring, waarin Gerlacus zelf zich bewoog. Doch in beiden dezelfde diepe, mannelijke, heilige en heiligende ernst.

In de bibliotheek der voormalige regulieren te Tongeren, die tot de Windesheimsche kloostervereeniging behoorden, bevond zich een geschrift »De libertate spiritus", dat eveneens aan Gerlacus Petersz. werd toegeschreven [2]). Inderdaad kan hij er zeer wel de auteur van zijn geweest. Het denkbeeld toch, door den titel aangeduid, werd ook in zijn »Soliloquium" door hem uitеengezet [3]). Doch zeker is het, dat er nog twee brieven van hem aan zijne reeds genoemde zuster Lubbe bestaan [4]). Deze brieven, waarbij ook alweer de »goede punten" of »devota exercitia" [5]), die hij in zoo grooten getale opschreef, niet ongebruikt zullen zijn gebleven, en die daarenboven gedeelten van het »Breviloquium" bevatten, zijn in het Dietsch [6]). Zij vormen de eenige

---

bepaaldelijk aan Windesheim, niet aan Deventer doen denken, terwijl daarenboven § 21, 23, 24, 26, 27, 30, 37 en andere geheel in den Windesheimschen kring te huis behooren.

1) Zie hierover boven, blz. 26. Tot de aldaar bedoelde geschriften behoort misschien óók wel § 36—41 van het *Vita Luberti Berneri* door Thom. a Kempis (in de verschillende uitgaven van diens *Opera omnia*).

2) Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, Insulis, 1641, pars II (1644), p. 191: „Gerlacus Petri Can. Reg. De libertate spiritus, cum Exercitiis piis" Verg. Moll, a. w. blz 239.

3) Zie de daartoe betrekkelijke gedeelten afgedrukt bij Moll, a. w. blz. 240—245.

4) Zie over den eersten brief bij Moll, a. w. blz. 199—202; over den tweeden, blz. 215—218. De eerste is afgedrukt blz. 202—214; de tweede, die bijzondere lotgevallen moet hebben ondergaan, wijl de briefvorm er thans geheel aan ontbreekt en hij tot een geschriftje in negen hoofdstukjes is geworden, staat te lezen blz. 218—229.

5) Zie boven, blz. 163.

6) Verg. *Chron. Wind.* p. 522.

letterkundige voortbrengselen zijner pen in de landtaal. Ach, waarom schreef hij niet alles daarin, gelijk Mande dit heeft gedaan? Misschien zou zijn naam er minder wereldkundig door zijn geworden (iets, waaraan hijzelf trouwens nooit heeft gedacht), maar hij zou thans in hoogere mate den meer vaderlandschen roem bezitten, één onzer beste prozaïsten uit den aanvang der vijftiende eeuw, één der grondleggers onzer stichtelijke volksliteratuur te zijn geweest. Nu gaat in dit opzicht Hendrik Mande hem voor [1]. Doch laat ons niet vergeten, dat deze laatste hem twintig jaren heeft overleefd en dus alweer verder stond van den tijd, toen alles Latijn moest wezen, en nader bij de dagen, waarin de Nederlandsche letterkunde zich al meer en meer zelfstandig verhief.

Gerlacus Petersz. was de tweede broeder, die in het klooster stierf, en de eerste, die in de kerk vóór het koor werd begraven [2]. Zijn naam bleef in eere als die van Windesheims grootsten schouwer [3]. Ook zijne gehoorzaamheid werd zeer geroemd [4]. Het heerlijkst getuigenis aangaande hem is wel dat van Johan Brinckerinck, die verklaarde, eene gansche week een beter mensch te zijn, als hij broeder Gerlacus de mis had hooren lezen [5].

IX. Johan Schutken [6].

De lezer stelle zich een man voor van middelmatige lengte,

1) Daarenboven blijft het nog altijd de vraag, in hoeverre de eerste brief door Johan Schutken herzien, en de tweede geheel door hem omgewerkt is, zoodat de verdiensten van Gerlacus Petersz. als Nederlandsch prozaschrijver kleiner, en die van Schutken grooter zouden worden. Verg. Moll, a. w. blz. 217.

2) *Chron. Wind.* p. 521: „ante chorum"; p. 533: „ante chori ianuam".

3) l. l. p. 521 seq, 529; verg. ook p. 114, 524, 525, 526.

4) Zie Moll, a. w. blz. 161, noot 4; verg. bij het daar medegedeelde, Brinckerinck's sermoen „Van der ghehoersamheit" (afgedrukt in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV), blz. 130.

5) Zie Moll, a. w. blz. 162.

6) Wat men van Schutken weet, is ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 356 seq, 523, 524, 528 seq, 575—590. Ofschoon Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 561, en Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 726, hem als vertaler vermelden, is toch de hoogleeraar Moll de eerste, die in lateren tijd de aandacht op hem gevestigd heeft, namelijk in zijne vroeger genoemde monographie over Gerlacus Petersz. (Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II),

dor van huid en zóó mager, dat men, om de gewone uitdrukking te bezigen, al zijne beenderen kan tellen. Hij denke zich dien man als het ware begraven in zijne cel, omringd van boeken, beurtelings schrijvende, lezende, peinzende, biddende, in de beschouwing van God verzonken, een waar kluizenaar, een als uit de dooden verrezen anachoreet [1]).

Deze persoonsbeschrijving — wij gevoelen het — is niet bijzonder innemend. Doch zij is waar, en met Johan Schutken durven wij het er gerust op wagen, zijn portret in het minst niet te versieren, wijl bij hem het minder behagelijk uiterlijk door een hoogst achtenswaardig innerlijk meer dan dubbel vergoed wordt. Want hij is een type van kinderlijke vroomheid en mannelijke braafheid, van voortdurende werkzaamheid en onvermoeide bereidvaardigheid om de raadsman van anderen te zijn. De meest godvruchtigen komen tot hem, als zij opwekking van hun gemoedsleven verlangen [2]). Hij wordt geacht, nooit eene doodzonde te hebben bedreven [3]). Voor alles weet hij tijd te vinden [4]). De klerken en leekebroeders staan onder zijn geestelijk toezicht [5]), en twaalf jaren lang doet hij dag aan dag meer voor hen, dan waartoe hij verplicht is [6]). Daarenboven is hij een voortreffelijk en ijverig kopiïst [7]), een kunstvaardig schrijver van muzieknoten [8]), zeer bedreven in de Heilige Schriften [9]) en een uitstekend overzetter in de landtaal [10]).

---

blz. 159—161, 217, 232, alsmede in zijne *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 331, 333v. In welke familiebetrekking Johan Schutken stond tot Aleid Schutken, eene zeer rijke, vrome vrouw, die zichzelve en al het hare aan het klooster gaf, en tot haren dood vrouwelijken arbeid te Windesheim verrichtte (*Chron. Wind.* p. 44; verg. boven, blz. 66, noot 6), is mij niet gebleken.

1) *Chron. Wind.* p. 576, 579.

2) Zelfs Johan Vos, Hendrik Mande en Gerlacus Petersz deden dit. Zie *Chron. Wind.* p. 581.

3) *Chron. Wind.* p. 575; verg. boven, blz. 178.

4) l. l. p. 583—587.

5) l. l. p. 356 seq.

6) l. l. p. 580.

7) l. l. p. 579, 580.

8) Ibidem.

9) l. l. p. 576, 580.

10) l. l. p. 579, en zie beneden, blz. 286—288.

Reeds verscheidene malen hebben wij Johan Schutken in den loop van dit werk ontmoet, het laatst bij de behandeling van Gerlacus Petersz. [1]). Meestal werd hij dan ter onderscheiding van de andere broeders »klerk" genoemd. Hij was namelijk een leerling van Gerrit de Groote en Florens Radewijns [2]), die wel tot geestelijke (clericus) maar nooit tot priester werd bevorderd [3]), die wel bij de stichting des kloosters [4]) als broeder des gemeenschappelijken levens [5]) naar Windesheim kwam, maar aldaar, om welke reden ook, nooit als koorbroeder werd ingekleed en geprofest [6]). Hij kan dus, buiten hetgeen hij nog verder te beteekenen heeft, tevens gelden als vertegenwoordiger van de vroomste, edelste, meest bekwame kloosterlingen, die niet in de Orde waren opgenomen. Indien toch bij iemand, dan bleek in hem, dat niet het gewaad de wijding, niet de kerkelijke rang de geestelijke waarde, niet de uitwendige zalving het ware priesterschap maakt.

Te Windesheim bestond de gewoonte, dat de zielzorg der klerken en leeken aan een ouderen klerk of priester werd opgedragen. Tot dezen mochten zij dan vrijelijk gaan, om hem de geheimen van hun hart te openbaren, hem raad te vragen tegen de verzoekingen, die hen bedreigden, en aanwijzing van hem te ontvangen, hoe zij in het goede konden vorderen [7]). Zulk een »frater consiliarius", gelijk men hem noemde [8]), was ook Schutken [9]),

---

1) Zie boven, blz. 111, 159, 177v, 178v, 181, 183, 196v, 274, 276v.

2) *Chron. Wind.* p. 575.

3) l. l. p. 576.

4) l. l. p. 588.

5) l. l. p. 576.

6) Verg. boven, blz. 109—111.

7) *Chron. Wind.* p. 356; verg. boven, blz. 152, noot 2. Het geschiedde vooral op de feestdagen. Zie l. l. p. 580.

8) l. l. p. 361, 523, 524, 580, 581.

9) l. l. p. 523, 524, 580, 581. Dezelfde betrekking werd ook bekleed door den later tot priester gewijden klerk Albert van Winbergen of van Wijnbergen, een rijk Geldersch edelman, die te Windesheim donaat werd en er bijna dertig jaren de post van refectorarius vervulde (zie over hem *Chron. Wind.* p. 120, 356 seq, 591—600; Dumbar, *Analecta*, tom. II, p. 164; verg. boven, blz. 115, noot 5; 116; 136, noot 1; 178; 183). Ten tijde van Busch was de zielzorg der klerken en leeken toevertrouwd aan zekeren Sulpitius, priester (*Chron. Wind.* p. 357), die v. Wijnbergen als refectorarius was opgevolgd (l. l. p. 600).

en de betrekking, waarin hij hierdoor tot den klerk Gerlacus Petersz. kwam te staan, legde den grondslag tot de innige vriendschap, die de beide mannen, ofschoon in leeftijd verschillende [1], bleef verbinden, ook nadat Gerlacus onder de profesbroeders was opgenomen [2].

Een man als Schutken kon niets ten halve doen. Zijn diep plichtsgevoel en innige nauwgezetheid deden hem niet vragen, met hoe weinig mogelijk hij volstaan, maar hoeveel mogelijk hij volbrengen kon. Daarenboven, wat hij eenmaal begon, dat zette hij ook voort. Een merkwaardig voorbeeld daarvan levert het volgende. Gelijk wij vroeger zagen, moest er in de reventer der koorbroeders dagelijks, zoowel des voormiddags gedurende het noenmaal als des namiddags onder de collatie, iets stichtelijks worden voorgelezen [3]. In de reventer der conversbroeders mocht hetzelfde geschieden, maar het behoefde niet [4]. Hieruit schijnt men te mogen opmaken, dat het bij de leekebroeders nog veel minder noodig was. Doch Schutken, ofschoon ieder oogenblik waarde voor hem had [5], hield ongeveer twaalf jaren vol, bijna dag aan dag, de beide keeren dat zij te eten kregen, voor hen te lezen, en mondeling uit te leggen wat nadere verklaring scheen te behoeven. Eerst wanneer allen gedaan en de reventer verlaten hadden, zette hij zich neder, om het noodige voedsel te gebruiken [6].

Deed hij alzoo in zijne betrekking als »consiliarius" en door zijne gesprekken met allen, die hem uit het klooster en van elders kwamen bezoeken, veel nut [7], zijne eigene vroomheid onderhield

---

1) Gerlacus Petersz. stierf in 1411 als drie en dertigjarige (zie boven, blz. 272); Johan Schutken in 1423 (*Chron. Wind.* p. 589) als „senex" (l. l. p. 575, 588, 589).

2) Over een aandoenlijk bewijs van vriendschap, door Schutken, Vos en zekeren conversbroeder Bartholomaeus Herbolt aan Petersz. geschonken, zie boven, blz. 274.

3) Zie boven, blz. 156—158.

4) Zie boven, blz. 157, noot 2.

5) *Chron. Wind.* p. 585.

6) l. l. p. 580.

7) l. l. p. 581 seq; verg. ook p. 576. Busch roemt zeer zijne menschenkennis (p. 580), en herinnerde zich met blijdschap de vrome indrukken, die hij zelf van Schutken had ontvangen (p. 581).

hij op eene wijze, die van dezelfde nauwgezetheid getuigde. Reeds zagen wij, hoe hij zijne cel als zijn aardsch paradijs beschouwde, en haar door de bepeinzing van de dingen des hemels tot een hemel maakte [1]). Dikwijls stelde hij er zich voor het aangezicht van God [2]), en had er een voorsmaak van de tegenwoordigheid des Heiligen Geestes en van den omgang met de Engelen, door evenals zij »God te bekennen, te beminnen, te aanschouwen, te genieten" [3]). Des daags en des nachts in geestelijke vreugde devotelijk verkeerende, onderwierp hij zichzelven en alles wat hij maar kon, aan den goeden, volmaakten en welbehagelijken wil van Jezus [4]). Door de overdenking van het lijden des Heeren werd hij zóó ontgloeid, dat het hem was, of hij onder het kruis stond, ja zelf daaraan hing. En dan drong hij in den geest »door de opene wonden tot aan Jezus' hart", en voelde, »door de vurige pijlen der liefde gewond, de brandende min, die hem eeuwig beminde" [5]). . . . De lezer bemerkt, dat wij hier midden op het gebied van het piëtisme staan.

Van het piëtisme alleen? Schutken is bovenal de meest zuivere vertegenwoordiger van het methodisme te Windesheim [6]). Zijne zucht naar orde en zijn streven om zooveel mogelijk voor alles tijd te vinden, werkten daartoe ongetwijfeld mede. Geen der kloosterbewoners toch had, zoowel voor zijne geestelijke oefeningen als voor zijne werkzaamheden, eene meer geregelde dagverdeeling dan hij [7]). Des morgens omstreeks vier uren stond hij op, maakte onder het uitspreken van de daarbij behoorende woorden het teeken des kruises, en bad een klein formuliergebed. Daarna kleedde hij zich al biddende, overdenkende, en het eerste der voor dien dag bestemde »goede punten" [8]) zich voor-

---

1) Zie boven, blz. 159.

2) „Deo se praesentavit"; „se Deo in caelis praesentando". *Chron. Wind.* p. 577; verg. boven, blz. 179, noot 4, blz. 181.

3) *Chron. Wind.* p. 577 seq; zie ook p. 576 seq. en p. 584.

4) „Seipsum totum et cuncta quae unquam potuit.... resignavit." *Chron. Wind.* p. 585.

5) Ibidem. Verg. boven, blz. 177v, waar de woorden in hun geheel zijn medegedeeld.

6) Verg. boven, blz. 178v.

7) *Chron. Wind.* p. 583, 585.

8) Zie boven, blz. 163.

zettende, aan. Vervolgens wekte hij de klerken en eenige anderen, keerde in zijne cel terug, las er de metten en de priem »De Domina" met de zeven psalmen achter elkander af, en zette tot vijf uren zijne devotie voort [1]). Nauwelijks werd omstreeks dezen tijd het teeken tot de mis gegeven [2]), of hij ging naar de kerk, plaatste zich achteraan tusschen de leeken, om te bidden, en was weldra in de zoetste overpeinzingen en allerlei piëtistische aandoeningen verzonken [3]).

Zoo begon hij iederen dag; ziehier hoe hij hem eindigde. Alvorens zich te bed te begeven, hield hij kapittel over zichzelven [4]), door het instellen van een streng onderzoek naar zijne tekortkomingen in gedachten, woorden en daden, en door nauwkeurige berekening, hoeveel hij vooruit of achteruit was gegaan. Daarna smeekte hij God om vergiffenis en bijstand, vatte een nieuw voornemen op, las éénmaal het »Pater noster", éénmaal het »Credo", kuste de mat [5]), besteeg het bed, en sliep onder het overdenken van een of ander kerkelijk lied vromelijk in.

Zoo keerden dezelfde oefeningen dagelijks in dezelfde orde terug [6]). Bidden en werken, lezen en peinzen, ja elke soort van gebed of arbeid, lectuur of overdenking had nog weer een bepaalden tijd. Des morgens een dankgebed [7]), des daags een lofgebed [8]), des avonds een smeekgebed [9]). Iederen dag een gebed voor de levenden en een gebed voor de dooden [10]). In de vroegmis de bepeinzing van Gods oneindige barmhartigheid [11]); na afloop van het noenmaal de overdenking van de vier uitersten des menschen [12]). Onder het eten bij iederen afzonderlijken schotel een »Gratias" of een »Ave Maria" [13]); onder het werken me-

---

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 583.
2) Verg. boven, blz. 165.
3) *Chron. Wind.* p. 583 seq
4) Zie over het „kapittel houden" boven, blz. 169v.
5) Zie tot recht begrip hiervan boven, blz. 170, noot 1, en verg. blz. 183.
6) *Chron. Wind.* p. 583, 585.
7) l. l. p. 583.
8) l. l. p. 577.
9) l. l. p. 586.
10) l. l. p. 585.
11) l. l. p. 584.
12) l. l. p. 586. Zie over de zoogenaamde „vier uitersten" boven, blz. 160.
13) l. l. p. 585 seq.

nig schietgebied [1]). Bij het verlaten van de cel een bijbeltekst of een ander goed punt als wapen tegen mogelijke verzoeking [2]); bij het terugkeeren in de cel een »Veni sancte Spiritus" of iets dergelijks [3]). En opdat ook de feesttijden het hunne mochten hebben, hield hij er voor de verschillende dagen van Christus, Maria en sommige Heiligen eene afzonderlijke, niet kleine devotie op na [4]).

Dit voert ons ten slotte tot de letterkundige werkzaamheden van dezen, ondanks zijne piëtistische en methodistische overhellingen, merkwaardigen man. Om aan de eischen der gezegde devotie te beter te voldoen, vervaardigde hij voor de genoemde feestdagen vele liederen en gezangen, van welke helaas geen enkel tot onze kennis is gekomen, maar die door Busch als sierlijk en liefelijk en als van des schrijvers geloof, hoop en liefde getuigende, worden geroemd [5]).

In welke taal deze hymnen waren gedicht, weten wij niet, maar het kan nauwelijks anders dan in het Dietsch zijn geweest. Johan Schutken toch zou eerder een lied uit het Latijn in de landtaal hebben overgebracht, dan er zelf een in het Latijn te schrijven. Hij zette te Windesheim eene der meest merkwaardige werkzaamheden van Gerrit de Groote voort. Was er in dezen laatste nauwelijks iets, wat niet naar het wezen der zaak, meestal in dezelfde vormen, soms tot in kleinigheden toe, bij zijne volgelingen werd teruggevonden [6]), Johan Schutken nam, om zoo te zeggen, van den geëerden meester de taak over, om kerkelijke boeken en stichtelijke geschriften ten behoeve der leeken in het Dietsch te vertalen. Had De Groote de »Horae Beatae Virginis", het »Officium defunctorum", de zeven boetpsalmen en dergelijke in de landtaal overgebracht [7]), Schutken deed hetzelfde met de evangelie-pericopen voor het gansche jaar, den

---

1) *Chron. Wind.* p. 585, 578; zie ook p. 577.

2) l. l. p. 578 seq.

3) l. l. p. 579; verg. boven, blz. 179.

4) l. l. p. 587.

5) Ibidem; verg. boven, blz. 224, noot 3, waar de woorden van Busch zijn afgedrukt.

6) Zie boven, blz. 53.

7) Zie boven, blz. 46, noot 1, de aldaar aangehaalde schrijvers, en *Chron. Wind.* p. 9.

psalter en andere kerkboeken [1]). Had De Groote aan de genoemde »Getijden" en sommige moeielijke psalmen eenige verklaringen toegevoegd tot beter verstand [2]), Schutken verrijkte zijne vertaling van den psalter met aanteekeningen, aan de schriften der Kerkvaders ontleend [3]).

En dit is het dan, wat dezen man ook op letterkundig gebied een eigenaardigen stempel gegeven, en hem in de Windesheimsche kloostermaatschappij bovenal tot een vertegenwoordigend persoon gemaakt heeft. Terwijl wij in Petersz. en Mande verdienstelijke Nederlandsche auteurs leerden kennen, ontmoeten wij in Schutken een Nederlandsch vertaler. De klerk te Windesheim, die der leeken raadsman moet wezen, gevoelt behoefte aan stichtelijke boeken, die hij hun in handen kan geven, en terwijl hij zich tot taak stelt, hun tweemaal 's daags iets godsdienstigs voor te lezen, bemerkt hij, dat er gebrek is aan de gewenschte lectuur in het Dietsch [4]). Wat doet hij? Hij zet zich aan het vertalen, en het verdient opmerking, dat hij zijne zorg in de eerste plaats tot de evangelie-lessen en den psalter uitstrekt, en deze met eigene hand in ronde letter op perkament of francijn ten gebruike van de leeken in het klooster schrijft [5]).

Zijn er proeven van zijne vertaalkunst overgebleven? Wij twijfelen er nauwelijks aan, maar wie zal, al ontmoet hij ze in eenig handschrift, met zekerheid zeggen, dat zij van Schutken zijn? Van hoogst geachte zijde [6]) is de mogelijkheid te kennen gegeven, dat de »Epistelen en evangeliën met de sermoenen van het geheele jaar", die van 1478 tot '96 minstens elf malen zijn gedrukt [7]), van hem zouden kunnen afkomstig wezen, en de gis-

---

1) *Chron. Wind.* p. 579.

2) Zie de genoemde schrijvers.

3) *Chron. Wind.* p. 579.

4) Dat er intusschen nog al eenige Dietsche boeken te Windesheim waren, blijkt hieruit, dat Johan Schutken daarover afzonderlijk was gesteld. *Chron. Wind.* p. 579.

5) *Chron. Wind.* l. l.

6) Namelijk door den hoogleeraar Moll in zijne *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 333v; verg. ook denzelfden, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866, blz. 239.

7) In 1477 waren reeds te Gouda bij Ger. Leeu de *Ewangelien vanden gheheelen iaer*, alsmede de *Epistelen ende ewangelien vanden gheheelen iaere* in

sing uitgesproken, dat onze vaderen misschien wel »Sint Paulus' epistelen met de glossen" en andere gedeelten der Heilige Schrift, die in onze kloosterbibliotheken van de vijftiende eeuw voorkwamen 1), aan hem te danken hadden. Geen vermoeden nochtans schijnt méér voor zich te hebben, dan dat de voortreffelijke overoude vertaling van het »Soliloquium", die wij reeds vroeger hebben vermeld 2), door hem zal zijn vervaardigd 3). Mocht het te eeniger tijd blijken, dat dit waarlijk zoo is, dan zal de naam van Schutken op het gebied onzer vaderlandsche letterkunde voor goed gevestigd zijn, en hij ook dáár in éénen adem met dien van Petersz. en Mande moeten genoemd worden. En deze drie mannen zullen dan, tenzij er andere nog gelukkiger vondsten worden gedaan, de drie beste prozaschrijvers van Windesheim blijven.

Johan Schutken, die ondanks al zijne braafheid zich niet op zijne goede werken liet voorstaan, maar verklaarde alleen op God te vertrouwen 4), stierf aan de longtering, den 23sten Januari 1423 5). Hij had meer dan veertig jaren onder de broeders verkeerd 6), van 1383 tot '87 in het fraterhuis te Deventer, van 1387 tot zijnen dood in het klooster te Windesheim 7). Zijn stoffelijk overschot werd in den trans vóór zijne cel bijgezet 8), en een reeds bejaarde broeder zag in een visioen, dat hij drie uren in het vagevuur werd gehouden. Op de vraag, hoe eene zóó reine ziel zóó lang buiten den hemel moest blijven, wist men

---

het licht verschenen. Zie Holtrop, *Catalogus librorum saeculo XV° impressorum*, Hag. Com. 1856, p. 243, 150, verg. ook p. 276; Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, n°. 685, 686.

1) Zie Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl, IV), blz. 240.

2) Zie boven, blz. 277.

3) Ook dit vermoeden is het eerst uitgesproken door den hoogleeraar Moll in het *Kerkhistorisch archief*, dl. II (1859), blz. 217, 232.

4) *Chron. Wind.* p. 588; verg. boven, blz. 196v.

5) l. l. p. 588 seq. D. i., als zijnde vóór Paschen, zooveel als 1424.

6) l. l. p 588.

7) Dit volgt uit de woorden (l. l. p. 588): „Cum igitur ab initio fundationis Monasterij nostri, per annos plusquam quadraginta, multum devote, sancte et religiose inter fratres vixisset", in verband met zijn sterfjaar. Ook uit p. 582 blijkt, dat hij vóór den dood van Florens Radewijns, d. i. vóór 1400, te Windesheim moet zijn geweest.

8) *Chron. Wind.* p 589; verg. boven, blz. 68, noot 4; blz 77, noot 4.

geen ander antwoord te vinden, dan dat de overledene weleens een weinig onbillijk in zijn oordeel was geweest [1]).

X. Johan Busch [2]).

Wat Johan Busch in den kring, die ons bezig houdt, vertegenwoordigd heeft, zal nauwelijks behoeven herinnerd te worden.

---

1) *Chron. Wind.* p. 589 seq. Ook in het afkeuren van alles, wat met de oorspronkelijke gewoonten der Deventersche vaderen streed, ging hij zonder aanzien des persoons te werk (l. l. p. 582).

2) De groote bron voor de levensgeschiedenis van Johan Busch is zijn eigen werk *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brunsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II, p. 476—506, 806—970; zie ook aldaar, p. 971). Ook zijn *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, bevat meer of minder belangrijke bijdragen (bijv. p. 109, 146, 188, 201, 284, 315, 325 seq, 334, 341, 468, 469 seq, 581), vooral ook tot kennis van zijne vorming (p. 581, 601, 604, 607, 612—614, 615, 624, 626), van zijn inwendig leven (p. 315, 405, 590) en van zijne godsdienstige begrippen (p. 19, 30 seq, 64, 294, 313, 314, 345 seq, 346 seq, 353, 378, 387, 392, 401, 438, 439 seq, 467—471, 517—519, 519 seq, 563, 578, 589 seq, 628, 629—636). Eene flinke, echt wetenschappelijke monographie over Busch bestaat er nog niet, hoe gewenscht zij ook voor de geschiedenis der kerk en voor die der beschaving zou wezen. Intusschen schijnt het mij noodig, dat daaraan eerst eene betere uitgave van 's mans werken, met name van zijne *Reformatio monasteriorum*, voorafga. Zonder dezen voorbereidenden arbeid en zonder plaatselijke onderzoekingen in Duitschland zou de bedoelde monographie niet aan den eisch beantwoorden, en het verschijnen van eene waarlijk goede misschien voor altijd in den weg blijven staan. Een kort chronologisch overzicht van 's mans leven gaf Leibnitz in zijne reeds genoemde *Scriptores rervm Brunsvicensivm*, tom. II, Introductio, p. 41 seq. Meer uitvoerig en niet onverdienstelijk is de „Notice", getiteld *Busch*, door Goethals (in zijne *Histoire des lettres, des sciences et des arts en Belgique et dans les pays limitrophes*, Brux. 1840, tom. I, p. 57—82). Degelijker is het opstel van Bok, *Johannes Busch* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, eerste jaarg., Amst. 1856, blz. 159—180). Meer aangenaam om te lezen dan wetenschappelijk diep is de „Vortrage" van Grotefend, *Der Einflusz der Windesheimer Congregation auf die Reformation der Niedersächsischen Klöster* (in de *Zeitschrift des historischen Vereins für Niedersachsen*, Jahrgang 1872, Hannov. 1873, S. 73—88). Voorts werd op het groot belang van Busch en zijne kloosterhervormingen gewezen door Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 221—225, en een en ander van deze laatsten medegedeeld door Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iv (Bonn, 1835), S. 272—285. — Over de werken van Busch, alsmede over de uitgaven en handschriften daarvan, zal eenige bladzijden verder uitvoerig worden gehandeld.

Hij was de voornaamste geschiedschrijver en de grootste klooster hervormer, dien Windesheim heeft voortgebracht. Want ofschoon Willem Vornken eene »Epistola de prima institutione monasterii in Windesem" schreef 1), wat is deze brief in vergelijking met het »Chronicon Windesemense" en het niet minder uitvoerig werk »De reformatione monasteriorum"? En hoewel mannen als Godfried van Tiel, Hendrik Löder en anderen 2) zich op het gebied der kloosterhervorming hoogst verdienstelijk hebben gemaakt, wie heeft daaraan zooveel gedaan als Busch? Zonder hem zou de geschiedenis zoowel van het klooster als van het kapittel van Windesheim schier geheel in het duister liggen, en het laatstgenoemde nooit de uitbreiding verkregen en den invloed gehad hebben, waardoor het zich heeft gekenmerkt. Dat wij hem onder de vertegenwoordigers van het leven en streven der Windesheimsche broeders eerst nu noemen, geschiedt, omdat hij de aangewezen persoon is om den overgang te vormen tot de twee laatste hoofdstukken van ons werk, waarin over de geschiedenis der kloostervereeniging en haar invloed op de algemeene, inzonderheid op de zedelijke beschaving zal worden gehandeld. De lezer zelf zal weldra bemerken, dat hij door Busch op een wijder gebied wordt geplaatst; dat hij aan zijne hand Windesheim gaat verlaten, om zich diep in Duitschland te begeven; dat hij in eene andere sfeer, ja als het ware in eene andere atmosfeer wordt overgebracht. Na deze voorloopige vingerwijzingen vatten wij de pen op, niet om eene biographie van den merkwaardigen man te leveren, maar om in het algemeen aan te duiden, wat hij op geschiedkundig gebied beteekend, en in den Windesheimschen kring vertegenwoordigd heeft.

Als Gerrit de Groote op zijne tochten Zwolle bezocht, nam hij aldaar zijn intrek bij een zijner vrienden, Alfred Gruter, lid van den raad der stad. Deze had eene dochter, een zwakkelijk meisje, over welks leven de vader zich niet weinig bekommerde. »Mijne Margaretha", zeide hij eens tot De Groote, »sukkelt nu al twaalf of dertien jaar erg, en ik vrees, dat zij binnen kort

1) Zie deze *Epistola* naar H. S. n°. 349 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, en H. S. n°. 335 der „Aevi medii scriptores ecclesiastici" in de Bibliotheek der hoogeschool te Utrecht, afgedrukt in Bijlage I.

2) Zie over hen beneden, in Hoofdstuk VII.

wel zal sterven". Doch meester Gerrit, die in geneeskundige zaken niet onbedreven was [1]), troostte hem, zeggende: »Vrees daarvoor niet; zij zal nog een flink man ter wereld brengen" [2]). Margaretha trouwde, kreeg twee kinderen, een zoon en eene dochter, verloor na drie jaren haar man, hertrouwde, werd wederom moeder, en het kind, toen uit haar geboren (1399 [3]), was onze Johan Busch [4]).

De ouders gaven hem eene zorgvuldige opvoeding, en, gelijk hij zelf later vromelijk opmerkte, God schonk hem een leerzamen geest. Op zijn vijftiende jaar werd hij bevorderd naar de hoogste klasse der Zwolsche school, aan wier hoofd de voortreffelijke Johan Cele stond [5]), waar twee of drie Parijsche meesters in de vrije kunsten onderwijs gaven, en waar men van achthonderd tot duizend leerlingen op de schoolbanken zag. Busch, die wel eenig gevoel van eigenwaarde bezat, achtte zich tusschen zijn zeventiende en achttiende jaar in het Grieksch, de logica en de philosophie zóó bedreven, dat hij meende, daarin te Zwolle niet meer te kunnen vorderen. Hij redetwistte er vaak met de genoemde Parijsche magisters, en beeldde zich in, dat zij dwaalden en dat hij de zaak aan het rechte einde had. Intusschen moet het hem reeds toen niet aan bekwaamheid hebben ontbroken. Een gedeelte toch van het onderwijs werd hem toevertrouwd, namelijk dat der vijfde klasse, waar somtijds meer dan zestig of tachtig scholieren zaten, dien hij les gaf in de logica en in het Grieksch. Eene poos stond hij zelfs aan het hoofd der derde klasse. Hooger kon hij het niet brengen, want de tweede en de eerste waren onder de leiding der magisters [6]).

---

1) Zie boven, blz. 19.

2) Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 937c. Ik zal dit werk voortaan aanduiden met de verkorting *Ref. mon.*, en ten einde het naslaan gemakkelijker te maken, met de letters a, b, c, te kennen geven, of het eerste, tweede of derde gedeelte der pagina is bedoeld.

3) Dat 1399 het geboortejaar van Busch is, blijkt uit *Ref. mon.* p. 955c.

4) *Ref. mon.* p. 937b. Uit p. 938b blijkt, dat de dochter later profeszuster te Diepenveen werd, en dat de zoon niet ten klooster ging, maar in het land van Gulik woonde. Aangaande de ouderlijke nalatenschap, die niet onaanzienlijk was, kan men iets vinden p. 938b.

5) Zie over hem boven, blz. 217, noot 5.

6) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 477a.

De ouders van den jongeling, die wel gaarne met hem wilden schitteren, wenschten thans dat hij naar Erfurt zou gaan, om er den doctorstitel te verwerven. Hij daarentegen — en het pleit voor den ernst van zijn hart — meende, dat een gansch andere weg moest worden ingeslagen. »Wat zou het u baten", zoo sprak hij op zijne gewone plastische wijze tot zichzelven, »of gij al doctor waart en een veelkleurigen, met bont gevoerden tabberd droegt, en of iedereen al tot u zeide: »goeden morgen, heer doctor!" en gij moest na dit leven ter helle varen, om er eeuwig te branden!".... En gelijk eene bepaalde gedachte den mensch soms overal vervolgt, zoo was zijne ziel gedurig bezig met het denkbeeld van eeuwige zaligheid en eeuwige straf, en lieten de schijnbaar zoo eenvoudige woorden »eeuwiglijk en immermeer" hem nauwelijks los. Eindelijk, een kloek besluit. Hij nam zich voor, ouders, bloedverwanten en vrienden te verlaten, en ten klooster te gaan. Ondanks vaderlijke redeneeringen en moederlijke smeekingen en ouderlijke tranen, bleef hij aan dit voornemen getrouw. Slechts de zuster zijner moeder ondersteunde zijn pogen 1).

Waar thans heen? Aan geen enkel klooster had de jongeling kennis, doch een vroom priester in het Zwolsche fraterhuis, Gerrit van Calcar junior 2), zond hem met een aanbevelingsbriefje naar Windesheim. Hij ging er heen, werd er welwillend ontvangen, en kreeg een goeden indruk van het klooster. Toch liet men hem maar niet zoo dadelijk tot den proeftijd toe 3). Nadat hij anderhalf jaar te Windesheim was geweest, werd hij den 6^{den} Januari 1419 4) met nog drie anderen door den prior Vos

1) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 477^{b}; zie ook p. 938^{a} en 954^{a}. De bedoelde moeders zuster heette Mechteld Bomgarten (p. 938^{a}). Zij verschafte hem vijftig gouden schilden of ongeveer zeventig Rijnsche guldens, en de noodige stof voor een kloostergewaad (p. 938^{a}). Het geld kwam aan het convent (p. 938^{b}); de stof werd tot kleeding van andere broeders gebruikt (p. 938^{c}).

2) Wel te onderscheiden van zijn ouderen naamgenoot, Gerrit Scadde van Calcar, den eersten rector van dit huis, die reeds in 1409 was gestorven, en over wien men zien kan Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 84v, maar vooral Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri* (H S. n°. 346 der Kon. bibl. te 's Gravenhage), fol. 5^{v}—6^{v}, 9.

3) Ook Dirk van Herxen (zie over hem boven, blz. 88, noot 5, en 238, noot 2) beval hem nogmaals aan. *Ref. mon.* p. 477^{c}.

~~4) D. i., als zijnde vóór Paschen~~, zooveel ~~als het jaar 1420~~.

ingekleed, en juist een jaar daarna met hen te zamen geprofest 1).

Busch was destijds nog een onbedreven jonkman van iets meer dan twintig jaren. Hij, die later honderd twintig steden bezocht, had toen geene andere stad dan Zwolle gezien. Hij, die eenmaal zes duizend achthonderd mijlen tot het hervormen van allerlei kloosters zou afleggen 2), had zich toen nooit verder dan drie mijlen buiten zijne geboorteplaats begeven. Hij, die in vervolg van tijd zooveel wereldburgerschap, zooveel menschenkennis, zooveel gevatheid bezitten, en zich bij de meest verschillende gelegenheden zoo recht practisch gedragen zou, werd toen nog beschouwd als iemand, die een goed kloosterling kon worden, maar te eenvoudig was om ooit buiten het convent te worden gezonden 3).

Toch was hij slechts vijf en twintig jaren oud 4), toen hij met nog een ander broeder uit Windesheim en twee uit Frenswegen bij Nordhorn 5) door den prior Vos tot het inrichten van een nieuw klooster werd afgevaardigd. Te Bodingen namelijk, in Bergsland, onder het bisdom Keulen, stond destijds eene kleine kapel met een houten Mariabeeld. Dit beeld, dat de »Moeder Gods" voorstelde met den van het kruis genomen Christus op haren schoot, lokte, het gansche jaar door, van heinde en ver, ja van meer dan dertig mijlen in den omtrek, breede scharen van mannen en vrouwen tot zich. Vooral op het feest van Maria-Visitatie was de toeloop groot, en de ontvangst van offer-

---

1) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 477c, 938a. Zie ook *Chron. Wind.* p 109, en de Naamlijst der koorbroeders, naar H. S. n°. 349 der Kon. bibl. afgedrukt in Bijlage V. Over eene bijzondere belofte van onderlinge liefde als grondslag van alle hervorming, door den prior Vos aan hem en Herman van Xanten vóór hunne professie afgenomen, zie *Chron. Wind.* p 334. Het schijnt, dat Busch daaraan later de beteekenis is gaan hechten eener bijzondere opdracht tot kloosterhervorming, door Vos aan hem en Herman van Xanten geschonken. Zie *Ref. mon.* p. 955b, en verg. ook p. 869c.

2) *Ref. mon.* p. 956a; verg. p 971a, en zie ook p. 954b.

3) l. l. p. 954a. Des te meer wekt de in noot 1 bedoelde opdracht verdenking.

4) Het geschiedde namelijk in 1424. Zie *Ref. mon.* p. 480b.

5) De Windesheimsche broeder was Dirk Liman uit Goch (zie over hem *Chron. Wind.* p. 108, 188); de twee broeders uit Frenswegen waren Arnold Huls en Willem Keppel (zie over hen beneden, in Hoofdstuk VII). *Chron. Wind.* p. 188; *Ref. mon.* p. 479b.

gaven in goud en zilver, in geld en andere voorwerpen aanzienlijk. Adolf, hertog van Berg [1]), wenschte, in overleg met vele geestelijken en ridders, van deze kapel een klooster van reguliere kanunniken onder het kapittel van Windesheim te maken, en na allerlei moeilijkheden, gelijk die plegen te ontstaan, wanneer er persoonlijke belangen en geldquaestiën in het spel zijn, kwamen 's Hertogs gezanten op de kapittelvergadering te Windesheim met het verzoek, dat men het nieuw te bouwen klooster opnemen, en zoo spoedig mogelijk »hervormde" broeders derwaarts zenden zou. Het verzoek werd toegestaan. De vier genoemde broeders togen naar Bodingen heen, en namen — dit doet ons een blik slaan in hetgeen men tot eene goede inrichting van nieuwe, en tot hervorming van reeds bestaande kloosters noodig achtte — een volledig stel Windesheimsche kerkboeken en een dubbel stel Windesheimsche kleederen voor twee personen mede. Zij bleven te Bodingen vier jaren, namen er negen kanunniken en de noodige leekebroeders aan, en keerden vervolgens terug [2]).

De reis naar Bodingen is in de levensgeschiedenis van Busch niet slechts merkwaardig, omdat zij de eerste is in de lange reeks van tochten, die hij tot kloosterinrichting en kloosterhervorming heeft ondernomen, maar ook omdat hij op die reis tot priester is gewijd. Wie den dom te Keulen bezoekt, wordt allicht door de indrukwekkende majesteit van het gebouw te veel aan-

---

1) Volgens het *Chron. Wind.* p. 187 heette hij Adolf; *Ref. mon.* p. 479c wordt hij verkeerdelijk Arnold genoemd. Adolf I of IX, hertog van Berg, ontwrong zijnen vader, Willem I of II, het bestuur in 1403, en regeerde als diens wettige opvolger van 1408 tot 1437. Hij staat in de geschiedenis bekend als een woest en heerschzuchtig, prachtlievend en zedeloos vorst, zoodat zijne stichting van het klooster te Bodingen wel geene godsdienstige bedoelingen zal hebben gehad, ofschoon hij zelf, door wroeging gekweld, zijn leven in eene abdij besloot. Zie over hem Teschenmacher, *Annales Cliviae*, *Juliae*, *Montium* etc., Francof. 1721, p. 447—450; vooral Knapp, *Regenten- und Volks-Geschichte der Länder Cleve*, *Mark*, *Jülich*, *Berg und Ravensberg*, Cref. 1836 (zijnde de uitgave van 1831 met een ander titelblad), Bd. II, S. 484—487, 487—499, alsmede tot billijke beoordeeling van hem in verband tot zijnen tijd, Montanus, *Die Vorzeit der Länder Cleve-Mark*, *Jülich-Berg und Westphalen*, Solingen, 1837, Bd. II, 321—347.

2) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 479 seq; *Chron. Wind.* p. 186—188. Over den uitslag zie *Ref. mon.* p. 481a. Over het klooster Mariënberg te Bodingen zie beneden, in het Aanhangsel, no. 32.

gegrepen, om nog aan menschen te denken; en wie er aan menschen denkt, ziet allicht in verbeelding de hooge prelaten, die daar de mis bediend, of de koningen en keizers, die daar de knieën voor God gebogen hebben. Wie zal bij die grootsche figuren uit het verleden nog plaats vinden voor de eenvoudige schim van een Windesheimsch kloosterling? Maar die kloosterling heeft misschien meer zegen aangebracht dan vele hooge prelaten, en meer nut gedaan dan menig vorst. Hoe dit zij, de vijf en twintigjarige Johan Busch is óók in het koor dier kerk geweest; hij óók heeft er geknield gelegen, ja er één der allerplechtigste uren zijns levens doorgebracht; dáár is hij tot priester gewijd [1]).

Na zijn terugkeer uit Bodingen zal Busch eenige maanden te Windesheim hebben vertoefd, toen hij in Januari 1429 met vijf andere broeders tot eene vrij wat moeilijker taak werd geroepen. Thans gold het niet eene kloosterinrichting maar eene kloosterhervorming, of liever een mengsel van beiden. De zaak is tot kenschetsing van dien tijd te eigenaardig, om haar niet eenigszins uitvoerig te verhalen.

Te Ludingakerke, thans Achlum, bij Harlingen in Friesland, stond eene abdij, aan Sint-Maarten gewijd en door reguliere kanunniken der augustijner-orde bewoond. Althans, zij droegen dien naam. Er waren een paar priesters onder hen; de overigen bestonden uit dertig of vijftig conversen, die nooit van een regel van Augustinus gehoord, en nog veel minder de kloostergelofte gedaan hadden. Zij droegen witte kleederen, kappen en scapulieren, omdat zij het indertijd zoo hadden gevonden, en liepen voorts gewapend, daar zij zich met de bewoners van een naburig cistersiënser-klooster tot onderlinge hulp verbonden, en het omliggende land aan zich onderworpen hadden. Nog meer: zij leefden in onverholen ontucht; elk hunner had zijne bijzit. Hoe de zaak zoo lang voor den Bisschop verborgen bleef, mag in onzen tijd van openbaarheid een raadsel heeten, maar het duurde vele jaren, eer men er te Utrecht iets van bemerkte. In 1428 evenwel werd het Frederik van Blankenheim aangebracht. Hij liet er door afgevaardigden onderzoek naar doen, en bevond dat alles was, gelijk men gezegd had. Wijl deze zoogenaamde augustijner-regulieren nooit eenige gelofte

---

1) *Ref. mon.* p. 479a.

hadden afgelegd en dus eigenlijk geene regulieren waren, gaf hij hun volkomen vrijheid, het kloostergewaad uit te trekken, met hunne bijzitten te trouwen en in de wereld te gaan leven. Dit deden zij dan ook bijna allen. Slechts twee of drie bleven achter. Toen het klooster op deze wijze gezuiverd was, zond de bisschop naar Windesheim met verzoek, dat men de hervorming ter hand zou nemen. Ten gevolge hiervan werden eerst eenige broeders van Windesheim en van den Sint-Agnietenberg, en daarna nog twee uit eerstgenoemd convent naar Ludingakerke afgevaardigd. Tot deze twee laatsten behoorde Johan Busch 1). Zoo er ooit in eenig huis eene merkwaardige omkeering plaats had, dan was het hier. Want het klooster, waar nog in 1428 eene bandelooze menigte woonde, waar wapenen weerklonken en ontucht werd bedreven, was het volgende jaar een toevluchtsoord voor de vrome en eerzame regulieren van den Sint-Agnietenberg tijdens het Utrechtsche interdict 2), en dáár, waar men den

1) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 480 seq; zie ook *Chron. Wind* p 201, en verg. Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, Hag. Com. 1738, tom. III, p. 557. Dat het destijds ook in andere Friesche kloosters soms zeer ruw toeging, kan o. a. blijken uit p. 569—572 van laatstgenoemd werk. Nog op den 1sten April 1570 schreef Alva aan het kapittel van Windesheim, te Eindhoven vergaderd: „Werde, lieve, andechtige. Wy en hebben u nyet connen verzwygen, hoe dat in verleden tyden onse heylige Vader de paus ende de Coninck onse allergenedichste heer, aenmerckende die groote onordentlickheyt ende ongeschicktheyt der gheestlickheyt in Vrieslandt, spruytende daer vuyt dat de bisschoppen ende andere gheestlicke overicheyt wesende verre van daer geseten weynich opsehens daer op droeghen, om daer inne te remedieren, onder anderen voir goedt ende raedtsaem gevonden hebben eenen besunderen bisschop tordineren over Vrieslandt, die aldaer persoonlyck residerende mocht die gebreken ende ongeregeltheyt der gheestelicheyt daegelycx mercken, kennen ende weten ende daer inne oyck promptelyck remedieren" enz. (Belgisch rijksarchief te Brussel, *Correspondance de Brabant*, *Limbourg et Malines*, tom. X, fol. 36). Wijl men redenen noodig had, om de oprichting van het bisdom Friesland, dat evenals de andere grooten tegenstand ondervond, door te drijven, zal de zaak wel niet gunstiger zijn voorgesteld dan zij was, maar dat zij bestond, is zeker. Intusschen verdient het opmerking, dat Peter Jacobsz. van Thabor in zijne *Historie van Vriesland* op het jaar 1424 aanteekent: „Want doe ter tyt groet deuotie in Vrieslant was, niet alleen in den cloesteren, mer oeck inden ghemeinen priesteren, ende oec in dat slechte volc" Zie Visser en Amersfoordt, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis*, Leeuw. 1824, st. I, blz. 5.

2) Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 57—61, *Chron. Wind.* p.

zoon van een convers en van eene non tot abt had gehad, vond de innige Thomas a Kempis zijn »hoeksken", om zijn »boeksken" te lezen, of wel om een zijner van vroomheid overvloeiende werken te schrijven.

Ware het ons doel, een zooveel mogelijk volledig overzicht te leveren van alles, wat er met en door Johan Busch is geschied, dan zouden wij thans moeten stilstaan bij zijne kloosterinrichting te Beverwijk [1]), zijn rectorschap in het vrouwenklooster Bronope bij Kampen [2]), zijne benoeming tot prior te Segeberg [3]), zijne betrekking als sacristein te Windesheim [4]), zijn suppriorschap te Wittenburg [5]). Doch het is ons niet te doen om een feit meer of minder, alleen om de historische beteekenis van zijn persoon. Slechts wat die beteekenis in het licht kan stellen, heeft ditmaal voor ons waarde en zetten wij een weinig nader uiteen.

En dan ligt zijne luisterrijke hervorming van het Sint-Bartholomaeus-convent te Sulta [6]), niet verre van Hildesheim, het eerst aan de beurt. Het zoo even genoemde klooster te Wittenburg namelijk, dat in 1423 door Windesheimers uit Frenswegen hervormd en eenigen tijd daarna in het Kapittel opgenomen was [7]), muntte weldra zóózeer in het goede uit, dat het concilie van Bazel bij afzonderlijke acte van 1435 aan dit klooster en dat van Windesheim opdroeg, de augustijner-kloosters van beiderlei

---

143 seq. Zie voorts over het Sint-Maartensklooster te Ludingakerke beneden, in het Aanhangsel, n°. 36.

1) Zie daarover *Ref. mon.* p. 481 seq; verg. ook *Chron. Wind.* p. 201, 471, en zie over het klooster Maria in Sion bij Beverwijk beneden, in het Aanhangsel, n°. 37.

2) *Ref. mon.* p. 485c, 938c—939a, en zie over het klooster van Sint Jan Baptist te Bronope beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 5.

3) *Ref. mon.* p. 485c. Hij nam echter dit priorschap niet aan (p. 486a) Zie over het klooster van Maria en Sint Jan Evangelist bij Segeberg in Holstein beneden, in het Aanhangsel, n°. 49.

4) *Ref. mon.* p. 939a; *Chron. Wind.* p. 146.

5) *Ref. mon.* p. 492a. Hij oefende er echter onder den titel van supprior het primaat uit (p. 488c). Zie over het Maria-klooster te Wittenburg in Mecklenburg (wel te onderscheiden van Wittenberg in Saksen) beneden, in het Aanhangsel, n°. 35.

6) Bij uitzondering behoud ik den Latijnschen naam. Grotefend (a. w. S. 78) noemt het „das Kloster S. Bartholomaei zur Sülte"

7) *Ref. mon.* p. 488b. Zie ook *Chron. Wind.* p 201.

kunne in de bisdommen Brunswijk, Hildesheim, Halberstadt en Werden »in hoofd en leden" te hervormen [1]). Ten gevolge hiervan zond de prior van Wittenburg, Godfried van Tiel, uit Windesheim afkomstig [2]) en onder wien Johan Busch het supprioraat vervulde, in 1439 een bevel naar het Sint-Bartholomaeusconvent te Sulta, dat men zich aldaar onder zekere door het Concilie gedreigde straffen binnen een bepaalden termijn anders had in te richten [3]). Toen de termijn verstreken was, had men met de hervorming nog geen begin gemaakt, en na eenige onderhandelingen werd Johan Busch afgevaardigd, om er de observantie te gaan invoeren. Wij zullen hemzelven laten beschrijven, hoe hij alles bevond. »Eene gansche week," zegt hij, »was ik met hen, en nam hun doen en laten in koor en reventer, in dormter en klooster waar. Zij hielden zich aan orde noch regel. De een bleef onder het »Gloria" zitten; een ander liep heen en weer; een derde keerde zich naar het oosten, een vierde naar het westen. Ieder deed wat hij wilde, en gaf om God noch menschen. Zij aten aan éene tafel, zaten aan welke zijde zij wilden, en spraken somwijlen over zaken, die er niet bij behoorden. Toen de week om was, zeide ik tot den proost en de broeders: »Ik zie, dat gij geen regulier leven leidt, en u niet aan de gewoonten der kloosterlingen houdt, en het zwijgen niet in acht neemt noch iets wat tot de observantie behoort. Zoo gij wilt, zal ik u zeggen, wat gij in de allereerste plaats hebt te observeeren. Neemt gij het niet gaarne van mij aan, dan zullen mijnheer de Deken en mijnheer de Officiaal van wege mijnheer den Bisschop van Hildesheim u wel gebieden, het te observeeren"" [4]). En zoo vertelt hij voort, de naïeve verhaler, hoe hij hulp kreeg van twee broeders uit een reeds hervormd klooster; hoe hij twee andere naar dergelijke kloosters zond, om er de hervorming te leeren, die echter beiden ontvluchtten; hoe de oude proost zijne betrekking nederlegde, en hoe hij zelf tot

---

1) Deze acte is afgedrukt in *Ref. mon.* p. 486 seq.

2) Hij werd namelijk in 1419 te zamen met Busch en nog twee andere broeders ingekleed (zie de Naamlijst der koorbroeders, afgedrukt in Bijlage V, en verg. *Chron. Wind.* p. 109). Op de Naamlijst heet hij „Frater Godfridus Bernardi;" bij Busch „frater Godefridus de Tyela."

3) *Ref. mon.* p. 492a.

4) l. l. p. 492b, 810a.

proost werd verheven [1]; hoe het klooster, onder bepaling dat hij van Munster tot Windesheim prior moest heeten, maar aan gene zijde van Munster door geheel Saksen den titel van proost voeren mocht, in het kapittel van Windesheim werd opgenomen [2], en hoe hij allerlei bedreigingen en gevaren van de broeders had te verduren. Een hunner stond met een mes voor hem, maar werd door een ander weerhouden. Een tweede wilde hem 's nachts op zijn bed dooden, maar kwam nog bijtijds tot inkeer. Een derde kwam op den inval, erwten op den trap te strooien, in de hoop dat hij vallen en den hals breken zou [3]. Men kan er intusschen uit zien, hoe het destijds in sommige kloosters gesteld was [4], hoe noodig het werk der hervorming was geworden, en hoeveel wijs overleg en kloeke tegenwoordigheid van geest er geëischt werd in degenen, die zich tot dezen arbeid begaven [5].

---

1) *Ref. mon.* p. 493 seq. Het geschiedde in 1440; zie p. 494[a], 971[a].

2) l. l. p. 496—498. De Windesheimsche kloostervereeniging duldde namelijk geen hoogeren titel dan dien van prior, en kon dit ook, afgescheiden van het streven naar eenvoudigheid, moeilijk anders doen, wijl haar opperhoofd zelf niet meer dan prior was. Vandaar, dat proostdijen, tot de Vereeniging toetredende, in priorijen moesten worden veranderd. Zoo bijv. Eemstein (*Chron. Wind.* p. 160) en de zeven Brabantsche kloosters (l. l. p. 175). Vandaar tevens, dat pogingen tot vereeniging soms jaren lang werden vertraagd of voor altijd misluk-ten, omdat men niet kon besluiten, den titel van proost te laten varen. Zoo bijv. de kloosters van het kapittel van Nuis, en het klooster Bethlehem bij Doetinchem. Zie hierover uitvoerig beneden, in Hoofdstuk VI, waar tevens zal blijken, dat er soms oogluiking en handlichting plaats had. Het bovengenoemd middel, om Busch aan deze zijde van Munster prior, aan gene zijde proost te doen heeten, toont aan, dat men er, als 't noodig scheen, wel iets op wist te vinden.

3) *Ref. mon.* p. 498[b].

4) Toen de straks genoemde Godfried van Tiel met Johan Busch het mannenklooster Sint-Mauritius te Halle en het vrouwenklooster Sint-George bij die stad had bezocht, in het eerstgenoemde of wel in beiden gedronken had, en kort daarna aan eene geheimzinnige ziekte overleed, hielden sommigen hem voor vergiftigd (*Ref. mon.* p. 865[c]). Waarschijnlijk was hij 't niet, doch men achtte de kloosterlingen blijkbaar tot aanslagen tegen iemands leven in staat.

5) Niet altijd werden zachte middelen ter kloosterhervorming aangewend. Zie bijv. *Ref. mon.* p. 836[c], 863[a], 864[b]. Busch verhaalt van een abt, die op raad en met hulp van den vorst des lands zijne conventualen in hand- en voetboeien sloot, aan zware ketenen legde, en hen zoolang geeselde, totdat zij gehoorzaamheid beloofden (l. l. p. 930[b]); van een anderen abt, die, toen hij met zijne

Gelukkig, wanneer het zulke goede gevolgen opleverde als te Sulta. Want het klooster aldaar, dat weleer een toonbeeld van wanorde en woestheid was geweest, werd later niet slechts een hervormd maar ook een hervormend gesticht 1), waar het hart van Busch altijd henen trok, waar hij ook, andermaal tot proost benoemd 2), deze betrekking nog vele jaren bekleedde, en op minstens tachtigjarigen ouderdom in den roep van heiligheid overleed 3).

Aan ons voornemen getrouw, om geen verhaal van 's mans leven, maar slechts eene schets van hetgeen dat leven beteekend heeft, te ontwerpen, laten wij alles, wat hij overigens gedurende de acht jaren van zijn proostschap te Sulta deed, onvermeld, en begeven ons in gedachte naar het klooster Neuwerk bij Halle 4), waar hij in 1448 de proostdij aanvaardde. Tot dit klooster, aan Maria en Alexander gewijd en in het bisdom Maagdenburg gelegen, behoorde een archidiaconaat ter uitgestrektheid van bijna elf mijlen, met acht steden, zeer vele dorpen en ongeveer twintig duizend zielen 5), zoodat het gezag en de invloed van zijne proosten niet gering was. Juist hieraan evenwel was het

---

diep verbasterde kloosterlingen volstrekt niet meer voort kon, hen eerst met hunne concubijnen dronken voerde, daarna met zijne eigene bijzit het gebouw verliet, alle uitgangen versperde, en het klooster in brand stak (l. l. p. 929 seq); eindelijk van Albertus van Oostenrijk (later Albertus II, 1438—'39), die de onwillige monniken eenvoudig aan een balk deed ophangen (l. l. p. 928 seq). Voor de volkomene waarheid van deze allervermakelijkst geschreven verhalen sta ik natuurlijk niet in. Gieseler schijnt ze vertrouwd te hebben, althans het eerste en het laatste. Zie zijn *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iv, S. 284 f.

1) *Ref. mon.* p. 499[a]. Zie over dit klooster beneden, in het Aanhangsel, n°. 43.

2) l. l. p. 498[c], 971[a].

3) l. l. p 971[a]; Leibnitz, *Scriptores Brunsvicenses*, tom. II, Introductio, p. 45[a].

4) Zie over het klooster Neuwerk (Lat. „Novum opus"), aan Maria en Sint-Alexander gewijd: Heineccius, *Antiquitates Goslarienses*, lib. II, ad annum 1160 (in Heineccius et Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707, p. 162 seq.); Ludewig, *Reliquiae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. V, p. 1—273 (met eene afbeelding van de „Rudera coenobii novi operis destructi 1533" achter dit deel); tom. X, p. 590—770 passim; Busch, *Ref. mon.* p. 498—504; Zunggo, *Historiae generalis et specialis de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742 (zie boven, blz. 94, noot 5), tom. II, p. 494—501 (compilatie uit de bronnen).

5) *Ref. mon.* p. 500[b], 501[c], 502[c].

misschien te wijten, dat deze laatsten gedurig meer van het geestelijk leven waren verwijderd geraakt. Het gewone spreekwoord althans zeide, dat niemand proost van Neuwerk kon worden, tenzij hij twee- of driemaal gevangen had gezeten 1). Intusschen had Gunther van Schwartzenburg, aartsbisschop van Maagdenburg, in de laatste jaren een begin gemaakt met de hervorming van dit klooster, en zich daartoe onder anderen ook van Johan Busch als visitator bediend 2). Zijn opvolger evenwel, Frederik van Bichelinge, nam de reformatie meer krachtig ter hand 3), en onder de maatregelen, door hem genomen, behoorde ook, dat hij Busch tot proost van het klooster benoemde. Na lang beraad en op aandrang van velen gaf deze toe, maar behield nog een jaar lang tevens het bestuur over het klooster Sulta 4).

Als proost van Neuwerk stond de merkwaardige man op het hoogste punt van menschelijke eer, waartoe hij ooit is gestegen. Als hij in deze betrekking zijn aartsdiaconaat bezocht, of de jaarlijksche processiën hield, of de kerkvergaderingen presideerde, dan was hij een persoon van gewicht 5). Daarenboven viel juist in de zeven jaren, die hij te Neuwerk doorbracht 6), het bezoek van Nicolaas van Cusa als pauselijk afgevaardigde in Duitschland, en het zal niemand verwonderen, dat de aandacht van dezen man, die zelf de behoefte aan hervorming zoo diep inzag, op Busch viel, en dat hij van dezen wenschte gebruik te maken voor het doel, dat hij zich had gesteld. In eene openbare zitting van kerkelijke personen uit het gansche bisdom, te Maagdenburg gehouden, droeg hij aan Busch op, al de regulieren-kloosters voor beiderlei kunne in geheel Saksen, Meissen en Thuringen te be-

---

1) *Ref. mon.* p 500c.

2) l. l. p. 500c, 504b, 836b, 949 seq.

3) l. l. p. 500c, 505a, 836c.

4) l. l. p. 501c; verg. ook p. 498c.

5) Zie *Ref. mon.* p. 500, 502, 812—819. Tot verbetering der algemeene zedelijkheid bediende hij zich van een prediker, Gerrit Dobbeler genaamd (p. 927b), die de tien geboden achtereenvolgens behandelde (verg. Geffcken, *Der Bildercatechismus des funfzehnten Jahrhunderts*, eerste en eenige deel, Leipz. 1855, S. 21, 41; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 22—24). De medegedeelde staaltjes uit 's mans preeken (*Ref. mon.* p. 818b, 927b) zijn niet minder karakteristiek dan curieus, en de invloed was groot (p. 502c, 818c).

6) Namelijk van 1448 tot 1455. Zie *Ref. mon.* p. 502a en 502c.

zoeken en volgens den regel en de statuten der Windesheimsche vereeniging te hervormen. Hij voegde hem den proost van het Sint-Mauritiusklooster te Halle 1) tot dezen arbeid toe, en beval hun, jaarlijks een provinciaal kapittel te Neuwerk te houden 2). Van een en ander gaf hij hun eene geschrevene volmacht, van zijn zegel voorzien 3), en de beide mannen volbrachten tot veler geestelijk heil den hun opgedragen last 4).

Tusschen het »Hosanna" en het »Kruis hem" ligt soms minder dan eene week, en wie heden nog op een troon is gezeten, zwerft wellicht morgen als balling rond. Ook Busch ondervond de deiningen van de gunst en de ongunst der menschen. De aartsbisschop van Maagdenburg, Frederik van Bichelinge, bij wien hij jaren lang in het hoogste aanzien had gestaan 5), keerde zich van hem af, en gaf hem te kennen, dat hij zijn ontslag had aan te vragen. Dit geschiedde, en Busch, ofschoon de hem door Nicolaas van Cusa verleende volmacht onverminderd

---

1) De bedoelde proost heette doctor Paulus. Zie bijv. *Ref. mon.* p. 503a. Zie voorts over het Sint-Mauritiusklooster te Halle l. l. p. 504 seq; Ludewig, *Reliquiae*, tom. V, p. 55—57, 73 seq, 78, 100; Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 487.

2) Zie over het kapittel van Neuwerk *Ref. mon.* p. 821 seq, 947—949, 956, 957; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 315—320 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden van Deventer*, Leid. 1725, dl. II, blz. 107—112; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. VI, blz. 607v). Het kapittel van Neuwerk nam met uitzondering van enkele punten, o. a. met behoud van den titel van proost, de Windesheimsche statuten aan. Zie *Ref. mon.* p. 822c, en voorts beneden, in Hoofdstuk VI.

3) Deze volmacht, gedagteekend 28 Juli 1451, is afgedrukt in *Ref. mon.* p. 956—958. De verdere stukken, tot de zaak behoorende, zie aldaar p. 959—963.

4) *Ref. mon.* p. 958 seq; zie ook p. 506a, 827b—833a, 851b, 887—890 en elders.

5) Zie verschillende voorbeelden daarvan *Ref. mon.* p. 950; verg. ook p. 503a. Dat hij de groote heeren niet altijd ontzag, blijkt o. a. uit zijne gesprekken met den hertog en de hertogin van Brunswijk (l. l. p. 940 seq). Of het onze Johan Busch of een Zwolsch naamgenoot van hem is, van wien Henricus Brumanus in zijne *Res Transisalanae* (in Dumbar, *Analecta*, tom. II) p. 200 zegt, dat hij omstreeks dezen zelfden tijd in blakende gunst bij keizer Frederik III stond, en dat door zijn toedoen zijn broeder Reinout Busch, burgemeester van Zwolle, naar Duitschland gezonden, den Zwollenaren het recht verwierf om goud en zilver te munten enz., durf ik niet beslissen. Men zie ook aldaar p. 170, 179, 198, doch daarentegen *Ref. mon.* p 938b.

bleef voortduren, hield op, proost van Neuwerk te zijn en aan het hoofd van het aartsdiaconaat aldaar te staan [1]). De zes en vijftigjarige man, dien het niet aan eerzucht ontbrak, was diep verslagen [2]). En toch, ook hier bleek het kwade slechts het goede in 't kleed van het kwade te zijn. Busch zelf heeft dat later ingezien en met eene eerlijkheid, die hem tot lof verstrekt, erkend. Door het verlies namelijk van zijne betrekking te Neuwerk keerde hij naar Windesheim terug, en schreef daar zijn werk »De viris illustribus de Windesem", dat een deel uitmaakt van zijn »Chronicon Windesemense". Hij zelf heeft gezegd, dat dit werk niet zou zijn geschreven, en dat hij ook later verscheidene andere dingen niet tot eer van God en tot heil van vele zielen zou gedaan hebben, indien datgene, wat hij eerst als zulk eene groote ramp had beschouwd, niet over hem ware gekomen [3]). Inderdaad heeft hij als schrijver van dit boek voor het nageslacht allicht meer nut gedaan, dan hij als proost van Neuwerk voor den tijdgenoot zou gedaan hebben. Waarbij men vooral niet vergete, dat zijn latere reformatorische arbeid waarschijnlijk meer innig, meer geestelijk, meer waarlijk vruchtbaar zal zijn geworden door hetgeen hij zelf ondervonden en in zijn eigen binnenste doorleefd had.

Van 1455 tot '59 vinden wij hem deels in zijne cel te Windesheim [4]), deels als biechtvader in het vrouwenklooster Diepenveen bij Zwolle [5]). Toen werd hij opnieuw tot proost te Sulta gekozen [6]), en hervatte, van daar uit, den ouden reformatorischen arbeid met een ijver en eene volharding, die ons met hoogachting voor hem vervullen [7]).

Ook nu weer zullen wij hem niet volgen op de tochten, die

---

1) *Ref. mon.* p. 503. Over de vruchtelooze pogingen, om de volmacht te Rome ingetrokken te krijgen, zie p. 832.

2) l. l. p. 503^c, 504^a, 820^b.

3) l. l. p. 504^a, 820c.

4) *Ref. mon.* p. 498^c.

5) l. l. p. 950^c. Hoe hij de belangen der zusters in 1456 waarnam, zie aldaar, p. 950 seq. Over Diepenveen wordt gehandeld beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 3.

6) Uit *Ref. mon.* p. 971^a blijkt, dat het geschiedde in het jaar 1479—20 = 1459. Verg. ook p. 498^c—499^a.

7) *Ref. mon.* p. 499^a.

hij alleen of met anderen te zamen ondernam, noch ook hem vergezellen in al de kloosters, zoo van mannen als van vrouwen, die hij binnentrad, om ze te bezoeken of te hervormen. Hun aantal is groot, zéér groot. Ook zal het niet noodig zijn, te zeggen, dat hij wel is waar op vele plaatsen vriendelijk en met eenvoudigheid des harten werd ontvangen [1]), maar daarentegen op de meeste heel wat onaangenaams te verduren, heel wat zachtmoedigheid en wijsheid te betoonen had. Verreweg den grootsten, niet zelden hartstochtelijken tegenstand vond hij in de vrouwenkloosters [2]), en soms kwam hij ter wille van nonnen, die hij tot een zedelijk leven trachtte te voeren, in levensgevaar. Uit een rijken schat van voorbeelden zullen wij een enkel mededeelen, opdat de lezer meer van nabij moge bekend worden met de moeielijkheden, aan het werk der kloosterhervorming in die dagen verbonden.

Te Derneburg, op twee mijlen afstand van Hildesheim, lag een klooster van reguliere kanunnikessen, welks bewoonsters gezegd werden, eigen bezittingen te hebben en in ongebondenheid te leven. De Bisschop zond er Busch, die destijds prior te Sulta was, met twee anderen heen, om er de hervorming in te voeren. Liet het zich reeds verwachten, dat de tegenstand der zusters niet gering zou zijn, er kwam nog bij, dat zeker verhaal, door een spotvogel uitgedacht maar door het gansche land verspreid, ook haarlieden ter ooren was gekomen. Er werd namelijk tot in Luneburg verteld, dat een monnik te Sulta drie slokken meer had gedronken dan Busch aanstond; dat deze hem toen als straf had opgelegd, drie uren lang in de reventer voor de tafel te liggen met een groot bot van een dood paard overlangs in den mond, en dat hij, toen één der broeders op het gezicht daarvan in lachen was uitgebarsten, eene kruik genomen en hem die in het gezicht geworpen had [3]). Geen wonder, dat de zusters te Derneburg, die aan dit een en

---

1) *Ref. mon.* p. 870[b], 891[b], ofschoon deze voorbeelden tot een vroeger tijdperk van zijne reformatorische werkzaamheid behooren.

2) Dit was de algemeene ervaring der kloosterhervormers en gaf tot verschillende klachten, woordspelingen en rijmpjes aanleiding. Zie beneden, in Hoofdstuk VII. Voorloopig verwijs ik naar *Ref. mon.* p. 878[c].

3) *Ref. mon.* p. 875[a].

ander geloof hadden gehecht, den kloosterhervormer met schrik zagen komen en nauwelijks konden besluiten, bij een zóó hard man ter biecht te gaan. Zij deden dan ook alles, wat zij konden, om de reformatie onmogelijk te maken. Daartoe veinsden zij, doodarm te zijn, zóó arm, dat zij bijna niet te eten hadden, en beweerden, dat hare ouders en bloedverwanten, die haar tot dusverre hadden onderhouden, voortaan geen geld meer zouden geven [1]). De waarheid was, dat zij, in strijd met allen regel, eigen goederen bezaten [2]). Deze persoonlijke bezittingen hadden de meeste van haar in kleine keldertjes, waarin men langs drie of vier treden afdaalde en die met luiken waren gesloten. Busch hield thans een algemeen onderzoek, ontnam aan ieder in het bijzonder, wat zij had, en bracht alles bijeen. Toen hij aan de laatste was gekomen, zeide deze: »Ga gij maar vooruit, pater; mijn keldertje is als dat van de andere zusters". Zonder argwaan ging hij den trap af; maar nauwelijks was hij beneden, of het luik ging boven zijn hoofd dicht. Daar stond hij, roepende dat zijn medehervormer, die buiten bij de zusters was, zijne bevrijding mocht bevelen. Eindelijk ging het luik dan ook weer open. »Later", zoo voegt Busch er bij, »heb ik in geen nonnenklooster ooit weer in eenige afgeslotene ruimte willen voorgaan, opdat mij niet iets dergelijks mocht gebeuren. Zelfs als er éénе zuster vooruitging, was het mij niet genoeg, opdat men mij niet met die éénе mocht opsluiten en dingen van mij zeggen, waar ik niet eens aan zou hebben gedacht. Slechts als er twee of drie voor mij uit liepen, volgde ik haar" [3]). In-

---

1) *Ref. mon.* p. 876a

2) Zij waren dus „proprietariae", gelijk de meeste kloosterlingen in die dagen (zie bijv. *Ref. mon.* p. 887c—888a, 889c, 890c, 891b). Te recht heeft Grotefend (a. w. S. 80, Note) opgemerkt, dat de strenge eisch tot het afstand doen van alle eigen bezit de voornaamste hinderpaal der kloosterhervorming was. Dat daarenboven de „proprietarii" niet zelden ook „simoniaci" waren, laat zich gemakkelijk begrijpen. Als voorbeeld kan *Ref. mon.* p. 890a dienen. Hoever het denkbeeld van „proprietarius" bij strenge toepassing getrokken werd, blijkt uit de vraag, die Busch tot zichzelven richtte, toen hij liever zijn mooien mantel behouden had, dan hem op bevel van den supprior aan een anderen broeder af te staan en er diens ouden voor in de plaats te ontvangen: „Vis jam fieri propter cappam istam proprietarius, retinendo?" *Ref. mon.* p. 939b.

3) *Ref. mon.* p. 876c.

tusschen had deze kloosterhervorming voor Busch doodelijke gevolgen kunnen hebben, want eens, toen hij uit het convent ergens heen ging, werd hij aangevallen door een man, wiens geheele voorkomen achterdocht wekte en die hem vroeg: »Waarom dwingt gij de nonnen van Derneburg tot hervorming, daar zij niet te eten hebben"? Meteen trok hij een lang mes, en dreigde er den hervormer het hoofd mede te klieven, toen deze gelukkig door anderen, die het van verre gezien hadden, bijtijds werd ontzet [1].

Ziedaar het een en ander aangaande den reformatorischen arbeid van Busch. Den omvang daarvan kunnen wij onmogelijk bepalen. Hij strekte zich niet slechts uit tot Halle, Halberstadt, Erfurt en andere steden, niet slechts tot Saksen, Meissen, Thuringen en andere gewesten, niet slechts tot Maagdenburg, Hildesheim, Minden en andere bisdommen [2], maar omvatte bijna honderd twintig steden, behalve de tusschenliggende dorpen en kasteelen [3], en vertegenwoordigde een tocht van bijna zeven duizend mijlen [4], die deels te voet, deels te paard, doch meestal in eene huifkar waren afgelegd [5]. Ook wane men niet, dat Busch zijne werkzaamheid alleen tot de kloosters zijner eigene orde beperkte; want ofschoon deze hem door Nicolaas van Cusa in de eerste plaats waren opgedragen [6] en zijne voorliefde zóózeer genoten, dat hij alle aanbiedingen om tot eene andere orde over te gaan en hare kloosters te hervormen van de hand wees [7], werden verschillende geestelijke huizen, zoo van mannen als van vrouwen, tot de praemonstratenser-, de benedictijner-, de cister-

---

1) *Ref. mon.* p. 876^b.

2) l. l. p. 958^a.

3) l. l. p. 954^b.

4) In 1473 was het bedrag 6520 mijlen (zie *Ref. mon.* p. 954^b); in 1476 was het tot 6800 mijlen gestegen (l. l. p. 956^a; verg. ook p. 971^a).

5) *Ref. mon.* p. 956^a. Busch noemt zijn rijtuig nu eens „currus", dan eens „carruca", dan weer „currus sphaericus." Dat dit laatste zooveel als huifkar moet beteekenen, blijkt uit p. 907^b: „curru suo non sphaerico, sine tecto". Zie voorts p. 861^c, 888^c, 892^a, 893^a, 910^c, 912^a, 912^c, 913^c, 914^a, alibi. Welke levensmiddelen, kleederen enz. in de kar werden meegenomen, zie p. 892^b. Er lag soms zelfs eene handbijl in, om tegen mogelijke aanvallen gewapend te zijn (p. 861^c). Soms was de kar met vier paarden bespannen (p. 892^a, 893^a).

6) *Ref. mon.* p. 956^b, 957^a.

7) l. l. p. 839^c.

siënser- en andere orden behoorende, door hem in beteren staat gebracht [1]), zoodat men zich waarlijk verwonderen moet over alles, wat deze eenvoudige Windesheimsche kanunnik op het gebied der kloosterreformatie heeft gedaan.

Reeds zagen wij, dat hij andermaal tot proost te Sulta werd verkozen [2]). Nadat hij deze betrekking nog ongeveer twintig jaar had bekleed, legde hij haar als tachtigjarig grijsaard in 1479 neder, overleed spoedig daarna [3]), en werd te Sulta begraven. Op de lijst der proosten van dit convent [4]) wordt hij geroemd als een uitstekend kloosterling, een ijverig bevorderaar van regel en tucht, een hervormer van zeer vele huizen van verschillende orden [5]). Doch zooverre tot heden bekend is, heeft geen der broeders eene levensgeschiedenis geschreven van den man, die de biograaf van zoovelen was geweest.

Ongetwijfeld zou dit middel tot blijvende herinnering van zijnen naam hem niet ongevallig geweest zijn. De hoogbejaarde grijsaard toch [6]), die zoo smakelijk en vermakelijk van zijne avonturen kon verhalen, was blijkbaar in alle nederigheid des harten overtuigd van het gewicht zijner persoonlijkheid [7]). Als hij mededeelt, hoe men hem aanzocht om de proostdij te Neuwerk te aanvaarden, dan blijft hij niet in gebreke er bij te voegen, hoe uitgebreid zij was, en dat een eenvoudig mensch en prelaat haar

---

1) *Ref. mon.* p. 835—841, 841—854, 859—909 passim; voorts p. 829 seq 854—856, 857—859, 869—874. Verg. tot gemakkelijker overzicht p. 965—967.

2) Zie boven, blz. 300.

3) Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. II, Introductio, p. 45[a].

4) Deze *Catalogus Praepositorum* staat als Appendix achter de *Ref. mon.* (Leibnitz, l. l, tom. II, p. 970—972).

5) „Vir religiosissimus, et disciplinae Regularis zelosissimus, plurimorum Monasteriorum diversorum Ordinum ex commissione Pontificia Reformator et visitator" (l. l. p. 971[a]).

6) Hij voltooide zijn werk *De reformatione monasteriorum* op zijn zes en zeventigste jaar (zie p. 955[c]). Toen hij het derde boek begon, was hij twee en zeventig jaar oud (zie p. 914[c]).

7) Dat hij reeds te Zwolle niet zonder gevoel van eigenwaarde was, zie boven, blz. 291. Als novitius ontbrak het hem óók niet aan ijdelheid. Wanneer hij destijds in het koor een vers zong, dan dacht hij: „Nu denken de leeken, die daar achter in de kerk op hunne knieën liggen: Wat heeft die broeder Johan een mooie stem". En als een ander novitius zong: „Nu denken de leeken: Dat klinkt als kurk".

niet kon besturen [1]). Vertelt hij, hoe de proost van het Sint-Mauritiusklooster hem vroeg, wat hij in dat land kwam doen, en hoe hij ten antwoord gaf: »Ik ben van plan, hier eene nieuwe wereld te scheppen", hij laat er onmiddellijk op volgen: »wat ik ook gedaan heb" [2]). Spreekt hij van de toegenegenheid, die Frederik van Bichelinge, aartsbisschop van Maagdenburg, weleer voor hem had, hij beroept zich op diens gezegde, dat hij nooit van een monnik zooveel gehouden heeft als van hem [3]); en verhaalt hij, dat hij bij hem in ongenade is gevallen, hij voegt er het woord van 's mans kanselier bij, dat de aartsbisschop zijne twee beste paarden, die hij voor geen honderd gulden zou geven, gaarne zou afstaan, indien hij Busch terug had of nooit aan diens heengaan had gedacht [4]). Draagt de kardinaal Nicolaas van Cusa hem en doctor Paulus, proost van het Sint-Mauritiusklooster te Halle, het bezoeken en hervormen der kloosters in de aartsbisdommen van Maagdenburg en Mainz op, hij verzuimt niet, zijne lezers bij herhaling te doen gevoelen, dat hij de voornaamste der twee was [5]). Beschrijft hij, hoe hij als aartsdiaken de synode van Neuwerk hield [6]), en welke eer hem als proost van dat klooster bij eene promotie aan de hoogeschool te Leipzig werd bewezen [7]), dan kan men bemerken, dat hij er zich, ondanks al zijne betuigingen van verlegenheid, door gestreeld voelde. En als hij verhaalt, hoe hij in zijne kar eene afgedwaalde non van Deventer naar Werder [8]) zou terugbrengen, dan voegt hij er met blijkbaar welgevallen bij, wat Egbert ter Beek, rector der broeders van het gemeenschappelijke leven in eerstgenoemde plaats, zeide: »Het zou niet mogen geduld worden, dat een monnik

---

1) *Ref. mon.* p. 501c.

2) l. l. p. 502b. Zie ook het woord van den proost van Lauterberg bij zijn heengaan, p. 502c.

3) l. l. p. 503a.

4) l. l. p. 504a. Zie ook aldaar eenige regels verder.

5) l. l. p. 505b: „commisit mihi principalius"; p. 827b: „sed ego principalis eram". Zie ook de opdrachten ter kloosterhervorming, hem gegeven door de Windesheimsche opperpriors Johan Vos, Willem Vornken en Dirk van de Graaf, l. l. p. 955b; verg. *Chron. Wind.* p. 334, en zie boven, blz. 293, noot 1.

6) *Ref. mon.* p. 814a.

7) l. l. p. 828.

8) Ik gis, dat Mariënwerder, een paar uren ten noorden van Hannover, bedoeld zal zijn.

alleen met eene non op reis ging, als het niet broeder Busch was" [1]).

Maar hij was dan toch ook inderdaad een man van bijzondere gaven, vooral waar het de practijk, het »savoir faire" betrof. Slim en gevat, wist hij overal achter te komen [2]). Altijd zichzelven gelijk en vol persoonlijken moed, ging hij op de moeilijkste kloosterhervormingen rustig uit [3]). Zelfs waar het meest oogenblikkelijk gevaar dreigde, behield hij zijne tegenwoordigheid van geest, en redde zich soms met eene aardigheid, die zijne vijanden ontwapende [4]). Hoe fel de monniken, wier losbandigheid hij kwam beteugelen, op hem waren gebeten, ten slotte hielden zij toch van hem; en hoe kwaadaardig de nonnen, die hij tot orde en tucht moest brengen, tegen hem te keer gingen, in korten tijd won hij hare harten. Zoo was hij eens, om een enkel voorbeeld te noemen, naar het convent te Escherde bij Hildesheim gezonden, welks priorin wegens hooge jaren voor hare betrekking had bedankt. Eenige dagen later moest er eene opvolgster worden gekozen. Naar den regel der benedictijner-orde, waartoe het klooster behoorde, hadden de zusters zich daartoe door biecht en communie voor te bereiden, en tot het afnemen van deze biecht was Busch door den Bisschop benoemd. De nonnen, hevig verschrikt, wijl zij óók al gehoord hadden van de zware boetedoeningen die hij placht op te leggen, begrepen nochtans, dat openlijk verzet tegen den lastbrief van den Bisschop met excommunicatie zou worden gestraft. Zij besloten daarom, zich te onderwerpen, maar kozen de meest moedige uit haar midden, om het eerst te biechten en hem flink te woord te staan. Nauwelijks lag deze in den biechtstoel geknield, of zij zeide: »Wat doet gij hier?" »Ik ben gekomen, om u allen naar het koninkrijk der hemelen te voeren," gaf Busch ten antwoord. Zij weder: »Ik ben verplicht, bij u te biechten, maar ik wil morgen niet communiceeren". Hij daarentegen: »Ik heb alleen in last, u bij de biecht te helpen; als de heeren u morgen van de communie willen ontslaan, mij is

---

1) *Ref. mon.* p. 912b.

2) Een curieus voorbeeld levert *Ref. mon.* p. 818c—819a.

3) Zie bijv. l. l. p. 492b, aangevuld met p. 809c.

4) Zie vooral l. l. p. 861c—862a, en p. 862b. Een verwant voorval in het leven van den grooten kloosterhervormer Hendrik Löder (zie over hem beneden, in Hoofdstuk VII) kan men vinden *Chron. Wind.* p. 550 seq.

het wel." Nog dien zelfden dag had de helft der nonnen reeds gebiecht; allen waren zeer voldaan; ééne noemde hem zelfs »een man als goud" [1]).

Al kan men niet zeggen, dat Busch tot de bij uitnemendheid vrome naturen behoorde, toch zou men hem onrecht doen, zoo men zijne vroomheid voorbijzag. Wanneer wij hem reeds als jongeling hooren wenschen, dat hem door God tien jaren levens tot het doen van boete mochten verleend worden [2]); of wanneer wij hem later de kloosters Sulta en Neuwerk zien binnentreden met de ernstige bede in het hart: »Heer, mijn God, werk Gij bij de hervorming van deze kloosters met mij mede; want ik zoek geen loon, noch voor hier noch voor namaals, maar veelmeer moeite en verwerping, en wat ik doen kan, dat zal ik doen, opdat niet ik maar Gij daardoor geprezen, en in veler harten verheerlijkt moogt worden" [3]); of als wij hem op zijn twee en zeventigste jaar de pen zien opnemen, om het derde boek van zijn werk »De reformatione monasteriorum" te schrijven, en hem in het eerste hoofdstuk daarvan de barmhartigheden Gods op grond van zijne eigene levenservaringen hooren prijzen [4]); of als wij hem in omstandigheden, die de onvrome slechts als toeval zou beschouwen, de liefdevolle leiding der Voorzienigheid hooren erkennen [5]), dan twijfelen wij niet aan de godsdienstige gevoelens van zijn hart [6]).

Intusschen was hij meer een verstands- dan een gemoedsmensch, volstrekt niet vrij van de algemeene dwalingen zijner eeuw, maar in menig opzicht een man met opgeklaarde denkbeelden [7]). Evenzeer als ieder ander geloofde hij aan verschijningen

---

1) *Ref. mon.* p. 878c—879a.

2) *Chron. Wind.* p. 315.

3) *Ref. mon.* p. 499a, 819c.

4) l. l. p. 914c—915a. Zie ook p. 478c—479a.

5) Zie boven, blz. 303.

6) Zie ook nog over zijne dagelijksche oefeningen in het goede, *Ref. mon.* p. 478c; over zijne zelfbeheersching, p. 939a; over zijn streven om alle kerkplichten waar te nemen, ten einde een zuiver geweten te behouden, p. 481c, 498a.

7) Opmerking verdient zijn twijfel aan de godheid van Christus, toen hij nog novitius was. „Hoe vreemd", zoo dacht hij, „dat Augustinus en andere kerkleeraars, die vierhonderd jaren na Jezus leefden, dwaas genoeg waren, om van een man, dien zij nooit gezien hadden, te durven beweren dat hij God was". Zie *Ref. mon.* p. 478a.

van engelen [1], booze geesten [2] en zielen van afgestorvenen [3], aan voorgevoelens [4], voorspellingen [5], bovennatuurlijke dingen [6], ja aan de meest krasse wonderen [7]. Doch niet alles van dien aard nam hij als waarheid aan [8]; over sommige verhalen liet hij zich niet uit [9], en van andere gaf hij eene rationeele verklaring [10]. Enkele bijgeloovigheden, zooals het dragen van amuletten [11] en het genezen van paarden door toovermiddelen [12], ging hij rechtstreeks te keer, en wel verre van het geloof aan geestverschijningen en visioenen aan te moedigen, bestreed hij het zeer practisch, zoodra hij twijfelde of zij wel uit God waren. Met een enkel voorbeeld van dit laatste zullen wij onze schets van zijn karakter besluiten.

Eene vrouw te Alkmaar beweerde, veertien jaren lang driemaal in de week in den hemel te zijn opgenomen, en God, de heilige Engelen, de maagd Maria en al de Apostelen en Heiligen, die aldaar zijn, te hebben gezien. Busch riep haar tot zich. »Vrouwtje," zeide hij, »hebt gij God gezien?" »Ja, dikwijls," gaf zij ten antwoord. »Hoe is God dan gekleed?" vroeg hij verder. »Gij zijt een geleerd man; gij weet wel, hoe God gekleed is," sprak zij ontwijkend. Doch eindelijk door hem gedwongen op zijne vraag te antwoorden, zeide zij: »God draagt in den hemel een grijzen tabberd." Toen begon Busch, die overigens voor zulke zaken allen eerbied had, aan de waarheid harer visioenen te twijfelen en sprak: »In den hemel zijn geene schapen, dus ook geen grijze of witte wol. Ik vrees, dat het niet God is, die u aldus

---

1) *Chron. Wind.* p. 30 seq, 401, 563.

2) *Ref. mon.* p. 937.

3) *Chron. Wind.* p. 314, 439, 590, 628.

4) l. l. p. 346, 520.

5) l. l. p. 294, 387, 392, 438.

6) l. l. p. 378, 517 seq, 518, 518 seq.

7) *Ref. mon.* p. 879c: „Post mensam prandio facto, multo plus de panibus a mensa sustulerunt, quam prius apportaverant, nobis et cunctis Monialibus bene satiatis".

8) l. l. p. 491b: „ut dicitur".

9) l. l. p. 952a.

10) l. l. p. 916c: „Fides ergo, quam ad benedictionem Patris illius habuit, salvam eam fecit".

11) l. l. p. 952b, 953b.

12) l. l. p. 952c—953a.

verschijnt, maar dat de Duivel u zulke verzinsels toont, om u te misleiden." Daarna begon hij haar te vragen, hoe zij het eerst aan die gezichten was gekomen, en nu bleek het, dat zij ergens als minne gediend en het haar toevertrouwde kind des nachts dood gelegen had. In de dagen van angst en smart, die zij toen had doorleefd, waren deze visioenen begonnen. Busch begreep weldra, dat de vrouw in hare geestvermogens gekrenkt was; hij trachtte haar te beduiden, dat zij hoe eerder hoe liever van den Duivel moest zien af te komen, en gaf haar daartoe den volgenden raad. Des avonds, als zij gewoon was deze visioenen te hebben, moest zij eerst driemaal op hare knieën het »Ave Maria" bidden, onmiddellijk daarna in twee of drie teugen het vierde van eene kruik bier drinken, zoo warm als zij kon verdragen, zonder brood, maar met een weinig boter er in, en zich dan terstond te slapen leggen. Als het God was, die haar placht te verschijnen, dan zou hij wel terugkomen; was het de Duivel, dan zou hij wel wegblijven. »Ik zeide haar dit," zoo voegt hij er bij, »opdat zij vertrouwen zou stellen in het »Ave Maria"; maar ik rekende op het warme bier." De vrouw volgde den raad, sliep den ganschen nacht door, en van visioenen was geen sprake 1).

Wij hebben ten slotte nog te handelen over Busch als schrijver, en zullen dit het best doen door achtereenvolgens te spreken over zijn »Chronicon Windesemense", zijne »Reformatio monasteriorum" en zijne kleinere geschriften.

Wat het »Chronicon Windesemense" betreft 2), het is een door

---

1) *Ref. mon.* p. 395c—936b. Dezelfde raad in een dergelijk geval, l. l. p 953b. Zijne opgeklaarde denkbeelden aangaande de mogelijkheid, om ook zonder kloosterregel zalig te worden, en het geoorloofde van het lezen van boeken in de landtaal, zie l. l. p. 923b—925a, 925c—926b. Zij zijn echter minder ongewoon in een lid van den Deventersch-Windesheimschen kring, waar men over deze vooroordeelen heen was. Tot meer persoonlijken lof voor Busch zijn vele der ideeën, die hij in het laatste hoofdstuk van zijn *Chron. Wind.* (p. 629—636) heeft ontwikkeld; verg. boven, blz. 197v. Dat overigens zijne theologische denkbeelden thomistisch gekleurd waren (*Chron Wind.* p. 262—265), zal niemand verwonderen.

2) De naam *Chronicon Windesemense* is niet van Busch zelven. Hij kende slechts zijn *Liber de viris illustribus de Windesem* en zijn *Liber de origine modernae devotionis* etc., of deze twee te zamen onder den titel van *Chronicon canonicorum regularium monasterii in Windesem*. De gezegde naam, indien ook

en door merkwaardig, en niet slechts voor de geschiedenis van het Windesheimsch klooster en kapittel [1]), maar ook voor die van den godsdienstigen en zedelijken toestand van Nederland in het laatst der veertiende en de eerste helft der vijftiende eeuw, onmisbaar boek. De schrijver, die een stalen geheugen moet hebben gehad, en zijn gansche leven door van alles aanteekening schijnt te hebben gehouden, heeft zich daarenboven van de persoonlijke herinneringen en mondelinge mededeelingen van anderen [2]), soms ook van authentieke stukken uit het kloosterarchief bediend [3]). Blijkbaar heeft hij de taak, hem door Johan Vos en de broederen opgedragen [4]), met opgewektheid aanvaard en met onverflauwde liefde volbracht [5]). Er is ernst en waardigheid in zijne meestal lange, in weinig klassiek Latijn, maar met zekeren rijkdom van woorden en niet zonder »numerus" geschreven volzinnen. Hoewel het werk beschouwd kan worden als een uit twee deelen bestaand geheel, en ook later door den schrijver zelven als zoodanig is opgevat [6]), zijn de beide deelen of boeken toch oorspronkelijk als op zich zelf staande geschriften bedoeld geweest, gelijk zij dan ook eenige jaren na elkander zijn vervaardigd, en wel zóó, dat het tweede 't eerst, en het eerste

---

al niet van Rosweyde afkomstig dan toch door diens uitgave van het werk algemeen bekend geworden, is te geschikt om hem niet te gebruiken.

1) Verg Rosweyde in den aanhef van de opdracht zijner uitgave van dit werk aan Paulus Schoof, den toenmaligen prior generaal der Windesheimsche congregatie.

2) Zie bijv. *Chron. Wind.*, Prologus, [p. III]; voorts p. 45, 55 seq, 326, 328—335, 355, 391, 423; verg. *Ref. mon.* p. 939c.

3) Zie bijv. *Chron. Wind.*, Prologus, [p. III]; voorts p. 58, 67—69, 100 seq, 110, 122, 163—166, 181; ook de brieven op p. 159, 167 seq, 319 seq, 350, 368 seq. en elders.

4) l. l., Prologus, [p. II]. Vos stierf in 1424. Het *Chronicon* werd voltooid in 1464. Busch heeft dus, indien Vos hem deze taak werkelijk heeft opgedragen, gedurende meer dan veertig jaren de noodige bouwstoffen kunnen verzamelen. Verg. ook p 391: „quia ea ipsa postmodum eramus descripturi."

5) Hij beschouwde de zaak zelfs uit een godsdienstig oogpunt. Prologus, [p. III]: „et ea sic scribere diuinitus sum inspiratus."

6) *Chron. Wind.* p. 305: „ecce omnia in alio huius libri volumine luculenter satis sunt digesta"; p. 404 seq: „Multa vero alia . . . . tribus alterius libri capitulis enucleatius sunt descripta;" p. 423: „De huius viri deuotissimi actibus prioribus . . . . capitulo decimo libri secundi et in quinque capitulis sequentibus magnali iam descripsimus."

't laatst is uitgegeven. Want tusschen 1455 en '59 schreef Busch in het moederklooster 1) zijn »Liber de viris illustribus de Windesem" 2), en in 1464 voltooide hij te Sulta 3) zijn »Liber de origine modernae devotionis" 4), ofschoon hij dit reeds vroeger, waarschijnlijk terstond na het eerstgenoemde geschrift, eveneens te Windesheim begonnen had 5). Men vindt ze dan ook in sommige handschriften afzonderlijk 6), in andere logisch 7), in wederom andere chronologisch geordend 8).

---

1) Zie *Ref. mon.* p. 504a, 820c, en verg. boven, blz. 303.

2) De meer volledige titel is volgens sommige handschriften (waarover straks): *Liber de viris illustribus ordinis canonicorum regularium monasterii in Windesem diocesis Traiectensis.* In de uitgave van het *Chronicon Windesemense* door Rosweyde, Antv. 1621, is dit boek Liber II. Het loopt aldaar van p. 247 tot p. 636. De orde, waarin Busch dit boek heeft geschreven, duidt hij zelf eenigszins aan in cap. LIV (p. 521). Eerst behandelt hij de drie eerste hoofdwaardigheidbekleeders van het klooster, d. i. den prior Johan Vos, den supprior Arnold van Calcar, en den procurator Gerrit Delft van Naaldwijk; daarna de overige broeders, niet naar de rangorde van hunnen dood, maar naar die van hunne inkleeding; vervolgens bespreekt hij den klerk Johan Schutken en den donaat Albert van Wijnbergen, terwijl hij eindelijk nog een levensbericht van zijn leermeester Johan Cele ten beste geeft.

3) Zie het einde van den Prologus vóór dit boek.

4) De volledige titel schijnt te zijn: *Liber de origine modernae devotionis, de origine monasterii in Windesem ordinis canonicorum regularium, et de origine capituli nostri generalis et eius consummatione.* Hierin is dan ook zoowel de drieledige inhoud als de volgorde volledig opgegeven. In de uitgave van het *Chron. Wind.* door Rosweyde is dit boek Liber I. Het loopt aldaar van p. 1 tot p. 216.

5) Hij zegt namelijk op het einde van den Prologus: „A me autem in Windesem pro tunc simplici fratre, post aliquorum monasteriorum reformationem et praelaturarum transactionem ista sunt inchoata". Het moet dus geschied zijn, nadat hij niet slechts kloosters hervormd, maar ook reeds aan het hoofd van kloosters gestaan had, bijgevolg niet tijdens zijn driejarig tusschenverblijf te Windesheim omstreeks 1435 (*Ref. mon.* p. 939a; *Chron. Wind.* p. 146; verg. boven, blz. 297), maar tijdens het vierjarige van 1455 tot '59.

6) Bijv. in de Kon. bibl. te 's Gravenhage H. S. nº. 347, *Liber de origine moderne deuocionis* (op papier; nette hand; schrift uit het laatst der 15de eeuw; 56 ongenummerde folio's in schrijfboekformaat; behoorde weleer aan Jac. Marcus, later aan P. Bondam, wiens inscriptie men verkeerd opvat, wanneer men in dit handschrift het autograaf van Busch meent te zien); H. S. nº. 353, *Liber de viris illustribus* (op hetzelfde papier, in hetzelfde formaat, met dezelfde hand en hetzelfde schrift als voorgaande; 106 ongenummerde folio's; behoorde weleer eveneens aan Bondam; op een reep perkament, blijkbaar aan den oorspronke-

In logische rangschikking, zoodat het boek over den oorsprong der »moderne devotie", de wording van het Klooster en de vestiging

---

lijken band ontleend, staat „Stev; v. Rhemen. 1676" (zie over hem Moll, *Johannes Brugman*, Voorrede, blz. X); H. S. n°. 233$_a$, *Epistola de vita et passione domini* etc. (zie *Chron. Wind.* p. 217—245; verg. boven, blz. 161v op 8 ongenummerde folio's en uitwendig aan de beide voorgaande handschriften gelijk, heeft naar alle waarschijnlijkheid oorspronkelijk één geheel gevormd met n°. 353, zoodat men in deze drie handschriften een volledig afschrift van het *Chronicon Windesemense* bezit (verg. boven, blz. 161, noot 2). — Dezelfde Kon. bibl. bevat voorts nog H. S. n°. 348, *Liber de Origine Monasterii in Windesem* (op papier; wijd geschreven, geenszins fraai maar toch goed leesbare copia copiae uit de 18de eeuw; 309 ongenummerde folio's in schrijfboekformaat; behoorde weleer aan Marcus, later aan Bondam; misschien is dit afschrift genomen naar het straks te noemen H. S. n°. 335 der universiteits-bibliotheek te Utrecht; beiden althans eindigen aldus: „Explicit hoc totum". „Johannes Geradijn"); H. S. n°. 354, Fragment van het *Liber de viris illustribus* (op papier; schrijfboekformaat; volgens eene inscriptie met andere hand is dit afschrift vervaardigd door den Leidschen hoogleeraar Ant. Matthaeus; het eindigt midden in cap. LVIII, zoodat cap. LVIII^b—LXXII ontbreken).

7) Ik bedoel met het woord „logisch", dat het *Liber de origine modernae devotionis*, *de origine monasterii in Windesem et de origine Capituli nostri generalis* vooropgaat, terwijl het *Liber de viris illustribus in Windesem* volgt. In deze orde, waarin ook Rosweyde het *Chronicon Windesemense* uitgaf, ofschoon blijkens zijne „Notatio 2" het door hem gebruikte handschrift de straks te noemen chronologische orde volgde, vindt men het werk van Busch in de Bourgondische bibliotheek te Brussel, M. S. n°. 1736—1749 (op papier; hoornen band; kl. folio; met nette hand geschreven door Michiel de Riddere, prior van Rooklooster, prior-generaal van het kapittel van Windesheim, 1608—1615), alwaar n°. 1747 (fol. 57^v—103^r) het *Liber de origine monasterii in Windesem*, n°. 1748 (fol. 103^r—165^r) het *Liber de viris illustribus*, en n°. 1749 (fol. 165^r—170^r) de *Epistola de vita et passione domini* etc. met het register der hoofdstukken (fol. 170^r—172^r) bevat. — Dezelfde orde is ook gevolgd in een zeer fraai H. S. te Gaesdonck bij Goch, dat, afkomstig uit het Windesheimsch Sint-Catharinaklooster te Nymegen, later naar het eveneens Windesheimsch Maria-klooster te Gaesdonck is overgebracht. Het eerste deel, welks eerste hoofdstukken over De Groote handelen en dat dus het *Liber de origine modernae devotionis* moet zijn, werd geëindigd in 1490; het tweede, dat bijgevolg het *Liber de viris illustribus* moet bevatten, in 1493 (zie Bergrath, *Das Brüderhaus und die Augustiner-Kanonie in der Stadt Goch*, Cleve, 1860, S. 14, Note 1). Volgens schriftelijke mededeelingen, mij door Dr. Adolf Fritzen welwillend verstrekt, is dit M. S. in de „Bibliothek des Priesterhauses (alte Klosterbibliothek)" te Gaesdonck aanwezig.

8) Met het woord „chronologisch" duid ik aan, dat de twee boeken, waaruit

van het Kapittel vooropgaat, terwijl het boek over de merkwaardige mannen van Windesheim volgt, heeft de jezuïet Rosweyde ze in

---

het *Chronicon Windesemense* bestaat, in dezelfde volgorde voorkomen, waarin Busch ze oorspronkelijk geschreven heeft, dus eerst het *Liber de viris illustribus*, daarna het *Liber de origine modernae devotionis*. In deze orde heeft reeds Trithemius ze in zijn *Catalogus illustrium virorum* genoemd (*Johannis Trithemii opera*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I, p. 163, ook afgedrukt vóór het *Chron. Wind.*). Evenzoo stonden ze in het handschrift, dat Rosweyde gebruikte (zie de vorige noot), ofschoon hij ze anders uitgaf. — In diezelfde orde komen ze ook voor in twee zeer merkwaardige codices. De eerste, die blijkens fol. 79^v en 139^r in 1465 en '66 (d. i. bijna onmiddellijk na het voltooien van het *Chron. Wind.* in 1464) werd geschreven, is afkomstig uit het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, dat tot de vereeniging van Windesheim behoorde. Hij berust thans in de Bibliotheek der hoogeschool van genoemde stad („Aevi medii scriptores ecclesiastici, n°. 335"; papier; 139 bladen kl. folio; in twee kolommen; niet fraai maar toch goed geschreven „per iohannem geradijn"; zie voorts de uitvoerige beschrijving van dezen codex door Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII, 1837, blz. 358—361). Men vindt er achtereenvolgens het *Liber de viris illustribus* etc. (fol. 5^r—75^r), de *Epistola de vita et passione* etc. (fol. 75^r—79^v), het *Liber de origine deuocionis moderne* etc. (fol. 80^r—123^r). Wat dit zeer oude afschrift van het volledige werk van Busch te meer merkwaardig maakt, is, dat daarin het interpunctie-systeem is gevolgd, hetwelk Hirsche in de autografen van Thom. a Kempis heeft ontdekt (zie boven, blz. 215, noot 2), terwijl de *Epistola de prima institutione* etc. van Wilhelmus Vornken, die er aan voorafgaat, en het *Liber de origine monasterii Viridisvallis* van Henricus de Pomerio, dat er op volgt, ofschoon beiden door denzelfden Johannes Geradijn gekopieerd, volgens een ander systeem, of liever geheel onsystematisch geïnterpungeerd zijn. — De andere merkwaardige codex, waarin de twee boeken van het *Chron. Wind.* in chronologische orde geplaatst zijn, is een zeer fraai geschreven M.S. op perkament, in twee kolommen, kl. quarto, ongepagineerd, behoorende aan de Bibliotheek van het Jezuïeten-college St. Michel te Brussel (rue des Ursulines) en genummerd 82, VII. Ook in dit handschrift, waarvan de paters Bollandisten Victor en Remy de Buck mij met de meest wetenschappelijke vrijgevigheid inzage verleenden, is het genoemde interpunctie-systeem gevolgd; doch aangezien de Heer Hirsche te Hamburg, naar hij mij vriendelijk berichtte, in het tweede deel zijner *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi* aangaande dit manuscript iets meer zal mededeelen, wil ik liever naar zijn werk verwijzen. — Ten slotte zij hier gemeld, wat mij bekend is geworden aangaande handschriften van het *Chron. Wind.*, die vroeger bestonden en allicht nog bestaan. In 1728 was er een in het klooster te Rebdorff, behoorende tot de vereeniging van Windesheim. Dit H. S. dagteekende van 1477 (zie Amort, *Scutum Kempense*, Col. Agr. 1728, p. 35; denzelfden, *Moralis certitudo*, Aug. Vind. 1764, p. 149—152). In dat-

1621 te Antwerpen uitgegeven 1), ofschoon hij wist, dat Busch ze in andere volgorde geschreven had 2). Deze uitgave is de eenige, die tot dusverre van het »Chronicon Windesemense" bestaat 3). Exemplaren er van behoorden reeds in 1728 tot de

---

zelfde jaar 1728 bestond er een te Mainz (zie Gudenus, *Sylloge prima variorum diplomatariorum monumentorumque veterum ineditorum*, Francof 1728, p. 387—400). In het jaar 1760 had men er een te Leuven (zie Malou, *Recherches sur le véritable auteur du livre de l'imitation de Jésus-Christ*, 2de éd., Louv. 1849, p. 39). In 1823 was er een in het bezit van den antiquaar Heberle te Keulen. Het was geschreven in 1478 en bevatte alleen het *Liber de viris illustribus* (zie Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Cref. 1856, S. 204f).

1) De volledige titel van dit werk in kl. octavo is: *Chronicon Canonicorvm Regvlarivm Ordinis S. Avgvstini Capituli Windesemensis Auctore Ioanne Bvschio Can. Reg. Accedit Chronicon Montis S. Agnetis Auctore Thoma à Kempis Can. Reg. nunc primum in lucem edita Vnà cum Vindiciis Kempensibus Heriberti Ros-weydi Soc. Iesu pro libro de Imitatione Christi. Antverpiae, Apud Petrum et Ioannem Belleros. Anno MDCXXI.* De voorafgaande verkorte titel luidt: *Chronicon Windesemense et Montis S. Agnetis.* Ook aan het hoofd der bladzijden wordt het eenvoudig „Chronicon Windesemense" genoemd. De opdracht dezer uitgave aan Paulus Schoof, destijds prior generaal der Windesheimsche kloostervereeniging, alsmede het „Elogium" van Busch door Trithemius, de „Prologus" of „Praefatio" en de opgave der „Tituli capitulorum" zijn ongepagineerd. Het *Liber de origine modernae devotionis* etc., hier „Liber primus" genoemd en in zeven en veertig capita verdeeld, loopt van p. 1—216. Daarop volgt de *Epistola de vita et passione Domini* etc. van p. 217—245. Het *Liber de viris illustribus de Windesem*, hier „Liber secundus" geheeten en twee en zeventig capita bevattende, beslaat (na eene ongepagineerde „Praefatio" en een „Index capitum") p. 259—636, waarbij echter valt op te merken, dat, naar de onachtzame wijze van pagineeren in vroeger tijden, de tekst ineens van p. 482 op p 497 overgaat. Evenzoo ontbreekt p. 65—94 in het *Chron. Mont. S. Agnetis.* Zie voorts de meer uitvoerige beschrijving door Clarisse in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII (1837), bl. 356—358.

2) Zie zijne 2de „Notatio" op het „Elogium" van Busch door Trithemius.

3) Eene aan de nog bestaande handschriften ontleende, met diplomatische zorg behandelde, volgens het naar 't schijnt oorspronkelijk systeem geïnterpungeerde, van „variae lectiones" voorziene, met goede aanteekeningen verrijkte en door een uitvoerig register meer bruikbaar gemaakte uitgave zou hoogst wenschelijk zijn. In 1870 schreef de Heer v. d. Zandt, dat de vernieuwde openbaarmaking der Windesheimsche en Sint-Agnietenbergsche kronieken voor de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis scheen weggelegd (zie zijn boven, blz. 49, noot 1, genoemd opstel *De vroegste verhouding* enz., aanteekening 5). Ben ik wel onderricht, dan heeft Dr. H. Nolte te Parijs sinds lang het voornemen, eene editie van het *Chronicon Windesemense* te leveren.

zeldzame boeken 1), en zijn in de honderd vijftig jaren, die sedert voorbijgingen, natuurlijk nog zeldzamer geworden. Dit schijnt echter vooral Duitschland te betreffen 2); in ons vaderland zijn er, zoowel in openbare als in bijzondere bibliotheken, eenige voorhanden 3).

Intusschen meene men niet, dat dit werk van Busch eerst in onze eeuw ten behoeve der geschiedenis is aangewend geworden. Er is misschien geen tijd geweest, waarin het niet door dezen of genen geleerde werd gebruikt. Reeds de onbekende auteur van het »Magnum chronicon Belgicum" nam er verschillende gedeelten uit over 4). En niet slechts schrijvers over de broeders des gemeenschappelijken levens en het kapittel van Windesheim,

---

1) Zie het straks genoemde werk van Gudenus, l. l.

2) De groote kerkhistoricus Gieseler schreef aan den geleerden J. Clarisse, dat het in Duitschland bijna niet te bekomen was (zie Clarisse in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII, Leid. 1837, blz. 250). Toch heeft Gieseler het gebruikt (zie zijn *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iv, Bonn, 1835, S. 275, 303—314). Volgens Delprat (*De broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 340) trachtte Ullmann te vergeefs naar het gebruik er van, voor de uitgave van zijn *Johan Wessel* in 1834. En inderdaad, ofschoon hij het in zijne *Reformatoren vor der Reformation*, Hamb. 1841, Bd. II, S. 64 en 94 noemt, en er S. 71 en 95 zelfs woorden uit aanhaalt, schijnt hij het boek zelf niet gezien, en het daaruit medegedeelde aan Clarisse en Delprat ontleend te hebben. Böhringer (*Die Deutschen Mystiker*, Zürich, 1855, S. 627, 836, 837) heeft blijkbaar wel het *Chron. Mont. S. Agnetis*, maar niet het *Chron. Wind.* ten gebruike gehad. Daarentegen stond het Mooren (*Nachrichten über Thom. a Kempis*, Cref. 1855, S. 42—77), Hirsche (*Prolegomena zu einer neuen ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 77, 289, 306) en Grotefend (*Der Einflusz der Windesheimer Congregation*, S. 73; zie boven, blz. 289, noot 2) ten dienste.

3) De Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage en de Bibliotheek der hoogeschool te Utrecht bezitten elk een exemplaar. Evenzoo de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. Voorts is er een in bezit van den hoogleeraar Moll te Amsterdam. Het mij toebehoorend exemplaar draagt de handteekening van zijn vroegeren eigenaar J. G. Smolderen. Ook in de boekerij van Delprat (*Catalogue de la bibliothèque de feu M. Delprat*, La Haye, 1872, n°. 1290) en in die van Serrure (*Catalogue de la bibliothèque de M. Serrure*, 1re partie, Brux. 1872, n°. 1114) kwam een exemplaar voor. De „Bibliothèque royale" te Brussel bezit er een onder n°. 15954 Cat. van Hulthem.

4) Zie *Magnum chronicon Belgicum* (in Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm scriptores*, Ratisb. 1726, tom. III), p. 370 seq, 372, 404, 414—416. De schrijver of verzamelaar noemt Busch steeds „Joannes Regularis",

zooals Miraeus [1]), of over de »clerici" en de regulieren, zooals Pennottus [2]) en Zunggo [3]), of over de Noord-Nederlandsche bisdommen, zooals Lindeborn [4]), Van Heussen [5]) en Van Rijn [6]), maar ook andere kerkelijke geschiedschrijvers, zooals Schoock [7]) en Matthaeus [8]), ook vaderlandsche en buitenlandsche historici, zooals Boxhorn [9]) en Jungius [10]), ook stedebeschrijvers, zooals Revius [11]), Dumbar [12]) en Van Hattum [13]), hebben er uit geput, lang vóórdat in onze eeuw Delprat [14]) en Clarisse [15]), Royaards [16]) en Moll [17])

---

1) Zie bijv. zijne *Regvlae et constitvtiones clericorvm in congregatione viventivm*, Antv. 1638, p. 1—3, en zijn werkje *De Windesemensi, Lateranensi, Aroasiensi et Congregationibus alijs Canonicorum regularium, ord. S. Augustini*, Brux. 1622, p. 9, 16 seq.

2) Zie zijne boven (blz. 94, noot 5) genoemde *Historia tripartita*, liber II, cap. 63; p. 522—524, 527 seq, 531.

3) Zie zijn boven (blz. 94, noot 5) genoemden *Prodromus*, passim, bijv. tom. II, p. 152—163.

4) Zie zijne *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, passim, bijv. p. 312—315, 323, 324, 327, 328, 329.

5) Zie zijne *Historia episcopatuum foederati Belgii*, Antv. 1733, passim, bijv. tom. II, p. 125.

6) Zie zijne *Kerkelijke historie en outheden der zeven vereenigde prrovincien*, Leid. 1726, passim, bijv. dl. VI, blz. 606v.

7) Zie zijn *Liber de bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, Gron. 1651, p. 416.

8) Zie zijne *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 239.

9) Zie zijne *Nederlandsche historie*, vert. door Leydekker, Amst. 1739, blz. 237. Van alle vroegere schrijvers is Boxhorn misschien degene, die Busch het meest geplunderd en het minst gewaardeerd heeft. Zie bijv. a. w. blz. 223—225, 231v, 233v, 234, 235v, 236, 238—242.

10) Zie zijne *Historia antiqvissima comitatvs Benthemiensis*, Hanov. 1773, Codex diplomatvm et docvmentorvm, p. 255—257.

11) Zie zijn *Daventria illvstrata*, Lugd. Bat. 1651, p. 30, 32, 85.

12) Zie zijn werk *Het kerkelyk en wereltlyk Deventer*, Dev. 1732, dl. I, blz. 553v.

13) Zie zijne *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. I, blz. 326v.

14) Zie zijne *Verhandeling over de broederschap van G. Groote*, 1ste uitg., Utr. 1830, passim, bijv. blz. 29, 43, 48, 64, 68; 2de uitg., Arnh. 1856, passim.

15) J. Clarisse (de vader) gaf er zelfs, gelijk reeds gezegd is, eene uitvoerige beschrijving van in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII, blz. 356—358, en liet er verschillende gedeelten (vooral brieven van de Groote) uit afdrukken, a. w. blz. 264—294.

16) Zie zijne *Geschiedenis van het christendom in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utr. 1849, dl. II, passim, bijv. blz. 305—325.

17) Bijv. in zijn *Johannes Brugman*, Amst. 1854, maar vooral in zijne *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.*, dl. II.

het als eene der voornaamste bronnen voor de kerkgeschiedenis van Nederland gedurende het merkwaardig tijdperk der »moderne devotie" deden kennen.

Korter dan over het »Chronicon Windesemense" kunnen wij zijn over het andere groote werk van Busch, getiteld »De reformatione monasteriorum", dat later door hem werd geschreven. Op zijn twee en zeventigste jaar namelijk begon hij aan het derde boek 1), en op zijn zes en zeventigste voltooide hij het vierde of laatste 2). Het is dus wel een »opus senile", en daar draagt het ook de kenteekenen van. Niet dat het aan verzwakt geheugen of gebrek aan verbeeldingskracht doet denken, maar het lijdt aan wijdloopigheid, aan eene soort van snapachtigheid, aan zeker zelfbehagen in het verhalen van eigene avonturen.

Toch hebben wij alle reden van dankbaarheid, dat Busch zijne »Mémoires" — want tot deze soort van letterkundige voortbrengselen behoort dit werk — niet slechts geschreven maar zóó geschreven heeft. Met wat meer statigheid zou hij ons vrij wat minder dienst hebben bewezen. Juist door den lossen toon, die in zijn boek heerscht, heeft hij zaken kunnen verhalen, die hij anders niet zou hebben verhaald, en bijzonderheden kunnen mededeelen, die kostbare bijdragen voor de geschiedenis der beschaving bevatten. Klooster- en kerkelijk leven, volksvooroordeelen en bijgeloovigheden 3), hier leert men ze kennen. Nu eens hoort men predikers de zonderlingste sermoenen houden 4), dan weer de onwaarheden, die zij verkondigd hebben, openlijk van den kansel herroepen 5). Nu eens is men tegenwoordig bij pro-

---

1) *Ref. mon.* p. 914c.

2) l. l. p. 955c.

3) Ofschoon de voorbeelden door het gansche werk verspreid zijn te vinden, zie men vooral p. 915b—921b, 930c—940a, 952a—953b.

4) l. l. p. 818b, 927c. Ook het aanwijzen van personen door de predikers blijkt niet ongewoon te zijn geweest (zie p. 923c). Een sterksprekend voorbeeld is dit: „Gij daar met uw langen neus, gij daar met uwe bonte schoenen, gij raadsheer, gij rijke, gij arme, wat zult gij tot deze dingen zeggen, als gij op uw rug liggen en den adem uitblazen zult?" (p. 927 c).

5) Zie verschillende voorbeelden *Ref. mon.* p. 923b—927b, waaruit tevens blijkt, dat Busch, ofschoon minder forsch in zijne maatregelen dan Gerrit de Groote, een even groot ketterjager als deze laatste (zie boven, blz. 39—41) is geweest.

motiën te Leipzig 1) en te Erfurt 2), dan weer wordt men in de legerplaatsen van Philips van Bourgondië en den hertog van Kleef ingeleid 3). Men reist met Busch diens archidiaconaat rond, en komt op de hoogte van de godsdienstige kennis der priesters en leeken 4). Men ziet hem aan beider verbetering arbeiden, en bemerkt daardoor meteen, wat verbetering noodig had 5). Men hoort den door hem aangestelden prediker 6) te Halle de menigte tegen de Joden opruien 7), en is getuige van hunne verbanning uit die stad, en van het inrichten hunner synagoge tot eene kapel der »Heilige Maagd" 8). In één woord, er is hier allerlei uit het intieme leven der middeleeuwen 9).

Na het gezegde zal het den lezer niet verwonderen, dat de stijl van het werk »De reformatione monasteriorum" zóózeer verschilt van dien, waarin het »Chronicon Windesemense" geschreven is, dat men aan twee onderscheidene schrijvers zou denken, indien de identiteit van den auteur niet boven allen twijfel verheven was. In het »Chronicon" alles onverstoorbaar deftig; in de »Reformatio monasteriorum" de echt middeleeuwsche afwisseling van vromen ernst en frissche scherts. In het eerste het eigen ik geheel op den achtergrond; in de laatste wel wat al te veel op den voorgrond. In het eerste lange, ineengewerkte volzinnen; in de laatste »style coupé".

Terwijl het »Chronicon Windesemense" blijkens het niet gering aantal handschriften, die er van bestaan hebben of nog bestaan,

---

1) *Ref. mon.* p. 827c—828c.

2) l. l. p. 830c—832a.

3) l. l. p. 950c—951c.

4) l. l. p. 814c—816a.

5) l. l. p. 813c—814b, 816b—818a, 818c—819b.

6) Zie boven, blz. 301, noot 5.

7) *Ref. mon.* p. 818b.

8) l. l. p. 818c. Busch zelf, helaas, werkte hiertoe mede.

9) Zie hierover vooral Leibnitz in zijne „Introductio" op het tweede deel zijner *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, p. 45b—46a. Verg. ook Goethals, *Histoire des lettres*, tome I, p. 82: „On y apprend une foule de particularités sur des usages en vogue au 15e siècle"; Grotefend, *Der Einflusz der Windesheimer Congregation*, S. 88: „Schlieszlich verweise ich noch jeden, der für die Sittengeschichte jener Zeit Stoff sammeln will, auf die lebhaften und detaillirten Schilderungen des Johann Busch, die ein reiches Material dieser Art bieten".

in de kloosterwereld zijn weg heeft gevonden, schijnt de »Reformatio monasteriorum" vooral in de Nederlandsche kringen weinig verspreid te zijn geweest [1]). Dat dit werk te Sulta geschreven was en, ofschoon de gansche kloostervereeniging van Windesheim betreffende, meer uitsluitend over Duitsche conventen handelde, zal daartoe wel hebben medegewerkt. Ook had de schrijver misschien wat al te veel van zichzelven verhaald, en zijn werk in een te luchtigen trant vervaardigd, om het in den algemeenen smaak te doen vallen. Hoe dit zij, eerst omstreeks het jaar 1710 werd een klein gedeelte er van door den beroemden wijsgeer Leibnitz in eene kopie van zeker handschrift te Hannover gevonden. Ongelukkig had hij dit gedeelte reeds ten behoeve van het tweede deel zijner »Scriptores Brunsvicenses" doen afdrukken, toen hij door een ander geleerde op een meer volledigen codex in de academische bibliotheek te Kiel werd opmerkzaam gemaakt. Uit dezen codex bleek hem, dat er nog meer moest zijn, en wijl Busch jaren lang prior van Sulta was geweest, kwam hij op het denkbeeld, te onderzoeken of er in genoemd klooster een exemplaar bestond. Hier nu beroemde men zich, het autograaf van Busch te bezitten, doch men maakte bezwaar, zelfs eene daarvan bestaande kopie aan Leibnitz ter leen te geven, totdat men bemerkte, dat deze reeds het grootst gedeelte van het werk bezat, en men in de gegeven omstandigheden beter achtte, dit laatste volledig dan verminkt het licht te doen zien [2]). Intusschen kwam er door dit onmethodisch werken een zeer verbrokkelde arbeid te voorschijn [3]), waar men zich bij gebrek aan beter mede behelpen moet, maar die noodzakelijk door eene andere uitgave dient vervangen te wor-

---

1) Intusschen zal Windesheim er wel een hebben gehad. Zeker is het, dat er een in het klooster op den Sint-Agnietenberg bij Zwolle bestond. Dit H. S. was later in bezit van Lindeborn (zie zijne *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 315, en voorts beneden, blz. 323, noot 2).

2) Alles ontleend aan de reeds genoemde „Introductio" van Leibnitz, p. 44b—45a. Verg. voorts diens aanteekeningen op p 806b, 914c en 963c zijner uitgave van de *Ref. mon.*

3) Zoo vindt men op p. 806—825 beurtelings allerlei lezingen en geheele hoofdstukken ter aanvulling van het reeds afgedrukte op p. 476—506; een cap. XV, XVI, XVII op p. 504—506, een geheel ander op p. 814—818, en, om niet meer te noemen, de „Praefatio" achteraan (p. 963 seq).

den [1]). Bestaat het eigenhandig geschrift van den grooten kloosterhervormer nog? Zoo ja, zal de tegenwoordige eigenaar het voor den druk willen afstaan? Is hetgeen men aan Leibnitz als afschrift van het autograaf heeft verstrekt, werkelijk een zuiver afschrift geweest? Ziedaar eenige vragen. In de afdeeling der »Bibliothèque royale" te Brussel, die men gewoon is de Bourgondische bibliotheek te noemen, bevindt zich een zeer merkwaardig, fraai geschreven, blijkbaar met zorg behandeld manuscript [2]. Het geeft den indruk, het werk van Busch ongeschonden te bevatten. In dit manuscript nu is de inhoud der boeken en de rangschikking der hoofdstukken grootendeels verschillend van die bij Leibnitz [3]), zoodat de letterkundige kritiek zal moeten uitmaken, aan welke zijde de waarheid is.

---

1) Veelmeer nog dan het *Chronicon Windesemense* heeft de *Reformatio monasteriorum* eene betere uitgave noodig, en zoover ik weet, heeft niemand het voornemen te kennen gegeven, er eene te bezorgen. Ik denk er ernstig over, zelf deze taak op mij te nemen.

2) Ik bedoel M. S. n°. 1656, dat met n°. 1657 (eenige capita uit het *Liber de viris illustribus de Windesem* van Busch) en n°. 1658 (homiletische arbeid *In natali sancti patris nostri Augustini episcopi*) in denzelfden lederen band in kl. folio of quarto is gebonden. Het is ongepagineerd, geschreven op papier, in twee kolommen, en volgens het door Hirsche ontdekt systeem geïnterpungeerd. Weleer behoorende aan het Sint-Agnietenklooster bij Zwolle, werd het in 1670 door Pieter van S. Truijen, prior van het Windesheimsche Sint-Maartensklooster te Leuven, aan dit laatste geschonken. Ik gis, dat het dezelfde codex is, die in het bezit van Lindeborn is geweest (zie boven, blz. 322, noot 1), en dat deze hem in het genoemde jaar 1670, ter gelegenheid van de opdracht zijner *Historia episcopatus Daventriensis* aan Pieter van S. Truijen als prior generaal der Windesheimsche congregatie, aan dezen ten geschenke heeft aangeboden. Hoe dit zij, bij de afschaffing der kloosters in de Zuidelijke Nederlanden op het laatst der vorige eeuw, ging het H. S. in de bibliotheek te Brussel over. De tijd, waaruit het dagteekent, blijkt uit het volgende inschrift: „Liber monasterij Canonicorum regularium In Monte sancte Agnetis prope Zwollis. quem scripsit nobis deuotus frater Joannes hokelum professus in ludinkerka ea tempestate quando dux gelrie et dux saxonie propter phrysiam inter se digladiabantur." De bedoelde strijd nu tusschen Karel van Egmond, hertog van Gelre, en George, hertog van Saksen, had plaats in 1514 (zie vooral Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vijfde boek der kronijken van Friesland*, Leeuw. 1871, blz. 127—134).

3) Ziehier ter vergelijking met de uitgave van Leibnitz, p. 476^{c}, 806^{b}, 859^{b}, 914^{c}, 956^{a}, 964^{c}—970^{a}, de opschriften der boeken en het aantal „capituli" van elk daarvan: „Liber primus de Reformatione monasteriorum diuersorum ordinum.

Behalve het »Chronicon Windesemense" en de »Reformatio monasteriorum" heeft Busch eenige geschriften van kleiner omvang uitgegeven, die wellicht hier of daar nog bestaan maar ons tot dusverre slechts bij name bekend zijn. Waarschijnlijk zal men in Duitschland meer kans hebben ze terug te vinden, dan bij ons, want onze bibliographen, zooals Sanderus, Valerius Andreae, Foppens en anderen, spreken er niet van [1]), waaruit men mag opmaken, dat zij in de kloosterbibliotheken der Zuidelijke Nederlanden niet plachten voor te komen. Intusschen hadden Foppens, Paquot en Saxe ze kunnen kennen [2]). Immers zij schreven hunne werken na de uitgave van de »Reformatio monasteriorum" door Leibnitz, en het is in dit geschrift, dat Busch zelf ze heeft opgenoemd [3]). Wij zullen er de titels van doen afdrukken [4]). Dit is het eenige, wat wij voorshands kun-

---

venerandi patris. fratris Johannis busch" (56 capitula); „De monasterijs monialium per priorem in Sulta et quosdam alios visitatis et ad reformationem perductis. seu reformare (*sic*) inchoatis: et iam in bona competenti reformatione persistentibus liber secundus" (49 capitula); „Incipit liber tercius de quibusdam mirabilibus in reformatione factis. de hijs qui reformationem promouere noluerunt; quomodo puniti sunt per mortem. de illis qui eam promouerunt. quomodo saluati sunt: de spiritibus qui se hominibus ostenderunt. etc. etc." (35 capitula); „Incipit liber quartus de predicatoribus qui male predicauerant: qui tamen post reuocare coacti fuerunt. De bene predicantibus. De tribus generibus reformationum. De domino cardinali nycolao de cusa quomodo in turingia et saxonia fuit susceptus: et quid predicauit. et reformationem monasteriorum certis prioribus commisit. et quid illi ad hoc fecerunt. Et de terrarum diuersarum principibus cum quibus pater iste reformator unus conuersatus est: et quid cum eis fecit et dixit" (36 capitula).

1) Wel noemen zij, evenals reeds Trithemius, eene *Epistola de modo proficiendi in religione*, maar zij voegen er bij, dat hij dezen brief uit het Dietsch in het Latijn overbracht, en hebben dus blijkbaar het oog op de *Epistola de vita et passione Domini*, die in het *Chron. Wind.* (p. 217—245) staat afgedrukt en waarvan boven, blz. 161v, een kort overzicht is gegeven.

2) Foppens geeft niet meer over Busch dan Valerius Andreae. Alleenlijk vermeldt hij de uitgave der *Reformatio monasteriorum* door Leibnitz, welke Valerius Andreae nog niet vermelden kon. Paquot in zijne *Memoires*, Louv. 1763, en Saxe in zijn *Onomasticon literarivm*, Trai. ad Rhen. 1775, spreken niet over Busch.

3) Zie *Ref. mon.* p. 478a en 478c.

4) *Epistola, quam scripsit Erfordiae ad quendam fratrem ordinis Benedicti* (inhoud: hoe hij als novitius van zijne verzoekingen verlost werd); *Sermones*

nen verrichten, om de aandacht zoowel op hunnen inhoud als op hun bestaan te vestigen. Moge het bij gelukkig samentreffen aanleiding geven tot hunne herkenning als werken van Johan Busch!

En hiermede staan wij aan het einde niet slechts van dit hoofdstuk, maar tevens van het eerste deel van onzen arbeid. In het tweede zullen wij beschrijven, hoe zich om het klooster van Windesheim als middelpunt eene vereeniging van ongeveer honderd conventen in Noord-Nederland, Zuid-Nederland en Duitschland heeft gevormd, en welke de invloed is geweest, hierdoor op de algemeene, inzonderheid op de zedelijke beschaving uitgeoefend. Een aanhangsel zal de korte geschiedenis der genoemde kloosters en eene breede opgave van literatuur over elk daarvan, als aanwijzing voor nadere onderzoekingen, bevatten. De overgang van het meer bijzondere, dat vooraf ging, tot het meer algemeene, dat volgen zal, werd gevormd door de geschiedenis van Johan Busch, die meer dan iemand anders heeft toegebracht tot de verspreiding van den Windesheimschen geest.

Die geest is de geest der »moderne devotie" [1]). Ontstaan uit

---

quidam de nativitate Christi super Evangelium: „*Cum natus esset Jesus in Bethlehem Judae*" (inhoud: hoe Jezus in ons hart wordt geboren); *Sermo de passione Domini; Duo sermones de Spiritu Sancto* (geschreven vóór zijne wijding tot priester, doch daarna in beteren vorm gebracht); *Bona remedia ex corde concepta aut ex Scripturis sanctis elucubrata* (hoogst waarschijnlijk niet uitgegeven, maar slechts tot eigen gebruik bestemd; verg. boven, blz. 163).

1) „Moderna devotio". Zie bijv. *Chron. Wind.*, Prologus, [p. I, III, IV, V]; voorts p. 1, 8, 10, 26, 46, 66, 76, 90, 97, 98, alibi. Men sprak ook van „devoti moderni" (l. l. p. 10, 26, alibi). „Modernus" beteekent bij Busch „hedendaagsch", „thans heerschende", „tegenwoordig bestaande", niet wat wij noemen „nieuwerwetsch". Zoo zegt hij bijv. „prior modernus" (*Ref. mon.* p. 483b, 484a), „modernus Archiepiscopus" (p. 820c), „modernorum Landgraviorum" (p. 501a), „moderno tempore" (p. 947c), „modernae reformationis, deuotionis et feruoris" (*Chron. Wind.* p. 46), „perantiqua instituta similiter et moderna" (l. l. p. 98). Over het menigvuldig gebruik van het woord „devotio" in die dagen zie men Malou, *Recherches*, 2de ed., p. 69—71. Dat het echt Dietsche woord voor devotie „ynnicheit" is, werd overtuigend aangetoond door Hirsche in zijne meermalen genoemde *Prolegomena*, Bd. I, S. 77—86. Opmerking verdient in dit opzicht ook de titel van een der werkjes in H. S. no. 1735 der Deventersche bibliotheek: „Wat ijnicheit of devocie is" (*Catalogus*, p. 238).

de behoefte aan dieper vroomheid en strenger zedelijkheid, vond hij zijn hoogsten en meest invloedrijken vertegenwoordiger in Gerrit de Groote. Deze droeg geheel in zich, wat anderen in meerdere of mindere mate bezaten; daarom vond ieder hunner zichzelven in hem terug. Hij was zich volkomen bewust van hetgeen in hen onbewust of halfbewust sluimerde; daarom was hij in staat, hen allen tot zelfbewustheid te voeren. Hij bracht in woorden, wat zij slechts duister gevoelden; daarom leerden zij door hem zichzelven eerst recht verstaan. Wat wij meer dan eens hebben gezegd [1]), zij nog eenmaal herhaald: niets ontwikkelde zich later uit hen, wat niet minstens in kiem reeds bij hem werd gevonden. Zelfs voor de drie stroomingen, waarin de »moderne devotie" zich verspreidde, waren de uitgangspunten in hem aanwezig.

Want niet in éene, gelijk men vrij algemeen heeft gedacht, ook niet in twee, zooals men na kennismaking met Windesheim allicht zou meenen, maar in drie stroomingen ging zij uiteen. De eerste beweegt zich in de fraterhuizen, de tweede in de kloosters, de derde in het maatschappelijk leven. De moderne devoten, die zich in frater- en zusterhuizen vereenigden, hebben schier uitsluitend de aandacht getrokken. Hun middelpunt was Deventer, later Zwolle; nog later ontbrak het hun aan centralisatie en daardoor aan eenheid en kracht. De moderne devoten, die zich onder den naam van reguliere kanunniken van S. Augustinus in kloosters begaven, zijn even merkwaardig. Hun middelpunt was Windesheim, later het convent, waar de prior generaal der Congregatie woonde; maar tot hare opheffing toe, d. i. tot het jaar 1811, ontleende deze laatste aan het moederklooster haren naam. De moderne devoten eindelijk, die in het maatschappelijk leven bleven verkeeren, zijn niets minder belangrijk. Een bepaald middelpunt hadden zij niet, ofschoon zij, waar het om voorlichting en leiding te doen was, achtereenvolgens Florens Radewijns, Johan Vos en Dirk van Herxen als hunne raadslieden beschouwden [2]). De fraterhuizen hebben sinds lang in Delprat hun ge-

---

1) Zie boven, blz. 7, 53, 286.

2) Zie boven, blz. 238, noot 2. De devote zusters in Holland schaarden zich om Wermbold van Buscop, biechtvader van het Sint-Caeciliaconvent te Utrecht, die daarom door Rudolf Dier van Muiden „communis pater devotarum in Hol-

schiedschrijver gevonden. Het klooster en de kloostervereeniging van Windesheim hopen wij door dit werk te doen kennen. Maar eerst dan, wanneer eene bekwame hand den niet geringen schat van gegevens zal hebben verwerkt, die in gedrukte boeken en handschriften verspreid liggen en waaruit de werking der »moderne devotie" in het private leven kan blijken 1), zal die devotie zelve in haar wijden omvang, hare godsdienstig-zedelijke strekking en haren krachtigen invloed volledig worden begrepen.

Wat nu Windesheim betreft, — evenals Gerrit de Groote alles in zich vereenigde, wat zich in de drie genoemde stroomingen heeft geopenbaard; evenals ook het fraterhuis te Deventer de type werd van alle dergelijke vereenigingen in binnen- en buitenland, evenzoo is het klooster te Windesheim de drager van al hetgeen in het kapittel, dat zijnen naam droeg, is te voorschijn gekomen. Innige vroomheid en gehechtheid aan kerkelijke vormen, hooge adspiratiën en trouw aan leerstellige begrippen, diepe ernst en kleingeestige opvattingen van plicht, strenge zedelijkheid en eenzijdige verachting der wereld, overhellingen tot ascetisme, piëtisme en methodisme, werkzaamheid en weldadigheid, ijver in het inrichten en hervormen van kloosters, liefde voor boeken en letterkundig streven, gelukkige beoefening van calligraphie en miniatuurschilderkunst, men vindt het zoowel in de Vereeniging als te Windesheim zelf.

En meer nog. Wanneer men in het moederklooster niet bij bepaalde personen blijft stilstaan, maar het gansche personeel als eene hoogere eenheid samenvat; wanneer men geen acht geeft op individueele uitingen van het leven aldaar, maar het Windesheimsche streven in zijn geheel overziet; wanneer men zich

---

landia", en door Gerard Zerbolt van Zutphen „apostolus Hollandiae" werd genoemd (Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 30). Wermbold stierf den 11den Juni 1413 (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 170). Zie over dezen merkwaardigen man, die eene monographische behandeling ten volle verdient, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 96, 98, 331, maar vooral st. iii, blz. 90—96, en over de bronnen voor zijne geschiedenis denzelfden, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 153, noot 1, en *Kerkhistorisch archief*, dl. IV (1866), blz. 215, noot 2.

1) Het zal nauwelijks noodig zijn, te herinneren, welke belangrijke bijdragen tot dit onderwerp reeds door den hoogleeraar Moll, vooral in zijn *Johannes Brugman*, zijn geleverd.

niet laat afleiden door hetgeen er bij sommigen, bij velen zelfs, ziekelijks en bekrompens werd gevonden, maar te rade gaat met den eigenlijken geest, gelijk deze zich in de oorspronkelijke opvattingen der vaderen [1], in de »Constitutiones" als grondwet [2], en in het algemeen gevoelen der meerderheid openbaart [3], dan wordt men, vooral bij vergelijking met hetgeen soms in andere kloosters der Vereeniging plaats had [4], getroffen door de wijze middelmaat, die te Windesheim werd in acht genomen [5]. Deze middelmaat strekt het waarlijk tot lof, en heeft het te meer waardig gemaakt, aan het hoofd van een kapittel te staan, dat zeker een der grootste, en misschien wel het meest invloedrijke der wereld is geweest.

---

1) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 277 seq, 353, 518; verg. boven, blz. 183 v, 187 v.

2) Zie bijv. de bepalingen, afgedrukt boven, blz. 188, noot 3 en 5; 192, noot 3.

3) Zie bijv. boven, blz. 79 v, 188 v.

4) Zie beneden, in Hoofdstuk VII. Voorloopig zij verwezen naar *Chron. Wind.* p. 538—542; verg. boven, blz. 172, noot 1; 182, noot 3; 188v; 202, noot 2.

5) Verg. *Chron. Wind.* p. 538, en boven, blz. 182, noot 3; 185.

VERBETERINGEN.

Blz. 124, noot 2. Zie de verbetering op blz. 265, noot 2.
" 133, reg. 1: eerste-communiemaaltijden; lees: eerste-mismaaltijden.
" 159. Noot 1 worde noot 2; noot 2 worde noot 1.
" 177, reg. 8—10. Zie de verbetering op blz. 260, noot 2.
" 177, reg. 18. De bedoelde broeder is Hendrik Mande, gelijk blijkt uit *Chron. Wind.* p. 346 seq., verg. met p. 460.

Overal, waar Hendrik Löder staat, leze men Hendrik Loder; gelijk de naam meer waarschijnlijk geklonken heeft.

Pren

DATE DUE

~~FACULTY~~			
~~FACULTY~~			
~~4 weeks~~			
FEB 15 1996			
GAYLORD			PRINTED IN U.S.A.

BX2627 .W5A18 v.1
Het klooster to Windesheim en zijn
Princeton Theological Seminary-Speer Library
1 1012 00045 0785